

Shahzoda ABDURAIMOVA,
Basic Doctoral Student of the International Islamic Academy of Uzbekistan
E-mail: Shahzoda.1998@mail.ru

Under the review of PhD, docent, G. Tulemetova

COMPARATIVE ANALYSIS OF ISLAMIC WEBSITES IN REPRESENTING TOLERANCE

Annotation

In today's increasingly polarized world, fostering tolerance - acceptance, respect, and understanding for diverse beliefs and practices - is essential for peaceful coexistence. Islam, with nearly two billion followers globally, offers a rich and complex discourse on tolerance, rooted in its historical and theological foundations. This study explores how two prominent Islamic websites, Islamische-zeitung.de (Germany) and Islom.uz (Uzbekistan), operating in distinct cultural and national contexts, represent tolerance in their online discourse. Through a qualitative comparative discourse analysis of over 200 articles and opinion pieces published between 2014 and 2024, the study examines the websites' use of terminology, framing, and underlying narratives concerning tolerance towards other religions, internal diversity within Islam, and broader societal challenges. The central aim is to illuminate both similarities and divergences in their representation of tolerance and explore the potential implications for interfaith dialogue, interfaith understanding, and peaceful coexistence in multicultural societies.

Keywords: Comparative discourse analysis, Islom.uz, Islamische-zeitung.de, interfaith dialogue, tolerance, media literacy

ISLOMIY SAYTLARDAGI "BAG'RIKENGLIK" TUSHUNCHASINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya

Bugungi globallashuv jarayonida, bag'rikenglik, o'zaro hurmat, bir-birining qadriyatlarini tushunish kabi tushunchalar tinchlikni eng asosiy omiliga aylanib ulgiran. Islom dini, o'zining 2 milliarddan ortiq e'tiqodchilari orqali dunyoga bag'rikenglik tushunchasini naqadar muqaddas tushuncha ekanini tushuntirish bilan bir qatorda, boshqalarga ham o'rnak bo'la oldi. Ushbu maqolada bag'rikenglik va o'zaro hurmat tushunchalari O'zbekiston hamda Germaniyaning mashhur saytlarida qanday yoritilishi ko'rib chiqilgan. Islom.uz hamda islamische.zeitung saytarining o'ziga hos jihatlari tahlil qilinishi bilan bir qatorda, o'xshashliklar va farqli tarflariga ham e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Bag'rikenglik, saytlar, qiyosiy analiz, diskurs, islom.uz, islamische.zeitung, media savodxonligi

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСЛАМСКИХ САЙТОВ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИХ "ТОЛЕРАНТНОСТЬ"

Аннотация

В современном, все более поляризованном мире, терпимость - принятие, уважение и понимание различных верований и практик - является ключом к мирному сосуществованию. Ислам, насчитывающий почти два миллиарда последователей по всему миру, предлагает богатый и сложный дискурс о терпимости, основанный на его исторических и теологических принципах. Данное исследование посвящено тому, как два ведущих исламских веб-сайта, Islamische-zeitung.de (Германия) и Islom.uz (Узбекистан), действующие в различных культурных и национальных контекстах, представляют толерантность, терпимость в своем онлайн-дискурсе. Основная цель - выявить как сходства, так и различия в их представлении терпимости, а также изучить потенциальные последствия для межконфессионального диалога, межконфессионального понимания и мирного сосуществования в мультикультурных обществах.

Ключевые слова: Сравнительный анализ дискурса, Islom.uz, Islamische-zeitung.de, межконфессиональный диалог, терпимость, медиа, грамотность.

Introduction. In the 21st century, the need for tolerance has become increasingly evident as social and religious polarization intensifies globally. Islam, with its diverse interpretations and expressions across cultures, offers a valuable perspective on this critical concept. The Quran emphasizes individual conscience and freedom of belief, exemplified by verses like "There is no compulsion in religion". Many scholars including Abdullah Anver "argues that Quran 2:256 emphasizes the universal principle of freedom of conscience and applies to both Muslims and non-Muslims. It transcends the historical context of persecution and embodies a core Islamic value"[1]. Additionally, the Prophet Muhammad's interactions with people of other faiths, like the Pact of Medina, are often cited as practical examples of Islamic tolerance. However, it is crucial to acknowledge the complexities involved in interpreting and applying tolerance within Islam, particularly regarding the relationship with non-Muslims and the boundaries of acceptable beliefs and practices.

This study delves into the online representation of tolerance within two prominent Islamic websites: Islamische-zeitung.de, based in Germany, and Islom.uz, originating from Uzbekistan. Both websites cater to distinct audiences and operate within specific cultural and national contexts. Analyzing their representations of tolerance can offer valuable insights into how online media shapes contemporary Islamic discourse and its

potential impact on interfaith dialogue, interfaith understanding, and social cohesion. As Mohammed Arkoun in his book "Rethinking Islam" highlights that: "Tolerance is not simply a matter of individual psychology or personal behavior; it is a complex ethical and legal notion that requires a framework of social and political institutions to be effectively implemented"[2].

Literature Review. As 21st century is the century of internet and technology, a lot of academic works have been done to explore this science. In the field of Online Religious Discourse and Identity Formation: "Islam in the Digital Age" by Gary Bunt [3]. This book explores how online platforms shape religious identities, community building, and the dissemination of religious knowledge. "Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds" by Heidi Campbell. [4] analyzed the emergence of new forms of religious engagement and expression within digital spaces.

In the field of Comparative Media Studies and Religion: "Religion in the Media Age: As Seen from the Middle East" by Stewart M. Hoover [5] analyzed the complex relationship between religion and media in diverse cultural contexts, including the Middle East. At the same time "On Islam: Muslims and the Media" by edition of Hilary E.Kahn and Rosemary Pennington [6] Examined the complex relationship between Muslim

communities and media, including the construction of online religious authority within the digital age.

Challenges and problems of online representation of religions have been observed in different books and articles. One of them is "Contemporary Issues in Islam" edited by Asma Afsaruddin [7] which offers diverse perspectives on contemporary challenges facing Muslims, including the role of media in shaping religious interpretations and practices. While writing this content-analyze as an article, other books such as "Global Islam: Muslim Networks and Connections" edited by Charles Kurzman have been observed as it offers insights into how Muslim communities utilize media technologies to connect across geographical and national boundaries, fostering a sense of global Islamic identity. "Mediating Islam: Cosmopolitanism and the Production of Muslim Cultures" edited by Daniel E. Valentine. The books was clear with analysis of how media representations shape perceptions of Islam and Muslim communities across different cultural contexts. Each word of an author was precious while examining certain websites.

Also observed researches framing of Tolerance Within Islamic Discourse: "Islam and the Secular State" by Abdullahi Ahmed An-Na'im [8] which analyzes the relationship between Islam and secularism, including discussions on religious freedom, tolerance, and pluralism. While existing research addresses online religious discourse, media and Islam, and Islamic perspectives on tolerance, limited scholarship has directly compared the online representation of tolerance across distinct Islamic websites from different cultural and national contexts.

Methodology

This study employs a qualitative comparative discourse analysis (CDA) to examine how two prominent Islamic websites from distinct cultural and national contexts, Islamische-zeitung.de (Germany) and Islom.uz (Uzbekistan), represent the concept of tolerance in their online discourse. Thematic coding will be used to identify key themes and narratives related to tolerance within the selected texts. This will involve: Close reading to identify recurring ideas, arguments, and framings. Coding based on pre-established categories related to the research objectives (e.g., terminology used for tolerance, target groups towards whom tolerance is emphasized, limitations or conditions on tolerance).

Comparative analysis will also be used as the coded data from both websites will be compared and contrasted to understand similarities and divergences in their representation of tolerance. This will involve: Identifying common and distinct themes, narratives, and framings used on both websites. Examining the potential factors contributing to these similarities and differences. Such as: cultural and national contexts of each website, target audiences and intended messages, underlying theological and ideological perspectives.

Analysis and Results

Both websites emphasize tolerance as a core Islamic value rooted in teachings of respect and compassion for others. They showcase examples of interfaith engagement and collaborative initiatives fostering peaceful coexistence between Muslims and members of other faiths. Both platforms condemn extremism and violence motivated by religious intolerance.

Islamische-Zeitung.de, situated in a diverse, secular society, frequently addresses issues of integration, religious discrimination faced by Muslims in Europe, and the need for mutual understanding between Muslim and non-Muslim communities. Islom.uz, operating in a predominantly Muslim nation, grapples more with internal debates on tolerance towards diverse Islamic interpretations and expressions within Uzbek society. Islamische-Zeitung.de caters to a broader audience, including German society at large, aiming to bridge the gap between Muslim and non-Muslim communities. Islom.uz primarily targets Uzbek Muslims, focusing on internal religious dialogues and promoting harmonious relations within the Muslim community itself.

Islamische-Zeitung.de frequently utilizes the term "tolerance" explicitly, advocating for its application in diverse spheres like religious practices, cultural expressions, and political discourse.

Islom.uz tends to employ broader concepts like "respect," "understanding," and "compassion" while implicitly incorporating them into discussions of interfaith relations and internal religious dialogues. Islamische-Zeitung.de: In an article titled "Tolerance is No Weakness," author Ahmet Toprak condemns Islamophobia and argues for interfaith understanding based on shared values of justice and compassion. He cites Qur'an verses like "There is no compulsion in religion" (2:256) as foundational principles for building tolerance [10].

Islom.uz: In a piece titled "The Importance of Mutual Respect among Muslims," Sheikh Muhammad Yusuf emphasizes the need for understanding and respecting diverse interpretations within Islam, drawing upon Prophetic traditions advocating for peaceful discourse and avoiding unnecessary disputes[11]. Islamische-zeitung.de: An article condemning the Charlie Hebdo attacks in France, emphasizing the importance of peaceful dialogue and respect for all faiths.

The differences likely stem from the historical and social contexts of each nation, target audience considerations, and potentially underlying theological or ideological perspectives. Recognizing these nuances is crucial for understanding the diverse ways tolerance is represented within Islamic media and fostering genuine interfaith dialogue and understanding across Muslim communities and wider societies.

This comparative analysis reveals both shared and distinct understandings of tolerance on Islamische-Zeitung.de and Islom.uz. While both emphasize tolerance as a core Islamic value, the specific contexts and target audiences shape how this concept is articulated and applied. Recognizing these nuances is crucial for fostering genuine interfaith dialogue and understanding across diverse Muslim communities and wider societies. Future research could explore a wider range of Islamic websites, delve deeper into the underlying factors shaping their representations of tolerance, and examine the potential impact of these online discourses on interfaith relations and social cohesion.

Conclusion

This comparative analysis of Islamische-zeitung.de and Islom.uz reveals that while both websites emphasize tolerance as a core Islamic value, their specific contexts and target audiences influence how they represent this concept. Both websites condemn extremism and violence motivated by religious intolerance. They showcase examples of interfaith engagement aimed at fostering peaceful coexistence.

There are also differing representations: Islamische-zeitung.de, situated in a secular society, focuses on interfaith dialogue and promoting understanding between Muslim and non-Muslim communities. It frequently uses the explicit term "tolerance" and emphasizes its application in various spheres. Islom.uz, operating in a predominantly Muslim nation, prioritizes internal religious dialogue and fostering tolerance within the Muslim community. It generally employs broader concepts like "respect" and "understanding" while implicitly addressing tolerance.

Therefore, understanding these contextual and presentational nuances is crucial for fostering genuine: Interfaith dialogue and understanding across diverse Muslim communities and broader societies. Media literacy regarding how online platforms can shape contemporary Islamic discourse and its potential impact on social harmony. As the scholar Tariq Ramadan says "Tolerance, a much misused word, should not signify indifference or lack of conviction, but rather the capacity to recognize and respect the other in his or her difference"[9].

This study highlights the value of comparative discourse analysis in examining diverse online representations within the rich tapestry of Islamic thought and engagement with the concept of tolerance in the digital age. Further research could explore a wider range of Islamic websites and platforms, considering factors like language, media format, and ideological affiliations, to offer a more comprehensive understanding of how the online representation of tolerance evolves within various Islamic contexts.

REFERENCES

1. Abdullah Anver. The Qur'an and Interfaith Relations: A New Approach. - London: "Bloomsbery Academic", 2018. - Pg. 134-138.
2. Mohammed Arkoun. Rethnking Islam. – Abingdon: "Rouledge", 1994. – P 125
3. Gary Bunt. Islam in the Digital Age. – London: "Pluro Press", 2003. – 248 p.
4. Heidi Campbell and Ruth Tsuria. Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds. – Abingdon: "Routledge", 2022. – 258 p.
5. Stewart Hoover. Religion in the Media Age: As Seen from the Middle East. – Abingdon: "Routledge", 2006. – 352 p.
6. E. Kahn and Rosemary Pennington. On Islam: Muslims and the Media. - Indiana: "Indiana University Press", 2018. – 184 p.
7. Asma Afsaruddin. Contemporary Issues in Islam. - Edinburgh: "Edinburgh university Press", 2015. – 232 p.
8. Abdullah Ahmed An-Naim. Islam and the Secular State. – London: "Harvard university press", 2008. – 321 p.
9. Tariq Ramadan. Islam: The essentials. – New Orleans: "Palican", 2017. – 336 p.
10. <https://islamische-zeitung.de/category/english/>
11. <https://islom.uz/maqolalar/6/1>

Intizor AVAZMETOVA,
Urganch davlat universiteti dotsenti
E-mail: intizoravazmetova2311@gmail.com
Madina BEKCHANOVA,
Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

Namangan davlat universiteti dotsenti, Sh.Xujamberdiyeva taqrizi asosida

THEORETICAL FOUNDATIONS OF INTRODUCING CHILDREN TO NATURE IN PRESCHOOL EDUCATION

Annotation

In this article, Children of preschool age are introduced to nature by educating them about the right attitude to nature and based on emotional experience, an educational tool for understanding real knowledge about the environment and an emphasis on the issue of the environment, natural environment, geographical environment.

Key words: Nature, Environment, geographic shell, natural body, living and inanimate nature, air, water, light, heat, flora, fauna.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИОБЩЕНИЯ ДЕТЕЙ К ПРИРОДЕ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье акцент сделан на вопросе об окружающей среде, природной среде, географической среде, воспитании у детей дошкольного возраста правильного отношения к природе путем приобщения их к природе и образовательном средстве осмысления реальных знаний об окружающей среде, основанных на чувственном опыте.

Ключевые слова: Природа, окружающая среда, географическая оболочка, природное тело, живая и неживая природа, воздух, вода, свет, тепло, растительный мир, Животный мир.

MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Аннотация

Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish orqali ularda tabiatga to'g'ri munosabatni tarbiyalash va hissiy tajribaga asoslangan, atrof - muhit haqidagi real bilimlarni anglashning ta'limiy vositasi hamda atrof-muhit, tabiiy muhit, geografik muhit masalasiga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: Tabiat, atrof – muhit, geografik qobiq, tabiiy jism, jonli va jonsiz tabiat, havo, suv, yorug'lik, issiqlik, o'simliklar dunyosi, hayvonot olami.

Kirish. Ma'lumki, tabiat insoniyat uchun bebaho qadriyatdir. Tabiat, tug'ilish, yashash, o'sish, faoliyat maydoni hisoblanadi. Inson tabiat bilan birga yashaydi, o'sadi, rivojlanadi. Insoniyat tabiatga ta'sir etibgina qolmasdan, unga bevosita bog'liq hamdir. Tabiatga bog'liq omillar texnika, iqtisodiy ekologik munosabatlarni ham belgilaydi. Ana shu holat kishilarning tabiat, atrof - muhitga bo'lgan munosabatlarni muvofiqlashtirish zarurligini taqozo etadi. Bolalarni ilk yoshidan hayvonot olami bilan tanishtirish orqali ularda mehr uyg'otish, jonsiz va jonli tabiatni muhofaza qilish ekologik tarbiyaning dastlabki elementlaridan biri sifatida tadqiq etilishi lozim bo'lgan muammodir. Ayniqsa, bu yo'nalish maxsus o'rganilmaganligi, hozirgi kunda esa davlat va jamiyatning barkamol shaxsga bo'lgan ehtiyojining kuchayganligi dolzarb ekanligidan dalolat beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolarni tabiat bilan tanishtirish orqali estetik, aqliy, axloqiy jihatdan tarbiyalash, jismoniy rivojlantirish barcha zamonlarda ham o'ta dolzarb muammolardan hisoblangan. Tabiat bilan tanishish insonni ma'naviy kamolotga yetkazuvchi jarayon bo'lib, uni barcha salbiy xatolardan saqlaydi. Natijada, uning xulqiy go'zalligi ortadi. Shu sababdan ham tabiat bilan tanishtirish orqali ta'lim-tarbiya jarayoni uzoq tarixga ega. Shu nuqtai nazardan O'rta Osiyo xalqlari tabiatni muhofaza qilish sohasida boy an'anaga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'rta asrlarda O'rta Osiyoda yashab ijod etgan olimlardan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va boshqalar tabiatshunoslik fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Ular hali ekologiya fani dunyoga kelmagun davrda tabiat va undagi muvozanat, o'simlik va hayvonot dunyosi, tabiatni e'zozlash haqida qimmatli fikrlar aytganlar.

Buyuk alloma **Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy** (783–850) risolalaridan birida bunday deb yozadi: “Bilingki, daryoning ko'zlari yoshlansa, uning boshiga g'am, kulfat tushgan

bo'ladi. Odamlar, daryodan mehringizni darig' tutmanglar!” Daryoning “yoshli ko'zlari” deganda Muhammad Muso al-Xorazmiy nimalarni ko'zda tutgan ekan? Ehtimol, u daryo suvining ortiqcha isrof bo'lishini nazarda tutgandir? Vaholanki, buyuk bobomiz, eng avvalo, daryo bilan odamlarning “bir-birlarini tushunishlari”, o'zaro mehr - muhabbat qo'yishlarini nazarda tutgan.

Abu Nasr Farobiy. O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy - falsafiy fikrlarining eng yirik va mashhur vakillaridan biri Abu Nasr Farobiyning (873–950) ilmiy-falsafiy merosi nihoyatda boy. Uning asarlari hozirgacha to'liq aniqlanmagan. Nemis olimi M.K. Brokkelmanning ro'yxatida Farobiyning turli sohalarga oid 180 ta asarining nomi keltirilgan. Farobiy tabiatshunoslikning turli tarmoqlari bilan shug'ullangan bo'lib, uning “Kitob al-hajm va al-miqdor”, “Kitob al-mabodi al-insonia” (“Insoniyatning boshlanishi haqida kitob”). “Kitob al-a'zo al-hayvon” (“Hayvon a'zolari to'g'risida kitob”) nomli asarlari bunga dalil bo'la oladi. Tabiatshunoslikka oid “Odam a'zolarining tuzilishi”, “Hayvon a'zolari va ularning vazifalari haqida” kabi asarlarida odam va hayvonlardagi ayrim a'zolarining tuzilishi, xususiyatlari va vazifalari haqida ham to'xtalib o'tilgan.

Odam a'zolarining tuzilishi va vazifalari haqida so'z yuritilganda o'zgarishlar, ya'ni kasalliklar, birinchi navbatda, ovqatlanish tartibining buzilishi oqibatida kelib chiqadi, deb tushuntiriladi. Farobiy tabiiy va inson qo'li bilan yaratiladigan sun'iy narsalarni ajratgan. Shuningdek, u tabiiy narsalar tabiat tomonidan yaratilganligini va bunda inson omilining ta'siri katta ekanligini, tabiiy va sun'iy tanlash hamda tabiatga ko'rsatiladigan boshqa ta'sirlarni atroflicha baholagan.

Beruniyning fikricha, yerdagi o'simlik va hayvonot olamining yashashi uchun zarur imkoniyatlar cheklangan. Lekin o'simlik va hayvonlar doimo ko'payishga intiladi va shu maqsadda kurashadi. Beruniyning tabiatshunos sifatida quyidagicha fikrlari hanuzgacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan:

“Ekin va nasl qoldirish bilan dunyo to'lib boraveradi. Garchi dunyo cheklangan bo'lsa-da, kunlar o'tishi bilan bu ikki o'sish natijasida ko'payish cheklanmaydi. Agar o'simliklardan yoki jonivorlardan biror xilining o'sishiga sharoit bo'lmay, o'sishdan to'xtasa ham, boshqalarida bu ahvoldan bo'lmaydi. Ular birdaniga paydo bo'lib, birdaniga yo'qolib ketmaydi. Bordi-yu yer yuzini bir xil daraxt yoki bir xil hayvon butunlay qoplab olsa, bu holda hayvonning ko'payishiga ham, daraxtning o'sishiga ham o'rin qolmaydi. Shu sababdan dehqonlar ekinlarni o'toq qilib, keraksizini yulib tashlaydilar”.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktabgacha ta'lim yoshida bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida ularga ta'lim - tarbiya berish vazifalarini amalga oshirish, bolalarda tabiat hodisalari, o'simlik, hayvon hamda insonga bo'lgan muhabbat haqidagi tushuncha va tasavvurlarni kengaytirish, oddiy ko'nikmalarini hosil qilish, so'z boyligini oshirish va yangi tushunchalarni hosil qilishdan iborat.

Tabiat - bu organik (tirik) va noorganik (notirik) dunyoni o'zida qamrab olgan bir butun olam, tabiat - g'oyat xilma - xil shakllari, tarkibiy qismlari bilan insoniyatni qurshab turgan organik va anorganik olamlar, o'simlik va hayvonot dunyosi. Insoniyat esa undan paydo bo'lib, ajralib chiqqan mavjudotdir. Shu bois uning bir mohiyati tabiiy (biologik), ikkinchi mohiyati ijtimoiydir. Tabiat tushunchasi ko'proq keng va qisman tor ma'nolarda ishlatiladi. Keng ma'noda tabiat butun obyektiv borliq, real voqelik, turli - tuman ko'rinishlardagi olam. Tor ma'noda tabiat fan, asosan tabiiy fanlar tabiatshunoslik o'rganadigan obyektidir. Tabiatning adabiyotlarda ikki darajasi ajratib ko'rsatiladi: birlamchi va ikkilamchi. Bularning birinchisi insoniyatdan xoli, mustasno tarzda, sof tabiiy holda mavjud bo'lgan tabiatdir; ikkinchisi insoniyat ishtirokida hosil etilgan tabiiy ne'matlar - tuproq, suv havzalari va kanallar, daraxtzorlar, ekinzor-u mevazorlar, aholi maskanlari - shahar, qishloq va boshqalar.

Tabiat - bitmas - tuganmas xazinadir. O'simliklar dunyosi, hayvonot olami yosh qalbning to'g'ri o'sib shakllanishida, tabiatda bo'ladigan voqea - hodisalarning sir asrorini o'rganib voyaga yetishida katta manba bo'lib xizmat qiladi. Tabiatdagi narsalar ikki qismdan: jonsiz va jonli tabiatdan iboratdir. Jonsiz tabiatga yer, quyosh, yulduzlar, suv, havo, toshlar, tuproq, jonli tabiatga esa o'simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar, insonlar kiradi. Jonsiz tabiat deyilishiga sabab ular oziqlanmaydi, o'smaydi, ko'paymaydi, rivojlanmaydi. Masalan, toshni olsak, unga suv ham, havo ham kerak emas. Jonli tabiatga kiruvchilar esa oziqlanadilar, nafas oladilar, o'sadilar va ko'payadilar.

Jonli tabiat vakillari o'simlik, havo, suv, yorug'lik, issiqlik va ozuqa bo'lmasa yashay olmaydi. Jonli tabiatdagi barcha mavjudotlardan eng qudratlisi insondir. Inson fikrlaydi, mehnat qiladi, turli kashfiyotlar ixtiro qiladi. Tabiat insonni ma'naviy boyitishning bitmas tuganmas manbaidir. Tabiat bilan inson o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashda ekologik ta'lim-tarbiyaning roli nihoyatda katta. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida amalga oshiriladigan uzluksiz ekologik ta'lim va

tarbiya insonning tabiatiga, qolaversa, o'ziga nisbatan yangi munosabatlarning shakllanishini taqozo etadi. Bu o'z navbatida barkamol insonning shakllanishida poydevor bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tabiatga nisbatan muhabbat uyg'otish ona Vatanga, uning tabiat yodgorliklari, tarixiy obidalari, xalqimizning an'analariga hurmat ruhida tarbiyalashga, yuksak ma'naviyatli shaxsning shakllanishiga olib keladi.

Tabiatni asrab avaylash ardoqlash insonning burchi ekanligi haqidagi ta'limotlar Turoni Turkistondan yetishib chiqqan buyuk olimlarning ta'limotlarida o'z ifodasini topgan. Allomalar o'z davrida tabiatdan foydalanish, ular bilan bog'liq bo'lgan voqea, hodisalar haqida boy ma'lumotlarni yozib qoldirganlar. Tabiatga mehr, yuksak axloq - odobini tarbiyalash lozimligini o'z asarida bayon etganlar.

Tahlil va natijalar. Tabiat - bizni o'rab olgan borliq, olam. Tabiat vaqt va fazoda cheksizdir, to'xtovsiz ravishda harakatda, rivojlanishda va o'zgarishda bo'ladi. Jamiyat ham tabiatning, moddiy olamning o'ziga xos bir bo'lagidir.

Tabiiy muhit - tabiiy jism va moddalarning, nimanidir yoki kimnidir o'rab turuvchi, uning hayotiy faoliyati kechadigan tabiiy sharoitlar mujassamligi. Geografik adabiyotlarda mazkur tushuncha, ko'pincha, geografik qobiqning inson va uning xo'jalik faoliyatini o'rab turgan qismiga nisbatan ishlatiladi.

Geografik muhit - jamiyatni o'rab turgan tabiiy sharoit; ijtimoiy ishlab chiqarishning muayyan tarixiy bosqichida tabiatning jamiyat bilan o'zaro ta'sirda bo'ladigan bir qismi. Geografik muhit jamiyat taraqqiyotining doimiy va zaruriy sharoitlaridan biri, u mehnat taqsimotiga va xo'jalik tarmoqlarining joylashishiga faol ta'sir etadi. O'z navbatida, jamiyat ham geografik muhitga ta'sir ko'rsatadi. Jamiyat rivojlanib borgan sari geografik muhit doirasi o'zgarib, kengayib boradi.

Texnogen muhit - aholini o'rab turgan atrof-muhitning bir qismi bo'lib, inson tomonidan yaratilgan obyektlar, jism va moddalar tushuniladi. Jamiyat rivojlanib borgan sari texnogen muhit takomillashib boradi.

Atrof-muhit - aholini o'rab turgan tabiiy va texnogen muhitni qamrab olgan yashash va mehnat qilish sharoiti. Jamiyat bilan tabiat o'rtasidagi ta'sir va munosabatlar makon va zamonda o'zgarib, xilma - xillashib boradi. Inson faoliyati maqsadga to'g'ri yo'naltirilgan bo'lsa, tabiatdan oqilona foydalanish shu joy, hudud, o'lkani yashnashga olib kelgan. Aks ta'sir esa, noqulay sharoitning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Insoniyat tarixi davomida uning tabiat bilan bo'lgan munosabati doim o'zgarib, murakkablashib borgan. Jamiyatning tabiatga ta'sirining ortib borishi va tabiatga munosabatining o'zgarib borishini besh bosqichga bo'lish mumkin. Bolalikda tug'ilgan bu tuyg'u maktab yillarida rivojlanib, boyib boradi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish - bu ularda tabiatga to'g'ri munosabatni tarbiyalash va hissiy tajribaga asoslangan, atrof - muhit haqidagi real bilimlarni anglashning ta'limiy vositasidir.

ADABIYOTLAR

1. “Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”. 2017-yil 30-sentabr, 5198-sonli farmoni. - Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
2. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni- Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313-son
3. DJanpeisova G.E., Rasulxo'jayeva M.A Tabiat bilan tanishtirish T.: Innovatsiya Ziyos, 2020.-320 b.
4. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika T: Tafakkur bo'stoni 2013.
5. Kayumova N. Maktabgacha pedagogika. T: TDPU 2013.
6. Yusupova P.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish. T: Tarbiyachi 1995.
7. Rasulxo'jayeva M.A. Bolalarni hayvonot olami bilan tanishtirish orqali axloqiy sifatlarini shakllantirish texnologiyasi. T: “Ilm-Ziyozakovat”, 2020 y.
8. Qodirova F., Toshpo'latova Sh., Azamova M.. “Maktabgacha pedagogika”.-T., “Ma'naviyat”. 2013

Yusuffon AVAZXONOV,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: avazxonovyusufbek94@gmail.com

University of management and future technologies dotsenti, (PhD) Z.S.Nurullayeva taqrizi asosida

KORPORATIV ETIKA IQTISODIYOTDA MURAKKAB SINERGETIK JARAYON SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqola iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni o'rganishga yangi yondashuv - sinergetikaga bag'ishlangan. Iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni o'rganishga universal yondashuv sifatida an'anaviy va sinergetik iqtisodiyotning fundamental mexanizmlari, nazariy qonuniyatlari va usullari o'rtasidagi o'zaro ta'sir tamoyillari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: korporativ etika, sinergetik iqtisodiyot, an'anaviy iqtisodiyot, ochiq iqtisodiy tizim

CORPORATE ETHICS AS A COMPLEX SYNERGIC PROCESS IN THE ECONOMY

Annotation

This article is devoted to a new approach to the study of economic processes and phenomena - synergetics. As a universal approach to the study of economic processes and phenomena, the principles of interaction between the fundamental mechanisms, theoretical laws and methods of traditional and synergetic economics are shown.

Key words: corporate ethics, synergetic economy, traditional economy, open economic system

КОРПОРАТИВНАЯ ЭТИКА КАК СЛОЖНЫЙ СИНЕРГИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС В ЭКОНОМИКЕ

Аннотация

Данная статья посвящена новому подходу к изучению экономических процессов и явлений – синергетике. В качестве универсального подхода к изучению экономических процессов и явлений показаны принципы взаимодействия фундаментальных механизмов, теоретических законов и методов традиционной и синергетической экономики.

Ключевые слова: корпоративная этика, синергетическая экономика, традиционная экономика, открытая экономическая система

Kirish. Iqtisodiyot sinergetik tizim sifatida jamiyatning alohida turini va hatto borliqning alohida turini shakllantirishni nazarda tutadi. Bir tomondan, iqtisodiyotning energiya salohiyatining boshqa tuzilishi vujudga keladi, bunda asosiy yuk insoniyatning ob'ektiv dunyosiga emas, balki uning ijtimoiy tuzilishi va ijtimoiy ohangiga tushadi. Boshqa tomondan, iqtisodiy sinergetika shunchaki mentalitetning tarqalishiga botiriladi. Mentalitetning ma'nosi globaldir, chunki sivilizatsiya toifasi yangi ijtimoiy-iqtisodiy asos sifatida yangilanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sinergetika murakkab tizimlarning rivojlanishi va o'zini o'zi tashkil etish haqidagi fan sifatida o'zidan oldingilarning fanlararo yondashuvlarini moslashtiradi: tektologiya A.I. Bogdanov, tizim nazariyasi L. fon Bertalanffi, kibernetika N. Viner, N.N.Moiseev, A.A.Samarskiy, B.V.Kadomtsev, A.A.Krasovskiy, S.P.Kapitsa, S.P.Kurdyumov, V.Legasov, Yu.A.Danilov, Yu.L.Klimantovich, V.A.Arshinov, V.S.Stepin, A.A.Kim, kabi ko'zga ko'ringan olimlar.

Tahlil va natijalar. Nochiziqli dinamik tizimlarni tahlil qilishning zamonaviy usullari maxsus ilmiy yo'nalish - sinergetikada shakllandi.

O'zbek tiliga o'zlashtirma so'z sifatida qabul qilingan korporatsiya (inglizcha korporatsiya, lotincha Corporiu - assotsiatsiya, jamoa) kasbiy yoki sinfiy manfaatlar hamjamiyati tomonidan birlashtirilgan jamiyat, uyushma, shaxslar guruhini anglatadi [1].

Korporativ etikada ijtimoiylashuv saylov demokratiya ko'zgusi deyiladi ammo insonlar

1992 yilgi prezidentlik kampaniyasi vaqtida AQSh vitse-prezidenti Den Kueyl demokratlarning oilaviy qadriyatlar masalasidagi pozitsiyasini keskin tanqid qilgan edi. Uning ta'kidlashicha, madaniy elitaning chap qanoti Merfi Braun kabi televizion qahramonlar orqali yolg'iz onalik fenomeni atrofida xayrixoh aura yaratish uchun hamma narsani qilgan. Oilaviy hayot to'satdan siyosiy janglar mavzusiga aylandi: chaplar respublikachilarni tor fikrli gomofobiya va yolg'iz onalarga dushmanlikda aybladilar, o'nglar esa feminizm, geylar huquqlari va jamoat farovonligi an'anaviy kuchli va barqaror davlatning

halokatli pasayishiga Amerika oilasi sezilarli hissa qo'shganini ta'kidladilar.

Saylov ishtiyoklari susayganidan so'ng, amerikalik oilada haqiqatan ham jiddiy muammolar borligi ma'lum bo'ldi va keyinchalik Demokratik prezident Bill Klinton o'zining bir nechta nutqlarini bunga bag'ishladi. Barcha sanoati rivojlangan mamlakatlarda yadroviy (ya'ni, ota-onalar va voyaga etmagan bolalardan iborat) oilalar 1960-yillarning oxiridan boshlab tarqala boshladi va bu Amerika jamiyatida keskin o'zgarishlar davri edi. 1990-yillarning o'rtalariga kelib, oq tanli aholi orasida to'liq bo'lmagan oilalar darajasi deyarli 30% ga yetdi, bu ko'rsatkich 1960-yillarda afro-amerikaliklar jamoasida Daniel Patrik Moynixan tomonidan qayd etilgan. Garchi bu ko'rsatkich o'shanda ham Mo'ynixonni jiddiy tashvishga solgan bo'lsa-da, bugun Amerika shaharlarining qora tanli mahallalarida u allaqachon 70 foizdan oshib ketgan. AQSh aholini ro'yxatga olish byurosining batafsil hujjatlari shuni ko'rsatadiki, 1970 va 1980 yillarda to'liq bo'lmagan oilalar sonining ko'payishi bilan birga, qashshoqlik va u bilan bog'liq turli ijtimoiy patologiyalar sezilarli darajada oshgan. Bir qator immigratsion guruhlarda teskari holat kuzatildi: ular boshqalardan ijobiy ajralib turishdi, chunki ular o'z madaniyatlariga xos kuchli oilaviy tashkilotni saqlab qolishga muvaffaq bo'lishdi va bu tashkilot hali hayotdagi bo'luvchi tendentsiyalarning zararli ta'siriga duchor bo'lmagan. mamlakatning. Hozirgi vaqtda Qo'shma Shtatlarda, umuman olganda, oilaning samarali ijtimoiylashuv instituti sifatidagi roli sof ijobiy baholanadi va bu funktsiyani ham kengroq ijtimoiy guruhlar, balki davlat dasturlari ham o'z zimmasiga olishi mumkin emasligi keng e'tirof etilgan.

Agar biz hozirgi amerikaliklarning oilaviy qadriyatlar haqidagi munozarasidan mavhum olsak, biz paradoksal hodisani topamiz: oila har doim ham iqtisodiy o'sishga hissa qo'shmaydi va o'tmishdagi ijtimoiy olimlar kuchli oilani iqtisodiy rivojlanishning cheklovchi omillari qatoriga kiritishda unchalik xato qilmaganlar. Ba'zi joylarda - masalan, Xitoyda yoki Italiyaning ba'zi qismlarida - oila boshqa madaniy ildizlarga ega bo'lgan odamlar birlashma shakllaridan ko'ra ko'proq narsani

anglatadi va bu holat ushbu jamiyatlarning iqtisodiy hayotiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Italiya va Xitoy madaniyati mamlakatlari iqtisodiyotining yaqinda boshlangan jadal rivojlanishi shuni ko'rsatdiki, agar boshqa madaniy qadriyatlar tegishli tartibda chaqirilsa, qarindosh-urug'chilik o'z-o'zidan sanoatlashtirishga ham, tez o'sishga ham to'sqinlik qilmaydi. Biroq, nepotizm bu o'sishning tabiatiga, ya'ni ishlab chiqarishni tashkil etishning mavjud shakllariga va mamlakat jahon iqtisodiyotining qaysi sohalarida o'z o'rnini egallashi mumkinligiga ta'sir qiladi. Oilaviy jamiyatlar yirik iqtisodiy institutlarni yaratishda jiddiy qiyinchiliklarni boshdan kechirmoqda va bu o'z navbatida jahon bozorida faoliyat sohasini tanlash imkoniyatini cheklaydi.

Iqtisodiyot sinergetik tizim sifatida jamiyatning alohida turini va hatto borliqning alohida turini shakllantirishni nazarda tutadi. Bir tomondan, iqtisodiyotning energiya salohiyatining boshqa tuzilishi vujudga keladi, bunda asosiy yuk insoniyatning ob'ektiv dunyosiga emas, balki uning ijtimoiy tuzilishi va ijtimoiy ohangiga tushadi. Boshqa tomondan, iqtisodiy sinergetika shunchaki mentalitetning tarqalishiga botiriladi. Mentalitetning ma'nosi globaldir, chunki sivilizatsiya toifasi yangi ijtimoiy-iqtisodiy asos sifatida yangilanadi.

Sinergetika murakkab tizimlarning rivojlanishi va o'zini o'zi tashkil etish haqidagi fan sifatida o'zidan oldingilarning fanlararo yondashuvlarini moslashtiradi: tektologiya A.I. Bogdanov, tizim nazariyasi L. fon Bertalanffi, kibernetika N. Viner [2]

Sinergetika (yunoncha "synergen", qo'shma harakat) - bu ilmiy tadqiqotning fanlararo sohasi bo'lib, uning vazifasi tizimlarning (quyi tizimlardan iborat) o'zini o'zi tashkil etish tamoyillari asosida tabiat hodisalari va jarayonlarini o'rganishdir. Bu o'z-o'zini tashkil qilish jarayonlarini va turli tabiatdagi tuzilmalarning paydo bo'lishi, saqlanishi, barqarorligi va parchalanishini o'rganadigan fan.

Sinergetika o'z-o'zini tashkil qilish, muvozanatsiz, qaytarilmas va chiziqli bo'lmagan jarayonlarda o'z-o'zini rivojlantirish haqidagi fan sifatida lazer, o'ta suyuqlik, o'ta kuchlilik, o'ta o'tkazuvchanlik va boshqalar kabi hodisalarga reaksiya sifatida paydo bo'lgan. Sinergetikaning asoschisi Shtutgart universiteti professori, qattiq jisimli lazerlar bo'yicha mutaxassis, 1975 yilda Germaniyada nashr etilgan va 1980 yilda rus tiliga tarjima qilingan "Sinergetika" kitobining muallifi G. Xaken hisoblanadi.

I.R.Prigojinning o'z-o'zini tashkil etish nazariyasi va G.Xakenning sinergetika nazariyasining ilmiy asoslari bir xil: muvozanatsiz termodinamika, kimyoviy va termodinamik reaksiyalarda qaytmaslik, ehtimollik nazariyasi va tanlash erkinligi, muvozanat va nomutanosiblik kinetikasi. Shu munosabat bilan I.R.Prigojin va G.Xaken bir vaqtning o'zida sinergetikaning otalari hisoblanadi.

G.Xakenning sinergetikasi ko'plab tadqiqotchilarning e'tiborini tortdi. Sotsiosinergetika, biosinergetika, elektron sinergetika, kimyoviy sinergetika, futurosinergetika va boshqalar paydo bo'ldi va tez rivojlanmoqda.

SSSRda 1970-1980 yillarda sinergetika pozitsiyasida. N.N.Moiseev, A.A.Samarskiy, B.V.Kadomtsev, A.A.Krasovskiy, S.P.Kapitsa, S.P.Kurdyumov, V.Legasov, Yu.A.Danilov, Yu.L.Klimantovich, V.A.Arshinov, V.S.Stepin, A.A.Kim, kabi ko'zga ko'ringan olimlar. Mustahkam Rossiya mahalliy ilmiy asos yaratdi, buning natijasida rus fanidagi sinergetik yo'nalish hozirgi vaqtda Germaniya va AQShning sinergetik maktablari bilan bir qatorda dunyodagi eng kuchli yo'nalishlardan biri hisoblanishi kerak.

Sinergetika asos bo'lgan asosiy tushunchalar qatoriga fazaviy o'tishlarda rivojlanish potentsialining ko'rsatkichi sifatida parametrtartib tushunchasi, o'tish holatlarida jalb qilish markazi sifatida attraktor, rivojlanish jarayonlarini o'rganish uchun tizimlarning eng qiziqarli holatlari sifatida bifurkatsiya nuqtalari kiradi.

Iqtisodiy sinergetika iqtisodiy nazariyaning ilmiy yo'nalishi sifatida Moskva, Sankt-Peterburg, Saratov, Novosibirsk, Ijevsk, Taganrog, Belgorod, Naberejnye Chelni va boshqa shaharlar ilmiy tashkilotlarida ishlab chiqilgan bo'lib, keyingi yillarda Yekaterinburgda ayniqsa jadal rivojlanmoqda. ,

bu yo'nalishda Rossiyaning etakchi markazlaridan biriga aylanmoqda.

Tashkilotning korporativ shakli faqat 19-asrda, dastlab AQShda va biroq keyinroq Germaniyada paydo bo'lgan. Biroq, u XX asrning birinchi o'n yilliklaridayoq Amerika iqtisodiyotida hukmronlik qildi. Amerika ishbilarmonlik hayotida "menejerizm" ning rivojlanishi haqidagi klassik ma'lumotni Adolf Berl va Gardner Means 1932 yilda nashr etilgan "Zamonaviy korporatsiya va xususiy mulk" kitobida keltirdilar. Ular tashkil etishning yangi, korporativ shakli paydo bo'lishi bilan mulkchilik va boshqaruv funksiyalari o'rtasidagi bog'liqlik uzila boshlaganini va bu mulkdorlar va professional menejerlar o'rtasida manfaatlar to'qnashuvi ehtimolini ochib berganligini ta'kidladilar. Biznes tarixchisi Alfred Chandler Qo'shma Shtatlarda ham, boshqa mamlakatlarda ham zamonaviy ko'p bo'linmali ierarxik korporatsiyaning shakllanishini batafsil hujjatlashtirdi. Zamonaviy Amerika korporativ dunyosining ko'plab taniqli vakillari - Du Pont, Eastman Kodak, Sears, Pitney Bowes, Kellogg 19-asrda kichik oilaviy biznes sifatida boshlangan.

Iqtisodiy sinergetikaning yangi g'oyalari orasida bozorni sinergetik kategoriya sifatida asoslash, sinergetik bozor gipotezasini ilgari surish kiradi. Bozor ilmiy kategoriya sifatida pravoslav iqtisodiy nazariyalarda g'arb sivilizatsiyasining eng yuqori yutug'i ramzi bo'lgan fetishga aylantirildi. Ayni paytda, muvaffaqiyatsizliklar va bozor cheklovlari haqida gapirish uchun ko'proq sabablar mavjud. Bundan tashqari, uning sifat jihatidan o'zgarishi muqarrarligi haqida.

Iqtisodiy sinergetika ijtimoiy-iqtisodiy vaqt o'qi harakatining namoyon bo'lishi sifatida murakkab iqtisodiy tizimlarda ijobiy qayta aloqani shakllantirish mexanizmlariga katta e'tibor beradi. Iqtisodiy sinergetika tamoyillariga muvofiq, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ijobiy va salbiy qayta aloqa vakolatlarining nisbati bilan belgilanadi. Milliy iqtisodiyot darajasida teskari aloqa funksiyasini davlat amalga oshirishi kerak, quyi bo'g'inlarda esa uning rolini yuqoridan (hukumat) va pastdan (o'zini-o'zi tashkil etish) yaratilgan rivojlanish institutlari bajarishi mumkin va bajarishi kerak.

Ko'p o'n yillar davomida ijtimoiy soha olimlari an'anaviy axloqiy majburiyatlarga bog'liq bo'lgan oilaviy biznes bilan shartnoma huquqi va mulkiy huquqlarning huquqiy tizimiga asoslangan zamonaviy, shaxssiz va professional tarzda boshqariladigan korporatsiyalar o'rtasida tabiiy yo'l borligiga ishonch hosil qilishdi. Natijada, ularning ko'pchiligi har qanday jamiyatning boshqa ijtimoiy munosabatlarga zarar etkazadigan oilaviy rishtalarni saqlab qolishda haddan tashqari qat'iyli - "familizm" deb nomlangan munosabat uning iqtisodiy rivojlanishiga zarar etkazishini ta'kidladilar. Maks Veber o'zining "Xitoy dini" kitobida kuchli xitoy oilasi doirasida o'rnatilgan uning a'zolari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning haddan tashqari cheklovchi tabiati - u "qarindoshlik zanjiri" deb atagan - xitoyliklarning umuminsoniy odamlarni assimilyatsiya qilishiga to'sqinlik qiladi, deb ta'kidladi. qadriyatlar va zamonaviy biznesni tashkil etish uchun zarur bo'lgan shaxsiy bo'lmagan ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish.

Institutsional-sinergetik rivojlanish kontseptsiyasi istiqbolli bo'lib, iqtisodiy sinergetikaning chuqurligida pishib, murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni o'rganishda institutsional va tizimli-sinergetik yondashuvlarni uyg'unlashtiradi. Konsepsiya ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlari va strategiyalarini ishlab chiqishda talabga ega.

Iqtisodiy sinergetika asosida rivojlangan amaliy yo'nalishlar orasida sinergetik menejment mavjud bo'lib, uni tashkiliy, boshqaruv va innovatsion yutuqlar strategiyasining asosi sifatida ko'rish mumkin.

Globallashuv sharoitida innovatsion rivojlanish vazifalari uchun tizimli-sinergetik yondashuvga asoslangan yirik loyihalarning maqsadlarini belgilashga yondashuvni asoslab beruvchi sinergetik taqqoslash qoidalari qo'llanildi.

S.P.Kurdyumov, S.P.Kapitsa, G.G.Malinetskiylarning asarlari orqali sinergetik tushunchalar asosida turli xarakterdagi tizimlar uchun prognozlash modellari, jumladan, sayyoramiz aholisini uzoq muddatli prognozlash uchun S.P.Kapitsaning fenomenologik modeli ishlab chiqilmoqda, bu juda muhim. global rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish.

S.P.Kurdyumov va uning hamkasblari hozirgi vaqtda zamonaviy iqtisodiy inqirozni bartaraf etish vazifalariga moslashtirilayotgan keskinlashgan rejimlarning sinergetik modelini ishlab chiqdilar.

Inqirozni faoliyatning kuchaygan rejimga o'tishi sifatida taqdim etish inqirozlarning sabablari va mexanizmlarini aniqlaydi va inqirozga qarshi boshqaruv tizimlarini loyihalash uchun asos yaratadi.

Sinergetika nuqtai nazaridan iqtisodiy xavfsizlik muammolari V.N.Kuznetsovning fundamental asarlarida ko'rib chiqilgan.

D.S.Chernavskiyning pul va pul muomalasining axborot mazmunini ochib beruvchi sinergetik modellari keng muhokama qilinadi.

V.L.Romanov va uning hamkasblari, N.M.Rimashevskaya va boshqa ko'plab tadqiqotchilarning ishlari iqtisodiyotning ijtimoiy yo'nalishiga bag'ishlangan.

Xulosa va takliflar. Yangi ma'nolarni, qadriyatlarni o'zlashtirish, yurtimizda ham falsafaning yangi sohalarni keng qamrashi va o'rganishi O'zbekistonning "kelajak qiyofasi"ni, uning eng muhim milliy ko'rsatmalarini (vazifasini, maqsadlarini) kamida 50 yil davomida aniq tushunish strategik va taktik maqsadlarni ishlab chiqishga yo'l ochadi. Harakatlar strategiyasi dasturlari va uning takomillashib borayotkan davomiyligi. Mamlakat rahbarlarining iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish, innovatsion rivojlanish strategiyasiga o'tish va sinergik samaralarga e'tibor qaratish haqidagi chaqiriqlarini tobora ko'proq eshitish mumkin. Bu kelajakda O'zbekistonning zamonaviy va sekulyar tizimda yuksalishiga umid beradi. Zero har qanday ijtimoiy yuksalish ortida iqtisodiy samaradorlik turadi.

ADABIYOTLAR

1. Qarang: Xorijiy so'zlarning zamonaviy lug'ati. - M.: Rus. yoz., 1993. B. 312.
2. O.S.Suxarev, S.V.Shmanev, A.M.Kuryanov Sinergetika investitsiyalar/ ed. O. S. Suxareva. - M., 2008 yil.
3. Belotserkovskiy O.M. Iqtisodiy sinergetika: savollar barqarorlik/ O.M.Belotserkovskiy, G.P.Belay, V.R.Kibulskiy. -Novosibirsk: Nauka, 2006. – B. 116

Kamola ALAUDINOVA,
"TIQXMMI" Milliy tadqiqot universiteti katta o'qituvchisi, PhD
E-mail: kamola.mansurovna.phd@gmail.com

O'ZMU dotsenti, PhD H.Maksudova taqrizi asosida

HOW TO USE ASSESSMENT IN EDUCATION

Annotation

This article is based on extensive research that validates the significance of assessment in teaching. It explains what assessment is and how to use it effectively. Effective assessment will significantly enhance the professional life of teachers and their students' success. Research has confirmed that students who are given clear objectives and frequent assessments aligned to those objectives can learn in six months what would take other students an entire year to learn. By synthesizing research findings and best practices in assessment, this article aims to provide educators and policymakers with valuable insights and recommendations for improving assessment practices in education to support student success and enhance educational outcomes.

Key words: Formative assessment, summative assessment, evaluation, feedback, testing, grading, instruction.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОЦЕНИВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ

Эта статья основана на обширных исследованиях, которые подтверждают значимость оценивания в образовании. Она объясняет, что такое оценивание и как ее эффективно использовать. Эффективная оценка значительно улучшит профессиональную жизнь учителей и успех их студентов. Исследования подтверждают, что студенты, которым предоставляются четкие цели и частые оценки, соответствующие этим целям, могут учиться за шесть месяцев то, что другим студентам заняло бы целый год. Синтезируя результаты исследований и лучшие практики в области оценки, эта статья стремится предоставить педагогам ценные идеи и рекомендации для улучшения практик оценки в образовании, чтобы поддержать успех студентов и улучшить образовательные результаты.

Ключевые слова: Формативное оценивание, суммативное оценивание, оценка, обратная связь, тестирование, оценивание, инструкция.

TA'LIMDA BAHOLASHDAN FOYDALANISH USULLARI

Ushbu maqola ta'limda baholashning ahamiyatini tasdiqlovchi keng qamrovli tadqiqotlarga asoslangan. U baholash nima ekanligini va undan qanday samarali foydalanishni tushuntiradi. Samarali baholash o'qituvchilarning kasbiy hayotini va ularning talabalarining muvaffaqiyatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, aniq maqsadlar va ushbu maqsadlarga mos keladigan tez-tez baholashlar taqdim etilgan talabalar olti oy ichida boshqa talabalariga to'liq yil talab etiladigan bilimlarni o'rganishlari mumkin. Tadqiqot natijalarini va baholashda ilg'or tajribalarni sintez qilish orqali ushbu maqola o'qituvchilarga o'quvchilar muvaffaqiyatini qo'llab-quvvatlash va ta'lim natijalarini yaxshilash uchun ta'limda baholash amaliyotini takomillashtirish bo'yicha qimmatli tushuncha va tavsiyalar berishga intiladi.

Kalit so'zlar: Formativ baholash, summativ baholash, baholash, fikr-mulohaza, test, ko'rsatma.

Introduction. The number one factor for improving student achievement is frequent formative assessment. Assessment is at the heart of effective teaching. It is one of the most powerful influences on student achievement. When both the students and the teacher are moving towards the same objective, that's when you get learning. Assessment plays a crucial role in education, serving as a powerful tool to measure student learning, provide feedback for improvement, and inform instructional decisions. It encompasses a wide range of methods and strategies that educators use to evaluate student progress, identify areas of strength and weakness, and guide the learning process. In this article, we will delve into the significance of assessment in education, explore different types of assessment methods, and discuss best practices for effective assessment strategies. Assessment is an integral part of the teaching and learning process, as it helps educators gauge the effectiveness of their instruction and students' understanding of the content. Assessment also serves as a form of feedback for both students and teachers. For students, assessment provides insight into their progress and performance, helping them understand their strengths and areas for improvement. It motivates students to strive for excellence and encourages self-reflection on their learning journey. For teachers, assessment offers valuable data on student achievement, enabling them to adjust their instructional strategies, provide targeted interventions, and support student success.

Literature review. This literature review aims to explore the current research and perspectives on assessment, evaluation, and testing in the context of literature education. Assessment in

literature education involves the systematic collection and analysis of information about students' knowledge, skills, and abilities in the subject. According to Black and Wiliam (1998), assessment should be formative in nature, providing ongoing feedback to both teachers and students to improve learning outcomes. Formative assessment strategies, such as peer review, self-assessment, and feedback loops, have been shown to enhance student engagement and achievement in literature classes (Hattie & Timperley, 2007). Evaluation in literature education focuses on determining the overall effectiveness of instructional practices and curriculum design. Researchers have emphasized the importance of using multiple measures of evaluation, including standardized tests, performance assessments, and teacher observations, to provide a comprehensive picture of student learning (Stiggins, 2002). Testing in literature education involves the administration of assessments to measure students' knowledge and understanding of literary texts, genres, and themes. While traditional multiple-choice tests have been widely used in literature classes, researchers have advocated for the integration of authentic assessments, such as essays, projects, and presentations, to assess higher-order thinking skills (Wiggins & McTighe, 2005). Performance-based assessments allow students to demonstrate their creativity, analytical abilities, and communication skills in response to literary works.

Analysis and results. Two kinds of assessment. Assessment gives students information about their progress and gives teachers information about their instruction. There are two

types of assessment, and they are often confused: formative and

Formative assessment
Used to FORM students' knowledge and skills as they learn lesson objectives
Used by the teacher to determine what modifications to be made to instruction
Used along with continual feedback during a unit of study
Used for further learning.

Summative assessment
Occurs at the conclusion of a unit of study to SUM up how well the students have achieved the lesson objectives
Used as a culminating test with a grade, rating, or ranking given to the student
Used to test and grade.

Table 1. Differences between assessment and evaluation.

Assessment vs. Evaluation	Assessment	Evaluation
Area of difference		
Time	Continuous and ongoing to improve learning	Final, to measure quality
Observation	How learning is progressing	What has been learned
Results	Assistance in areas needing improvement	Only interested in end result
Content	Constant diagnosis and adjusting instruction	Rating or ranking to arrive at a grade or score

Assessment in daily life. The simplest example of assessment is when you look in a mirror and adjust your hair or clothes. Assessment is what you do when you check how the cooking is coming along when you adjust the seasoning or temperature. When you are in pain you go to a dentist. The dentist asks questions about your problem and does an examination. When the results are assessed, the doctor does not say, "I give you a D (or 3)". The doctor prescribes a treatment or medication to improve your health. You may even need a recommendation for a specialist because of your particular need. Assessment in the classroom is the educational equivalent of a medical checkup.

The two most important aspects of teaching are assessment and feedback. Over the past twenty years, educational research has confirmed the value of

- Linking instruction to assessment,
- Assessing student work to inform instruction, and
- Using assessment practices to drive learning.

Effective teachers use assessment and feedback as the major strategy in their teaching.

The research is clear. What teachers do in their classrooms matters. When Joh Hattie (Visible Learning) conducted an extensive meta-analysis that focused on student achievement, formative assessment topped his list as one of the most influential practices that improve student outcomes.

To guide students, keep four factors in mind for sound formative assessment practice.

1. Clearly lay out what you want students to learn
2. Monitor evidence of that learning
3. Provide helpful feedback to individual students.
4. Adjust teaching and reteaching the lesson.

Practice this by asking the question.

summative.

Another term for summative assessment is evaluation. Assessment is for growth in learning but not for testing. Testing is for scoring, marking, or grading. Teachers may take a test home to score, but cannot take an assessment home to score. Assessment is used for immediate feedback to help students. Assessment is done in the classroom in real-time.

Differences between assessment and evaluation

Assessment is based on where teachers and students are going (the learning objectives and performance targets for a particular class and task). It determines where they are in relation to those objectives and targets and informs them what they need to do to close any gaps between the objectives and their current performance.

Assessment focuses on learning and teaching and provides direction for student progress and instructional improvement. It is centered on the learner, based on objectives, and not graded.

Evaluation focuses on grades and results, and it may reflect issues in the classroom other than course content and mastery level. These could include participation in discussion, cooperation, attendance, and, incorrectly, even behavior.

1. What will students learn?
2. Did they learn it?
3. How will I reteach to mastery?

Assessment is to be used in real-time by both students and teacher. It helps students make progress while on task and is used by the teacher to modify lesson plans and instruction to further student learning. This must be done in real-time, also.

James Stronge, who has researched and written on the quality of effective teaching, states it is not about what program or approach is used, what technology has been purchased, the number of students in the classroom, the neighborhood the school is located in, or any other external factor. It is what teachers DO to design and adjust lessons in the classroom.

So, assessment is not just for students. It is for teachers, too. In addition to using assessment to monitor and promote student learning, classroom assessment should also be used to examine and improve teaching practices. Assessment helps teachers determine where students are so they can adjust lessons to support student learning.

Conclusion. Assessment is one of the most powerful influences on student achievement. Research has shown that regular assessment produces significant and substantial learning outcomes and student success over time. The primary function of assessment is to inform students of progress in reaching desired performance levels and to help teachers identify strengths and weaknesses -what students know and what they still need to learn. Assessment measures understanding and performance. The teacher uses it to analyze each student's needs; provide constructive, personalized feedback; and make decisions on how to improve instruction. It is the most important tool a teacher has to create a classroom environment where learning and achieving are paramount and students' efforts are recognized and respected.

REFERENCES

1. Black P., & Wiliam, D. (2009). Developing the theory of formative assessment. *Educational Assessment, Evaluation and Accountability*, 21(1), 5-31.
2. Popham, W. J. (2008). *Transformative assessment*. Alexandria, VA: ASCD.
3. Stiggins R. J. (2007). *Assessment for learning: A key to motivation and achievement*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
4. Brookhart S. M. (2013). *How to assess higher order thinking skills in your classroom*. Alexandria, VA: ASCD.
5. Nitko, A. J., & Brookhart, S. M. (2011). *Educational assessment of students (6th ed.)*. Boston, MA: Pearson.
6. McMillan J. H., & Hearn, J. (2008). Student self-assessment: The key to stronger student motivation and higher achievement. *Educational Horizons*, 87(1), 40-49.
7. Pellegrino J. W., Chudowsky, N., & Glaser, R. (Eds.). (2001). *Knowing what students know: The science and design of educational assessment*. Washington, DC: National Academies Press.
8. Wiggins G., & McTighe, J. (2005). *Understanding by design*. Alexandria, VA: ASCD.

9. Shepard L. A. (2000). The role of assessment in a learning culture. *Educational Researcher*, 29(7), 4-14.
10. Sadler D. R. (1998). Formative assessment: Revisiting the territory. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 5(1), 77-84.
11. Scriven M. (1991). *Evaluation thesaurus* (4th ed.). Newbury Park, CA: Sage Publications.
12. Stake, R. E. (2004). *Standards-based and responsive evaluation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
13. Rossi P. H., Lipsey, M. W., & Freeman, H. E. (2004). *Evaluation: A systematic approach* (7th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
14. Patton M. Q. (2008). *Utilization-focused evaluation* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Nozima ARTIKBAYEVA,

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoan instituti katta o'qituvchisi

E-mail: nozimaartikbayeva84@gmail.com

Pyanora ISAYEVA,

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoan instituti katta o'qituvchisi

Fotima NIGMATOVA,

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoan instituti professori, t.f.d

E-mail: nigmatova60@mail.ru

Jizzax Politexnika instituti, t.f.f.d, Phd. M.Rajapova taqrizi asosida

GIORGIO ARMANI STYLE FEATURES

Annotation

The article presents an analysis of the latest collections of the famous Italian couturier Giorgio Armani from the standpoint of design design and shaping of the costume and accessories. Based on the analysis of the models of the collections, the style features characteristic of the couturier are revealed: the three-dimensional silhouette shape, color scheme and materials that allowed designing a modern collection of models of women's jackets.

Key words: Shape, silhouette, women's costume, texture of material, fashion trend, style, shaping, costume composition, color scheme, decorative elements.

ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ GIORGIO ARMANI

Аннотация

В статье представлен анализ последних коллекций известного итальянского кутюрье Giorgio Armani с позиций дизайн-проектирования и формообразования костюма и аксессуаров. На основе анализа моделей коллекций выявлены особенности стиля, характерные для кутюрье объемно-силуэтная форма, цветовая гамма и материалы, которые позволили спроектировать современную коллекцию моделей женских жакетов.

Ключевые слова: Форма, силуэт, женский костюм, фактура материала, тенденция моды, стиль, формообразование, композиция костюма, цветовая гамма, декоративные элементы.

GIORGIO ARMANI USLUBINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Аннотация

Maqolada taniqli italiyalik kutyure Giorgio Armanining kostyum va aksessuarlarni loyihalash va shakllantirish nuqtai nazaridan so'nggi to'plamlari tahlili keltirilgan. To'plam modellari tahlil qilish asosida kuturyega xos bo'lgan uslub xususiyatlari aniqlandi, bu ayollar jaketi modellari hajmiy siluet shakli, rang sxemasi va materiallari zamonaviy to'plamini loyihalashtirishga imkon beradi.

Kalit so'zlari: Shakl, siluet, ayollar kostyumi, gazlama fakturasi, moda tendensiyasi, stil, shakl hosib qilish, kostyum kospazitsiyasi, ranglar gammasi, dekorativ elementlar.

Kirish. XXI asrda ayollar kostyumining shakl hosil qiluvchi strategiyalarini rivojlanishida antropomorfizmga asoslangan tabiiylik va individuallashtirish tamoyili hamda axborot texnologiyalari muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Kostyumning hajmiy-siluet shakli standartlashtirilgan proporsiyalardan tabiiylikka va go'zallikning serqirralanishigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan ham tashqi ta'sirlarga, ham insonning ichki holatiga adekvat xususiyatga ega bo'lgan yangi avlod intellektual kiyimini yaratish bo'yicha faol ishlanmalar amalga oshirilmoqda. Libos dizaynidagi prinsiplar jixatdan yangi shakl hosil qiluvchi va konstruktiv echimlar hamda tikish texnologiyalari kostyumning yangi modellari uchun xususiyatlar va imkoniyatlar baxsh etish orqali undan foydalanish sohasini sezilarli darajada kengaytiradi. Zamonaviy xaridorlar moda tendensiyalari haqidagi axborotni olishda keng miqyosdagi imkoniyatlarga egaligi bois, o'zining individual kiyinish uslubini yaratishga katta e'tibor qaratadilar, tikuvchilik sanoati buyumlarining sifati va qomatdagi o'rnatilishiga hamda joriy tendensiyalarga mosligiga nisbatan yuqori talablar qo'yadilar [1,2,3]. Internet nafaqat modaning yangi yo'nalishlari haqida ma'lumotlarni yashin tezligida uzatishni, balki fashion industriyasi mahsulotlari sotuvini ham amalga oshirishga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turli qomatlarda kiyim o'rnatilishini yaxshilanishi, yangi modellar qatorini kengaytirilishi, ularni loyihalash va konstruktivlik jixatdan tayyorlashga sarflanadigan vaqtning qisqartirilishi korxonalar raqobatbardosh-ligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Shu bilan birga mashhur dizaynerlarning ijodini o'rganish zamonaviy moda tendensiyalarini tahlil qilish va kiyimda o'z uslubini topishga yordam beradi. Tadqiqot ishida mashhur dizaynerlarning har xil texnikada bajarilgan eskizlari, modellarning fotosurat va illyustratsiyalari, tayyor kiyim namunalari o'rganildi. Kiyim modellari to'plamidagi 540 dan ortiq modellar tahlil qilingan.

Tadqiqot maqsadi: Giorgio Armani uslubining o'ziga xosliklari va qirralarini o'rganish asosida ularni zamonaviy kostyum dizaynida qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: Ayollar kostyumi to'plamini yaratishda shakl, siluet, ranglar gammasi va matolar tahlilini amalga oshirish; Uslubning o'ziga xos qirralarini aniqlash; Kelajak mavsumning asosiy moda tendensiyalarini o'rganish; Giorgio Armani uslubiga xos kiyim modeli eskizlarini ishlab chiqish, loyiha xujjatlari va buyum namunalari tayyorlash.

Tadqiqot ob'ekti va manbaasi sifatida 1980-2023-yillar oralig'idagi Giorgio Armani ning ijodi, mazkur masala bo'yicha mavjud tahliliy adabiyotlar, davriy nashrlar, ko'rgazmali materiallar, internet-manbaalari xizmat qildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Djoarjo Armanining Lyuks darajadagi "Giorgio Armani" brendi nafaqat moda industriyasi va hashamat olamidagi eng taniqli va mashhur brendlardan biri bo'libgina qolmay, balki jahondagi eng qimmat moda kompaniyalaridan biri bo'lib, uning qiymati 3,3 milliard AQSh dollaridan oshadi. Bu kabi buyuk imperiyaga uning asoschisi juda ham kech, ya'ni u 40 yoshga to'lganida erishdi [4].

1979-yilda Armani Collezioni tayyor kiyim yo'nalishi paydo bo'ldi. 1981-yilda kompaniya Milanda yosh va faol buyurtmachilarga mo'ljallangan Emporio Armani nomli o'zining ilk do'konini, so'ngra 1982-yilda yana Milanda Giorgio Armani nomli birinchi butikni ochdi. Shu yilning o'zida Emporio Armani Underwear va Emporio Armani Swimwear yo'nalishlari yo'lga tushirilgan. 1985-yilda moda uyining rahbari Serdjo Galeotti vafotidan keyin Armani yakka holda uning boshqaruvchisi bo'ldi [5].

Armanining dizayner sifatidagi muvaffaqiyati unga deyarli shu onning o'zida keldi. U an'anaviy "kvadrat" shaklidagi erkaklar kostyumini tanib bo'lmas darajada o'zgartirib, elka tagliklarini olib tashlash va chiziq'larga mayinlik baxsh etish, odatiy ishbilarmon rang palitrasini va yashil-jigarrang ranglari bilan kengaytirish hisobiga erishdi.

Armani jahon modasida birinchilardan bo'lib o'zining brendini segmentlashtirdi - Giorgio Armani, Emporio Armani, Armani Exchange, Armani USA, Jeans, Armani Junior, Armani Casa va shu kabi markalar ostida erkaklar va ayollar kiyimi va poyabzali, aksessuarlari, soatlar, attorlik, zargarlik buyumlari va uy uchun mo'ljallangan maxsulotlar [6]. Bugungi kunda brend asosiy ishlab chiqarish yo'nalishidan tashqari bir necha kichik-brendlarga ega:

- **Giorgio Armani Prive:** 2005 yil Armani tomonidan qizil yo'lak uchun maxsus ishlab chiqilgan kiyim yo'nalishi. Bu Giorgio Armani brendining mazmunini o'zida aks ettirgan tantanali vaziyatlar uchun mo'ljallangan ko'ylak va kostyumlar bo'lib, ular hashamatni o'zida namoyish qiladi. Bu yo'nalish asosan badavlat va mashhurlarga mo'ljallangandir.

- **Giorgio Armani tub yo'nalishi:** yuqori sifatli klassik kiyimning asosiy to'plamlari bo'lib, ultra-premial narx kategoriyasidagi kostyum va ko'ylaklaridan tashkil topadi.

- **Armani Collezioni:** bozor segmentidagi narxi sezilarli darajada arzon bo'lgan yo'nalish (asosiy yo'nalishdan 20% ga

past). Uning yuqori sifatli kiyimlarini kiyishga intilgan va hozirda premium yo'nalishga imkoni bo'lmagan iste'molchilar segmentiga mo'ljallangan.

Armani faqatgina moda bilan chegaralanmay, balki o'zining brendini bir qator tarmoqlarga ham kengaytirishga muvaffaq bo'lgan: Armani Casa - uy uchun tovarlar, Armani Veauty- parfumeriya va kosmetika, Armani Dolci - konditerlik buyumlari, Armani Fiori - gul bezaklari, Armani Ristorante restoranlari va Armani otellarining tarmog'i (Dubay va Milanda). Barcha yo'nalishlar Giorgio Armani ning elegantlik, nazokatlik va qulaylikka asoslangan shaxsiy falsafasini aks ettiradi. Ko'zoynaklar, soatlar va kosmetika yuqorida bayon qilingan barcha yo'nalishlarda mavjud.

Tahlil va natijalar. Armanining mualliflik uslubi qat'iy tugallanganlik, soddashakllar bilan ajralib turadi. Armani o'zining uslubi haqida shunday yozgan edi: "Menga barcha soddashakllar yoqadi. U o'zi haqida bong urmaydi va unga faqatgina yaqin kelgandagina baho berish mumkin. Mening ijodiy jarayonim - bu asosiy g'oyani doimiy qayta anglashdan iboratdir".

Djordjio Armanining ko'pchilik kostyumlarida yoqa, bo'yin o'mizi yoki bort uchi asimmetrik diagonal chizig'i bo'ylab joylashgan. Bundan tashqari, dizaynerga jaket yeng "boshini" bildirmagan holda elkasini mayin chiziq bilan bajarish hamda jaket va ko'ylaklarni tanaga yopishganligini ta'minlash xosdir. Dizayner qalamining yana bir o'ziga xos tomoni bu shakl saqlovchan matodan tayyorlangan jaketni yumshoq taxlamalar hosil qiluvchi materiallardan tikilgan shim yoki yubka bilan o'zaro moslashtirish hisoblanadi. Ayollar kostyumlari qat'iy proporsiyalar, kompozitsiyaning tugallanganligi bilan ajralib turadi va bunda asosiy urg'u simmetrik shakl ichiga kiritilgan diagonalga to'g'ri keladi (1-rasm). Kejual uslubidagi jaketlar uchun yengillashtirilgan konstruksiya va kaltaroq buyumlar xos.

1-rasm. J.Armani eskizlari 2023 [8].

Djordjio Armani ayollar kostyumi siyosini ifodash uchun erkaklar garderobi elementlarini qo'llagan holda ayollar qomatiga xos bo'lgan egri chiziq'larga urg'u qaratadi. «Armani prive» ("Armanining xususiy to'plami", Haute couture kategoriyasi) so'nggi to'plamlarida dizayner tana shaklini buzmasdan turib, silliq boshli tor o'tkazma yeng va yon choki bo'ylab tanaga tekis yopishgan jaketlarning mukammalligiga erishdi. Baxmal, yaltiroq gazlamalar yoki shifon bilan qoplangan materiallar bu modellarning nazokatligini va bashang kiyimning uslubini ko'rsatib turadi [9]. Modellardagi hashamatning soddaligi va qulaylik uzoq yillar davomida butun dunyoda yuqori nufuz namunasi bo'lib kelmoqda.

Tarkibiy tahlil jarayonida shu narsa qayd etildiki, romantik yo'nalishga xos bo'lgan chiziq'larning umumiy xususiyati - silliq, to'liqsimon yoki egri shaklda bo'lib, o'zaro tutashganda turli burchak hosil qiladi, ko'krak va bel sohasidagi kompozitsion markazlarga to'planadi, keyin modelning chekka qismlariga tarqaladi. Armani modellaridagi klassik yo'nalish vertikal chiziq'lar hamda buyum va detal chetlarining to'g'ri burchak shakldaligi, buyum kengligining qomatga nisbatan bir tekis taqsimlanishi bilan xarakterlanadi.

Jaketga barqaror va "xaykalsimon" shakl berishga uning belgacha sohasini qotirma bilan mustaxkamlash orqali erishiladi.

Klassik uslubdagi bu kabi jaket modellarida ko'rkamlik va xilma xillik kompozitsion markaz hosil qiluvchi yoqa va latskanning kontur chiziq'lari orqali ta'minlanadi [9].

Djordjio Armani modellarining rang gammasi monoxrom va uch komponentli (kulrang-moviy, qora-ko'k yoki qaymoqrang) tarzda bajarilgan bo'lib, nyuans va gazlamalarning tekstura munosabatlariga asoslanadi. Urg'u ko'pincha material yuzasining sifatiga va ko'p fakturali kompozitsiyalarga beriladi. Zich to'qilgan, shakl saqlovchanligi yuqori va yumshoq drapirovka hosil qiluvchi kulrang-moviy gammali jun va ipak gazlamalar, yo'l-yo'l yarim shaffof, yaltiroq ipli qora tovlanuvchan materiallar bilan ishlab, yoki silliq, shakl saqlovchan, burmalanuvchi, yorug'lik nurini yutadigan va yuzasidan yorug'likni qaytaradigan materiallarni qo'llash Djordjio Armanining ijodiy uslubiga xosdir. Masalan, asosiy kulrang-moviy qaymoq rang, jigarrang yoki boshqa sipo rangga o'zgartirish yoki ochiq'ligi va tola tarkibi bo'yicha uch xil materialni birga qo'llash orqali dizayner kompozitsiya tuzishning eng muxim usullarini saqlab qoladi. Kostyumning aynan shunday ranglar palitrasini ishbilarmon, jiddiy va o'ziga ishonchi kuchli bo'lgan ayol haqidagi zamonaviy tasavvurni aks ettirib, bu siymo italyan dizayneri ijodining asosi hisoblanadi (1-jadval) [9].

1- jadval

J.Armani ijodiga mansub ayollar kostyumida kompozitsion-uslubiy yechimlarining tahlili, (2019-2023 y.)

Uslubni shakllantiruvchi elementlar	Uslubiy echimlar				
	Klassik	Romantik klassika	Sport	"Safari"	"Casual"
Shakl va siluet	Yopishgan, nim yopishgan, to'g'ri	Yopishgan, X siluetli xaykalsimon, nim yopishgan, kengaygan bo'ksa	Yopishgan va nim yopishgan	Nim yopishgan, to'g'ri	To'g'ri, nim yopishgan
Konstruktiv bo'linish chiziqlari	Gorizontal va vertikal relef chiziqlar, barcha qismlarning o'zaro mosligi va proporsionalligi, tanaga tekis yopishganlik	Relef chiziqlar, tabiiy plastika, to'lqinsimon va egri chiziqlar, etak chizig'ining notekisligi.	Tabiiy plastika va dekorativ chiziqlar	To'g'ri chiziqlar, proporsiyalar-ning tabiiyligi	Chiziqlarning mayinligi, barcha qismlarning o'zaro mosligi, proporsiyasining saqlanishi
Yelka chizig'i	Yeng o'mizi aniq, yelka chizig'i tabiiy mayin, o'tkazma yeng	Yelka chizig'i tabiiy va mayin, yeng o'mizi aniq, o'tkazma yeng	Yelka chizig'i tabiiy, yeng o'mizi aniq, o'tkazma yeng	Yelka chizig'i tabiiy, o'tkazma yeng, eng boshi 3...5 smga tushirilgan	Yelka chizig'i tabiiy, yeng o'mizi yaqqol, o'tkazma yeng
Kompozit-siya vositalari	Simmetriya, shakl hosil qilishning texnologik usullari	Simmetriya, yoqa o'mizi va bort uchi chiziqlari assimetriyasi	Asosiy detallarning simmet-riyasi	Asosiy detallar simmetriyasi va ritm	Detallar simmetriyasi, chiziqlar va detallar assimetriyasi

Tarkibida elastik tolali turli xil cho'ziluvchanlikka ega ko'pchilik materiallar sport va kejuval uslubidagi jaketlar uchun qo'llaniladi. Kostyum kompozitsiyasi aniq, proporsionallashgan, barqaror shakldagi jaket va erkin shim hamda yubka bilan o'zaro uyg'unlashgan. Ko'pincha uch xil material birga qo'llangan – yuzasi fakturali gazlama, trikotaj kofta va aksessuar. Tuzilmaviy

tahlilning ko'rsatishicha, turli rangdagi sidirg'a materiallarning kombinatsiyasini ayollar kostyumlarida qo'llagan mualliflar (Iv Sen Loran, Yodji Yamamoto, Djordjio Armani), ko'pincha modelning kompozitsion simmetriyasiga asimmetrik bichim yoki urg'ularning ko'chish elementlarini qo'llaydilar (2- jadval).

2-jadval

Modellardagi texnologik yechim

T/r	Material turi	J.Armani modellari
1	Trikotaj, shaffof shifon, burmalanuvchi elastik gazlamalar, yaltiroq ipli va relef bezakli qora yaltiroq gazlamalar, jun va ipak tolali kostymbop gazlamalar, atlas va tafta, yorug'lik nurini yutadigan jun polotnolar va kreplar, fakturali gazlamalar, yuqori darajadagi tikish texnikasini qo'llash orqali yaratilgan to'rtli matolar, shakl saqlovchi gazlamalar	
2	Innovatsion va noan'anaviy materiallar (vinil, laykra, plastmassa, poliuretan, neopren, metall, yorqin rangli plastik, kumush kabi tovlanuvchi matolar). Tarkibida elastik tolali turli xil cho'ziluvchanlikka ega materiallar.	
3	Rangning porlash effekti va qo'shimcha rang reflekslarini yaratish uchun yuzalarning kontrast uyg'unligi (shaffof materiallardan foydalanish). Qo'llaniladigan materiallarni hisobga olgan holda ansambl ichidagi yechim (kostyum, poyabzal, aksessuarlar, bosh kiyimlari)	

2023-yildagi zamonaviy moda tendensiyalari. Zamonaviy ayollar jaketi to'plamini yaratishda moda tendensiyalari va rang palitrasining tahlili Moda Xaftaligi va 2023-yildagi pret-a-porte Xaftaligining axborotli materiallari asosida amalga oshirilgan [10]. Eng mashhur trend modellarning umumiy jixatlar quyidagilar:

- urfda minimalizm, mini va maksi uzunliklar, turli uslubdagi jaketlar. Uslublarning aralashmasi qo'llab-quvvatlanib, kundalik garderobga oqshom liboslarining an'analari o'tishi ham kuzatilmoqda.

- kiyim materiallari ichida shaffof shifon, burmalanuvchi matolar, atlas, tafta va kreplar ustunlikka ega.

Xulosa va takliflar. Taniqli kuture J.Armani ijodini o'rganish jarayonida mualliflik uslubi, uning tamoyillari va o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Ijodkor turli xil segmentlarga ishlash mobaynida, klassik jun va ipak tolalidan to yuqori texnologiyali va noan'anaviyga qadar materiallardan foydalanib, o'zining beqiyos uslubi va jaketning o'ziga xos bichimini

- noyob fakturalar – yuqori tikish texnikasi yordamida qo'lda tayyorlangan to'rtli matolar, murakkab kolorit, yuzalar kontrasti.

- axromatik va bosiq xromatik rang bloklarining o'zaro uyg'unligi. Asosiy rang palitrasi o'z ichiga sokin va nozik ranglarni qamrab olgan holda, ular yorqin va to'q ranglar bilan o'zaro hamkorlikda keladi.

- latofatlilik va individuallik. Modelerlar ayolni bezaydigan, kundalik hayotga bayram olib kiruvchi va atrofdagilarning havasini keltiruvchi kiyimlarni taqdim etishmoqda.

yaratishga muvaffaq bo'ldiki, ular moda sanoati darsligiga kiritilgan. Ayollar kostyumini yaratishda yetakchi ko'rsatkich - bu qulaylik, funktsionallik va bichimning soddaligi. Uning modellari shaklini vaqt belgilamaydi, modaga bo'ysunmaydi va 40 yildan beri saqlanib kelmoqda. Konstruktiv yechimlar va noyob bichim evaziga dizayner qomatda benuqson o'rnatuvchi

kostyumlarni yaratishga muvaffaq bo'ldi, bu esa inson tanasining yengil va erkin harakatlanishiga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. Степанов И.О., Совершенствование системы проектирования и изготовления швейных изделий в условиях глобализации дисс...канд.техн.наук: 05.19.04: защищена-Москва-2022.
2. Петушкова Г.И., Курилина Н.С., Формирование экологической концепции в контексте преобразования женского костюма в XX–XXI вв//Научный журнал «Костюмология»- 2021, №4, Том 6. С.1-17
3. Усачева О.В., Бастов Г.А., Петушкова Г.И., Исследование факторов, определяющих научнометодическую концепцию проектирования современного костюма на основе цифровых технологий // Научный журнал «Костюмология»- 2022, №1, Том 7. С.1-17
4. <https://soberger.ru/armani-istoriya-brenda/>
5. STRONCATO DA INFARTO GALEOTTI ERA IL BRACCIO DESTRO DI ARMANI - la Repubblica.it (итал.). Archivio - la Repubblica.it. Дата обращения: 16 августа 2019. Архивировано 16 августа 2019 года.
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/Giorgio_Armani
7. http://d2eohwa6gpdg50.cloudfront.net/content/uploads/2017/10/31035356/SMOL-Giorgio-Armani_NAP_Sketch-Group-1.jpg
8. https://o-tendencii.com/uploads/posts/2023-04/1681002246_o-tendencii-com-p-dzhordzhio-armani-stil-odezhdi-foto-10.png
9. Кузнецова М.М. Художественная структура авторского женского костюма в проектной культуре последней трети хх - начала ххi вв. . дисс ... канд.техн.наук: 17.00.06: защищена- Санкт-Петербург – 2010.
10. <https://runwaymagazines.com/wp-content/uploads/2022/02/Emporio-Armani-Fall-Winter-2022-2023-Milan-Runway-Magazine-55.jpg>

Jasurbek ARTIKOV,
Tashkent State transport University Teacher of the Department "foreign languages"
Jasurbekartiqov1991@gmail.com

Professor J.Ramatov based on the review

THE ROLE OF INTERACTIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN IMPROVING STUDENT SKILLS

Annotation

In this article, a number of scientific studies are carried out on the role of interactive educational technologies in improving student competence and on the development of vitagenic educational technologies for creative thinking, non-standard decision-making, the formation of motivation for students to receive independent education in the higher education system, the development of analytical and critical thinking skills. In particular, it is important to expand the capabilities of students in relation to distance education to develop competence in working with independent information ways and methods of forming the qualities of a solid civil position are scientifically illuminated.

Key words: Taknowledge, creativity, innovative-interactive, competence, communicative competence, mutual cooperation, communication, professional skill, self-competence, extreme professional competence.

РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ КВАЛИФИКАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В данной статье проведен ряд научных исследований о роли интерактивных образовательных технологий в повышении компетентности студентов и о разработке витагенных образовательных технологий для творческого мышления, принятия нестандартных решений, формирования мотивации студентов к получению самостоятельного образования в системе высшего образования, развития навыков аналитического и критического мышления. В частности, важно расширить возможности студентов применительно к дистанционному образованию для развития компетентности в работе с независимой информацией. научно освещены пути и методы формирования качеств твердой гражданской позиции.

Ключевые слова: Студенческая молодежь, прагматическое мышление, идеологический иммунитет, духовно-нравственная компетентность, творческое мышление, нестандартное решение, гражданская позиция, социализация.

TALABALAR MALAKASINI OSHIRISHDA INTERFAOL TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqolada talabalar malakasini oshirishda interfaol ta'lim texnologiyalarining o'rni hamda kreativ tafakkur, nostandart qaror qabul qilish, oliy ta'lim tizimida talabalarining mustaqil ta'lim olish motivatsiyasini shakllantirish, analitik va tanqidiy fikrlash malakasini rivojlantirishning vitagen ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish bilan bog'liq qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Jumladan, talabalarining mustaqil axborotlar bilan ishlash kompetentligini rivojlantirishga masofaviy ta'lim bilan bog'liq imkoniyatlarini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. mustahkam fuqarolik pozitsiyasi fazilatlarini shakllantirish yo'llari va usullari ilmiy jihatdan yoritilib berilgan.

Kalit so'zlar: Talaba-yoshlar, pragmatik tafakkur, mafkuraviy иммунитет, ma'naviy-axloqiy kompetent, kreativ fikr, nostandart qaror, fuqarolik pozitsiya, ijtimoiylashtirish.

Enter. The importance of developing a culture of independent thinking in determining the prosperity of the country and its socio-economic, national-cultural status and prospects in the development of world education is incomparable. The basis of the successes of the higher education system of developed countries is prepared - bslgilan with the development of the competence of independent activities in Gan cadres. The competence of Independent Education serves for the independent self-development of students, increasing the effectiveness of professional activities. Teaching "higher mathematics" in the direction of the profession, students ofpg develop independent cognitive activity, the development of ofpipg Effective Technologies is of urgent importance.

In the system of higher education of developed countries of the world, catholic scientific research is carried out in connection with the development of vitagenic educational technologies of the formation of motivation of students to receive independent education, the development of analytical and critical thinking skills. In particular, the development of competency of independent information bilap performance of students is important to expand the opportunities for communication with distance education. As an important mechanism for ensuring professional socialization of future personnel, the issues of determining the Educational Trajectories of mus - takil, strengthening the ORP and effectiveness of the work of students

mustakil in the development of acmeological competencies, the development of the sinsrgstic model of the individual in the process of acquiring qualification requirements are of significant relevance.

Special importance is paid to the development of pedagogical mechanisms for ensuring the mobility of higher education in our republic, improving the system of training of personnel taking into account the real fields of Economics and Dietetics, expanding the opportunities for Independent Education on the basis of advanced foreign experience, effective reproduction of information and communication and digital technologies. In the strategy of Action for the further development of the Republic of Uzbekistan, the tasks of "continuing the path of further improvement of the continuing education system, opshrish the capabilities of quality education services, training of highly qualified personnel in accordance with modern needs of the labor market" are set out. This assumes the organizational and methodological support of the organization of the musta - qil education of students in the process of teaching higher mathematics.

One of the urgent issues today is to apply information technologies, which express the spirit of the times and are increasingly entering the practice of all fields, into the educational process of general education schools. The worldwide information network can provide information in any field, regardless of the

size and speed, for receiving it in any amount. The emergence of multimedia and Internet technologies opened a wide way for the use of information technologies as an effective tool in education and training, communication processes in general education schools. It cannot be denied that the role and influence of information technologies in the development of a well-rounded person, in his independent choice of profession and professional self-formation, in the development of professional skills is increasing. In the educational process in schools of general education, the following opportunities are opened to teachers and students with the help of information technologies, in particular:

- learn new methods of collecting information and their application;

- children's range of thinking expands, their interest in learning increases;

- the role of independent work increases, efficiency improves;

- it helps to develop the child intellectually, to expand his emotional-aesthetic range, and to develop his positive abilities.

Analysis of literature on the topic. Using computers and information technologies, new opportunities are created in the field of education, in educational activities and in the development of students' creative thinking. Information technology allows to combine education with life in the process of implementation. There will be an opportunity to closely connect training with future professional activity. In the application of information technologies, it is necessary to strive to realize all the possibilities of the student's personality: to realize the cognitive, moral, creative, communication and aesthetic possibilities and abilities of the child through computer tools. In order to turn computer and information technology into a full-fledged tool for the development of the student's personality, the teacher himself must be knowledgeable (competent) in the field of information technology.

Today, in order to improve the quality of education in the world and in our country, very large-scale reforms are being implemented, it is difficult to progress without ensuring education and its place and participation in the ongoing reforms in society. In this sense, extensive work is being carried out in our country to create a higher education system that meets international requirements. Today, in the Republic of Uzbekistan, a number of practical activities are being carried out in order to determine the priorities of the systematic reform of professional education, to raise the process of training independent thinking highly qualified personnel to a new level in terms of quality, and to develop the social sphere and economic sectors based on advanced educational technologies. This is defined in the priorities of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev of February 7, 2017 PF 4947 "Action Strategy". Also, in the decision of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 20, 2017 PQ - 2909 - "On measures for the further development of the higher education system", the fundamental improvement of the higher education system and the priority tasks of the social and economic development of the country based on this, one of our main tasks today is to radically restructure the content of personnel training, to create the necessary conditions for the training of highly educated specialists in accordance with international standards.

On the basis of the above tasks, formation of communicative competence of future teachers is one of today's urgent issues in achieving educational efficiency.

Reforms in the field of education in our republic require extensive use of effective factors of education, establishment of conscious cooperative relations among the participants of this process, formation of communicative competence of future teachers.

Research methodology. The essence of pedagogical cooperation in the educational process is reflected in the content of the joint activity of the teacher and the student, in this process the pedagogue helps the teacher to overcome the difficulties that have arisen. The main essence of pedagogical support is expressed by the description of the pedagogical process, its orientation towards a certain goal, as well as the tasks to be solved in terms of personality formation and education.

In interactive lessons, the main focus of the teacher should be on increasing the activity of students. The uniqueness of these methods is that they are implemented only through the joint activity of the pedagogue and students. Such a process of pedagogical cooperation has its own characteristics, including: forcing the student not to be indifferent during the lesson, to think independently, create and search; permanence providing; increasing students' interest in science with an independent creative approach to each issue; includes continuous organization of collaborative activities of pedagogues and students.

The purpose of any education is the formation of knowledge and the skills and abilities to apply it in practice, to develop the necessary personal qualities and instructions.

Therefore, pedagogical cooperation is considered one of the main elements in the educational process, and one of the urgent tasks of today is to master and introduce interactive educational methods that allow students to activate and think independently. First of all, it implies abandoning the dialog of "educator - learner" and switching to a three-way interaction in the form of "educator - group - learner" in increasing student activity. The study group is divided into mobile subgroups according to their composition, and each of them learns the study material on its own. Experience shows that due to this, a much stronger connection is established between us and the students, personal and at the same time educational collective morale is strengthened. Collaborative action of students is formed, which helps to activate the learning process, to form empathy and communicativeness in them: - in the process of completing the task in cooperation, students are motivated to discuss the opinions expressed by their peers. ; - learners ask each other questions, so they need to know how to formulate questions clearly, to argue the answers, and to achieve understanding, they need to listen carefully to each other; - when working in groups, learners ask for help when needed and learn to help others.

Working in small groups relieves them of stressful situations, that is, they are free from fear and shame in front of the whole team when they give the wrong answer. Group members will evaluate the answer in a friendly manner, allowing them to develop a sense of self-confidence. In a group of 4-5 people, a shy person feels much more relaxed than in front of a group of 25 people. This form of education ensures mutual enrichment of students' knowledge: exchange of knowledge only with methods of cooperation and action (knowledge), obtaining a common product - problem solving.

By developing the pedagogical competence of modern teachers in the process of professional activity, it can affect the life of a person and his social development to a certain extent. The main idea of the development of the educational system in modern society is the intellectual and moral-spiritual development of a person on the basis of purposeful independent activity in various fields. Before developing the professional competence of a modern teacher, it is necessary to know the true nature of this concept, and then the ways to improve it.

In scientific literature, the word competence is defined as follows:

Competence (from the Latin *Competentio* to *Competo*, to meet, to match) is the professional's personal ability to solve professional problems at a certain level. Competence also means officially described requirements for personal, professional, etc. qualities of employees of a certain organization, company (or some group of employees).

Analysis and results. Professional competence is the specialist's acquisition of knowledge, skills and abilities necessary for professional development and their ability to properly apply them during their work. The teacher, of course, assumes the mastery of knowledge and actions in a certain independent direction, along with the acquisition of specific knowledge and skills. Therefore, professional competence requires the pedagogue to enrich his specialized knowledge, to be able to follow new information and use it, to be inquisitive and to be able to process new knowledge and apply it to his work.

K. Angelovski determines the structure of the teacher's professional competence through pedagogical skills

Pedagogical skills are divided into four groups here:

1. The ability to "translate" the content of the objective process of education into specific pedagogical tasks: studying the individual and the team, determining readiness for active assimilation of new knowledge and design on this basis, developing the team and individual students; determining the complex of educational, training and development tasks, concretizing them and defining the main task.

2. The ability to build and implement a logically completed pedagogical system: comprehensive planning of educational tasks; reasonable selection of forms, methods and means of its organization.

3. The ability to identify and establish relationships between the components and factors of education, to apply them in practice: to create the necessary conditions (material, moral, psychological, organizational, etc.); activation of the student's personality, development of his activity;

4. The ability to record and evaluate the results of pedagogical activity: to introspect and analyze the results of the educational process and teacher's activity; defining a new set of dominant and subordinate tasks.

In Uzbekistan, a number of researches have been conducted on the professional competence of the teacher and its specific aspects. According to the research conducted by B. Nazarova, professional competence consists of the following structural foundations:

- Special or professional competence (organization of professional activity at a high level).
- Social competence (joint organization of professional activities, social responsibility).
- Self-competence (being able to develop oneself socially and professionally).

Extreme professional competence (ability to work in unexpected situations).

Summarizing the results of the above research, it is necessary for a specialist to have a high level of knowledge in the

process of organizing education, to be able to develop himself and to know the way out of any unexpected situations.

So, a teacher is a person who plays an important role in the process of socialization, who has a complex human image, who embodies professional qualities. At the heart of the achievements in all spheres of social life lies his work. A teacher should have a pedagogical and psychological approach to the educational process, a thorough assimilation of knowledge, the ability to control oneself in the communication process, and the ability to get out of different situations.

Requirements for conducting interactive lessons

The use of interactive teaching methods assumes that the teacher or teacher has sufficient qualifications. It depends on the leader how well the team members get along with each other.

There should be a balance between group work and individual approach. The team strives to "melt" the individual in itself, and the basis of interactive teaching methods is the formation of the individual.

The lesson should be structured in such a way that students are active and interested in all stages. For this, it is necessary to have a didactic base and a sufficient amount of visual material, as well as to take into account the previously accumulated experience.

Conclusions and recommendations. In conclusion, it can be said that it is necessary to educate a well-rounded person who is fully intellectually developed, educated with social qualities, loyal to national and spiritual values, thinks in a new way, has his own personal and civil position, and embodies all the qualities of the national ideology. one of the urgent tasks. All of the above-mentioned skills serve as a foundation for students, that is, future junior specialists, to organize their activities in the future, independently manage work, carry out scientific research, and take their place in the team. Organization and conduct of interactive training taking into account the factors briefly described above will help to further increase the quality and effectiveness of these trainings.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» 4947-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил. 6-сон, 70-модда.
2. Mirziyoyev Sh.M. 2017 yil 27 iyuldagi "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151-sonli qarori.
3. Afanasyeva I.V. Voprosi integratsii nauki i obrazovaniy. Ta'lim texnologiyalari. – № 4. Toshkent, 2007. – S. 24-25.
4. Yensh E.R. Zur Eidetik und Integration Typologie, 1941. Filosofskiy ensklopedicheskiy slovar red.-sost. YE.F. Gubskiy i dr, 2003. – S.128.
5. Ochilov M. "O'qitish usuli-pedagogik texnologiyaning asosiy komponenti" // "Xalq ta'limi" 1999-y, 6-son 32-35 betlar
6. Imomnazarov M, Eshmuhammedova M, "Milliy manaviyatimiz asoslari: (Oliy o'quv yurtlari uchun ma'ruza matnlari)"// Tahrir hay'ati: H.S.Karomatov, N.Ibrohimov va b.; - T.: «Toshkent islom universiteti», 2001. -432 bet.

Lutfillo AXATOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: l_axatov@cspi.uz
(<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-9804-6220>)

Farg'ona davlat universiteti dotsenti I.B.Siddiqov tahriri asosida

MUTAFAKKIRLAR ILMIY MEROSI VA TASAVVUF

Аннотация

Tasavvufning rivojlanishi so'fiylar axloqi va falsafiy mushohada irratsional yondashuvga asoslanadi. Falsafiy-axloqiy qarashlar mohiyati so'fiylar hayoti va tasavvufiy qarashlar yordamida tahlil qilingan. Bunda axloqiy qarashlarni anglash uchun tasavvuf va so'fiylarga ilmiy yondashuvlar misolida qaraldi.

Kalit so'zlar: Tasavvuf (arab til: التَّصَوُّف), falsafa, ilm, tazkira, islom, axloq, idrok, mutafakkir.

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ МЫСЛИТЕЛЕЙ И МИСТИЦИЗМА

Аннотация

Развитие суфизма основано на иррациональном подходе к философскому осмыслению суфийской этики. Сущность философско-этических взглядов анализировалась с помощью суфийского быта и мистических воззрений. Для понимания моральных воззрений был рассмотрен пример научных подходов к суфизму и суфиям.

Ключевые слова: Мистицизм-суфизм (араб. التصاوف), философия, наука, tazkira, ислам, этика, восприятие, мыслитель.

SCIENTIFIC HERITAGE OF THINKERS AND MYSTICISM

Annotation

The development of Sufism is based on an irrational approach to the philosophical understanding of Sufi ethics. The essence of philosophical-ethical views was analyzed with the help of mystical life and mystical views. An example of Sufism and scientific approaches to Sufis was considered to understand ethical views.

Key words: Mysticism-Sufism (Arabic: التصاوف), philosophy, science, tazkira, Islam, ethics, perception, thinker.

Kirish. Tasavvuf va uning etikasi har bir davrga oid "qoida"lar asosida shakllantirilgan. Bu borada mutafakkirlar tomonidan qoldirilgan ilmiy merosni tahlil qilish va jamiyatga tadbiq qilishlik doimo tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lganidek, bugungi kunda ham o'z pozitsiyasiga egadir. Tadqiqotning muhim ahamiyati ham aynan o'tmishdagi tazkiranavislik va ulardagi avliyo zotlarning hayot tarzlari va bugungi kun nuqtai nazaridan olib (qiyosiy tahlil qilib) o'rganishlik muhim ahamiyat kasb etadi. "Tazkirat ul – avliyo" va "Nasoim ul – muhabbat" kabi tazkirachilik namunalari uning yorqin ifodasidir.

Tasavvufga oid ma'lumotlarni mutafakkirlarning tazkirachilik bobidagi kitoblaridan ham bilib olish mumkin. "Tazkira" arabcha "zikir" so'zidan bo'lib, esdalik daftari ma'nosini anglatadi. Tasavvuf esa zikir asosida "qurilgan" ma'lumotlarning hayotga (so'fiylar zikri asosida) tadbiq qilish tarzida qaraladi. Tazkiraning mavzu doirasi keng bo'lib, unda asotiriy va tarixiy voqealar, shaxslar, falsafiy qarash va nafis san'at, tasavvuf (irfoniy) namoyadalar bo'lgan avliyo (so'fiy)lar haqida, adabiyot hamda she'riyatga mansub shaxslar haqida so'z yuritiladi. Shu jihatdan tazkiralar sohalarga bo'linib, tarix, falsafa, san'at va adabiyotga doir tazkiralar mavjud. Jumladan, "Tazkirai Muqimxoniy" (tarixga oid), "Tazkirat ul-avliyo" (falsafa ahli – mutasavvuf avliyo (shayx)larga oid), "Tazkirat ush-shuaro" (shoirilarga oid), "Tazkirai xattoton" (xattotlarga oid) va boshqalar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodlar. Mavzuga oid manbalar tahlilida tazkirachilik, tasavvuf va so'fiylikka oid qarashlar tadqiq qilinib, tasavvuf adabiyoti va tazkiranavislikka katta hissa qo'shgan buyuk shoir, muafakkir va tazkiranavislardan Fariduddin Attorning (1145-1230) "Tazkirat ul-avliyo" (Avliyolar tazkiras), mavlono Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) "Nafahot ul-uns..." va hazrat Navoiyning (1441-1501) "Nasoyim ul-muhabbat" asarlari berilgan. Asarning ikkinchi nomi: "Maqomot ul-avliyo" (Avliyo zotlar, ya'ni solih zotlarning fazilatlar va karomatlar). Mazkur asarda yetmish ikki ba'zi ma'lumotlarga ko'ra avliyolar sonida farqlar mavjud. Masalan, "Forscha matn toshbosma nashrida 96 ism berilgan, asarning

birinchi tahririda esa 69 ta avliyo ismi va faoliyati bayon etilgan" [1]. Asarda har bir avliyo zotning hol va hayoti, faoliyati, turli mavzu va masalalarga oid fikr-mulohazalari, qarashlari va hikmatli so'zlari bayoni berilgan. "Tazkirat ul-avliyo"da shariat, tariqat, ma'rifat, tavakkul, rizo, sabr, tahammul, shukur, taqvo (parhezkorlik) kabi tasavvufiy istilohlar (iboralar)larga turli mutafakkir va mashoyixlarning fikrlari, qarashlari aynan keltirilgan.

Ikkinchidan, asarda muallif o'zining ilmiy-nazariy qarashlarini quvvatlash (asoslash) maqsadida Qur'oni Karim oyatlari va hadisi sharifdan, mashoyixlarning hikmatli so'zlari va hayotini hikoya, masal va naql (rivoyat)lar ko'rinishidagi ma'lumotlar bayonini keltirgan.

Tasavvufning nasriy bayoni sifatida "Tazkira"larni olish mumkin. Shuningdek, "Tazkiratul-avliyo"da mashoyixlar haqidagi fiqralar va ular to'g'risidagi ma'lumotlarning qisqa (muxtasar) yoki to'liq (mufassal)ligiga qat'iy me'yorda amal qilinmagan masalan, eng buyuk tasavvuf namoyandalari (mashoyixlar) hayoti va ijodi imkon qadar batafsil yoritilgan bo'lsa, boshqa ba'zi mashoyixlar haqida umumiy tarzidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Bu haqida Attorning "Tazkirat ul-avliyo" asarning kirish qismida "در وک ند طلب مشد بع قوم این کلمات شرح طلا بی اکر و الا نفس معرفت ک تاب و اسرار الا ک شف ک تاب و القلب شرح ک تاب [3; 130-133-B] "شود محیط معادى بدان و آید زب روزیر الارب و so'zlarning sharhini istasalar, "Sharh ul-qulub", "Kashf ul-asror", "Ma'rifat un-nafs" kitoblaridan topishi mumkin ta'kidlaydi.

"Tazkirat ul-avliyo"ning tazkirachilikdagi ahamiyati va xususiyatlaridan muhimi sifatida shuni ham ta'kidlash kerakki, kuplab mutafakkirlar unga ergashib, o'z asarlarini yaratish orqali bu an'ani davom ettirganlar. Mavlono Jomiyning "Nafahot ul-uns", Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asarlari buning yorqin misolidir. "Tazkirat ul-avliyo" fors tiliga yozilgan bulib, keyinchalik usmonli turk tiliga, chig'atoy turkchasiga, uyg'ur tiliga va fransuz tiliga tarjima qilingan.

"Nasoyim ul-muhabbat"ning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z borar ekan, avvalo shuni aytilish kerakki, asarning

o'ziga xos xususiyatni aniqlash uchun mavjud asarni boshqa bir shu tipdagi asar bilan qiyoslash orqali aniqlanadi. Biz "Nasoyim ul-muhabbat"ni "Nafahot ul-uns" bilan qiyoslar ekanmiz, hazrat Navoiy tazkiraning kirish qismini tarjima qilmasdan o'zi yozganini ma'lum qiladi [5]. "Nasoyim ul-muhabbat" muqaddima (hamd, na't va asar yozilish sababi, "Bu toifa muqaddima tamhidi", "Bu toifa a'molu af'oli va muomilatu riyozotidin ba'zini zikr qilmoq"), 770 shayx zikrini o'z ichiga olgan asosiy qism va xotimadan iborat.

Hazrat Navoiy asarning yozilish sabablari haqida to'xtalar ekan, Jomiy va o'z tazkirasida o'rtasidagi farqlarni aytib o'tadi. Unga ko'ra:

- "Nafohatu-l-uns"da Fariddin Attorning "Tazkiratu-l-avliyo" asaridagi ba'zi avliyolar tushirib qoldirilgan, Navoiy esa ularni o'z tazkirasida zikr qilgan;

- Jomiyda hind va turk mashoyix (shayx)lariga keng o'rin ajratilmagan, lekin hazrat Navoiy mumkin qadar ularning barchasini o'z asarida aks ettiradi; Shuningdek, shoir "Nasoyim ul-muhabbat"da Abdurahmon Jomiy va uning zamondoshi bo'lgan valiy zotlar hayoti va faoliyatini ham yoritganini ma'lum qiladi.

Alisher Navoiy Rasululloh sallolohu alayhi va sallamdan so'ng payg'ambarlik eshigi berkitilgan bo'lsa-da, mo'minlar pok e'tiqod, taqvo bilan Allohga do'stlik – valiylik maqomiga erishishlari mumkin, chunki "Olimlar – payg'ambarlarning vorislaridir", valiy zotlarning barchasi Alloh yo'lida sobit bo'lgan zotlardir, ular xalqni to'g'ri yo'lga boshlaydi, deb ta'kidlaydi [5].

Muqaddimaning "Bu toifa a'molu af'oli va muomilatu riyozotidin ba'zini zikr qilmoq" deb nomlangan qismi avliyolarning a'moli – amallari, af'oli – fe'l-atvori, muomilatu riyozati – muomalasi (xalq bilan munosabati) va Haq yo'lida chekadigan mashaqqatlarini yoritishga bag'ishlangan. Unda valiy zotlar bilan bog'liq luqma haloligi, shariatga amal qilish, imon kalimasini ruhga singdirish, besh vaqt namoz o'qish, zakot berish, ro'za tutish, haj qilish, odob, hilm, taqdirga rizo bo'lish va sabr qilish, sidq – rostg'oylik, riyozat chekish kabi amallar keltirib o'tiladi. Bu fazilatli amallar oddiy odamlarnikidan farq qiladi. Asarda keltirilishicha, imon kalimasi – kalimai shahodatni hamma chin dildan aytishi mumkin, lekin valiyalar bu kalomni aytib, hushlarini ham yo'qotishlari mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mutafakkirlar ilmiy merosida tasavvufga oid (so'fiylik) ma'lumotlar keng yoritilgan bo'lib, tazkirschilik (avliyolar to'g'risidagi ma'lumotlar) manbalari aso'ida, islom aqidasi ko'ra, mo'jiza va karomat haqligi tadqiq qilinadi. Mo'jiza Payg'ambarlar tomonidan Allohning qudrati bilan amalga oshiriladigan va inson aqli yetmaydigan hodisalar bo'lsa, avliyolarning bu kabi ishlari karomat deyiladi. Bular umumiy xavoriq odat – g'ayrioddiy, g'ayritabiiy ishlar, deb ataladi. Masalan, duolar ijobati, g'ayb sirlaridan ogoh bo'lish, inson ko'nglidagi o'yni anglash, suv va taomsiz ro'za tutish, bir lahzada dunyoning u chetidan bu chetiga borib qolish kabi oddiy inson aqli uchun g'ayritabiiy bo'lgan holatlar avliyolarga xos bo'lib, ularni ko'p oshkor qilmaslik valiyning yuksak maqomini bildiradi.

Shundan so'ng bevosita valiyalarning nomlari va tarjimai holi bilan bog'liq ma'lumotlar keltiriladi. Nomi zikr etilgan ilk valiy zot – avliyolar sultoni deb ulug'langan Uvays Qaraniydir. Uvays Qaraniyning Payg'ambarimiz sallolohu alayhi va sallamga g'oyibona oshiq bo'lganligi, uning kuchli va mustahkam muhabbati barcha islom ummati uchun ibrat hisoblanadi.

Asarda avliyolarga doir ma'lumotlar turli hajmda bo'lib, ba'zilar haqida bir jumla bilan kifoyalanilsa, ba'zi shayxlar ta'rifiga keng o'rin ajratiladi. Avliyolarning tarjimai holidagi ma'lumotlar muayyan mezonlarga ega emas: ayrim shayxlarning yashagan yillari, joylari, kasbi korlari va hokazolar bilan bog'liq ma'lumotlar batafsilroq keltirilsa, ba'zilarining faqat karomat yoki o'g'itlaridan parcha beriladi.

Tazkirada asosiy e'tibor valiy zotning amaliga qaratilgan. Har bir avliyo shariat hukmlarini so'zsiz va itoat bilan ado etib, Haq vasli talabida mol-dunyo tashvishidan, o'z borligidan mutlaqo voz kechadi. Bu dunyoga zarracha muhabbat qo'yish Haq ishqiga soya soladi, deb e'tiqod qilinadi. Har bir avliyo haqidagi ma'lumotlar tarkibida arab tilidagi baytlar, hikmatli fikrlar berib boriladi.

"Nasoyim ul-muhabbat" tarkibida tilga olingan avliyolar orasida islomdagi to'rt mazhab boshliqlari – imom A'zam, imom Molik, imom Shofe'iy, imom Ahmad ibn Xanbaldan tortib Muhammad G'azzoliy, Bahouddin Valad, o'g'li Jaloliddin Rumiy, Rumiyning o'g'li Sulton Valad kabi buyuk zotlar haqidagi turli qiziqarli, ibratli hikoyalarga duch kelamiz. Ushbu avliyolar haqidagi ma'lumotlar ilmiy asosga ega bo'lib, tasavvuf tarixini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi (Masalan, Jaloliddin Rumiyga bolaligida Fariddin Attor o'zining "Asrornoma" asarini hadya qilishi yoki Shamsiddin Tabriziy va Rumiy uchrashuvi bilan bog'liq ma'lumotlar).

Umuman olganda, hazrati Alisher Navoiyning avliyolar tarjimai holi bag'ishlangan mazkur "Nasoyimu-l-muhabbat min shamoyimu-l-futuvvat" asari shoirning yetuk mutasavvif olim sifatidagi faoliyatini ko'rsatuvchi muhim manbadir [5].

Alisher Navoiyning mazkur diniy yo'nalishdagi asarlarini o'rganish orqali uning dinga bo'lgan munosabati, e'tiqodi bilan bog'liq muayyan ma'lumotlar olish bilan birgalikda, uning islom ilmlarining yetuk bilimdoni ekanligi to'g'risida tasavvur hosil qilamiz. Bu ulug' shoirning o'z davri ijtimoiy hayotida tutgan o'rni nechog'lik muhim bo'lganligini belgilab beruvchi o'ziga xos omil ekanligi bilan ahamiyatli sanaladi. Jomiy asariga tanqidiy [ijodiy] qaragan Navoiy "burung'i zamondag'i mashoyihdin barchasining zikrin qilmaydurlar va o'z muosirlarining ko'pini ham, o'zlarin ham bitmaydurlar" der ekan, asarda Jomiy, Lutfiy, Ashraf Muflisiy, Shayx San'on, Nosir Xisrav, Nasimiy va shular qatori Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy kabi "turk mashoyixlari" haqida ma'lumot beradi. Asarda Navoiy ilova qilgan shaxslarning faqatgina sufiyona qarashlarinigina yoritmasdan, adabiyot va jamiyatdagi o'rni belgilashga ham katta e'tibor bergan. "Nasoyim ul-muhabbat" Navoiyning didaktik qarashlari, tarjimonlik va tadqiqotchilik faoliyati hamda estetik qarashlarini o'rganish uchun muhimdir. "Nasoyim ul-muhabbat" ning ba'zi nusxalari Toshkent Davlat Sharqshunoslik Instituti Sharq qo'lyozmalari markazining fondida (inv. № 3415, 857, 3420, 8514, 1825) saqlanmoqda.

Tahlil va natijalar. Muallif oldiga qo'ygan vazifalar: Jomiyning "Nafahot ul-uns" (arab va forsiynasab avliyolar tarixi) asaridan foydalangan holda turkiy kitobxon uchun turkiy tilda o'sha paytgacha bo'lmagan turkiycha "avliyolar tarixi"ni yozib berish;

- asarga turkiy avliyolarni ham qo'shish;
- zamonasining avliyolari, jumladan Jomiyning o'zini ham qo'shish;
- uncha muhim bilmagan avliyolarni va faktlarni qisqartirish;
- zikr etilgan shayxlarning ayrimlari haqida qo'shimcha ma'lumotlar berish.

Ma'lumki, Navoiy Jomiydan "Tazkirat ul-avliyo"dan so'ng shunday asarga ehtiyoj mavjudligini aytib, uning roziligini olgan. [6]

Shuning uchun Navoiy muqaddimada yozadi: "Xotirg'a kechmishkim, agar sa'y qilsak, kitobni turk tiliga tarjima qila olg'aymuman va ul daqoyiq mushkulotin ravshanroq alfoz va ochuqroq ado bila o'tkara olg'aymuman? –deb muttamnil (fikr qilmoq) erdim... Ta'rix 901 daki, ul kitobning yozilganidan 20 yil o'tub erdi, bu ulug' ishga ilik urdum va Hazrat Shayx Fariduddin Attor bitgan "Tazkirot ul-avliyo"dan ba'zi kibor mashoyixkim, "Nafaxot ul-uns" ga doxil bo'lmabtur erdi, har qaysini munosib mahalda doxil qildim va Hind mashoyixi sharhi ham oz mazkur erdi, mumkin bor tilab, topib ... ilhaq qildim va turk mashoyixi zikri ham ozroq erdi, oni dog'i ... uncha mumkin bor, tilab, topib, zikrlarin va ba'zi holatu so'zlarin o'z mahallida darj qildim. Va hazrat Maxdumi Nuranning oti va muosiru musohib mashoyix ... zikri dog'ikim, ul mo'tabarruk kitobda yo'q erdi, munda qo'shdum va ul kitobda dag'i avliyulloh zikridin ba'zi so'zким, zamon ahlig'a ko'p muhtoj un-ilayh ermas erdi itnob vahmidun tarkin tutdum va bu tarjimadin o'ksuttum..." [2].

Navoiy "Nasoyim" "Nafahot" tarjimasini ekanligi, lekin o'rni-o'rnida qisqartirilgan va to'ldirilganini e'tirof etadi. Aytish kerakki, asarda aynan tarjima qilingan va matnga erkin yondashib o'g'irilgan o'rinar bor.

Birgina Jaloliddin Rumiy fiqrasi olinsa – aynan tarjima qilingan. Lekin ayrim qisqartmalar bor. Masalan, Mavlaviyidin

so'rabdilar: Darvesh kay gunoh ko'nad? Magar darvesh beishtaho xo'radki, taomi beishtaho darveshro gunohi azim ast. (Ya'ni, Darvesh qachon gunoh qiladi? Agar darvesh beishtaha ovqat yesa, beishtaha taom yemoq darvesh uchun gunohi azimdir) [2].

Rumiyning as'hoblariga vasiyati qismida takror aytilgan shunchaki so'zlar ham tushirib qoldirilgan. Ular Rumiyni siyosiga, uning qarashlariga futur yetkazmaydi, shu bois tushirib qoldirilgan.

Chingizxon voqealarini Najmiddin Kubro fiqrasida Jomiy kofirlar deydi, Navoiy "totorlar" deb beradi[7].

Najmiddin Roziy Xorazmdan chiqib, Runga keladi. Jaloluddin Rumiyni Shayx Sadridin Qunaviy bilan uchrashadi. Bir kuni Shom namozida undan imomlikka o'tishni iltimos qiladilar. Roziy har ikki rikatda 2 martadan "Fotiha" va 2 marta "Kofirun" surasini o'qiydi. Rumiyni Sadridin Qunaviyga tiybat (hazil-mutoyiba) yuzasidan "birini Siz uchun, birini biz uchun o'qidilar", - deydi. "Nafohot"da bir marta Siz uchun, bir marta biz uchun o'qidi" deyiladi. Bunda hazil-mutoyiba yuzaga chiqmay qoladi. Navoiy tarjimasida xushtabiatli odamning nafosotli, nozik haziliga urg'u berilgan. Navoiy "Nasoyim"ga turkiy oriflarni kiritar ekan, u o'z zimmasiga olgan turkiy til, unda yozilgan adabiyot, turkiy oriflar nomini tarixda qoldirish va shu kabi yuksak maqsadlariga rioya qilgan. Asariga Ahmad Yassaviy, Qutbiddin Haydar, Hakim ota (oti Sulaymon), Ismoil ota, Shayx Abdulhasan Ishqiy, Adib-Ahmad, Yusuf Shayx, Bobo Xokiy (ular 156) kabilarni, ayol orifalarga 1ta Bibicha Munajjimani kiritdi[8].

Asarning xotima qismi xuddi "Fotiha" dek yakunlagan bo'lib uni biz quyida ko'rishimiz mumkin bo'ladi: "Ilohi, bu avliyoulloh asrorahumning sharif anfosini barakoti haqqi va bu kitob mutolaasiga mashg'ul bo'lgan azizlar dimog'in mazkur bo'lgan abror muhabbati nasoyimidan muattar va bahramand qilg'aysen va bu kitob mumorasotiga mash'uf bo'lg'on ahli tamayyuzlar ko'nglin mastur bo'lg'on axyor futuvvat shamoyimidan munavvar va arjumand etgaysen. Va ularning tufayli roqimning ham tiyra ro'zgorig'a safoye va hirmon zulmatidin qororg'on ko'zlariga hidoyat quyoshidin ziyoye nasib qilg'aysen. Va podshohi islomkim, iymon ahlig'a mujibi farog'atu amniyat va zamon xaylig'a boisi rafohiyatu jam'iyatdurki, bular bo'lmasa, bu nav' nusxa tartibu tasnifi va bu tavr kutub jam'u ta'lifi mutaassir, balki muholu mutaazzirdur, sihhatu umru davlatini muxallad va insofu adolatini muabbad tutqil va a'dosini maqhur va ahibbosini mansur qilg'il. Omin, yo Rabb al-olamin!"

[2]. Tazkiraning yuqoridagi ko'tarinki ruhda tugallanishi haqiqatni abadiy g'alabasi bilan bog'liq desak adashmagan bo'lamiz.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Attor xam, Jomiy va Navoiy xam ijodkor, ayni paytda sufiy ijodkoridir. Ma'lumki, mashxur rus sharkshunosi E.E.Bertels "Navoiy va Attor" nomli makolasida, tugri ta'kidlanganidek, Alisher Navoiyning "tarjimon shoir" emasligini isbotlagan edi [4].

Aslida Attorning "Tazkirat ul-avliyo" asarining uzi, Navoiyning esa "Nasoyim ul-muxabbat" asarining uzi xar ikki ijodkorning so'fiy ekanligining, so'fiy kalb egasi bulganining yorokin ifodasi desak xato bulmaydi albatta. Zero, sufiylar xakida adabiy asar yozish sufiy ijodkorlar an'anasidir. Suzimizning asosi sifatida Sulamiyning "Tabaqt us-sufiya", Isfahoniyning "Hilliyat ul-avliyo" kabi mashxur tasavvufiy asarlarini misol kilib keltirish mumkin. Attor va Navoiy xam xuddi ana shunday sufiy ijodkorlardir. Zero, ular salaflar an'anasini davom ettirib, muvaffakiyatga erisha oldi. Ular sufiy bulmaganida, balki "Tazkirat ul-avliyo" va "Nasoyim ul-muxabbat" asarlarini yozmagan, yoza olmagan bular edi. Garchand, Attor av Navoiy salaflar an'anasini maxorat bilan davom ettirsa-da, lekin bu ikki zotning asarlari ba'zi jixatlari bilan salafarlari ijodidan farkli jixatlari bilan ajralib turadiki, bu Attor va Navoiy asarlarining boshka tazkiralardan farkli xususiyatlarini tashkil etadi.

Attor va Navoiy mashoyixlarning o'zlariga xos bulgan jixatlari, muborak siymolari ya'ni surati-yu siratini, kurinishlari, maktovga arzirli shaxsiyatlarini, insoniy fazilatlarini adabiy asarga xos bulgan shaklida bayon ztishgan. Shu bilan birga mualliflar tazkiraga xos jixatlar (zikk etilayogan mashoyixning shaxsiyatlarini, ilm-u ma'rifati, asarlari xakida ma'lumotlar) bilan mashoyixlar fikrasini mukammallashtirganini kurish mumkin.

Ushbu xulosadan kelib chiqib, shunday takliflarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Tasavvufga oid manbalarni tahlil qilib, darslarga oid ma'lumotlar sifatida o'quv qo'llanma va darsliklarga kiritish; Dinshunoslik faniga alohida "Tasavvuf etikasi" mavzusini shakllantirish; Tasavvufga oid ma'lumotlar yordamida tolerantlik metodologiyasini shakllantirish; Birlamchi manbalarni tarjima qilishni yo'lga quyish va manbashunoslikni keng ommalashtirish; Falsafiy-axloqiy qarashlar bilan tasavvufning mohiyatini komparativistik tadqiqini amalga oshirish.

ADABIYOTLAR

1. Fariduddin Attor "Tazkirat ul-avliyo" T., G'afur G'ulom nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2017. – B. 18.
2. Alisher Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" Movarounnahr nashriyoti T., 2017
3. Akhatov, L. (2020). The problem of tolerance in oriental philosophy. *JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(7), 130-133.
4. Xalliyeva G. XX asr rus sharkshunosligida uzbek mumtoz adabiyoti tadkiki. Doktorlik diss... avtoreferati. – T., 2016. – B.20.
5. Ramazonov N. "Nasoyim"ning o'ziga xos xususiyatlariga doir / Navoiyning ijod olami (maqolalar to'plami). – T.: Fan, 2001.B.25-26.
6. Islamov X. I. "Nasoyimul muhabbat" Alishera Navoi i yego nauch-no-krtiicheskiy tekst: Diss. na soiskaniye kand filol. nauk . – T., 1990.S.57.
7. Habibullayev A. Tasavvuf falsafasi fanidan o'quv uslubiy majmua. T;2012.-B.15.
8. Bertels E.E. Sufizm i sufiyskaya literatura. –M., 1965.S.45.

Муқаддас АХМЕДОВА,

Доцент Национальный университет Узбекистана, к.п.н

E-mail: axmedova.muqaddas@mail.ru

Рецензент Дилмуродова Н.А., доцент Ташкентского финансового института

ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ГУМАНИТАРНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ

Аннотация

Данная статья посвящается вопросу коммуникативной потребности учащихся и проблеме формирования языковой компетенции студентов. Знание коммуникативных потребностей учащихся позволяет более точно представить, каким должно быть описание языкового материала в практическом курсе русского языка, как он должен отбираться, презентоваться и осваиваться в условиях коммуникативно направленного обучения.

Ключевые слова: языковая компетенция, коммуникативное обучение, языковой материал, общелитературный язык, стиль речи, учебно-научная деятельность.

PROBLEMS OF TEACHING THE LANGUAGE OF THE SPECIALTY OF STUDENTS OF HUMANITIES

Annotation

This article is devoted to the issue of students' communicative needs and the problem of forming students' linguistic competence. Knowledge of the communicative needs of students allows you to more accurately imagine what the description of language material in a practical Russian language course should be, how it should be selected, presented and mastered in a communicative-oriented learning environment.

Key words: language competence, communicative learning, language material, general literary language, speech style, educational and scientific activity.

ГУМАНИТАР ФАНЛАР ТАЛАБАЛАРИГА МУТАХАССИСЛИГИ ТИЛИНИ О‘ҚИТИШ МУАММОЛАРИ

Аннотация

Ushbu maqola talabalarning kommunikativ ehtiyojlari va ularning til kompetensiyasini shakllantirish muammosiga bag'ishlangan. Talabalarning kommunikativ ehtiyojlarini bilish rus tilining amaliy kursida til materialining tavsifi qanday bo'lishi kerakligini, kommunikativ yo'naltirilgan ta'lim sharoitida uni qanday tanlash, taqdim etish va o'zlashtirish kerakligini aniqroq tasavvur qilish imkonini beradi.

Калит so'zlar: til kompetensiyasi, kommunikativ ta'lim, til materiallari, umumiy adabiy til, nutq uslubi, o'quv va ilmiy faoliyat.

Введение. Приоритетом сегодняшнего дня в преподавании языков является ориентация на формирование коммуникативной компетенции. Коммуникативная доминанта в преподавании языка предъявляет серьезные требования к содержанию и формам организации учебного процесса. Изучение русского языка студентами нефилологических специальностей имеет практическую направленность, оно должно обеспечить различные формы коммуникации на русском языке как в период обучения в вузе, так и после его окончания. «Коммуникация есть способность человека вступить в контакт с другими людьми и добиться того, чтобы его поняли», считает Джон Адаир [4].

Прагматические цели изучения языка обуславливают практическую, коммуникативную ориентированность и всего процесса обучения на основе всестороннего исследования коммуникативных потребностей учащихся. Выявление коммуникативных потребностей учащихся может рассматриваться как исходный пункт для определения основных параметров курса обучения, в том числе и языковых. Знание коммуникативных потребностей учащихся позволяет более точно представить, каким должно быть описание языкового материала в практическом курсе русского языка, как он должен отбираться, презентоваться и осваиваться в условиях коммуникативно направленного обучения.

Как известно, одним из решающих условий овладения речью является соответствие уровня языковой компетенции учащегося характеру осуществляемой им речевой деятельности. Так, при постановке ограниченных целей в изучении русского языка (общение в некоторых достаточно стандартных ситуациях, актуальных для деловых людей и т.п.) положительный эффект может дать ситуативно-тематический принцип отбора, организации и презентации

языкового и речевого материала в учебных пособиях при использовании соответствующей методики обучения. Изучение языка с целью общения в разных сферах для осуществления широкой познавательной и общественной деятельности предполагает иной уровень формирования языковой и речевой компетенции, а следовательно, в этом случае требуется иной подход к отбору языкового материала, иная организация всего учебного процесса.

Если мы хотим определить содержание курса обучения русскому языку так, чтобы оно было адекватно стоящим перед нашими студентами целям, то осуществить эту задачу представляется возможным лишь при условии комплексного учета речевых и языковых потребностей учащихся. Это значит, что в основе всей работы должно лежать: а) выявление коммуникативных потребностей учащихся; б) определенное научно и прагматически обоснованное описание системы языка в целом и тех функциональных подсистем, выбор которых полностью определяется коммуникативными потребностями учащихся.

Анализ научной литературы. Изучение коммуникативных потребностей учащихся нефилологических вузов показало, что наряду с учебно-научной сферы деятельности для студентов-нефилологов гуманитарного профиля, актуальными являются такие сферы деятельности, как общественно-политическая, социально-бытовая и административно-правовая. Общаясь в каждой из перечисленных сфер деятельности, студенты должны уметь пользоваться той или иной стилиевой разновидностью современного русского языка. Так, в административно-правовой и учебно-научной сферах деятельности студенты будут использовать, соответственно, официально-деловой и научный стили речи, а в социально-бытовой сфере - разговорную речь. При общении в общественно-

политической сфере учащимся понадобится знания основных особенностей публицистического стиля, а социально-культурная сфера потребует, в частности, некоторого знакомства с языком художественной литературы. В этом случае естественно возникают следующие проблемы:

1) какие функциональные стили современного русского языка должны стать объектом изучения?

2) правомерно ли выделение среди этих стилей главного, центрального, на основе которого может осуществляться изучение других функциональных подсистем?

На самом деле, как считают методисты [2; 3], число стилевых разновидностей, включаемых в учебный процесс, должно соответствовать числу сфер деятельности, актуальных для данного контингента учащихся. Однако необходимо учитывать, что коммуникативные потребности, возникающие у студентов, в перечисленных выше сферах деятельности, неравнозначны. Так, к примеру, речевые потребности в умении написать официальное заявление или заполнить анкету (т.е. административно- правовая сфера деятельности) носят достаточно периферийный характер. А что касается социально-бытовой сферы, то на первом курсе учащиеся уже имеют необходимые навыки общения в условиях языкового окружения. Поэтому на основном этапе обучения важными оказываются коммуникативные потребности студентов в учебно-научной, общественно-политической и социально-культурной сферах деятельности, что диктует целесообразность выделения в процессе преподавания в качестве основных следующих аспектов: «Язык специальности», «Язык публицистики», «Язык художественной литературы». Это и определяет необходимость включения в учебный комплекс соответствующих пособий.

Теперь относительно ко второму вопросу, намеченному выше. Нередко высказываются мысли о том, что в отличие от студентов-филологов, которым требуется полное знание всей языковой системы, студенты-нефилологи, основной целью изучения русского языка у которых является получение профессиональной подготовки, испытывают необходимость в свободном владении только языком специальности, и несколько шире – научным стилем речи. Действительно, общение в учебно-научной деятельности является ведущей потребностью студентов основных факультетов. Если сделать вывод о том, что основой в изучении русского языка для студентов нефилологических факультетов должен выступать научный стиль речи, то такое решение, с одной стороны, не соответствует коммуникативным потребностям учащихся, а с другой стороны, противоречит необходимости адекватного представления системы изучаемого языка, а это обуславливает целесообразность иного подхода. [3]

Как писал И.Р. Гальперин, «каждый язык, можно рассматривать как некий код, который представляет собой не что иное, как нормы литературного языка, и который разбивается на ряд субкодов – функциональные стили. Иными словами, литературный язык – это инвариант общей языковой системы, а функциональные стили – язык художественной литературы, язык газеты, язык научной прозы, язык официальных документов – являются вариантами этой общей языковой системы» [1, 1998]. Если воспользоваться предложенной И.Р. Гальпериним терминологией, то получится, что начинать изучение языка в аудитории студентов-гуманитариев с научного стиля речи – это значит начинать изучение системы с одного из его вариантов, минуя центр, ядро системы, т.е. нормы общелитературного языка.

Методология исследования. Нам известно, что общелитературный язык, в отличие от языка науки, средств массовой информации, не закреплён за какой-либо определенной сферой деятельности учащихся. Он используется нашими учащимися (как и любым носителем языка) в зависимости от конкретных условий во всех без исключения сферах их деятельности. Поэтому именно общелитературный язык является основой при изучении

иностранцами учащимися языковых явлений. Ядро учебного комплекса для студентов-нефилологов гуманитарного профиля составляет общелитературный язык, на материале которого начинается работа в рамках каждого раздела, а затем полученные навыки и умения переносятся на другие функциональные подсистемы, чему способствует работа с дополняющими учебник пособиями, которые ставят своей целью развитие речевых навыков и умений на материале текстов по специальности.

Такой путь изучения языковой системы – от общелитературного языка к отдельным функциональным стилям речи, входящим в сферу коммуникативных потребностей учащихся (т.е. от ядра к системно связанным с ним явлениям) представляется рациональным и адекватным структуре самого предмета изучения – языковой системы. Студенты, овладев ядром системы, закономерно переходят к овладению подсистемами, и именно такой путь позволяет сформировать уровень языковой компетенции, необходимой учащимся для общения на русском языке не только в учебно-научной, но и в других, актуальных для них сферах деятельности [11].

Представление языкового материала в практическом курсе русского языка должно отражать природу объекта и прагматический характер целей его изучения. Наиболее перспективным в этом отношении является системно-функциональный подход к решению названных задач. Ориентируя весь процесс обучения русскому языку на учащегося, в том числе и учебные пособия, отметим, что имеется существенное различие между тем, что есть система языка для студента, и тем, что есть для преподавателя.

При изучении языка человек, вольно или невольно, обязательно организует свои знания в некую систему, что позволяет ему использовать эту знакомую систему как средство общения, в процессе которого языковой материал сопоставляется, дифференцируется, анализируется и обобщается, осуществляется выбор языковых средств в зависимости от условий общения. Познавательная деятельность учащегося в связи с изучением языка в силу системообразующего характера человеческого мышления превращается в непрерывный и напряженный процесс формирования, расширения и уточнения сложившегося в его сознании представления о системе языка. Формирование представления о языковой системе как функционирующей системе осуществляется в процессе использования языка в целях общения, и в то же время представление о языке как системе является условием, позволяющим использовать язык как средство общения [5;10].

Анализ и результаты. По мнению психологов, основным, ведущим психологическим процессом при овладении языком является процесс генерализации (обобщения, переноса). Для формирования представления о системе языка в сознании учащегося нужен системно-функциональный подход к отбору, описанию и презентации языкового материала в учебных целях. Такой подход представления языкового материала предполагает:

1. Адекватное, определяемое конкретными целями описание языкового материала с тем, чтобы в перспективе всего курса могла быть представлена целостная модель языковой системы. Для достижения этой цели необходимо:

а) выделение ядра системы и системно связанных с ним явлений; выделение языковых средств, подлежащих активному и пассивному усвоению;

б) системное представление отдельных фрагментов и разных уровней языковой системы (здесь имеется в виду системное представление лексики, морфологии, словообразования, синтаксиса, системы типов текстов и т.п.; представление языковых единиц не изолированно, а в системе их противопоставлений и связей, парадигматических и синтагматических.

в) характеристика языковых средств с точки зрения их содержания, устроенности и функции.

2. Сбалансированное и коммуникативно ориентированное введение языкового и речевого материала, соотнесение языкового материала с возможностью

выполнения речевых задач в определенных условиях общения, поскольку формирование языковой компетенции происходит в процессе речевой деятельности, т.е. в процессе пользования языком как средством общения.

При изучении разных языковых средств делается проекция возможности их использования в разных сферах общения, и особенно в области гуманитарных наук [3].

Заключение. Подводя итог, отметим, что при формировании языковой компетенции студентов-нефилологов должны комплексно учитываться два основных фактора: а) коммуникативные потребности учащихся; б) характер устроенности языковой системы в целом и тех функциональных подсистем, которые актуальны для данного контингента учащихся.

Языковая компетенция учащихся, соответствующая объему и характеру коммуникативных потребностей, возникающих у них в рамках различных сфер деятельности, может быть сформирована только на основе общелитературного языка, когда учащиеся, овладев ядром системы, закономерно переходят к изучению специфических особенностей языковых подсистем.

Уровень языковой компетенции, соответствующий характеру речевой деятельности, осуществляемой студентами, обуславливает целесообразность системно-функционального принципа описания, отбора и презентации языкового материала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гальперин П.Я. Языковое сознание и некоторые вопросы языка и мышления // Психология как объективная наука: Избранные психологические труды. / под ред. А.И. Подольского. – Воронеж, 1998. – С. 102.
2. Мотина Е.И. Язык и специальность: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов. М., 1983
3. Битехтина Г.А., Клобукова Л.П. Коммуникативные потребности учащихся и проблемы формирования языковой компетенции студентов-нефилологов гуманитарного профиля. В кн. Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. М., 1986.
4. Адаир Дж. Эффективная коммуникация. М: Изд-во Эксмо, 2003.
5. Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Шахнарович А.М. Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. М., 1989.
6. Ахмедова М.Х. Вопросы формирования языковой компетенции студентов нефилологических специальностей. В сборнике: *Elim ve tehsil meseleleri*. Баку (Азербайджан), 2018. №1 (456) с/225-229
7. Авдеева И. Б. Методика обучения русскому языку иностранных учащихся инженерного профиля в условиях лингводидактики XXI века / И. Б. Авдеева // Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. 2008. - №3. - С. 82-86.
8. Акулова О.В. Ахаян А.А. Глубокова Е.Н. и др. Гуманитарные образовательные технологии в вузе: метод. пособие. – СПб., 2007 – 159 с.
9. Аннушкин В.И. Современная русская устная научная речь / Под ред. О.А. Лаптевой. М., 2002. Т. 3. С. 7–13.
10. Гарбовский, Н.К. О функционально-стилистической вариативности языка // Вопросы системной организации речи. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. - С. 9-35.
11. Гальскова Н. Д., Гез Н. И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: Учеб. пособие для студентов высш.пед.учеб.заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2004.
12. Ксенофонтова А. Н. Технология повышения речевой компетентности обучающегося // Научное обозрение гуманитарного исследования – 2016 – № 10. С.8-14

Nodira AHMEDOVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, PhD
E-mail:ms.nodra.87@mail.ru

Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti, ilmiy kotib, PhD dotsent, U.Jabborov taqrizi asosida

STRATEGIES FOR DEVELOPING THE SPEAKING COMPETENCE OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Annotation

Mastering speech behavior strategies is an integral part of the professional competence of a foreign language teacher. Ignoring the norms of speech behavior often leads to difficulties in interpersonal and professional communication. This article shows that the existence of significant differences in the speech behavior of language learners makes the acquisition of speech strategies one of the main points in foreign language teaching, especially in teacher training.

Key words: speech behavior strategies, foreign language communicative competence, foreign language teacher training, intercultural competence.

СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ГОВОРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Овладение стратегиями речевого поведения является неотъемлемой частью профессиональной компетентности преподавателя иностранного языка. Игнорирование норм речевого поведения часто приводит к трудностям в межличностном и профессиональном общении. В данной статье показано, что наличие существенных различий в речевом поведении изучающих язык делает усвоение речевых стратегий одним из основных моментов в обучении иностранному языку, особенно в подготовке учителей.

Ключевые слова: стратегии речевого поведения, иноязычная коммуникативная компетентность, подготовка учителей иностранного языка, межкультурная компетентность.

BO'LAJAK CHET TIL O'QITUVCHILARINI NUTQ KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya

Nutq xulq-atvori strategiyalarini o'zlashtirish chet tili o'qituvchisini kasbiy kompetensiyasining ajralmas qismidir. Nutq xulq-atvori normalarini e'tiborsiz qoldirish ko'pincha shaxslararo va professional muloqotda qiyinchiliklarga olib keladi. Ushbu maqola til o'rganuvchilarning nutq xatti-harakatlarida sezilarli farqlarning mavjudligi nutq strategiyalarini o'zlashtirishni chet tilini o'rgatishda, ayniqsa o'qituvchilarni tayyorlashda asosiy nuqtalardan biriga aylantiradi.

Kalit so'zlar: nutqiy xulq-atvor strategiyalari, chet tilining kommunikativ kompetensiyasi, chet tili o'qituvchisini tayyorlash, madaniyatlararo kompetensiya.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning har qanday sohada mutaxassislarni tayyorlash va tayyorlashga bo'lgan ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, bilim, ko'nikma va malakalarga qo'shimcha ravishda, universal ko'p funktsiyali xususiyatga ega bo'lgan ijtimoiy va kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiyatni va uning mehnat bozoridagi harakatchanligi, mahsuldorligi va mutaxassis sifatida raqobatbardoshligini shakllantirish zarur [1].

Bo'lajak chet tili o'qituvchisini tayyorlash jarayonida auditoriyada nutqiy xulq-atvor strategiyalarini o'zlashtirishni o'z ichiga olgan kasbiy ahamiyatli kompetensiyalarni shakllantirish muhim o'rin tutadi. Ular, bir tomondan, umumiy kasbiy kompetensiyaning tarkibiy qismi bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'qituvchining chet tilining kommunikativ kompetensiyasining bir qismidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kommunikativ ta'lim maqsadlarini belgilashda, odatda, kommunikativ kompetensiya yakuniy maqsad bo'lib, unga erishish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va bir qator oraliq maqsadlarga erishishga bog'liq degan pozitsiyadan kelib chiqadi. Maqsadning uzluksizligini ta'minlash uchun kommunikativ kompetensiyaning minimal va maksimal darajalarini oraliq maqsadlar deb hisoblash mumkin.

Madaniyatlararo muloqot sharoitida chet tilini bilishning erishiladigan minimal darajasi, Yu.B. Kuzmenkova kommunikativlikni bilishning yetarlilik darajasi deb belgilaydi [2]. Bu daraja kommunikativlikning ma'lum bir lingvistik va ijtimoiy-madaniy salohiyatga ega ekanligini taxmin qiladi, bu unga kundalik muloqotning asosiy vaziyatlarini yengish qobiliyatini beradi. Binobarin, chet tili darsida muayyan turdagi mutaxassis, masalan, o'qituvchi va talaba uchun ma'lum bir kommunikativ yetarlilik haqida gapirish mumkin.

E.P. Shubin, terminologiyasiga ko'ra, tilni bilishning maksimal darajasi. - ijtimoiy ta'minlanish darajasidir. Shu

darajada tilda so'zlashuvchi chet el fuqarosi o'zining chet el kelib chiqishini ko'rsatuvchi paralingvistik belgilarni o'z ichiga olmaydigan og'zaki yoki yozma xabarlarini yaratadi [3].

Yuqoridagilar bevosita kelajakdagi va hozirgi chet tili o'qituvchisiga tegishli jarayondir. Chet tili o'qituvchisi til haqida tilda gapira olishi, ma'lum bir lingvistik hodisaning mohiyatini tushuntira olishi, shuningdek, o'quv jarayonida yuzaga keladigan bir qator kommunikativ vaziyatlarga dosh bera olishi kerak – masalan, talabaning gapiga izoh berish, qo'shimcha ma'lumot berish, topshiriqni tushuntirish, savollarga javob berish, muhokama qilinayotgan badiiy asarning talqini bilan bog'liq savollar, ikki madaniyatning nutqiy xulq-atvor normalarini ifodalagan holda [4] amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, o'qituvchining vazifasi talabalarning chet tilidagi nutq xatti-harakatlarini o'zlashtirish jarayonini ta'minlashdan iborat: "Chet tili orqali talaba unda so'zlashuvchi xalq madaniyatini shakllantiradi. Chet el madaniyati doimiy ravishda yangi elementlar bilan to'ldirilgan mozaika shaklida paydo bo'ladi. Talaba uni tilda aks ettirilgandek emas, balki til yaratgandek idrok etadi. Chet el madaniyatini o'rganish jarayoni o'ziga xos - lingvistik tuzilmalardan madaniyat haqidagi umumiy bilim va tushunchaga o'tadi" [5].

Ushbu omillarni hisobga olgan holda, shuningdek, chet tili o'qituvchisi nutq faoliyatini ikki tilda: ona tili va o'qitiladigan tilda, masalan, ingliz tilida olib borishi kerakligini hisobga olsak, kasbiy faoliyatning asosiy sharti qoidalarga rioya qilishdir. Bu mamlakatlarda qabul qilingan nutq madaniyati bilan bog'liq jarayon.

Bundan tashqari, bo'lajak chet tili o'qituvchilari xorijiy madaniyatdagi nutq xatti-harakatlari me'yorlarini yaxshi bilmasliklari yoki umuman bilmasliklari sababli maktabdagi o'qituvchilik amaliyoti davomida ularni darslarda qo'llashda

qiyinchiliklarga duch kelishadi. Chet tilini o'qitish metodikasi kursida bu jihatga, bizningcha, yetarlicha e'tibor berilmayapti.

Ushbu maqolaning maqsadi nutqiy kompetentsiya va uning strategik tarkibiy qismining ishlashiga alohida e'tibor qaratgan holda, talabalarni chet tilini o'rgatish nuqtai nazaridan nutqiy faoliyat konsepsiyasi bo'yicha ba'zi mavjud nuqtai nazarlarni tahlil qilishdir.

Nutq faoliyati juda o'ziga xosdir. Bu muayyan faoliyat sohasida muloqotning kommunikativ vazifasini hal qilish uchun nutqni idrok etish va/yoki shakllantirish jarayonida kommunikativ kompetentsiyadan foydalanish faoliyatidir [6].

Tang tilshunoslari M.Kanal va M.Svaynlar uni muloqotda muayyan qiyinchiliklar yuzaga kelgan yoki uning uzilib qolish xavfi bo'lgan hollarda qo'llaniladigan verbal va nonverbal muloqot strategiyalari majmui deb ta'riflaganlar [7]. Bu fikrga A.N.Shamov ham qo'shiladi. Uning ta'kidlashicha, strategik kompetentsiya - agar muloqot sodir bo'lmasa (qayta so'rash, yangi so'z so'rash, iborani qayta o'qish, nutqdagi noaniq joy) odam murojaat qiladigan og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalardan (strategiyalardan) foydalanish qobiliyatidir (matn, foydalanish - chaqiruv imo-ishoralari, yuz ifodalari va boshqalar) [8]. Xuddi shunday talqinni N.D.Galskova ham aytadi, u strategik kompetensiyani chet tili muhitda til bilimi, nutqi va ijtimoiy muloqot tajribasining yetishmasligini qoplash qobiliyati deb tushunadi [9].

M.V.Davering fikricha, umumiy nazariy jihatdan strategik kompetentlik - bu aktyor nuqtai nazaridan, faoliyatni amalga oshirish uchun eng samarali dastur va rejalarini ishlab chiqish qobiliyatidir [10]. Shu ma'noda, strategik kompetentsiya har qanday mavzu va kasbiy kompetensiyaning bir qismi sifatida mavjud bo'lib, kommunikativ yoki ta'lim faoliyati jarayonida real yoki idrok etilgan muammolarga yechim topish zarurati tug'ilganda paydo bo'lishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi vaqtda ko'proq tadqiqotchilar umumiy kommunikativ kompetensiyani va uning alohida tarkibiy qismlarini o'rganish muammosiga e'tibor berishmoqda.

Buning sababi shundaki, ushbu bosqichda oliy kasbiy ta'limning asosiy maqsadi bitiruvchilarda shaxslararo va madaniyatlararo o'zaro munosabatlar muammolarini hal qilish uchun ona va chet tillarida og'zaki va yozma muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishdir. Oliy ta'lim bitiruvchiga umumiy madaniy va kasbiy kompetensiyalar majmuasini berish uchun mo'ljallangan bo'lib, ular, xususan, og'zaki va yozma nutqni mantiqiy va aniq qurish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi; ona tilida yozma va og'zaki muloqot qilish qobiliyati, chet tillarida ijtimoiy va ishbilarmonlik muloqotining madaniy ko'nikmalari bilan belgilanmoqda. Shunday qilib, yangi darajadagi, mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashning gumanitar, ijtimoiy va umumiy madaniy tsikllari sharoitida konstruktiv, shu jumladan chet tili, kommunikativ faoliyatga o'rgatish oliy kasbiy ta'limning asosiy maqsadlaridan biriga aylanadi.

Shunday qilib, talabalar suhbatdosh, shu jumladan chet el tilida so'zlashuvchi bilan muloqot qilishda, chet tilidagi matnni o'qishda o'zlarini ishonchli his qilishlari uchun strategik kompetensiyaga ega bo'lishlari aniq. Ushbu kompetentsiya og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalardan foydalangan holda turli xil muammolarni hal qilish qobiliyatini ta'minlaydi.

Shuning uchun strategik kompetensiyani nutq kompetensiyaning alohida tarkibiy qismi sifatida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

Chet tilini o'rganish asosiy maqsadga erishishga qaratilgan: chet tilining nutq kompetensiyasini uning tarkibiy qismlari - til, ijtimoiy-madaniy, kompensatsion, ta'lim va kognitiv jamida rivojlantirish. Shu bilan birga, kompensatsion kompetentsiya (yoki strategik) deganda ma'lumotni qabul qilish va uzatishda lingvistik vositalarning yetishmasligi sharoitida vaziyatni yengish qobiliyati tushuniladi.

Shunday qilib, strategik kompetentsiya turli nutqiy vazifalarni hal qilish uchun eng samarali strategiyalarni tanlash va ulardan foydalanish qobiliyati sifatida talqin etiladi va quyidagi umumiy ko'nikmalarga ega bo'lishni nazarda tutadi:

- muayyan kommunikativ vazifani amalga oshirish rejasini tuzish;
- bu rejani aytish darajasida amalga oshirish;
- kelajakda muloqotni yaxshilash uchun kommunikativ muloqotga erishish darajasini baholash;
- etishmayotgan bilim yoki qobiliyatlarni qoplash uchun muloqot sharoitida tavakkal qilish qobiliyati va tayyorligi;
- umumiy ta'limning samarali ko'nikmalaridan foydalanish;
- aniqlovchi savollarni bering.

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan strategik kompetensiyani tushunish, u kommunikativ kompetensiyaning bir qismi bo'lgan barcha darajalarda ishlaydi, deb hisoblash imkonini beradi: lingvistik, sotsiolingvistik, ijtimoiy, diskursiv.

Strategik kompetensiyaning mohiyatini tushunish uchun uning tuzilishi muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, biz strategik kompetensiyaning tarkibiy qismlarini ko'rib chiqish haqida batafsilroq to'xtalamiz.

Ko'pgina tadqiqotchilar har qanday kompetensiya doirasida kognitiv va faoliyat komponentlarini ajratib turadilar. (N.V.Paxarenko va I.N.Zolnikova, shuningdek, S.N.Tatarnitseva) yuqoridagi elementlar bilan bir qatorda motivatsion va shaxsiy komponentlarni ham o'z ichiga oladi. Shunday qilib, ularning fikriga ko'ra, kompetentsiya tarkibi 4 komponentni o'z ichiga oladi: kognitiv, faollik, motivatsion va shaxsiy.

Keling, kompetensiyaning taqdim etilgan tarkibiy qismlarini batafsil ko'rib chiqaylik: - motivatsion komponent talabning umumiy madaniy va kasbiy kompetensiyalarni o'zlashtirish va o'quv jarayonida foydalanishga bo'lgan ehtiyoji va istagi bilan tavsiflanadi, bu kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun motivatsiyadir; - kognitiv komponent kompetentsiya mazmunini bilish va tushunishni o'z ichiga oladi; - faoliyat komponenti talaba tomonidan bilimlarni amaliy va tezkor qo'llashni, ularning turli xil standart va nostandart vaziyatlarda namoyon bo'lish tajribasini belgilaydi; - shaxsiy komponent kelajakdagi bitiruvchining (bakalavrning) kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish va shaxsiy o'zini o'zi takomillashtirish muhimligini anglashida namoyon bo'ladi va kasbiy ko'nikmalarning rivojlanish darajasi bog'liq bo'lgan kasbiy muhim fazilatlarini o'z ichiga oladi.

Tahlil va natijalar. Bizning tadqiqotimiz uchun strategik kompetensiyada ko'rib chiqilgan komponentlarni amalga oshirish katta qiziqish uyg'otadi.

Kompetensiyaning kognitiv komponenti, yuqorida aytib o'tilganidek, kommunikativ faoliyatning mazmuni va maqsadlari, yangi bilimlarni olish va qurish usullari haqidagi bilimlarni o'z ichiga oladi; strategik kompetentsiya bilan bog'liq holda, u eng muhim umumiy madaniy kompetentsiya sifatida kommunikativ kompetentsiya haqida tushuncha beradi, strategik kompetensiyaning o'rni uning asosiy tarkibiy qismi sifatida, shuningdek, kundalik va professional muloqot sharoitida qo'llaniladigan asosiy kommunikativ strategiyalar haqida ma'lumotni o'z ichiga oladi.

Bizning fikrimizcha, strategik kompetensiyaning bir qismi sifatida motivatsion komponent harakatining namoyon bo'lishi, hatto tili etarli darajada bilmaslik yoki boshqa muammolar bilan murakkablashgan taqdirda ham, shaxsning o'z kommunikativ niyatini samarali amalga oshirish istagi deb qaralishi mumkin. nutq harakati davomida paydo bo'ladi.

Faoliyat komponenti strategik kompetensiyaning bir qismi sifatida talabning boshqa aloqa ishtirokchilari bilan hamkorlik qilish va o'zaro munosabatda bo'lishga tayyorligini ta'minlaydi. Aynan shu tayyorlik, bizning fikrimizcha, kognitiv komponentni (ya'ni, nazariy bilimlarni) va motivatsion (ya'ni, muloqotga qiziqish) amalda qo'llash imkonini beradi. Faoliyat komponenti, shuningdek, qo'shma kommunikativ faoliyat jarayonida ijtimoiy o'zaro ta'sir doirasida strategik kompetensiyani shakllantirishni nazarda tutadigan bunday tashkiliy ish shakllarini tanlashni o'z ichiga oladi.

Strategik kompetensiyaning shaxsiy komponenti, bizning fikrimizcha, muayyan aloqa muammolari yuzaga kelganda, shaxs tomonidan qo'llaniladigan aloqa strategiyalari va vositalarini tanlashga individual yondashuvni amalga oshiradi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, "strategik kompetentsiya" tushunchasining mohiyatini ko'rib chiqib, biz quyidagi ta'rifni taklif qilamiz.

Ushbu kompetentsiya: strategik kompetentsiya - bu kommunikativ kompetentsiyaning eng muhim tarkibiy qismi bo'lib, uning barcha darajalarida ishlaydi va kognitiv, faollik, motivatsion va shaxsiy tarkibiy qismlarni hisobga oladi; Bu shaxsning ma'lum bir kommunikativ vazifani bajarish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish, bir tomondan, lingvistik va lingvistik bo'lmagan vositalardan, boshqa tomondan, turli xil kommunikativ strategiyalardan foydalanish qobiliyatidir.

Ko'rib turganimizdek, talabalarni chet tilini muvaffaqiyatli madaniyatlararo kommunikativ faoliyatga tayyorlashning muhim xususiyatlaridan biri bu strategik kompetentsiyani shakllantirishdir. Biroq, samarali madaniyatlararo kommunikativ faoliyatni amalga oshirish mumkin bo'lishi uchun strategik kompetentsiya talabalar uchun

funksional xususiyatga ega bo'lishi kerak. Bizning fikrimizcha, bu muammoni o'rganishda istiqbolli yo'nalishdir.

Ko'rib chiqilgan vaziyatlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, bo'lajak chet tili o'qituvchisini tayyorlashda ingliz nutqining asosiy me'yorlarini o'rganish va amaliyotda mustahkamlashga e'tibor berish kerak. Talabalar e'tiborini o'qituvchining nutq xatti-harakatlari madaniyati kasbiy ahamiyatga ega ekanligiga va o'qituvchining umumiy madaniyatining bir qismi ekanligiga qaratish kerak. Uning talabalar o'rtasida shakllangan madaniyat darajasi umumiy madaniyat darajasiga bog'liq.

Shunday qilib, nutq strategiyalarini o'rganish nafaqat o'qituvchining lingvistik va madaniyatlararo kompetentsiyasining foydaliligini ta'minlashi aniq ko'rinadi. Talabaning kelajakda bu tilda nizolansiz va erkin muloqot qilish qobiliyati darsda chet tili o'qituvchisi tomonidan taqdim etilgan xulq-atvor namunasi haqiqiylikka qanchalik yaqin bo'lishiga bog'liq. Binobarin, nutqiy xulq-atvor strategiyalari bo'lajak chet tili o'qituvchisining kasbiy kompetentsiyasining ajralmas qismiga aylanishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "2022- 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida".
2. Кузьменкова Ю.Б. Материалы курса «Стратегии речевого поведения в англоязычной среде». Лекции 1–4. М.: Педагогический университет «Первое сентября», 2006. С. 203.
3. Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. М.: Просвещение, 1972. С. 206.
4. Djuraeva, G. Madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyalarni xorijiy til
5. muloqotini o'qitish asosida takomillashtirish. Jismoniy madaniyat va boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirish istiqbollari. Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya. 420-423b Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti-2020 .
6. Панайти Н.Н. Коммуникативная компетенция как целевая и содержательная сторона обучения иностранному языку. [Электронный ресурс]. URL: http://en62.my1.ru/Communicative_competence_through_comparison.pdf (дата обращения: 05.02.2015).
7. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) М.: Издательство ИКАР. / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин, 2009. 448 с.
8. Canale, M. Theoretical basis of communicative approaches to second language teaching and testing / M.Canale, M.Swain // Applied Linguistics. 1980. № 1. P.27-31.
9. Чикнаверова К.Г. Развитие самостоятельности студентов бакалавриата как компонента стратегической коммуникативной компетенции. URL: <http://murzim.ru/nauka/pedagogika/28898>.
10. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. М.: АРКТИ, 2003. 192 с.
11. Соколова Т.А. Методика формирования словообразовательных стратегий при обучении чтению на французском языке студентов неязыкового вуза. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук. Иркутск. 2009.

УДК:591.9(575.1)

Фатима БАТИРОВА,
Самаркандский филиал ИППКСФКС

По основы рецензией доцент А.Р.Ботировой

РОЛЬ ЗАКАЛИВАЮЩИХ МЕРОПРИЯТИЙ И ФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ В ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация

В статье представлена информация о систематических занятиях физическими упражнениями при которых происходит дальнейшее совершенствование основных движений, ещё большее развитие их быстроты и четкости, координации в работе отдельных группы мышц, что обеспечивает ловкость детей и закаливание. Очень важно правильно понимать индивидуальные особенности ребёнка и считаться с этими особенностями, не пренебрегать ими.

Ключевые слова: Организм, закаливание, физиологические процессы, физическое развитие, умственное развитие, дошкольный возраст.

MAKTABGACHA YOSHDA HARAKATLAR VA JISMONIY MASHQLARNING ROLI

Аннотация

Maqolada asosiy harakatlarni yanada takomillashtirish, ularning tezligi va ravshanligini yanada rivojlantirish, bolalarning ephilligi va qotib qolishini ta'minlaydigan individual mushak guruhlari ishini muvofiqlashtirish sodir bo'ladigan tizimli jismoniy mashqlar haqida ma'lumot berilgan. Bolaning individual xususiyatlarini to'g'ri tushunish va bu xususiyatlarni hisobga olish va ularni e'tiborsiz qoldirmaslik muhimligi asoslangan.

Kalit so'zlar: Tana, qotib qolish, fiziologik jarayonlar, jismoniy rivojlanish, aqliy rivojlanish, maktabgacha yosh.

THE ROLE OF HARDENING EVENTS AND PHYSICAL EXERCISES IN PRESCHOOL AGE

Annotation

The article provides information on systematic physical exercises in which further improvement of the basic movements takes place, further development of their speed and clarity, and coordination in the work of individual groups of muscles, which ensures the dexterity of children and hardening. It is very important to properly understand the individual characteristics of the child and take into account these characteristics, not to neglect them.

Key words: Body, hardening, physiological processes, physical development, mental development.

Введение. Большое внимание в нашей стране уделяется детям. Охрана здоровья детей рассматривается у нас как задача государственного значения. В общей системе физического воспитания ребёнка дошкольного возраста занимает особенное место. Именно в дошкольном детстве закладываются основы крепкого здоровья, правильного физического развития высокой работоспособности в эти годы происходит становление двигательной деятельности а также начальное воспитание физических качеств. Физическое формирование ребенка тесно связано с его интеллектуальным и морально-волевым развитием с развитием всех психических функций. Решающую роль при этом играют влияние жизненных условий и воспитание[1]. В годы дошкольного детства важнейшими задачами физического воспитания является охрана жизни и укрепление здоровья совершенствование функций организма ребёнка содействие его правильному физическому развитию повышение работоспособности. Значение этих задач обусловлено тем что несмотря на быстрый рост и развитие органов и систем деятельность их еще несовершенна слабо выражены защитные свойства организма. Маленькие дети легко подвергаются неблагоприятным влияниям внешней среды. Поэтому необходимо содействовать правильному и своевременному развитию костной системы и связочно-сустав ного аппарата формированию физиологических изгибов позвоночника развитию сводов стопы укреплять все группы мышц особенно мышцы-разгибатели способствовать развитию сердечно-сосудистой системы увеличивать возможности её приспособления к разным и быстро меняющимся нагрузкам, укреплять дыхательную мускулатуру, способствовать углублению и ритмичности[2].

Важной задачей является развитие движений детей формирование двигательных навыков и физических качеств-ловкости, быстроты силы выносливости.

Анализ литературы по теме. Существенная сторона работы по физическому воспитанию дошкольников-формирование правильной осанки. Необходимо также привить детям навыки личной и общественной гигиены нужные в быту и при занятиях физической культурой. Не менее важно содействовать развитию у ребёнка психических мыслительных процессов посредством сообщения ему знаний о пользе физической культуры разнообразных движениях человека о назначении физкультурных пособий а также о требованиях к их использованию хранению и т. д.

Методология исследования. На занятиях физической культурой решаются и различные воспитательные задачи. Основными из них являются воспитание положительных черт характера нравственных и волевых качеств выработка потребности и привычки к ежедневным занятиям физическими упражнениями умения творчески пользоваться приобретенными знаниями и навыками в самостоятельной деятельности. Физическое воспитание должно способствовать осуществлению умственного нравственного трудового и эстетического воспитания детей помогать поддерживать у них бодрое жизнерадостное настроение и активность. Наилучшие результаты достигаются при комплексном решении всех перечисленных задач.

В дошкольном возрасте закалывающие процедуры имеют более тесную связь с упражнениями, способствующими физическому развитию детей. Однако закаливание, применяемое к ребенку, имеет положительный эффект лишь в том случае, если проводится с учетом его возрастных особенностей и условий жизни. В этой связи все мероприятия по закалыванию строятся с учетом развития анатомо-физиологических особенностей ребенка и организации его жизни в разнообразной деятельности, направленной на всестороннее физическое развитие и укрепление здоровья.

При систематических занятиях физическими упражнениями происходит дальнейшее совершенствование основных движений, ещё большее развитие их быстроты и четкости, координации в работе отдельных группы мышц, что обеспечивает ловкость детей. Не меньшее значение имеет также развитие активности, инициативы, умения действовать в коллективе согласованно с деятельностью других детей.

Для организованных занятий по физическому воспитанию дошкольников в режиме дня отводится определенное время- через 30 минут после завтрака и непосредственно перед прогулкой. Занятия проводятся 2 раза в неделю. Отдельные упражнения повторяются детьми ежедневно во время подвижных игр, на прогулке или во время зарядки [4].

Анализ и результаты. Организованные занятия физическими упражнениями для детей 3-4 лет и старше строятся дифференцированно, с учетом возраста, индивидуальных высшей нервной деятельности ребёнка и наличия у него ранее усвоенных навыков. При систематических и правильно проводимых занятиях развитие основных движений в дошкольном возрасте происходит довольно быстро.

Ходьба. При постоянно улучшающейся координации движений ослабевают и исчезают лишние добавочные движения, вырабатывается четкая согласованность в движениях рук и ног, шаг становится более широким и равномерным, создается правильная осанка при ходьбе. К 4-5 годам дети хорошо ходят на пятках и на носках.

Бег. Отрыв от почвы – “полетность” при беге начинает появляться у отдельных детей с 4 лет. При систематической и правильной тренировке полетность бега вырабатывается к 5-6 годам, тогда же появляется хорошая согласованность движений рук и ног, бег становится равномерным, шаг более широким и редким.

Прыжки. С возрастом довольно быстро увеличивается длина прыжка, усваивается правильный толчок и приземление. Некоторые дети уже с 4 лет умеют прыгать на одной ноге, но большинство усваивают этот навык к 5 годам. К 6-7 годам дети хорошо и правильно выполняют прыжки на месте и с продвижением вперед на двух и на одной ноге. Могут выполнять прыжок в глубину на 50 см прыгают в длину с места и с разбегу. Правильно пользуются взмахом рук при отталкивании; многие дети правильно приземляются. Наибольшие трудности в дошкольном возрасте представляет прыжок в высоту с разбегу, правильное приземление при этом прыжке отмечается редко.

Бросание. Для развития этого навыка особенно большое значение имеет тренировка. В возрасте 3-4 лет техника правильного броска еще не отработана; ребенок бросает вдаль на 2-2,5 м, часто не выдерживает правильного направления броска. К 5 годам усваивается правильный замах рукой и поворот туловища. С этого возраста появляется

разница в физических показателях развития – у мальчиков бросок точнее, дальше, чем у девочек.

Лазание. С 4-5 лет усваивается чередующийся шаг при лазании по гимнастической стенке. Координация движений улучшается, и дети могут выполнять упражнения наравне с равновесием.

Занятие физическими упражнениями для детей 4-5 лет состоит из 4 частей;

1. Вводной.
2. Подготовительной.
3. Основной.
4. Заключительной [4].

Наиболее сложные и трудные упражнения даются в основной части. Учитывая особенности детей дошкольного возраста – недостаточную дифференцированность движений, неумение самостоятельно регулировать силу и скорость движений, для занятий выбирают наиболее динамичные упражнения, охватывающие большое число мышечных групп. Предусматривается по возможности равномерное распределение нагрузки на все мышечные группы конечностей и туловища. Для этого физические упражнения проводят из различных исходных положений – стоя, сидя и лёжа.

Очень важно приучить детей правильно дышать при выполнении физических упражнений. Любое физическое напряжение сопровождается усилением окислительных процессов- потребность в кислороде в организме увеличивается, в результате чего повышается минутная вентиляция легких (объем воздуха, проходящий при дыхании через легкие в 1 минуту), улучшается и кровообращение за счет учащения работы сердца. Однако способность глубоко дышать у детей появляется только в результате правильной и систематической тренировки.

В раннем и младшем дошкольном возрасте дети еще не умеют глубоко дышать, при физическом напряжении их дыхание учащается, но этот способ увеличения легочной вентиляции менее эффективен и полезен, чем углубленное дыхание. Физические упражнения принесут гораздо большую пользу, если у ребенка будет правильно тренироваться дыхание. Глубокое и редкое дыхание является одним из признаков хорошей физической тренированности.

Общая продолжительность занятия для детей от 1 до 2 лет 8-10 минут, для детей от 2-3 15-18 минут с небольшой группой. Для детей четвертого года жизни занятие физическими упражнениями проводится одновременно со всей группой и продолжается 20-25 минут. Для детей 6-7 лет 25-30-35 минут.

Закаливание является частью физического воспитания. Закаливание, так же как и физические упражнения, должно проводиться систематически и прочно войти в режим дня ребенка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иваниский М.Ф. Анатомия человека (с основами динамической и спортивной морфологии) [Электронный ресурс]: учебник для институтов физической культуры/ Иваниский М.Ф.-Электрон. текстовые данные.- Москва: Издательство «Спорт», Человек, 2018.-624 с.
2. Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. O'quv qo'llanma. T.: O'zDJTI, 2005.-176 b.
3. Семенова Л.М. Закаливание детей в условиях Средней Азии. Ташкент “Укитувчи”, 1981.
4. Тонкова-Ямпольская Р.В. Закаливание детей раннего возраста М. 1980.
5. Спирина В.П. Закаливание детей Москва, 1972.

UDK:378

Dilafuz BAXRIDDINOVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti
E-mail: dilafuz.baxriddinova@mail.ru

Samarqand chet tillar instituti dotsenti, PhD D.Xolmurodova taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF COGNITIVE MOBILITY OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Annotation

The article analyzes the stages of developing cognitive mobility of future foreign language teachers, the methodology of developing cognitive mobility in classroom and non-auditory classes based on exercises.

Key words: mobility, cognitive mobility, methodology, didactics, pyramid discussion.

РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНОЙ МОБИЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье анализируются этапы развития познавательной мобильности будущих учителей иностранного языка, методика развития познавательной мобильности на аудиторных и неаудиторных занятиях на основе упражнений.

Ключевые слова: мобильность, когнитивная мобильность, методология, дидактика, обсуждение пирамиды.

BO'LAJAK CHET TIL O'QITUVCHILARINING KOGNITIV MOBILIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada bo'lajak chet til o'qituvchilarining kognitiv mobilligini rivojlantirish bosqichlari, kognitiv mobilligini auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda rivojlantirish metodikasi mashqlar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: mobillik, kognitiv mobillik, metodika, didaktika, piramida diskussiyasi.

Kirish. Jahon ta'lim va ilmiy-tadqiqot tashkilotlarida kognitiv mobillik tizimi zamonaviy sharoitlarda oliy kasbiy ta'lim o'zining asosiy maqsadi sifatida mehnat bozorida talabga ega bo'lgan barkamol, muvaffaqiyatli va raqobatbardosh, umum madaniy va kasbiy kompetensiyalarga, ko'nikma va bilimlarga, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy fazilatlariga ega bo'lgan malakali mutaxassislarini tayyorlash, til p'rgatish metodlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, bo'lajak chet til o'qituvchilarni o'qitish va kasbga tayyorlash, ta'lim sifatini xalqaro darajaga ko'tarish, kasbiy va kognitiv mobillikni rivojlantirish darajasini oshirish, texnologiyalarini yaratish modulli ta'limni yo'lga qo'yish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda.

Ushbu maqolada bo'lajak chet tili o'qituvchilarini kognitiv mobilligini rivojlantirish yo'llari o'rganildi. Hozirgi zamonaviy ta'limda nafaqat biror soha mutaxassisi sifatida, balki chet tillarni va axborot texnologiyalarini ham yaxshi biladigan, dunyoqarashi va bilimi keng inson sifatida shakllanmogi kerak. "Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5117-son qarori [2] asosida ta'lim sohasida chet tillarni bilish darajasini amalga oshirilgan tub islohotlar jismonan sog'lom, ma'nau yetuk, har tomonlama barkamol zamonaviy shaxsni tarbiyalashga qaratilgan va yoshlarni ta'lim sohasida amalga oshirayotgan islohotlarining faol ishtirokchisiga aylantirishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Inson dizaynning mobilligi shaxsning qiymat yo'nalishlariga, faoliyatning ijodiy tabiatiga bog'liqligi haqidagi g'oya qimmatlidir, ya'ni shaxs qanchalik harakatchan bo'lsa, uning ijodiy salohiyati shunchalik faol bo'ladi va u uchun yaratish zarurati shunchalik dolzarb va qimmatlidir. O.Amosova mobillikni (talabalarining) o'ziga xos ko'nikmalarni egallashi bilan bog'lab, uni "aniq vaziyatlarda o'z harakatlarini tezda qayta tashkil etish (to'g'rilash) qobiliyati, sodir bo'layotgan o'zgarishlarga tez javob bera olishi" [3; 27-b.] deya ta'kidlagan.

T.L.Arakelova, bo'lajak o'qituvchining kognitiv mobilligi- bu shaxsning zamonaviy pedagogik voqelikning o'zgaruvchan sharoitlarida muammolarni konstruktiv hal qila

olish qobiliyati hamda tayyorgarligini ifodalaydigan, motivatsion, kreativ va releksiv tarkibga ega bo'lgan integrative xususiyatini o'rgangan. [4; 56-b.]

O.M.Dementova esa bo'lajak chet tili o'qituvchilarining kognitiv mobilligini shaxsning tez eskiradigan axborotlar sharoitida bilishga oid faolligi, qiziqishi va ehtiyoji, o'z-o'zini rivojlantirishga va bilishga oid shaxsiy faoliyatini zamonaviy talablariga muvofiqlashtirish qobiliyati, axborotlar, muammolar bilan ishlash, ulardan xulosalar chiqarish ko'nikmasi, qiziquvchanligi, diqqatni keng taqsimlash, jamlash va kata tezlilik yo'nalishini o'zgartirishni ifodalovchi integrative xususiyatidir, deya ta'riflaydi. [6; 38-b.]

Hayotning barcha sohalari sodir bo'layotgan o'zgarishlarning tabiati zudlik bilan insondan atrofda voqelikning xilma-xilligini samarali boshqarishga, har qanday o'zgarishlarga ijodiy va samarali yondashishga imkon beradigan fazilatlarini talab qiladi. Oliy ta'limi sohasida bu kelajakdagi mutaxassisning intellektual, ijodiy shaxsiyatining kognitiv mobilligini rivojlantirishga qaratilgan maqsadlar va qadriyatlar tizimini shakllantirishga olib keldi.

Yoshlar va talabalarining kognitiv mobilligi mavzusi mahalliy va xorijiy mualliflarning rivojlanish muammolariga bag'ishlangan, nazariyasi va amaliyotining asosiy falsafiy, tarixiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy jihatlarini tahlil qiladigan asarlarida o'z aksini topgan hodisadir.

O'zaro o'rganish kelajakdagi chet tili o'qituvchilarida kognitiv mobillikni rivojlantirishning samarali sharti ekanligi haqidagi pozitsiyamizning haqiqatini eksperimental tekshirish bir nechta vazifalarni hal qilishni o'z ichiga oldi: kelajakdagi o'qituvchilarda kognitiv mobillik rivojlanishining boshlang'ich darajasini aniqlash; talabalarining o'zaro ta'limini tashkil etish metodologiyasini ishlab chiqish va sinab ko'rish; talabalarining o'zaro ta'limini tahlil qilish; bo'lajak chet til o'qituvchilarning kognitiv harakatchanligini rivojlantirish dinamikasi; olingan natijalarni umumlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, kognitiv mobillik shaxsga o'z hayotining muallifligini aniqlash, mustaqil ravishda tartibga solish, o'z hayot yo'lini tashkil etish, o'z maqsadlari, qadriyatlari, ma'nosini bo'ysundirish, kasb va jamiyatdagi o'zgarishlarni hisobga olish imkonini beradi. Bu sifat, agar u shaxsning o'zini

o'zi boshqarishga bo'lgan doimiy istagi bilan uzviy ravishda birlashsa, hayot yo'li, uning yaxlit va qadriyat yo'nalishi bilan bog'liq bo'lgan yuqori shaxsiy ta'lim, hayot subyekting yuqori darajadagi va chinakam optimal sifatining namoyon bo'lishi mumkin. Bo'lajak o'qituvchi - bu o'zini o'zi belgilash, o'z-o'zini takomillashtirish yo'lga tushgan va shuning uchun murakkab o'zini rivojlantiruvchi tizim deb hisoblaydigan, o'ziga xosligini, shaxs sifatida o'zini qadrlashini, amalga oshirish huquqini tan oladigan o'qituvchidir. Doimiy o'zini takomillashtirish tufayli u o'ziga to'liq tayanish - mustaqil tanlov qilish, o'z pozitsiyasini egallash, ochiq va o'z hayot yo'lida yangi burilishlarga tayyor bo'lish qobiliyatini egallaydi.

O'z ustida doimiy ishlash jarayonida shaxsiy va kognitiv o'zini rivojlantirish tufayli bo'lajak o'qituvchi yuqori darajadagi ijtimoiy va kognitiv mobilikka va natijada pedagogik mahorat va kasbiy kompetensiyaga erishish mumkin. T.M.Buyakas fikricha, o'z-o'zini rivojlantirish - bu ijtimoiy, shaxsiy va ekzistensial darajada o'z "men"ini kashf qilish va o'z-o'zini takomillashtirish yo'li bo'lib, u insoniy munosabatlar tizimida o'z o'rnini izlashni, o'zini muallif, yaratuvchi sifatida his qilishni ta'minlaydi. [5; 54- b.]

Bo'lajak chet tili o'qituvchisining o'z-o'zini tarbiyalashning uzluksizligini biz shunday ko'rib chiqamiz: bu kasbiy rivojlanish va takomillashtirish, kognitiv mobilikni yuqori darajada saqlashning zarur shartidir. Shubhasiz, o'qituvchi zamonning yangi chaqiriqlariga javoban o'z kasbiy dunyosini mobil tarzda qayta tiklay oladigan o'z-o'zini tadqiqotchi va o'zini yaratuvchiga aylinish orqaligina kasbiy mahoratga ega bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bo'lajak o'qituvchining kognitiv mobiligini rivojlantirishga hissa qo'shadigan, chet tilini o'qitish jarayonida qo'llaniladigan metodikani ishlab chiqish muhim ko'rinadi. Ushbu metodika maqsadlarga qat'iy muvofiq qurilgan, aniq kutilgan natija shakliga ega bo'lgan pedagogik harakatlar, operatsiyalar va aloqalar zanjiridan, o'qituvchining o'zaro bog'liqligini ta'minlaydigan o'quv modellari to'plamidan iborat tizim bo'ladi. Ochik tushunchalar katta shakllantiruvchi imkoniyatlarga ega bo'lib, talaba va o'qituvchi tomonidan ijodkorlik va individuallikning namoyon bo'lishi uchun joy qoldiradi. O'qituvchi tomonidan har bir o'quv guruhiga qo'llanilishi mumkin bo'lgan aniq batafsil bosqichma-bosqich ishlanmalar bo'lmasa, ijodkorlik uchun joy mavjud. Ma'lumki, o'quv muammolarini hal qilishga qaratilgan muammoli mashqlardan foydalanish talabalarning bilim faolligini rag'batlantiradi, ma'ruzachilarning nutq faoliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Quyida aynan auditoriya va auditoriyadan tashqarida (mustaqil ish) mashg'ulotlar uchun mashqlar tizimidan bir qancha namunalar berilgan.

Masalan, "Family values: Family tree and family album. Types of families. Upbringing children. Family celebrations" mavzusini oladigan bo'lsak, dastlab talabalarga aqliy hujum qisqa savollar asosida asosida tashkil qilinib, keyin akademik mavzuga doir so'zlar beriladi. Undan so'ng qiziqarli metodik mashqlar yordamida dars tashkil qilinadi.

Warm-up

Question for discussion

1. What is family value?
2. Do you know types of family?
3. Which celebrations are important in a family?

Advanced vocabulary

Parent – a person's father or mother

-I'm glad that my **parents** live close by as it's easy to visit them.

Motherhood – the state of being mother

-I'd like to have children one day but I'm not ready for **motherhood** yet.

Fatherhood – the state of being father

-Sakda is taking the responsibilities of **fatherhood** seriously and now only goes out drinking with his friends once a month.

To start a family – to have children

-Billy and I are planning **to start a family** as soon as we get married.

To give birth – to have a baby

-It was a special moment in Bobur's life when he saw his wife **giving birth** to their first child.

Offspring – a person's child or children

-My two sisters are coming over later with their **offspring** so the house is going to be very noisy.

Family man – a man who enjoys being at home with his wife and children

-Deepak used to love partying but now that he has kid's become a real **family man**.

Family life – the kind of life a person normally leads when they are married and have children

-My husband and I enjoy doing lots of activities with our children and we all have a great **family life** together.

To raise (a child) – to take care of child

-It's a big responsibility **raising** children but I love being a parent.

To bring up (a child) – to raise child

-When Jae-min's husband died, she was left to **bring up** the child on her own.

Upbringing – the way in which you are treated and educated when young, especially by your parents

-I was fortunate to have a good **upbringing** but not all children have caring parents who look after them well and teach them the right way to behave.

To support (a family) – to have enough money to be able to look after a family

-Egor earned very low wages and had to work two jobs **to support** his family.

Activity 1. Group discussion. Speaking. Main types of families.

- Which are more common in your country, nuclear families or extended families?
- Are families with lots of kids common in your country?
- Are single-parent families common in your country?
- Are step-families common in your country?
- Are families with adopted children common in your country?
- Are international marriage families common in your country?

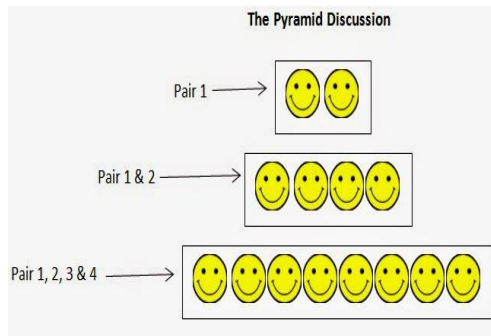
So'nggi 50 yil ichida oila tuzilishi keskin o'zgardi. "Leave it to Beaver" oilasi endi standart emas va oilada bir nechta o'zgarishlar yaratilgan. Bugungi kunda jamiyat tomonidan aniqlangan oltita o'ziga xos oila tuzilmalari mavjud.

Family Structures

The following types of families exist today, with some families naturally falling into multiple categories. For example, a single parent family who lives in a larger, extended family. While these types of families are distinct in definition, in practice the lines are less clear. As laws and norms change, so do family structures.

Activity 2. Pyramid Discussion.

Not in the least does this conversation get understudies up and moving, however it expects them to effectively draw in with each other too. The outcome? You can develop a discussion from the gathering! Maybe the greatest benefit of this connecting with conversation action is that the scaffolded approach makes entire class conversations less scary. Rather than getting going important their plans to a whole gathering, understudies move gradually up to that by drawing in with little gatherings. Over the long run, the gatherings become bigger and bigger, from accomplices to little gatherings to (in a perfect word) the entire class!

Keling, buni ajratib ko'rsatamiz: Piramida muhokamalar talabalar kelishib olishlari mumkin bo'lgan (va ideal tarzda) savollarga asoslangan bo'lishi kerak. Shuning uchun savollaringizni shunga mos ravishda rejalashtirishingiz kerak. Shunday qilib, faqat ikkita potentsial javobga ega bo'lgan savollardan qoching. Savolingizni berishdan oldin o'quvchilardan juftlik tanlashlarini so'rang. Shu bilan bir qatorda, siz ularni tayinlashingiz mumkin. Keyin, savolni oching va juftlik bitta javob bo'yicha murosaga kelguncha muhokama qiling. Keyingi bosqichda o'quvchilarning juftliklari o'zaro kelishib, to'rt kishilik guruh hosil qilmaguncha, boshqa juftliklar bilan muloqot qilishlari kerak. Bu format butun sinf bir fikrga kelguncha yoki subhatlar to'xtab qolguncha davom etadi. Qanday bo'lmasin, o'quvchilarni mashg'ulotning o'zi va muhokama qilingan mavzu bo'yicha butun sinf muhokamasi uchun o'z joylariga yuboring.

Masalan, siz types of family o'qimoqchisiz (yoki o'qigansiz) deylik. Siz Talabalarigizdan har qanday turdagi oilalarda yashash uchun zarur bo'lgan beshta asosiy narsalar ro'yxatini tuzishni so'rashingiz mumkin. Shu bilan bir qatorda, siz ulardan eng muhim jihatini aniqlashni so'rashingiz mumkin. Ammo mavzu qanday bo'lishidan qat'i nazar, piramida muhokamalarini ishtirok yetishni rag'batlantirish va talabalar muloqotini jalb qilish uchun samarali yondashuvdir.

Piramida muhokamasi ham samarali o'qitish usullaridan biri bo'lib, bu ayniqsa biroq tortinchoq talabalar uchun foydalidir. Tajriba jarayonida talabalar bu mashqni juda qiziqish bilan bajarishgan.

Activity 3. Listening task.

You will hear a lecture on changes in family structure.
<https://www.esleschool.com/ib-family-structure/>

Complete the sentences. Write no more than three words for each answer.

- Recent changes in society are eroding the traditional _____.
- Slightly fewer than 50% of American children under 13 live in _____.
- Statistics show that cohabiting couples are more liable _____ than married couples.
- DINKS focus on _____ rather than having children.

Answer the questions below. Write no more than three words for each answer.

- How many children in the UK now live in single-parent families? _____
- According to some sociologists, who are responsible for the rise in single parenting? _____
- What have the largest group of lone parents never done? _____
- Where are single-parent families more likely to live? _____

Choose the correct statement.

- Which point does the lecturer give as one of the disadvantages of living alone?
  - People living alone will need help from the community.
  - It is more likely to foster a fragmented population.
  - It creates an accommodation shortage.
  - People may have children too late.

Xulosa va takliflar. Bo'lajak o'qituvchilarning kognitiv mobiligini va ularning shaxsiy rivojlanishini oshirish mazmunining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi masala alohida dolzarblik kasb etadi. Bo'lajak o'qituvchilar uchun kasbiy va kognitiv mobilikni rivojlantirishda shakllarini, ta'lim usullarini va vositalarini egallash muhim ahamiyatga egaligi hamda ularni qo'llash orqali natijaga erishish nazarda tutilgan.

Talabalarining mustaqillik darajasini va chet tilini o'zlashtirishda ularning mustaqil ta'lim faoliyatining rolini oshirish vazifasi talabalarining avtonomligi va avtonom (o'z-o'zini boshqarish) konsepsiyasidan kelib chiqqan holda bo'lajak o'qituvchilarning kognitiv mobiligini rivojlantirishning didaktik talablari ya'ni mustaqil ishlash qobiliyatidan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

- IN FOCUS Universities and Agenda 2030: Engaging with the SDGs / IAU 2019 CONFERENCE / Transforming Higher Education for the Future. Vol.24 №1 * IAU HORIZONS. https://iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_horizons_vol.24.1_en_light.pdf
- Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi
- bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 maydagi PQ-5117-son Qarori.
- Амосова О.В. Технология подготовки студентов к воспитательной работе в современных условиях. - Иркутск, 2000. - С. 27.
- Аракелова Т.Л. Взаимное обучение как условие развития когнитивной мобильности будущих учителей. / Дисс. Екатеринбург-2006.
- Буякас Т.М. Проблема и психотехника самоопределения личности //
- Вопросы психологии. 2002. № 2. - С. 28-39.
- Дементьева О.М. Место познавательной мобильности в структуре познавательных процессов // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 6-0. – С. 485-491
- Hopkins, J. Coordination and teacher development in an online learning environment. CALICO Journal, 2006. – № 23(3), 551-568.
- McCaughy, K. (2015). Practical Tips for increasing Listening Practice Time / K. McCaughy//English-Teaching Forum. Vol. 53, pp. 2–12
- https://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_Great_Britain

Tian BO,
JiNing Normal University, China
PhD student at the Department of Philosophy and Logic, NUUz

THE INFLUENCE OF CONFUCIUS' THEORIES OF "BENEVOLENCE" AND "PROPRIETY" ON TRADITIONAL CHINESE ETHICS AND MORALS

Annotation

"Benevolence" (仁) and "propriety/ritual" (礼) are the core concepts of Confucius' philosophy. The doctrines of "benevolence" and "propriety" play an important role in traditional Chinese ethics and morality, and have had a profound impact on shaping the moral concepts, values and codes of conduct of the Chinese people. This paper aims to analyze the connotation and core elements of Confucius' thoughts of "benevolence" and "propriety" and explore its importance and influence on traditional Chinese ethics and morals.

Key words: Confucius, "benevolence", "propriety", ethics, morals, values.

KONFUTSIYNING "EZGULIK" VA "ODOB-AXLOQ" NAZARIYALARINING AN'ANAVIY XITTOY AXLOQI VA QADRIYATLAR TIZIMIGA TA'SIRI

Annotatsiya

"Ezgulik" va "odob-axloq" Konfutsiy falsafasining asosiy tushunchalaridir. An'anaviy xitoy axloqi va qadriyatlar tizimida "yaxshilik" va "odob-axloq" ta'limotlari muhim o'rin tutadi va Xitoy xalqining axloqiy tushunchalari, qadriyatlari va xulq-atvor qoidalarini shakllantirishga katta ta'sir ko'rsatdi. Ushbu maqola Konfutsiyning "yaxshilik" va "odob-axloq" haqidagi fikrlarining mazmuni va asosiy elementlarini tahlil qilish va an'anaviy xitoy axloqiga ta'sirining ahamiyatini o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Konfutsiy, ezgulik, axloq, rituallar, qadriyatlar.

ВЛИЯНИЕ ТЕОРИЙ КОНФУЦИЯ О ДОБРОЖЕЛАТЕЛЬНОСТИ И «ПРИЛИЧИЕ» НА ТРАДИЦИОННУЮ КИТАЙСКУЮ ЭТИКУ И МОРАЛЬ

Аннотация

«Доброжелательность» (仁) и «приличие/ритуал» (礼) являются основными понятиями философии Конфуция. Доктрины «благожелательности» и «приличия» играют важную роль в традиционной китайской этике и морали и оказали глубокое влияние на формирование моральных концепций, ценностей и кодексов поведения китайского народа. Целью данной статьи является анализ значения и основных элементов мыслей Конфуция о «благожелательности» и «приличии», а также изучение их важности и влияния на традиционную китайскую этику и мораль.

Ключевые слова: Конфуций, «благожелательность», «приличие», этика, мораль, ценности.

Introduction. This article introduces the ancient Chinese ethical and moral system based on Confucius' theory to show the important position of the doctrines of "benevolence" and "propriety" in ancient Chinese history. Focus on analyzing the definition, connotation, main content, and specific requirements of "benevolence" and "ritual", explore their positive significance and existing theoretical flaws, and think about their time value in today's society.

Literature review. (《论语》) "The Analects" is a classic work that records the words and deeds of Confucius and his disciples. It is also one of the important documents for the study of Confucius' thought. It contains a large number of dialogues and teachings about "benevolence" and "propriety", which is very important for understanding Confucius' philosophical thoughts. (《礼记》) "Book of Rites" is one of the important documents on etiquette in Confucius' theory, and it is also an important material for studying Confucius' thoughts on "rituals". It contains the discussions and views of Confucius and his disciples on etiquette, social norms, etc, and is of great value for understanding Confucius's "ritual" thoughts. (陈寅恪) Chen Yinke's two books, "Confucius" and "Study on Confucius", are classic works introducing the life and thought of Confucius. The author conducts a detailed analysis of Confucius' words, deeds and his doctrines through in-depth research on "The Analects" and other ancient documents. It explores the connotation and evolution of the core concepts of Confucius' thought, "benevolence" and "propriety", and deeply analyzes the connotations of Confucius' "benevolence" and "propriety" and their status in social ethics. (鲁迅) Lu Xun's (formerly known as Zhou Shuren) book "Confucius and Confucian Culture" is one of the important reference documents for studying Confucius' thoughts. From a modern perspective, he conducted a critical discussion of Confucius' thoughts and conducted an in-depth

interpretation of the connotations of "benevolence" and "propriety". (冯友兰) Feng Youlan's book "A Brief History of Chinese Philosophy" is a work that systematically introduces the development of Chinese philosophy. It provides a relatively comprehensive sorting and analysis of Confucius' thoughts. The author combines historical background and cultural tradition to give an in-depth explanation of Confucius' thoughts on "benevolence" and "propriety". (刘文蔚) Liu Wenwei's book "Confucius and Confucian Philosophy" is an academic work dedicated to the study of Confucius and his Confucian philosophy. The author systematically introduces the life, thoughts and influence of Confucius, focusing on the influence of Confucius' "benevolence" and "ritual" thoughts on the formation and development of the Confucian school. (余英时) Yu Yingshi's book "Confucius and Confucianism" systematically introduces the formation and evolution of Confucius and his Confucianism. Through an in-depth analysis of the historical background and cultural context of Confucius' thoughts, the author explores the importance of "benevolence" and "propriety" to personal cultivation and social order. (陈来)

Research Methodology. The article uses the methods of classic study, comparative studies, analysis, synthesis, dialectical methods.

Analysis and results. In the process of the formation and development of traditional Chinese ethics and morals, it has gone through three important historical periods, namely the (先秦) pre-Qin period, the (汉) Han and (唐) Tang periods, and the (宋) Song, (元) Yuan, (明) Ming and (清) Qing dynasties. In this process, traditional Chinese ethics and morality combined with Confucianism, Buddhism, and Taoism formed the prototype of modern ethics and morality.[1] The formation of traditional Chinese ethics and moral norms in the pre-Qin period was not

only the need of the ruling class, but also the pursuit of social stability. Under the influence of feudal ideas, the initial ethical and moral structure was formed, which laid the foundation for the improvement of future ethical and moral systems. In the Han Dynasty, the Confucian school represented by (董仲舒) Dong Zhongshu proposed "deposing all schools of thought and respecting Confucianism alone" in terms of thought, which formed a system of social ethics and morality.[2] After summarizing Mencius's "Five Ethics" and "Five Constants", Dong Zhongshu innovatively proposed the concept of "Three Cardinal Guidelines and Five Constant Rules". In order to ensure the social status of Confucianism, Dong Zhongshu promoted the status of rulers to an infinitely high status, thus making Confucianism more popular among the ruling class. It took up a place in my heart. During the Song, Yuan, Ming and Qing dynasties, (程朱理学) Cheng-Zhu Neo-Confucianism established an ethical and moral thought system with "Heavenly Principles" as the core, advocating the moral values of valuing justice over profit; (陆王心学) Lu-Wang Xin-Xue and Cheng-Zhu Neo-Confucianism stood in opposing angles, emphasizing the human heart and taking the human heart as the origin of all things. On the whole, traditional Chinese ethics is a compilation of the cultural achievements of a hundred schools of thought in the Spring and Autumn Period, and its main content is basically consistent with the content of Confucianism. This also shows that Confucius is the founder of Chinese ethics and moral thought. To this day, traditional ethical and moral thoughts with Confucianism as the core idea still influence all aspects of Chinese society.[3]

China's traditional ethical and moral system is a dialectical movement in which various ethical thoughts interact with each other, with Confucianism represented by Confucius as the backbone. Through the study and arrangement of cultural classics from the (商) Shang and (周) Zhou dynasties, Confucius established an ethical and moral norm system with "benevolence" as the core and a combination of "benevolence" and "propriety". Confucius positioned "benevolence" as the highest moral principle and moral realm in society. The connotation of "benevolence" is "benevolent people love others." [4] Confucius' thought of "benevolence" is a symbol of the transformation of ancient Chinese ethical and moral thought from spontaneity to consciousness. "Benevolence" is the core concept of Confucius' theory. Since then, the understanding and interpretation of "benevolence" has become an important and basic theory that Confucians of all ages must carry out. work, and thus unfolded the rich content of Confucianism in different periods.[5] "Benevolence", as a new trend of ethical thought since the Spring and Autumn Period, has its own relatively independent ideological content and ethical value after being summarized and developed by Confucius. It embodies the fundamental characteristics of Confucius' thought and constitutes the core of Confucius' ethical thought.[6]

Confucius believed that "benevolence" means the word "love people". There are three articles in "The Analects of Confucius· (颜渊) Yan Yuan" that discuss this, which are very important: "Fan Chi asked about 'benevolence'. Confucius said: 'love people'." "Yan Yuan asked 'Benevolence'. The Confucius said: 'To restrain oneself and return to propriety is benevolence. For one day to restrain oneself and return to propriety, the world will return to benevolence. Benevolence comes from oneself, but from benevolence?'" (仲弓) Zhong Gong asked about 'benevolence'. Confucius said: 'When you go out, it is like See the distinguished guests; treat the people as if they were receiving a great sacrifice; do not do to others what you do not want others to do to you; have no grudges in the country and no grudges at home.'" [7] In Confucius' view, "loving others" and "self-denial" are not contradictory. By restraining one's excessive desires, one can achieve a state of moderation and harmony. Under the equal concept of "do not do to others what you do not want others to do to you, do not do to others", abide by society Etiquette and achieve the state of "benevolence" of "loving others". Confucius further explained that "if you want to establish yourself, you should establish others; if you want to achieve yourself, you should achieve others", emphasizing that you should be gentle,

kind, respectful, thrifty, and accommodating to others. "Book of Rites. Doctrine of the Mean" writes that "benevolent people are human beings", [8] and the two interpretations of "loving people" and "people" are complementary to each other. This provision highlights the word "love", breaks through the scope of blood and family ties, affirms and advocates universal human love, and sets the tone for Confucian benevolence.

Confucius admired traditional culture and believed that the patriarchal hierarchy and behavioral norms formulated by the (周公) Duke of Zhou were the best system so far and the fundamental law for maintaining social order. The essence of the Confucian Confucian ethical system of "benevolence, body, etiquette, and function" is to take "benevolence" as the core of the Confucian value, coordinate the "propriety" of ethics and the "benevolence" of morality, so that as an external precept, The "propriety" of social norms also implies the "benevolence" of inner life behavior and character, achieving a certain unity between patriarchal ethics and humanistic values. In Confucius' view, "ritual" is not only a ritual, but its most essential thing is people's conscious awareness of observing the patriarchal hierarchy, that is, the heart of "benevolence". "Benevolence" is the psychological basis of "rituals"; without "benevolence", the moral consciousness from the heart, we cannot abide by the etiquette system. Therefore, "ritual" as a behavioral norm constraint has become the inner requirement of the human heart, and has been promoted to the conscious awareness of people's social life, thus integrating the behavioral norms (ritual) and the psychology of "loving others" (benevolence).

Result and discussions. The development of traditional Chinese ethics and morality is based on the kindness of human nature and social stability. Trust in human nature is the basis of traditional Chinese ethics and moral theory. Traditional Chinese ethics and morals do not require "destroying human nature", but require people to control their inner desires in the face of interests and strengthen the control of personal thoughts over selfish desires. It emphasizes that members of society work hard for social development in accordance with social ethics and moral requirements. It emphasizes that national interests, national interests, and collective interests are higher than personal interests. Individuals are subordinate to the collective, and private interests are subordinate to the overall situation. In terms of "Benefit" and "Righteousness", traditional Chinese moral ethics require people to put righteousness first and benefit later. This is also the standard based on ethics when distinguishing between gentlemen and villains. It is the behavior of a gentleman to understand the general principles and speak righteousness, while those who do anything to obtain benefits are regarded as villains.[9]

Ethics and morality, as the main regulating norm for social relations, are a kind of pan-moral thought, which leads to people's low ability to accept new things and new cultures, and even refuses to communicate with external cultures. This is also one of the reasons for China's slow development in the modern historical stage. The second is the absence of the spirit of the rule of law and public ethical principles. China has long been dominated by a self-sufficient small-scale peasant economy. The development of the capitalist economy, mainly represented by handicrafts and commerce, has been restricted. Chinese traditional ethics and moral concepts cannot accept the emergence of capitalism with the employment relationship as the main production relationship. The social hierarchy based on traditional ethics limits the opportunities for the people at the bottom to obtain equal resources. In this case, a more open social space cannot be formed, resulting in a gap between individuals and society, and the inability to accept social civilization ideas.

Conclusion. Confucius' "benevolence" emphasizes benevolence, care and goodwill in interpersonal relationships, advocating that people should treat others with benevolence and establish harmonious social relationships. This emphasis on the harmony and stability of family and society has influenced the family, friendship and neighborly relations in traditional Chinese ethics and moral concepts. Confucius' "ritual" refers to a code of conduct and social norms, involving personal behavior, family

life, social interactions and other aspects. "Etiquette" requires people to abide by moral norms and social rules, respect others, and pay attention to appearance and behavior to maintain social order and moral quality. This emphasis on personal self-discipline and social order has influenced aspects such as respect for elders, filial piety, and social etiquette in traditional Chinese ethics. Benevolence and propriety are mutually exclusive, complementary and complementary to each other. Without benevolence, etiquette does not become etiquette; without

courtesy, benevolence has nothing to rely on. The unification of benevolence and etiquette has become an ultra-stable political and ethical model, which has had a profound impact on Chinese political thought, culture and national and social governance, and has exerted a profound influence on the governance of countries around the world today. Both the governance practice and the personal cultivation of leading cadres have certain reference significance.

REFERENCE

1. Wang Hongwu: "Thoughts on Chinese Traditional Ethical and Moral Culture", [J], "Academic Exploration", Issue 3, 2007.
2. Yu Mingsong: "On Traditional Chinese Morals and Ethics", [J], "Journal of Guangdong University of Socialism", Issue 4, 2006.
3. Wei Yingmin: "Contemporary Chinese Ethics and Morality", [M], Beijing: Kunlun Publishing House, 2001.
4. "The Analects of Confucius·Yongye". [OL], <https://lunyu.5000yan.com/yongye/>.
5. Qin Xiaobo. "Confucian Ethical Thought and Citizens' Moral Construction". [N], Beijing: People's Daily, eighth page, June 15, 2004.
6. Zhu Yiting "History of Traditional Chinese Ethical Thought". [M], Shanghai: East China Normal University Press. First edition, September 2003.
7. "The Analects of Confucius·Yanyuan", [OL], <https://lunyu.5000yan.com/yanyuan/>.
8. " (中庸)zhongyong/Moderate", [OL], <https://zhongyong.5000yan.com/>.
9. Wang Dianqing. "Research on Oriental Morality" (Third Series), [M], Beijing: China United Industry and Commerce Press, 1999.
10. Reviewer: Department of Philosophy and Logic Doctor of Philosophy (PhD) Jorayeva Nigora Avazovna.

Umarxon BABAXO'JAEV,
Namangan davlat universiteti Fizika kafedrasida dotsenti
E-mail: u_boboxujayev1960@mail.ru

O'zMU professori M.Qurbonov taqrizi asosida

FIZIK BAKALAVR YO'NALISHI TALABALARINI LOYIHAVIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA FIZIK MASALALARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida talabalarda mustaqil ta'lim olish, kreativ fikrlash, tizimli tahlil qilish kabi qobiliyatlarini kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish kabi muammolar dolzarb hisoblanadi. Oliy ta'limda talabalarni loyihaviy faoliyat olib borishga tayyorlash orqali ushbu fazilatlar shakllanadi bunda asosiy e'tiborni masala ishlash va mustaqil ta'limga qaratib, ularni uzviy bog'liqligini ta'minlash zarur. Maqolada talabalar loyihaviy faoliyatni samarali amalga oshirishlari uchun ishlab chiqarilgan ta'lim traektoriyasida fizikadan amaliy mashg'ulotlarda foydalaniladigan masalalar tarkibiga katta ahamiyat beriladi. Shuni hisobga olib ushbu ishimizda qanday fizik masalalardan foydalanilganda yuqori samaradorlikka erishish usullari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, talaba, loyihaviy faoliyat, fizika, amaliy mashg'ulot, epistemik bilim, muammo, qarshilik kuchi, tezlik, kinetik energiya.

ЗНАЧЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ БАКАЛАВРОВ НАПРАВЛЕНИЕ ФИЗИКИ К ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

Сегодня в системе высшего образования актуальными считаются такие проблемы, как внедрение методов и технологий, направленных на укрепление способностей студентов, таких как самообразование, творческое мышление, системный анализ. В высшей образовании эти качества формируются путем подготовки студентов к проектной деятельности, в которой необходимо уделять внимание решению задач и самообразованию обеспечивая их взаимозависимость. В статье большое значение уделяется содержанию задач, используемых в практических занятиях по физике на образовательной траектории, создаваемой студентами для эффективной реализации проектной деятельности. Принимая это во внимание, в данной работе мы показали методы достижения высокой эффективности при использовании задач по физике.

Ключевые слова: Высшее образование, студент, проектная деятельность, физика, практические занятия, эпистемические знания, проблема, сила сопротивления, скорость, кинетическая энергия.

THE IMPORTANCE OF PHYSICAL TASKS IN THE PREPARATION OF UNDERGRADUATE STUDENTS IN THE FIELD OF PHYSICS FOR PROJECT ACTIVITIES

Annotation

Today, such problems as the introduction of methods and technologies aimed at strengthening students' abilities, such as self-education, creative thinking, and system analysis, are considered relevant in the higher education system. In higher education, these qualities are formed by preparing students for project activities, in which it is necessary to pay attention to problem solving and self-education, ensuring their interdependence. The article pays great attention to the content of the tasks used in practical physics classes on the educational trajectory created by students for the effective implementation of project activities. Taking this into account, in this paper we have shown methods for achieving high efficiency when using physics problems.

Key words: Higher education, student, project activity, physics, practical exercises, epistemic knowledge, problem, resistance force, velocity, kinetic energy.

Kirish. Respublikamizda Oliy va o'rta ta'lim tizimida oxirgi yillarda zamonaviy ta'lim kontseptsiyasi asosida xalqaro andozalar asosida mutaxassislar tayyorlashga katta ahamiyat qaratilmoqda. Oliy ta'limdagi islohotlarni tizimli olib borish maqsadida 2019 yil 8 oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son farmoni qabul qilingan. Ushbu tasdiqlangan kontseptsiyada respublikamiz oliy ta'limida so'nggi yillarda erishilgan yutuqlar va bajarilgan ishlar tahlil qilinib bir qator hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar ko'rsatib o'tilgan jumladan:

-oliy ta'lim muasasalari va kadrlar buyurmachilari bilan o'zaro hamkorlikda mutaxassislar tayyorlash bo'yicha ishlar samarali yo'lga qo'yilmagan.

-talabalarda tanqidiy fikrlash axborotni mutaqil izlash va tahlil qilish ko'nikmalari shakllantirilmagan.

Yuqoridagi kabi muammolarni hal qilish uchun kompleks chora tadbirlar belgilab berilgan. Jumladan:

-individual ta'lim traektoriyalariga asoslangan, talabalarda kreativ fikrlash, amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan o'quv rejalar va ta'lim dasturlarini shakllantirish.

-mustaqil ta'lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, o'quv jarayonida kompetentsiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish kabi vazifalarni amalga oshirish belgilangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ta'lim sohasidagi horijiy tajribalar tahliliga ko'ri talabalarni bir necha faoliyatlarini birlashtira oladigan ta'lim jarayonidagi usullardan biri "loyihaviy faoliyat" yoki "loyihalash" usulidir [1,2].

Xorijiy olimlardan N. V. Bordovskaya, V. P. Bepalko, J. C. Vigotskiy, V. C. Gershunskiy, M. S. Kogon, A. N. Leontiev, J. C. Rubinshteyn, V. A. Slastenin, J. B. Fridman, va boshqalarning falsafa, pedagogika, psixologiya sohasidagi ko'plab asarlarida loyiha faoliyatini rivojlantirish bilan bog'liq masalalar yoritilgan.

A.V. Xodireva, S.A. Yermolaeva, I.A. Dralyuk, N.A. Gazova, S. G. Lesnikova, T.V. Shevtsova va boshqalarning dissertatsiya ishlari loyiha faoliyatini shakllantirish muammosiga bag'ishlangan.

Loyiha faoliyatining turli jihatlarini o'rganish va tahlil qilish, uni maxsus ta'lim muhiti sifatida shakllantirish uchun tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqish masalalari M.Axmetova, Y. Borisova, N.Bugakova, N.Grachev, O.Lomakin, V.Monaxov, M.Moiseeva, T.Novikova, Y.Polat, N.Paxomova,

A.Polovinkin, I.Nikitina, N.Nuriev kabi olimlarning asarlarida keng yoritilgan.

Mamlakatimiz olimlaridan N.Azixodjaeva, A.Aripjanova, G.Ibragimova, Z.Nishonova, Sh.Sharipov, E.G'ozievlar talabalar ijodiy faoliyatini tashkil etishning pedagogik-psixologik mexanizmlari, talabalarning kreativ salohiyatini rivojlantirish, kreativ ta'lim texnologiyalaridan foydalanish masalalarini tadqiq etishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim sohasidagi xorijiy tajribalar tahlillariga ko'ra talabalarni bir necha faoliyatlarini birlashtira oladigan ta'lim jarayonidagi usullardan biri "loyihaviy faoliyat" yoki "loyihalash" usulidir [1,2].

Oliy ta'lim fizika sohasi yo'nalishida bakalavrlar tayyorlashda "loyihaviy faoliyat" usulidan foydalanish samaralari haqida bir qator ilmiy ishlarimizda ta'kidlaganmiz [3,4].

Talabalar "loyihaviy faoliyat" ni samarali amalga oshirishlari uchun ishlab chiqarilgan ta'lim traektoriyasida fizikadan amaliy mashg'ulotlarda foydalaniladigan masalalar tarkibi katta ahamiyat kasb etadi. SHuni hisobga olib ushbu ishimizda qanday fizik masalalardan foydalanilganda yuqori samaradorlikka erishish usullari ko'rsatib o'tilgan.

Loyihaviy faoliyat mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak fizik bakalavr yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalar loyihaviy faoliyat olib borishlari davomida zamonaviy ta'lim talablariga ko'ra quyidagi kompetensiyalarga ega bo'lishadi, ya'ni:

- Tabiat va ijtimoiy hayotdagi fizik hodisalarni ilmiy jihatdan tushuntirish.

- Turli ma'lumotlar to'plash va ularni qayta ishlash taqqoslash va ilmiy talqin qilish

- Muammolarni o'rganish va u asosida to'g'ri fizik masala tuzish, ishlash va yechimni to'g'riligini tahlil qilish.

Yuqorida sanab o'tilgan kompetensiyalarga ega bo'lish uchun talabalar yetarli fizik va matematik bilimlarga ega bo'lishi kerak. Ma'lumki ta'limning zamonaviy kontseptsiyasiga ko'ra bilim oluvchilar oladigan barcha bilimlarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin va ushbu bilimlar ikki bosqichda egallanadi. Birinchi bosqichda asosan metodologik bilimlar, ya'ni ilmiy ma'lumotlar olish uchun qo'llaniladigan turli formula va usullar o'rganiladi. Fizikadan metodologik bilimlar qonun-qoidalar va ularni ifodalovchi formulalar kattaliklarni o'lchash va ularni o'zaro bog'liqligini aniqlash, ma'lumotlarni jadval, grafik, diagramma ko'rinishida abstrakshtiyalash va ifodalashning umumiy usullari kabilarni qamrab oladi.

Ikkinchi bosqichda egallanadigan bilimlar "epistemik bilimlar" deb ataladi va bunday bilimga ega shaxs o'rgangan ilmiy nazariya va gipoteza, ilmiy dalil va kuzatish o'rtasidagi farqni tushuntirish, ideal fizik jarayondan real fizik jarayonga yaqinlashish shartlarini anglash, ilmiy tadqiqotlarni turli usullarini tushunish, tahlil qilish va "mutaxassis" sifatida baholash kabi ko'nikmalarga ega bo'lishadi [5].

Talabalar loyihaviy faoliyat bilan shug'ullanishlari uchun har ikki bilim turiga ega bo'lishlari talab etiladi. SHuning uchun talabalar ta'lim traektoriyalarida ushbu bilimlar qachon va qanday egallanishi va kim tomonidan qanday bilimlar qachon berilishi katta ahamiyat kasb etadi.

Loyihaviy faoliyatda esa metodologik bilimlar bilan birga epistemik bilimlarni ahamiyati yuqori hisoblanadi. SHuning uchun talabalarni loyihaviy faoliyat olib borishga tayyorlash uchun dars mashg'ulotlarini rejalashtirishda va foydalanadigan o'quv materiallari tanlashda yuqorida keltirilgan har ikki bilim turini rivojlantirishga e'tibor qaratish lozim.

Tahlil va natijalar. Yuqorida ta'kidlaganimizdek ma'ruza mashg'ulotlarida vaqt nuqtai-nazaridan imkoniyatlar cheklangan. SHuning uchun asosiy e'tiborni amaliy mashg'ulotlarga va mustaqil ta'lim shakliga qaratish lozim. Hozirda amaliy mashg'ulotlar ikki shaklda, ya'ni masalalarni ishlash va laboratoriya ishlari bajarish shaklida olib boriladi. Laboratoriya ishlarni bajarish orqali talabalarda asosan metodologik bilimlar shakllanadi, chunki laboratoriya ishida biror bir kattalik aniqlovchi ishchi formula tayyor berilib bajariladigan ishlar algoritmi bayon qilingan bo'ladi. Har bir mavzuga oid turli laboratoriya ishlari yoki fizik topshiriq bajarishga ega moddiy-texnik ta'minot imkoniyati cheklangan.

Hozirgi respublikamizdagi oliy o'quv yurtlarini fizik bakalavr yo'nalishida foydalanadigan masalalar to'plamlarida berilgan masalalarini 5-10% mashq masala, ya'ni bitta formuladan topiladi, 70-75% i esa miqdoriy masala bo'lib fakat bitta fizik kattalik topiladi, qolganlari esa sifat, grafik va baholashga oid murakkab bo'lmagan masalalardan iborat. Talabalarga taqdim qilingan barcha masalalar javobi berilgan bo'lib deyarli tahlil qilinmaydi. Bundan tashqari masalalarni ishlashda ideal fizik model va uning uchun tuzilgan matematik ifodadan foydalaniladi, ammo matematik ifodadan foydalanish oraliq'i, ideal modeldan reallikka yaqinlashish yo'llari deyarli tahlil yoki muhokama qilinmaydi. Masala ishlashga bunday yondashuvni asosiy kamchiligi masalada keltirilgan fizik jarayon atroficha o'rganilmasdan qaysidir nuqtadagi eski vaqt momentidagi qiymat topiladi. Talabalar loyihaviy faoliyatni fizika sohasi bo'yicha olib borgan qandaydir fizik jarayon o'rganiladi. Bunday o'rganilayotgan fizik kattalikni boshqa bir yoki bir nechta fizik kattalikga bog'likligi jadval yoki grafik ilmiy tahlil kilinib yangi bilimlar yaratiladi. SHuning uchun amaliy mashg'ulotlarda shunday masalalar turkumidan foydalanish kerakki, ushbu masalalarni ketma-ket hal qilish bilan yaxlit bir fizik jarayon o'rganilgan bo'lishi kerak. Bundan tashqari talabalar loyihaviy faoliyatlarida ta'lim jarayonini asosan quyidagi maqsadini nazarda tutib masalalar to'plami shakllantirilishi kerak:

-Loyihaviy faoliyatda fizik muammoni bilish va u asosida masala qo'yish.

-Loyihaviy faoliyatda kreativlikni shakllantirish va rivojlantirish.

-Loyiha tuzish, bajarish, hisobot yozish, tahlil qilish va taqdimot tuzish kabi ko'nikmalarni shakllantirish.

Talabalarda atrof-muhitda yoki texnikada sodir bo'layotgan fizik jarayonni ajralib va uning asosiy fizik masala qo'yish ko'nikmasi bosqichma-bosqich shakllantiriladi [6]. Birinchi bosqichda talabalar fizikani biror bo'limiga, ya'ni misol tariqasida mexanikani dinamik bo'limidagi bir nechta kuchlar ta'sirida harakatga doir miqdoriy va grafik masalalarni ishlay oladigan darajaga olib kelinadi [7].

Ikkinchi bosqichda esa avvalgi bosqichda ko'rilgan masalalarda foydalanib reallikga yaqinlashtiriladi. Ushbu bosqichda talabalarga taqdim qilingan masalalarda topilishi kerak bo'lgan fizik kattalikni faqat bir qiymati emas balki bir nechta nuqtalardagi qiymati jadval yoki grafik shaklida olish talab qilinadi.

Namuna sifatida ikkinchi bosqichga tegishli quyidagi masalani keltirish mumkin.

2-bosqich uchun. Massasi 1350 kg bo'lgan "Cobalt" avtomobili dvigatelini tortish kuchi 6500 N bo'lib u harakatni boshlaydi. Butun harakat davomida avtomobilga $F = kv$ qarshilik kuchi ta'sir kilsa, uning tezligi, bosib o'tgan yo'lini va kinetik energiyasini vaqtga bog'liq grafagini yasang.

Ushbu masalalar yechimini tahlil kilamiz:

Bunda harakat tenglamasi quyidagicha bo'ladi va ushbu tenglamadan talab qilingan kattaliklarni aniqlaymiz.

$$ma = F - F_q = F - kv$$

$$m \frac{dv}{dt} = F - kv$$

ko'rinishdagi differentsial tenglamaga ega bo'ldik.

Ushbu tenglamalardan tezlik, bosib o'tilgan yo'l va kinetik energiyani aniqlash uchun formulani keltirib chikaramiz:

$$v = \frac{F}{k} \left[1 - \exp\left(-\frac{k}{m}t\right) \right]$$

$$x = \frac{F}{k}t + \frac{m}{k} \left[\exp\left(-\frac{k}{m}t\right) - 1 \right]$$

$$E_k = \frac{1}{2}mv^2 = \frac{mF^2}{2k^2} \left[1 - \exp\left(-\frac{k}{m}t\right) \right]^2$$

Ushbu keltirib chiqarilgan formulalardan foydalanib xatto oddiy hisoblash yordamida grafik yasash ham ko'p mehnat va vaqt talab qiladi. Hozirgi kunda kompyuterda dasturiy ta'minotdan foydalanib grafik yasash vaqtini tejash imkonini beradi. Yasalgan grafiklarni tahlil kilib harakat to'g'risida deyarli to'la tasavvurlarga va yangi bilimlarga ega bo'lamiz. Yangi metodologik bilimlardan foydalanib epistemik bilimlarimizni boyitish bilan birga fizik jarayonni tahlil qilish, ilmiy xulosa chiqarish kabi ko'nikmalarni takomillashtiramiz [8,9].

Uchinchi bosqichda esa talabalarga tayyor masala emas balki fizik topshiriq beriladi, chunki ushbu fizik topshiriqlarni bajarish uchun talaba o'zi masala tuzishi lozim. Fizik topshiriq asosida tuziladigan masalani imkoniyat darajasida real voqealikka yaqinlashtirish talab qilinadi. Masala tuzishga bunday talab qo'yish masala ishlashga kompleks yondashuvni talab qiladi, ya'ni yuqorida ko'rganimizdek analitik usuldan va IT-texnologiyalaridan foydalanib masala yechimini topishga harakatni yuzaga keltiradi [10]. Ushbu bosqichni asosiy vazifalaridan biri talaba fizik masala tuzishi uchun albatta qandaydir ma'lum kattaliklardan foydalanishi zarur, buning uchun esa fizik topshiriqni ro'y bergan fizik jarayon deb uning real fizik modelini va unga asoslanib matematik modelni tuzadi. Matematik model yordamida noma'lum kattalikni biror qiymatini yechimini topish uchun qolgan kattaliklar ma'lum bo'lishi kerak. Talaba ma'lum kattaliklarni aniqlash uchun ma'lumotlar bazasidan foydalanishi, internetdan shu sohaga oid kattaliklarni yoki jadval grafiklarni izlab topishi, qayta ishlashi yangi bilimlarini izlashi va undan samarali foydalanishi zarur. Bunday faoliyat talabaga ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirib kreativ

fikrlash va o'z yo'lini asoslangan holda aniqlash sifatlarini namoyon qiladi [11].

Xulosa va takliflar. Demak fizik masalalardan foydalanib loyihaviy faoliyatga tayyorlashda quyidagi maqsadlarga erishiladi.

- ideal fizik jarayondan real fizik jarayonga yaqinlashish
- real fizik jarayondagi muammolarni seza bilish
- aniqlangan muammolar asosida fizik masala qo'yish
- masalani xal qilishda turli jadval va grafiklar olish va ularni tahlil qilish, ya'ni ma'lumotlar bilan ishlash
- muammoni o'rganish davomida o'zi uchun yangi bilimlar yaratish va ilmiy xulosa chiqarish.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib mushohada qiladigan bo'lsak fizik masalalar ishlash orqali amaliy mashg'ulotlarda talabalarni loyihaviy faoliyatga tayyorlash uchun bizning A.CHertov tahriri ostida nashr qilingan "Fizikadan masalalar to'plami"ni foydalanish uchun asos qilib unga yangi qo'shimchalar kiritilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Talabalar loyihaviy faoliyatni samarali olib borishlari uchun fizikadan amaliy mashg'ulotlarda ularni loyihaviy faoliyatni amalga oshirishga kompleks tayyorlash lozim.

ADABIYOTLAR

1. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. М.: Эдиториал УРСС, 1997г. - 444 с.
2. Ball G.A. Psychological Principles of Modern Humanism // Problems of Psychology. – 2009. – №6. – P. 3–12.
3. Boboxo'jayev U.S., Ismanova O.T.. Fizika yo'nalishi talabalarida loyihalash faoliyatini shakllantirishda zarur pedagogik tavsiyalar. "Kondensatsiyalangan moddalar fizikasining rivojlanish tendentsiyalari" xalqaro ilmiy konferentsiyasi materiallari. FarDU.. 30-31oktabr. 2023 г. с.439-441
4. Ismanova O.T.. Fizika yo'nalishi talabalariga loyiha ishlarini bajartirish orqali kreativ fikrlashlarini rivojlantirish usullari. Buxoro davlat universiteti. Pedagogik mahorat jurnali. 2023 yil. 11-son. ISSN 2181-6833
5. Дубровина, О. С. Использование проектных технологий в формировании общих и профессиональных компетенций обучающихся. Проблемы и перспективы развития образования (ИИ): материалы междунар. науч. конф. (г. Пермь, май 2012 г.) Пермь: Меркурий, 2012. - 124-126с
6. Панчук Т.А. Формирование готовности к проектной деятельности студентов факультетов технологии и предпринимательства : Дис. Кузбас. гос. пед. акад. – Новокузнецк, 2004. -185 с.
7. Пахомова, Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении : пособие для учителей и студентов педагогических вузов. – Москва: АРКТИ, 2005. – 56 с.
8. Bobaxo'jaev U., Ismanova O., Yarimo'tkazgichlar fizikasi mutaxassislarini kreativlik xususiyatlarini shakllantirishda loyihalash faoliyatini ahamiyati. // "Yarim o'tkazgichli opto- va nanoelektronika, muqobil energiya manbalari hamda ularning istiqbollari" mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya. – Andijon, 2023. 12–13 oktabr. B. 362–365.
9. Гузев В.В. «Метод проектов» как частный случай интегративной технологии обучения. Директор школы, 1995. – № 6. – С. 39-47.
10. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования : учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров. – Москва: Академия, 2002. -273 с.
11. Ismanova O.T. Fizik bakalavrlarning loyihalash faoliyati samaradorligini orttirishda amaliy mashg'ulotlarning ahamiyati. Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar. 73-78 b. ISSN 2091-5780. E-ISSN 2181-306x

UDK: 378.091

Shaxlo BOLTAYEVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti v.b
E-mail: shaxlo_2024@mail.ru

Profi University Pedagogika va aniq fanlar kafedrasida dotsenti M.Maxmudova taqrizi asosida

EXPLANATION OF THE PROBLEM OF FORMING STUDENTS' CREATIVE ACTIVITY IN PEDAGOGICAL THEORY

Annotation

The article reveals the problem of developing creative thinking of elementary school. Justifies the theoretical position about the essence of creativity. The concept of "extracurricular work" is explained in detail, its types, forms and results are taken into account. The activities of creative thinking circles outside the pedagogical classroom are discussed.

Key words: Creative thinking, extracurricular activities, organizational methods, elementary school, elementary school students.

ОБЪЯСНЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Аннотация

В статье раскрывается проблема развития творческого мышления начальной школы. Обосновывает теоретическое положение о сущности творчества. Подробно поясняется понятие "внеклассная работа", учитываются ее виды, формы и результаты. Обсуждается деятельность кружков творческого мышления вне педагогического класса.

Ключевые слова: Творческое мышление, внеклассная деятельность, организационные методы, начальная школа, учащиеся младших классов.

PEDAGOGIKA NAZARIYASIDA O'QUVCHILAR IJODIY FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOSINING YORITILISHI

Аннотация

Maqola boshlang'ich sinfning ijodiy fikrlashini rivojlantirish muammosini ochib beradi. Ijodkorlikning mohiyati haqidagi nazariy pozitsiyani asoslaydi. "Sinfdan tashqari ishlar" tushunchasi batafsil ochib berilgan, uning turlari, shakllari va natijalari hisobga olinadi. Ijodiy fikrlashning pedagogik sinfdan tashqari to'garaklar faoliyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ijodiy fikrlash, sinfdan tashqari ishlar, tashkiliy usullar, boshlang'ich maktab, boshlang'ich sinf o'quvchilari.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar shu jamiyatda yashayotgan har bir insonni o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara oladigan erkin, ijodkor shaxs sifatida tarbiyalashga yo'naltirilgan.

O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida ta'lim-tarbiya tizimiga katta e'tibor berilmoqda. Jumladan, Maktabgacha ta'lim vazirligining tashkil etilganligi, shuningdek, maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha bir nechta Prezident qarorlari va farmonlarini keltirishimiz mumkin. Zamon shiddat bilan rivojlanib borar ekan barcha sohalarda bo'lgani kabi ta'lim sohasiga ham innovatsion texnologiyalarni joriy etish davr talabi bo'lib qolaveradi. Pedagogik ta'limning zamonaviy konsepsiyasi, birinchi navbatda, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratishni o'z ichiga oladi, bining natijasida chuqur bilimga tayyorgarlikka erishish mumkin.

Hozirgi davrda zamonaviy texnika va texnologiyalarning hayotga kirib kelishi inson faoliyatida, ijtimoiy ongida katta o'zgarishlar bo'lishini taqozo etmoqda. Zero, olam to'g'risida va insonning hayotda tutgan o'rnini to'g'risidagi tasavvurlari o'zgarimoqda, tafakkuri va olamni tushinishning yangi usullari shakllanmoqda, ma'naviy-amaliy o'zlashtirishning yangi vositalari va usullariga o'tish yuz berimoqda.

Ta'limda ijodiy izlanishlar haqiqiy ilmiy nazariyaga, jamiyatning rivojlanish qonuniyatlariga, o'qitishning nazariy asoslari, shaxs rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuchlari va uning shakllantirish sharoitlari to'g'risidagi bilimlarning keng tizimiga tayangan holdagina muvafaqqiyat qozonadi.

Inson hayoti sharoitlarini o'zgartiruvchi va insonni o'zini ham o'zgartiruvchi faoliyat hozirgi zamonda ta'limning umumiy asosidir. Inson faoliyati jamiyat taraqqiyotining har bir tarixiy davrida turli xil ko'rinishlar, faoliyatning turli shakllarida farqlanadi.

Biroq ichki munosabatlar, ular o'rtasidagi aloqalar doimiy va umumiy bo'lib qolaveradi. Ular faoliyat tizimini hosil qiluvchi

asoslardir. Ma'lumki, inson o'z g'oya, fikr, qarashlarini faqat faoliyat davomida amalga qo'llaydi va qayta yaratadi.

Faoliyat – atrof olamga nisbatan insonning o'ziga xos faol munosabatidir. Chunki insonning hayotda namoyon bo'lishining muhim shakli uning voqea-hodisalarga bo'lgan faol ishtirokidir. Har qanday faoliyatda hayotiy tajriba to'planadi, insonda o'z atrofini o'rab olgan borliqni bilish jarayoni kechadi, ma'lum bilimlar egallab olinadi, malaka va ko'nikmalar hosil bo'ladi, natijada inson faoliyati rivojlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shaxs rivojlanishiga irsiyat, muhit, tarbiyaning ta'siri bilan birga unga faoliyatning ta'siri ham o'ta muhimdir. "Jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, o'z-o'zini anglab, har bir harakatini muvofiqlashtiruvchi shaxsga xos bo'lgan eng muhim va umumiy xususiyat – bu uning faolligidir. Faollik – (lotincha "aktus") – harakat, "aktivus" – faol so'zlaridan kelib chiqqan tushuncha) shaxsning hayotdagi barcha hatti-harakatlarini namoyon etishini tushuntiruvchi kategoriyadir", – deb ta'kidlaydi o'zbek olimasi V.M.Karimova [1]. Shuning uchun ham psixologiyada shaxs, uning ongi va o'z-o'zini anglashi muammolari uning faolligi, u yoki bu faoliyat turlarida ishtiroki va uni uddalashga aloqador sifatlari orqali bayon etiladi. "Ijodiy faoliyat – bilish jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan tizimdir" - deb ta'kidlaydi A.M.Matyushkin [2].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy faoliyatini shakllantirish mavzusini gapirishdan oldin "ijod", "ijodkorlik" kabi atamalariga to'xtalib o'tamiz. Bugungi kunda ilmiy, uslubiy adabiyotlarda, darsliklarda "ijod", "ijodkorlik" kabi atamalarni uchratib turamiz. Bu atamalarning adabiyot sahifalarida paydo bo'lganligi bejiz emas. "Ijod" – so'zining lug'aviy ma'nosi: "yaratish", "yangilikni kashf qilish" kabi so'zlarini bildirib keladi. "Ijodkorlik"-faoliyatning turli holatlarida paydo bo'ladi. Qiziqish, ilhom, intilish va boshqalar ijodkorlikning inson ongida eng oliy tarzda paydo bo'lishidan, namoyon bo'lish jarayonini o'z ichiga oladi. Ijodkorlik sifat jihatdan yangi, moddiy va ma'naviy

boylıklar yaratuvchi inson faoliyati jarayonidir. Ijodkorlik o'zida insonning mehnatda namoyon bo'lgan qobiliyatini ifodalaydi. Ob'ektiv olam qonuniyatlarini bilish asosida xilma-xil ijtimoiy ehtiyojlarini qanoatlantiradigan yangi haqiqatni yaratadiganday mehnat ijodi bo'lishi mumkin. Ijod turlari bunyodkorlik faoliyati bilan belgilanadi: ixtiyorchi, tashkilotchi, ilmiy va badiiy mehnat vaboshqalar. Ijodiy faoliyat uchun imkoniyatlar ijtimoiy munosabatlarga bog'liq.

Bir qator psixolog olimlar N.P.Shcherba, V.S.Yurkevich, Ye.L.Yakovlevlar: "Ijodiy faoliyat – inson faolligini mujassamlashtiruvchi harakatlar jarayonidir. O'quvchi shaxsi aynan turli faolliklar jarayonida shakllanadi", - deb hisoblaydilar. A.N.Leontyev fikricha, faoliyatning asosiy psixologik nazariyasi va ta'limga faoliyatli yondashuv quyidagi g'oyalari va tamoyillarni o'zida qamrab oladi [3]:

Faoliyatga metodologik asos bir tomondan obyektiv dunyo, ikkinchi tomondan miyaga ruhiyatning ta'siri natijasida vujudga keladi;

Ruhiy ta'sirning faollik kasb etishi – bu subyektning ehtiyoji asosida amalga oshadi;

Moddiy dunyoda subyektni faoliyatga yo'naltirish, faoliyatning o'zi ham ijtimoiy munosabatlarda tarkib topadi;

Inson faoliyati ruhiyatining ijtimoiy tarixiy tabiatiga bog'liq bo'lib, bu jarayon ijtimoiy hayotning o'zida amalga oshadi;

Inson faoliyatida ruhiyat ichki faoliyat sifatida namoyon bo'ladi

Barcha tahlillarni umumlashtirib, quyidagi fikrga kelindi: faoliyat – inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, o'quvchi shaxsning ehtiyojlaridan kelib chiqadigan, hamda egallangan bilimlarni tatbiq etish, o'zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o'ziga xos faollik shaklidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Faoliyat jarayonida inson shaxsining har tomonlama yaxlit rivojlanishi, atrof-olamga munosabati shakllanadi. Inson faoliyati maqsadga muvofiq amalga oshishi uchun uni to'g'ri tashkil etish va to'g'ri yo'naltirish lozim. Bu bolaga o'z shaxsiyatini eng to'liq erkin shaklda ochib berishga imkon beradi. Barcha badiiy faoliyat faol tasavvurga, ijodiy fikrlashga asoslanadi. Ushbu funktsiyalar bolaga dunyoning yangi, g'ayrioddiy ko'rinishini beradi. Ular tafakkurni, xotirani rivojlantirishga hissa qo'shadi, uning individual hayotiy tajribasini boyitadi, bu esa tasavvur va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Lekin ko'p hollarda shaxsning rivojlanishi imkoniyatlaridan foydalanilmaydi, tarbiyalanuvchilar ko'pincha ijtimoiy mehnat, bilish faoliyatini faol tashkil eta olmaydilar, hayotda sust harakat qiladilar.

O'quvchilar faoliyatining asosiy turlariga o'yin, o'qish, mehnatni kiritgan holda uning asosiy yo'nalishlarini bilish, ijtimoiy, sport, badiiy, texnik, hunarmandchilik, emotsional faoliyatlariga ajratish mumkin. Faoliyat faol va passiv bo'ladi, faqat faol faoliyat insonning barcha imkoniyatlarini ruyobga chiqarishga yordam beradi. Bunday faoliyat insonda qoniqlik hosil qiladi, inson kuch-quvvatga to'ladi.

O'qishda faollik ijtimoiy tajribalarni tezroq o'rganib, anglab olishga, kommunikativ qobiliyatini rivojlantirishga, o'zini o'rab turgan atrof-olamga munosabatini shakllantirishga olib keladi. Bilish faolligi esa bolaning intellektual rivojlanishini ta'minlaydi [4].

Mehnatda faollik shaxsning ma'naviy-axloqiy shakllanishiga undaydi, uni yanada muvaqqiyatli mehnat qilishga yo'llaydi. Rivojlanayotgan shaxsni doimiy faollikka ancha murakkab va qiyin kechadi. Zero, o'quvchining turli yoshda uning faoliyati o'zgarib turadi. Shuning uchun bu borada maktabdagi ommaviy tadbirlar bilan birga har bir o'quvchining individual va

yosh xususiyatlarini hisobga oladigan ishlar amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Tahlil va natijalar. Inson qobiliyati va iste'dodi muvaffaqiyatlarga erishishining asosiy sharti ham insonning faolligidir. Qobiliyat shakllanishi va rivojlanishi, birinchidan, ma'lum bir faoliyatga moyillik yoki intilish borligiga va faoliyat natijalarining sifatiga qarab, tegishli tabiiy zehn nishonalarni aniqlash yo'li bilan, ikkinchidan, mutaxassis rahbarligida sistemali faoliyatga jalb etish orqali shaxsning tabiiy xususiyatlarini chiniqtirish va rivojlantirish yo'li bilan, uchinchidan, umumlashgan aqliy operatsiyalarni shakllantirish yo'li bilan borishi kerakki, bu operatsiyalar umumiy va maxsus axborotni engil va samarali o'zlashtirishni rejalashtirgan faoliyat bo'yicha malaka va ko'nikmalar hosil qilishni ta'minlasin. Bolalarda qobiliyatlarni o'sishi ta'lim-tarbiya jarayonida yuzaga keladi [10].

Chunki o'qituvchi qay darajada mahoratli bo'lmasin, agar o'quvchining o'zi faol bo'lmasa, u muvaffaqiyatga erisha olmaydi. Chunki o'qituvchi o'quvchini o'qitish jarayonida uni boshqarib boradi. Ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalari, darsga oid bo'lgan o'yinlarni o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib, yanada takomillashib bormoqda. Bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va ularni egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib, mustaqil tarzda izlab topishi, mustaqil fikrlashi va o'rganishi, tahlil qilishi hatto yakuniy xulosalarini ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxs rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik, o'rgatuvchilik vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham o'quvchi o'z faoliyatida o'ziga ahamiyatli bo'lgan, o'ziga jalb eta oladigan hayot mummolari bilan shug'ullana borib, ma'naviy va axloqiy jihatdan rivojlanadi [5].

O'qitish jarayonida o'quvchiga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar hamda zamonaviy metodlarni qo'llanilishi ularni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondashish, ma'suliyatni sezish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, tahlil qilish ilmiy adabiyotlardan unimli foydalanishga, eng asosiysi, o'qishga, fanga, pedagogika va o'zi tanlagan kasbiga bo'lgan qiziqishlarni kuchaytiradi. Bunday natijaga erishish amaliyotda o'quv jarayonida innovatsion va axborot texnologiyalarini qo'llashni taqozo etadi. Ular juda xilma xildir o'qitishning samarasini oshirishga yordam beruvchi texnologik treninglar o'quvchi talabalarda mantiqiy, aqliy, ijodiy, tanqidiy, mustaqil fikrlashni shakllantirishga, qobiliyatlarini rivojlantirishga, raqobatbardosh, yetuk mutaxassis bo'lishlariga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa shundaki, shaxs faolligi uning rivojlanishida vosita emas, balki uning natijasi hamdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilim olishning poydevori hisoblanar ekan, mazkur sinfdan boshlab, o'quvchilarda ijodiy faoliyatini rivojlantirishni taqozo etadi. Boshlang'ich sinflarda interfaol metodlar va ta'limiy o'yinlardan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy izlanish va mantiqiy fikrlash doiralarni kengaytirish bilan birga ularni darslarda o'rganganlarini hayot bilan bog'lashga, qiziqishlarini oshirishga yordam beradi. Ta'lim-tarbiya shu vaqtda maqsadga erishadiki, qachon u o'ziga ham boshqalari ham quvonch keltira oladigan ijtimoiy, faol, tashabbuskor, ijodkor shaxsni shakllantira olsa, ana shunda shaxs faoliyati jarayonida uning barcha potentsial imkoniyatlarini ruyobga chiqadi. O'quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirish, ularni har tomonlama yetuk bo'lishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva Sh.A. Hamkorlik pedagogikasi. – T.: Fan va texnologiya, 2017. – 178 bet.
2. Adizov B.R. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. – T.: Fan, 1997.-182-b.
3. Boltayeva Sh. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy faoliyatini shakllantirish. // Xalq ta'limi, 2004, № 3.-33-34 b.
4. Boltayeva Sh.T. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy faoliyatini rivojlantirish //Pedagogika nazariyasi va tarixining ayrim dolzarb muammolari. / Ilmiy ishlar to'plami.-T.: Fan, 2006.-B.142-144.
5. Абдуллаева Ш.А., Сайитов С.С., Халикова Г.И. История педагогики и образования. Учебник. –Т., 2008. -298 с.

6. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство.-Т. Фан ва ахборот технологиялари, 2006. - 167 б.
7. Брушлинский А. Новые педагогические технологии.- М: Просвещение, 1999. – 567с.
8. Ибрагимов Х.И., Абдуллаева Ш.А. Педагогика. Ўқув қўлланма.-Т.: Фан, 2004.- 182 б.
9. Немов Р.С. Психология : Учебн.пособия для учащихся пед . училищ, студентов пед. ин-ов, и работников системы подготовки, повышения квалификации и переподготовки пед. кадров. –М.: Просвещение, 1990.- 301 с.
10. Djalalov Vaxromjan Begmurzayeovich, Ibrohimova, Oftobxon Ma'rufjon qizi. O'quvchilarni intellektual rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari // ORIENSS. 2022. No12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o'quvchilarni-intellektual-rivojlantirishning-psixologik-pedagogik-xususiyatlari> (дата обращения: 24.07.2023)

Lochin VALIYEV,
Toshkent davlat transport universiteti dotsenti v.b
E-mail:valiev33@gmail.com

TDPI dotsenti M.Norbosheva taqrizi asosida

THE EMERGENCE OF IDEAS ABOUT HUMAN RIGHTS AND THE FORMATION OF IDEAS ABOUT HUMAN DIGNITY IN THE EAST

Annotation

In this article, the emergence of ideas about human rights in the East and the formation of ideas about human dignity and the formation of ideas about the appreciation of the human personality are the development of the modern world, the recognition that the human personality is a high value, the definition of human rights, democratization of states, as well as civilized inter-state relations, interpersonal relations between individuals and authorities, goodness, the emergence and formation of human rights in social consciousness, the issue of achieving their realization, the process of gradual development of humanity and, first of all, the interaction of people in society are scientifically based.

Key words: Man, state, power, society, reciprocity, goodness, justice, freedom, equality, democracy, compassion, category.

ПОЯВЛЕНИЕ ИДЕЙ О ПРАВАХ ЧЕЛОВЕКА И ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ЧЕЛОВЕЧЕСКОМ ДОСТОИНСТВЕ НА ВОСТОКЕ

Аннотация

В данной статье возникновение представлений о правах человека на Востоке и формирование представлений о человеческом достоинстве и формирование представлений о признании человеческой личности являются развитием современного мира, признанием того, что человеческая личность - высокая ценность, определение прав человека, демократизация государств, а также цивилизованные межгосударственные отношения, межличностные отношения между личностью и властью, добро, возникновение и формирование прав человека в общественном сознании, вопрос достижения их реализации. Научно обоснован процесс постепенного развития человечества и, прежде всего, взаимодействие людей в обществе.

Ключевые слова: Человек, государство, власть, общество, взаимность, добро, справедливость, свобода, равенство, демократия, сострадание, категория.

SHARQDA INSON HUQUQLARI TO‘G‘RISIDAGI G‘OYALARNING VUJUDGA KELISHI VA INSON QADR-QIMMATI OID TASAVVURLARNING SHAKLLANISHI

Аннотация

Ushbu maqolada Sharqda inson huquqlari to‘g‘risidagi g‘oyalarning vujudga kelishi va inson qadr-qimmati oid tasavvurlarning shakllanishi va inson shaxsi qadrlanishi doir tasavvurlarning shakllanishi zamonoviy dunyoning taraqqiyoti, Insonning shaxsi yuksak qadriyat ekanligining e‘tirof etilishi, inson huquqrini ta‘minlanishiga rioya qilinishi davlatlarning demokratlashuvi, shuningdek davlatlararo munosabatlarning sivilizatsiyalashganligi, shaxs va hokimiyatning o‘zaro munosabatlari, ezigulik, Ijtimoiy ongda inson huquqlarining vujudga kelishi va shakllanishi, ularning ruyobga chiqarishga erishilishi masalasi, insoniyat tadrijiy rivojlanish jarayoni va avvalo odamlarning jamiyatdagi o‘zaro munosabatlari ilmiy asoslangan.

Kalit so‘zlar: Inson, davlat, hokimiyat, jamiyat, o‘zaro munosabat, ezigulik, adolat, erkinlik, tenglik, demokratizm, rahm-shafqat, kategoriya.

Kirish. “Yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi davlatchilik, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va sud-huquq sohalarini bundan keyin ham barqaror rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratdi”. Ushbu haqqoniy e‘tirof O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 16-noyabrda imzolagan “O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi kuni bayramiga tayyorgarlik ko‘rish va uni o‘tkazish to‘g‘risida”gi farmoyishda alohida ta‘kidlandi. Inson huquqlari to‘g‘risidagi g‘oyalarning vujudga kelishi va inson shaxsi qadrlanishi doir tasavvurlarning shakllanishi zamonoviy dunyoning taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Insonning shaxsi yuksak qadriyat ekanligining e‘tirof etilishi va inson huquqrini ta‘minlanishiga rioya qilinishi davlatlarning demokratlashuvi, shuningdek davlatlararo munosabatlarning sivilizatsiyalashganligi ramziga aylandi. Ular shaxs va hokimiyatning o‘zaro munosabatlarida uning ustun rolini e‘tirof etgan holda ezigulik, adolat, erkinlik, tenglik, demokratizm, rahm-shafqat kabi universal umuminsoniy kategoriyalarni o‘zida mujassamlashtirdi. Ijtimoiy ongda inson huquqlarining vujudga kelishi va shakllanishi, ularning ruyobga chiqarishga erishilishi — aslida insoniyat tadrijiy rivojlanish jarayoni va avvalo odamlarning jamiyatdagi o‘zaro munosabatlaridir. Patriarxat jamiyatda oilada ota hukmronlik qilgan bo‘lsada, oila a‘zolarining huquqiy vakolat va imtiyozlarsiz oila mavjud bo‘la olmagan. Patriarxat davridayoq ayol va erkaklar o‘zlaridan nasl

qoldirishlari uchun juft bo‘lib yashash orqali huquq va majburiyatga ega bo‘lish kerakligini tabiatning o‘zi isbotlab berdi. Ammo bu ongli ravishda amalga oshmay, barcha jonzotlar singari nasl qoldirish tuyg‘usi orqali amalga oshirilgan edi. Patriarxat davriga kelib, endi nafaqat biologik, balki ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy ehtiyojlar jamiyatning asosiy bo‘g‘ini bo‘lgan oilani takomillashishiga olib keladi. Oilani tashkil qilish mexanizmining rivojlanishda asosiy o‘rin oila a‘zolarining o‘zaro huquq va majburiyatlariga tegishli bo‘lgan. Oila a‘zolarining o‘zaro xatti-harakatining murakkab mexanizmi bo‘lgan oila a‘zolarining o‘zaro huquq va majburiyatlarini o‘rganish, avesto davri oilasining mazmun-mohiyatini ochib berishda muhim rol o‘ynaydi. Qanchalik mantiqqa zid bo‘lmasin, aytish joizki, inson huquqlarining vujudga kelishida uning normal hayotiy faoliyatiga nisbatan turli tahdidlar.

Inson hayoti ming yillar davomida xavf-xatarlarga duchor bo‘lgan, qadr-qimmati poymol qilingan. Unga javoban tabiiy ravishda odamlarning tengligi, ularni kamsitish, shafqatsizlik, zo‘ravonliklardan himoya qilishning insonparvarlik g‘oyalari tug‘ilgan hamda qaror topgan va h.k. Tarixdan ma‘lumki, insoniyat inson huquqlarini saqlab turish va himoya qilish uchun maxsus say-harakatlar talab etiladigan vaziyatga tushib qolmasligi uchun har bir avlod inson huquqlarini yangidan qayta-qayta himoya qilaverishi kerak. Inson huquqlarining ilk bor mustahkamlanishi milliy xartiyalar, deklaratsiyalar, konstitutsiya

normalari shaklida amalga oshirilgan. 1789 yildagi Inson va fuqaro huquqlari fransuz deklaratsiyasi ancha ta'sirchan qonunchilik hujjati bo'lib xizmat qiladi va uning tarixda shaxs huquq va erkinliklarining e'tirof etilishi va himoyasining muhim belgisi bo'lganligi bejiz emas. Deklaratsiyadagi demokratik tezisning e'tiborga molik jihati shundaki, unga ko'ra, huquqlardan foydalanish ta'minlanmaydigan, hokimiyatlar bo'linishi amalga oshirilmagan jamiyat konstitusiyaviy hisoblanmaydi (16-m.). Shaxsiy hayot, mulk, xavfsizlik sohasidagi, hokimiyatning javobgarligi, jumladan diniy va boshqa fikr-mulohazalar tabiiy, ajralmas va muqaddas huquq va erkinliklarga kiritilgan. Fransuz Deklaratsiyasi bilan bir qatorda tarixda inson va fuqaro huquqlari ifodalangan ingliz Habeas Korpus Akti, Amerika Qo'shma Shtatlarining Mustaqillik deklaratsiyasi, AQSH Konstitusiyasi va huquqlar to'g'risidagi Bill hamda boshqa bir qator hujjatlar ham muayyan ahamiyatiga ko'ra ajralib turadi. XX asrning boshlarida shaxs va davlat o'rtasida asosiy huquq va erkinliklarning e'tirof etilishiga asoslangan shartnoma munosabatlari prinsipi Yevropa, Lotin Amerikasi va mustamlakachilik asoratidan xalos bo'lgan bir qator Osiyo davlatlarida qonuniy asosda qabul qilindi. Ushbu jarayon asta-sekin mustaqillikka erishgan Afrika va Osiyo davlatlariga ham yoyildi. Ayniqsa, kishilarning bir davlat kuchi bilan huquq va erkinliklarni to'liq va kerakli darajada himoya qilib bo'lmazligiga ishonchi orta boshladi.

Tadqiqot metodologiyasi Xalqaro gumanitar aloqalarga bo'lgan ehtiyoj tobora o'sib bordi. Inson huquqlarining, birinchi navbatda, har kimning yashash huquqini dahshatli va ommaviy ravishda buzilishiga olib kelgan Ikkinchi jahon urushi mazkur sohada davlatlar va xalqlarning o'zaro keng hamkorligiga aylanib, inson huquqlarining baynalmilallashuvida keskin burilish pallasi bo'ldi. 1945 yili Birlashgan Millatlar Tashkilotini tuzilishining asosiy maqsadlardan biri Inson huquqlari va asosiy erkinliklari uning irqi, jinsi, tili va e'tiqodidan qat'i nazar hamma uchun bir xilda hurmat qilinishini rag'batlantirish va rivojlantirish ekanligi bejiz emas[2]. 1948 yilning 10 dekabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan tom ma'noda tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan muhim hujjat — Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi e'lon qilindi. Uning matni insoniyat oilasining hamma a'zolariga xos qadr-qimmat va ularning teng, ajralmas huquqlarini tan olish erkinlik, adolat va yalpi tinchlik asosi ekanligidan iborat insonparvarona iboralar bilan boshlanadi. Deklaratsiya rasman yuridik majburiy hujjat hisoblanmasa-da, ammo aksariyat ko'pchilik davlatlar tomonidan umum e'tirof etilganligi bois, u hozirgi kunda tom ma'noda shunday hujjatga aylandi. Keyinchalik BMT boshchiligidagi inson huquqlariga bag'ishlangan o'nlab boshqa bir qator hujjatlar qabul qilindi. Ular qatorida Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro pakt (unga 1966 yildagi tegishli fakultativ protokolni ham qo'shib) va Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro pakt alohida ahamiyatiga ko'ra ajralib turadi. Ular shartnomalar sifatida namoyon bo'ladi va ishtirokchi tomonlar uchun majburiy yuridik kuchga ega bo'lib, ularning har biri rasmiy ravishda mazkur hujjatlarining qoidalariga rioya qilishga rozi bo'ladi. Yuqorida zikr etilgan Deklaratsiya va Paktlar yig'indisi Inson huquqlari to'g'risidagi Xalqaro Bill deb ataladi. U ijtimoiy turmushning barcha sohalarida individning eng muhim huquq va erkinliklari ro'yxatini o'z ichiga oladi va davlatlarning shaxsning huquqiy maqomini qonuniy mustahkamlashiga yo'naltirilgan umumiy demokratik andoza sifatida xizmat qiladi. Endilikda dunyodagi aksariyat ko'pgina mamlakatlarning konstitusiyaviy qonunchiligidan inson huquqlari to'g'risidagi asosiy xalqaro hujjatlariga mos keladigan insonning asosiy huquq va erkinliklari ro'yxati joy olgan. Ular davlatlar tomonidan yuridik mustahkamlangan boshqa huquqlar bilan birgalikda u yoki bu mamlakat inson va fuqarolarining huquq va erkinliklari ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bunda muayyan-tarixiy va milliy xususiyatlar, iqtisodiy va siyosiy-huquqiy tuzilish, axloqiy an'analar va shu kabilar hisobga olinadi. Bu yerda "inson huquqlari" va "fuqaro huquqlari" tushunchalarining asoslantirilgan mutanosibliyi yotadi.

Xozirgi zamon tushunchasida "inson huquqlari" va "fuqaro huquqlari" zamonaviy tushunchada u yoki bu

mamlakatning qonunlarida mustahkamlanganligi, shaxsning fuqaroligidan qat'i nazar, umumijtimoiy, falsafiy, axloqiy, tabiiy ravishda vujudga keluvchi va ajralmas qat'iy-yuridik mezon sifatida e'tirof etiladi.

Tahsil va natijalar. Fuqaro huquqlari faqat muayyan davlatning normativ hujjatlari bilan o'rnatiladi va bir vaqtning o'zida uning ma'lum fuqarolik majburiyatlari ham belgilab qo'yiladi. Tabiiy huqlarni tan olmagan holda, ularni o'zboshimchalik bilan cheklash, amalga oshirildishiga to'sqinlik qilish, asossiz ravishda taqiqlar kiritish orqali har qanday davlat, agar bunday taqiqlarni normativ ravishda qonunlashtirsa, qonunga xilof foliyat yuritgan bo'ladi.

Inson huquqlari sohasidagi cheklash haqida so'z yuritganda, bu haqida Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 29-moddasida umumiy tartibda quyidagilar keltirib o'tilgan:

1. Har bir inson jamiyat oldida burchlidir, faqat shu holatdagina uning shaxsi erkin va to'liq kamol topishi mumkin.

2. Har bir inson o'z huquqi va erkinliklaridan foydalanishda o'zgalarning huquq va erkinliklarini demokratik jamiyatda yetarli darajada bo'lishini hamda hurmat qilinishini ta'minlash, axloq, jamoat tartibi, umum farovonligining odilona talablarini qondirish maqsadidagina qonunda belgilangan cheklanishlarga rioya etishi kerak.

3. Ushbu huquq va erkinliklarni amalga oshirish Birlashgan Millatlar Tashkilotining maqsad va prinsiplariga aslo zid bo'lmazligi kerak. Ota-onalarning bolalarni himoya qilishga majburiyati, hozirda ham eng dolzarb muammolardan biri bo'lib, dunyoning ko'plab mamlakatlarining qonunchiligida o'z tasdig'ini topgan.

"Bolalar sog'lig'ini himoyalash va ularning o'sishini ta'minlash" haqidagi 1990 yil 30 sentabrda qabul qilingan Umumjahon Deklaratsiyaning 18-moddasida: "Jamiyatning barcha muassasalari, ota-ona va boshqa vasiylarning bolalarini oila sharoitida boqish va ularga g'amxurlik ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan urinishlarni hurmat qilishlari va qo'llab-quvvatlashlari zarur" deyiladi. "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"ning 25-moddasining birinchi qismida "Har bir inson o'zining hamda oilasining salomatlik va farovonligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan turmush darajasiga ega bo'lish, jumladan kiyim-kechak, oziq-ovqat, tibbiy xizmat va zarur ijtimoiy xizmatga ega bo'lishga hamda ishsizlik, kassalik, nogironlik, bevalik, qarilik yoki unga bog'liq bo'lmagan sharoitlarga ko'ra tirikchilik uchun mablag' bo'lmay qolgan boshqa hollarda ta'minlanish huquqiga ega", - deyiladi "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"ning 25-moddasining ikkinchi qismida. "Onalik va bolalik alohida g'amxurlik va yordam huquqini beradi. Barcha bolalar, nikohda yoki nikohdan tashqarida tug'ilishdan qati nazar, bir xil ijtimoiy himoyadan foydalanishi kerak.

Xulosa va takliflar. Inson huquqlari barcha huquq sohalariga qaraganda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki unda butun insoniyatning hayoti, erkinligi, qadr-qimmat, shaxsiy mustaqilligi kabi asosiy qadriyatlar alohida to'la mujassamlashadi. Ushbu qadriyatlar inson huquqlarida o'zining normativ mustahkamlangan aksini topib huquqiy vositalar va institutlar ko'magida amalga oshirilishi kafolatlanadi[5]. Ammo inson huquqlari konsepsiyasining ichki mazmuni va maqsadi faqatgina qonuniy tartibga solishning tor doirasi bilangina cheklanib qolmaydi. Sivilizatsiyalashgan jamiyatda inson huquqlarini ta'minlashni huquqiy usullari standartlar va umumiy hayot normadagi muammolarining muhim qismi hisoblanadi[6]. Shunday qilib, inson huquqlarini samarali tarzda amalga oshirish eng avvalo bu huquqlarni rag'batlantirish va himoya etish uchun milliy infratuzilmalar yaratishni taqozo etishi aniq-ravshan ko'rinib turgan faktga aylanib bormoqda[7]. Keyingi yillarda jahonning ko'pgina mamlakatlarida zimmasiga inson huquqlarini himoya etish bilan bog'liq aniq vazifalar yuklatilgan muassasalar tashkil etildi[8]. Garchi bunday muassasalarning vazifalari har bir mamlakatda o'ziga xos bo'lib, bir-biridan farq qilsa-da, ularning hammasi bitta mushtarak maqsadga erishishni ko'zlaydi.

1. Aristotel. Politika. Afiskaya politika.–M., 1997. – S. 36. 19
2. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. Deklaratsiyaning 60 yilligiga bag'ishlangan nashr 1948–2008. – B. 10. 22
3. Ramatov, J., & Umarova, R. (2021). Central Asia in Ix-xii Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 148-151.
4. Ramatov, J., Umarova, R., Baratov, R., Jurabayev, N., & Artikova, B. (2022, June). Constructive and optimal solutions for the formation of a stable ecological situation in the Aral Sea region of Uzbekistan. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2432, No. 1, p. 030113). AIP Publishing LLC.
5. Umarova, R., Tuhtaboev, E., & Temirova, S. (2022). Scientific and Theoretical Bases of Beruni's Natural Philosophy. *EUROPEAN JOURNAL OF BUSINESS STARTUPS AND OPEN SOCIETY*, 2(1), 13-15.
6. Ramatov, J., Umarova, R., Baratov, R., Khasanov, M., Sultonov, S., & Kushakov, F. (2022). PROBLEMS OF INFLUENCE OF ISLAM ON CONSCIOUSNESS TRANSFORMATION. *Academic research in educational sciences*, 3(10), 591-597.
7. Ramatov, J., & Umarova, R. (2020). Theoretical and ideological sources of beruni's philosophical views. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 1974-1980.
8. Ramatov, J., & Umarova, R. (2021). Central Asia in Ix-xii Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 148-151.

Zaynab VALIYEVA,
O'zDJTU katta o'qituvchisi
E-mail: omanbayevnaz@mail.ru
Nigora TURSUNOVA,
O'zDJTU katta o'qituvchisi
E-mail: nigoratursunova75@gmail.com

TDTU professori v.b., PhD Sh.Narziyev taqrizi asosida

Ekologiya va uning inson faoliyatidagi o'rni

Аннотация

Maqolada ekologik sog'lom muhitni yaratish, "Yashil iqtisodiyot" ga o'tish jarayoni, ekiladigan yashil hududning inson organizmiga ijobiy ta'siri, zaharli chiqindi gazlarni tashqi muhitga chiqarilishini imkon darajada kamaytirish kerakligi haqida alohida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ekologik ta'lim va tarbiya, zararli chiqindi gazlar, ekologik osoyishtalik, chiqindilarni qayta ishlash, "Yashil iqtisodiyot", yashil hudud.

Экология и ее роль в деятельности человека

Аннотация

В статье основное внимание уделяется созданию здоровой окружающей среды, процессу перехода к «зеленой экономике», положительное влияние озелененных территорий на организм человека, а также необходимости снижения выбросов токсичных отходящих газов в окружающую среду.

Ключевые слова: экологическое образование и обучение, вредные отходящие газы, переработка отходов, «зеленая экономика», зеленая территория.

Ecology and its role in human activity

Annotation

The article focuses on the creation of a healthy environment, the process of transition to a "green economy", the positive impact of green areas on the human body, as well as the need to reduce emissions of toxic waste gases into the environment.

Key words: environmental education and training, harmful waste gases, waste recycling, green economy, green territory.

Kirish. Bugun dunyo miqyosida texnika va texnologiya, sanoat yuqori darajada rivojlangan XXI asrda ekologiya bilan bog'liq muammolar birinchi darajali muammo sifatida kun tartibiga chiqmoqda, Dunyoda qattiq maishiy chiqindilar miqdori aholi jon boshiga har yili 1 foizga ortib borayotgani, O'zbekistonda so'nggi yillarda iqtisodiy o'sish, aholi turmush darajasi yaxshilanishi natijasida o'sish 2 foizni tashkil etib, yillik hosil bo'layotgan maishiy chiqindilar miqdori 7 million tonnaga yetgani aytiladi.

Ta'kidlanishicha, maishiy chiqindilarni qayta ishlash darajasi Andijonda - 45 foiz, Buxoroda - 43 foiz, Navoiy va Namanganda - 36 foizni tashkil etib, ushbu hududlarda yaxshi natija ko'rsatilmog'ida. Aksincha, Qoraqalpog'iston - 10 foiz, Farg'ona va Qashqadaryo - 20 foiz bilan qolgan hududlardan orqada.

Prezident 2022 yilda maishiy chiqindi to'plash qamrovini 95 foizga, qayta ishlash hajmini 40 foizga, xususiy sektor ulushini 50 foizga yetkazish vazifasini qo'ydi. Ushbu maqsadda import qilinadigan maxsus texnika, butlovchi va ehtiyot qismlar bo'xona bo'jidan 3 yilga ozod etiladi. Saralash va qayta ishlash texnikasi xaridi uchun 5 yilgacha imtiyozli kreditlar ajratiladi va qayta moliyalashtirish stavkasidan oshgan qismi qoplab beriladi.

Chiqindini qayta ishlashga qodir klasterlarga yer, mol-mulk va ijtimoiy soliq stavkasi 1 foiz qilib belgilanadi. Klasterlarni tashkil etish tartibi qayta ko'rib chiqiladi, ularga o'z hududidagi chiqindilarni qayta ishlash darajasini kamida 40 foizga olib chiqish talabi qo'yiladi.

Inson hayoti va salomatligi hamma narsadan ustun. Insonni atrof-muhit va uni o'rab olgan tabiat bilan munosabati asosiy ekologik muammolardan biri hisoblanadi. Inson hayot tarzi jarayonida atrof-muhitga doimo o'z ta'sirini o'tkazadi. Halqimizda "Boylarning boshi - Sog'liq" degan naql bor. Har tomonlama sog'lom halq davlatimizning davlatimizning kuch-qudrati bebaho boyligidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2023 yil 28 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga taqdim etilgan «Murojaatnoma»da "Mamlakatimizda ekologiya, ayniqsa, suv masalalari global muammoga aylanib borayotgani bilan bog'liqligi, Konstitutsiyamizda tabiiy resurslar, jumladan, suv havzalari va yer osti zahiralarni muhofaza qilish bo'yicha talablarni kuchaytirish zarurligi, mamlakatimiz so'nggi 3 yilda qurg'oqchilikni boshdan kechirayotgani, tabiatimizni asrab-avaylash, suv, havo va atrof-muhitni toza tutish kelgusi yilda har bir mahalla aholisining madaniyati va amaliy harakatiga aylanishi kerakligini, bu borada esa mavjud vaziyatni ijobiy tomonga o'zgartirish uchun ekologiya va atrof-muhitni asrash bo'yicha sa'y-harakatlarimizni, xususan, "Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasidagi ishlarimizni kuchaytiramiz", - degan fikrlarni bergan [1].

Mamlakatimizda «yashil» iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, «yashil» investitsiyalarni jalb qilish, ekologik inqirozning salbiy ta'sirini yumshatish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 5 oktyabrdagi PQ-4477-son qarori bilan 2019-2030 yillar davrida O'zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o'tish strategiyasi tasdiqlangan. 2020 yilda koronavirus (COVID-19) pandemiyasi tufayli yuzaga kelgan epidemiologik vaziyat sababli dunyo mamlakatlari qatori O'zbekiston Respublikasida ham ushbu Strategiyani jadal amalga oshirish imkoniyati cheklandi.

Shu bilan bir qatorda, 2021 yil noyabr oyida bo'lib o'tgan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqlim o'zgarishi bo'yicha doiraviy konventsiyasining 26-yig'ilishida (COR26) O'zbekiston Respublikasi tomonidan Parij bitimi doirasida 2030 yilga qadar yalpi ichki mahsulot birligida issiqxona gazlari emissiyasini 2010 yilgi ko'rsatkichlarga nisbatan 35 foiz kamaytirish bo'yicha qo'shimcha majburiyatni o'z zimmasiga olishi haqida bayonot berildi [2].

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Koreya Respublikasida 2023 yilda o'tkazilgan "Yashil o'sish va global maqsadlar uchun hamkorlik – 2030" (P4G) ikkinchi xalqaro sammitidagi nutqida: "Bugungi kunda ona tabiatning o'zi bizga yo'llayotgan ogohlik qo'ng'irog'iga beparvo bo'lmasligimiz kerak. Afsuski, iqlim o'zgarishlari tobora kuchayib bormoqda. Biz yashayotgan Markaziy Osiyoda so'nggi 30 yilda o'rtacha yillik harorat taxminan bir darajaga ko'tarildi. Mintaqamizdagi asosiy daryolarning havzasi va biologik xilma-xillikning qisqarib borayotgani jiddiy xavotir uyg'otmoqda. Bug'lanish darajasini oshiradigan gazlar va atmosferaning keng miqyosda ifloslanishi muammolarni yanada chuqurlashtirmoqda. Bugungi kunda "yashil taraqqiyot" borasidagi maqsadlarga erishish uchun mamlakatlarning harakatlari yanada faol va samarali bo'lishi kerakligiga hech kim shubha qilmayapti. Boshqa choramiz ham yo'q", deb ta'kidladi.

Yashil iqtisodiyot - bu ekologik xavflarni va ekologik tanqislikni kamaytirishga qaratilgan va atrof-muhitni buzmasdan barqaror rivojlanishni maqsad qilgan iqtisodiyot. U ekologik iqtisodiyot bilan chambarchas bog'liq, lekin ko'proq siyosiy jihatdan qo'llaniladigan yo'nalishga ega.

2011-Yashil Iqtisodiyot hisobotida ta'kidlanishicha, yashil bo'lishi uchun iqtisodiyot nafaqat samarali, balki adolatli bo'lishi kerak. Adolatlilik global va mamlakat darajasidagi tenglik o'lchovlarini tan olishni, xususan, past uglerodli, resurslarni tejaydigan va ijtimoiy jihatdan qamrab oluvchi iqtisodiyotga adolatli o'tishni ta'minlashni nazarda tutadi.

"Yashil iqtisodiyot"ga o'tish jarayoni har bir mamlakat uchun alohida ahamiyat kasb etib, tabiiy kapital, inson kapitali va mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga kabi xususiyatlarga bevosita bog'liq holda ro'y beradi[3]

2021 yilning noyabr oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Yashil makon" tashabbusini ilgari surdi. Ulkan maqsad va uzoqni ko'zlagan mazkur tashabbus kelgusi besh yil davomida mamlakat bo'ylab 1 milliard tup daraxt va buta ko'chatlari ekilishi lozimligini nazarda tutadi. Loyiha shahar markazlaridagi havoni tozalash, odamlar hayotini saqlab qolish va ularning turmush sharoitini yaxshilashga hissa qo'shadi.

Ekologik muammolarni hal qilish - yashil iqtisodiyotning asosiy maqsadi. Atrof-muhitni saqlash, yaxshilash va zaharli moddalarni kamaytirish muhim vazifalardir.

Tabiatni muhofaza qilish muammolari bilan turli yoshdagi insonlar shug'ullanishi mumkin. Bu ishning asosiy maqsadi: maktabdan tortib to oliy o'qyuv yurtlari va keng aholi o'rtasida yerga bo'lgan mehr - muhabbatni, qiziqishlarni oshirish bilan birga, ularga butun jonli tabiatga ongli va ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni, undagi havoni, yerni, suvni, o'simlik va hayvonlarni muhofaza qilish, tabiatni toza va go'zal holda saqlash hamda kelgusi avlodlarga yetkazish borasida qiziqarli ma'lumotlar bilan ularni jonkuyar tabiatshunoslari qilib tarbiyalash hisoblanadi [4].

Prezidentimiz tomonidan mamlakatimizda aholi salomatligini mustahkamlash va xavfsizligini oshirish, ekologik osoyishtalikni ta'minlash, chiqindilarni qayta ishlash tizimini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. Ekologik xavfsizlikni ta'minlashga muhim siyosiy masala sifatida qaralmoqda. Orol dengizining qurigan tubida o'rmonzorlar barpo etilib, Orolbo'yidagi shahar va tumanlarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar jadal amalga oshirilmoqda. Atrof-muhitni va aholi salomatligini muhofaza qilish maqsadida chiqindilarni yig'ish va qayta ishlash bo'yicha izchil ishlar olib borilmoqda.

Qariyb 20 yil mobaynida erkaklarning o'rtacha umr ko'rishi 74 yoshni, ayollarning umr ko'rishi esa 76 yoshgacha oshdi. Global miqyosda olib qaraganda, shahar aholisining o'rtacha umr kechirishi qishloq aholisiga ko'ra etti yilga qisqaligi aniqlandi. Jumladan, shaharlarda transport vositalarining ko'payishi ta'sirida, atrof-muhitga tashlanayotgan zararli va zaharli gazlar miqdori jihatidan ko'payib bormoqda, shovqin insonning psixofiziologik holatini yomonlashtiradi, uning asab tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ish qobiliyatini susaytiradi, aholining shaharlarda ko'payib borishi maishiy chiqindilarning sifat va miqdori jihatidan haddan ziyod ko'payishiga va aholi salomatligiga jiddiy sabab bo'lmoqda [5].

XXI asrning eng global muammolaridan biri - aholi yashayotgan turar joylar havosining zararli kimyoviy moddalar bilan ifloslanishining 65-70 % sababchisi avtomobil transporti hisoblanadi. Ta'kidash joizki, o'rtacha 1 dona yengil avtomobil har yili atmosfera havosidan 4 tonna kislorod olib, dudbo'roni orqali havoga 500 kg is gazi va karbonat angidrid gazi, 40 kg azot oksidi, 200 kg har xil birikmali karbonsuvlar, hamda bir necha kg tetraetil qo'rg'oshin tashlar ekan.

Abu Ali Ibn Sino: "Odamning salomatligi tashqi sharoit bilan uzviy bog'langan" deysida jon bor. Shunigdek, buyuk rus olimi I.P.Pavlovning: "Inson 100 yil yashashi mumkin, lekin biz o'zimiz va o'z a'zolarimizga nisbatan shavqatsizligimiz tufayli bu muddatni ko'p yillarga qisqartirib yuboramiz", - degan so'zlarini eslash lozim. Inson o'z sog'ligini asragan taqdirda tabiatni, hayot davomiyligini asragan bo'ladi.

Yer yuzida aholi sonining tez sur'atlar bilan o'sib borishi natijasida, aholi ehtiyojlarini ta'minlash hamda qondirish uchun ishlab chiqarish korxonalarini sonining keskin oshib borishi, tabiiy resurslarni ko'plab ishlatilishi, transport vositalari soni va turlarining ko'payib borishi kuzatilmoqda. Buning oqibatida, insonni atrof-muhitga ayovsiz ta'sirida tabiatdagi antropogen omillar ta'siri kengayib bormoqda. Inson salomatligini ta'minlash va umrini uzaytirish nimalarga bog'liq ekanligini aniqlashga harakat qilinsa, samarali tarzda oziqlanish, atrof-muhitning salbiy ta'sirlaridan himoyalash va ma'lum tizimga kirib kelgan turmush tarzini keskin o'zgartirish lozim ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Salomatlik deganda, odamning biologik, psixologik va ijtimoiy nuqtai nazardan o'zini faol tarzda namoyon qilishning optimal holati tushuniladi.

Ma'lumki, inson hayoti tabiat qurshab turgan tabiiy omillar - havo, ona-zamin, suv va suv havzalari, butun borliqning paydo bo'lishi va rivojlanish qonuniyatlarini falsafiy nuqtai nazardan bilish, o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi vaqtda tabiatni muhofaza qilish, ekologik muammo milliy xavfsizlik taqdiriga aylanib qoldi. Ekologik xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi alohida e'tiborga molikdir. Inson butun umri davomida muqaddas kitoblarda, suv, tuproq, olov, umuman dunyodagi jamiki yaxshi narsalarni pok va butun asrashga burchlidir.

Shuni alohida ta'kidash joizki, avvalo aholi salomatligi atrof-muhitning musaffoligiga bog'liqdir. Aholining qulay, tabiiy sharoitda ekologik toza muhitda yashab faoliyat olib borishi natijasida ularning yashash tarzi ijobiylashib, saomatligi yaxshilanadi, qolaversa ishga, o'qishga va mehnatga bo'lgan ishtiyoqi oshib boraveradi. Ekologik sog'lom muhitni yaratishga erishish uchun dastlab, atrof-muhit muhofazasini yaxshilab olish zarur, shundaygina insoniyat uchun sog'lom muhit yaratilib, ularning sog'ligini yaxshilab olishga erisha olish mumkin.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan kunlardan boshlab, aholining jismonan va ma'nan sog'lom hayotini ta'minlash maqsadida sog'lom turmush tarzini yaxshilash, har tomonlama zamonaviy tibbiy jihozlar, sifatli tibbiy xizmatlarni yanada rivojlantirish, bepul tibbiy ko'rikni chuqurroq takomillashtirish kabi vazifalarni o'z oldiga maqsad qilib amaliyotda buning isboti namoyon bo'lmoqda.

Tabiiy atrof-muhitni muhofaza qilishda ekologik holatni sog'lomlashtirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo'lib, inson salomatligiga ta'sir etuvchi vositalardan eng asosiysi - bu atrof-muhitning qay holatdiligiga bog'liqligi hammaga ma'lum.

Jonli tabiat ham, jonsiz tabiat ham doimiy harakatda, ular o'rtasida to'siq yo'q. Ular bir-biridan sifat jihatidan farq qilsada, bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Ular o'rtasidagi moddiy birlik ularning kimyoviy tarkibidan aniq ko'rinadi. Masalan, odam organizmidagi kislorod, temir uglerod, natriy, kaliy, xlor, kaltsiy, fosfor va boshqa elementlar jonsiz tabiatda ham uchraydi. Tirik jismlarning eng muhim xususiyati - moddalar almashinuvidan, jonli tuzilishlarning buzilishi va yangidan tuzilish jarayonlaridan iborat. Ana shu jarayonlar, jismlar yashashining asosiy shartidir.

Hayotiy - maishiy jarayonlar oqibatida paydo bo'layotgan millionlab tonna chiqindilar suvni, havoni, tuproqni - ona zaminni ifloslantirmoqda. Bu aholi o'rtasida yuqumsiz va yuqumli kasalliklarni tarqalishiga sabab bo'lmoqda.

Atrof-muhitning radioaktiv va kimyoviy moddalar bilan bug'lanishi aholi chorva mollarining, parrandalarning zaxarlanishiga olib kelmoqda. Bugungi kunda sanoat, qurilish va maishiy chiqindilarni to'plash, qayta ishlash va yo'q qilish muhim ekologik muammolardan biri hisoblanadi.

Ekologik muammolar keyingi 15 yilda shunday keskin tus oldiki, bugungi kunda ular hal etilmas ekan, inson halokatga yuz tutishi aniq bo'lib qoldi. Hamma mamlakatlarda atrofimizni o'rab turgan olamni kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish maqsadida ekologik falokatning oldini olish xususida qonun va qarorlar qabul qilinmoqda.

Toshko'mir neft mahsulotlari va boshqa narsalarni olishda juda ko'p miqdorda ishlatiladi. Ularning texnologik jarayonida yonishi natijasida ko'p miqdorda zararli changlar, gazlar, aerozollar, qurum, turli kimyoviy moddalar atmosferaga chiqarib tashlanadi.

Masalan, 1kg toshko'mirda 2% atrofida oltingugurt bo'lsa, yonilg'i yonishi uchun 10 m³ havo, ya'ni kislorod kerak bo'ladi. Havo tarkibiga toshko'mir yonishi natijasida 20 gr oltingugurt havoga shimiladi. Toshko'mirning yonishidan ko'p miqdorda, ya'ni (40-35%) chiqindi paydo bo'ladi va atmosfera havosiga tashlanadi. Shuningdek 1 tonna toshko'mir yoqilganda 200 kg atrofida kul tushadi, undan 160 kg havoga uchib ketadi.

Insonlar va hayvonlar uchun o'ta xavfli hisoblangan: is gazi, azot oksidi, sulfat anhidridi va boshqa kimyoviy moddalar atmosfera havosini ifloslantiradi.

Inson salomatligi faoliyatida ekologiyaning o'rni va roli qay darajada muhimligi insonlarda ekologik ta'lim tarbiyasi rivojlantirish, ekologik madaniyatni oshirish borasidagi hatti-harakatlar va ularni amaliyotda tadbiiq etish, ekologik muhitning inson organizmiga bo'lgan salbiy oqibatlarni oldini olish maqsadida turli tag'ibot-tashviqot ishlarini o'tkazib turish kabi masalalarni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yishimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi, 20.12.2023.
2. 2030 yilgacha O'zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 02.12.2022 yildagi PQ-436-son qarori.
3. "Yashil iqtisodiyot", A.Vaxabov, Sh.Xojibakiyev, darslik, Toshkent 2020 yil.
4. "Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish", A.Ergashev, A.Sheraliyev, o'quv qo'llanma, Toshkent 2009 yil.
5. "Urboekologiya: muammo va yechimlar", X.Salimov, Y. Raxmatov, Ekologiya xabarnomasi, № 3/2017/ mart.

UDK: 378

Xatira GAYBULLAYEVA,
Tashkent davlat pedagogika universiteti dotsenti v.b., PhD
E-mail: xatiragaybullayeva@gmail.com

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti, PhD A.Jabborova taqrizi asosida

HISTORY AND INTERPRETATION OF LINGUISTIC AND CULTURAL ISSUES OF TRANSLATION

Аннотация

In this article, the comparative study of literary works is gaining momentum in translation studies, the national literature has its own linguistic and cultural characteristics, and the influence of linguistic and cultural aspects in literary translation is studied.

Key words: translation studies, artistic work, linguistic and cultural, culture, communicative.

ИСТОРИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ПЕРЕВОДА

Аннотация

В данной статье в переводоведении набирает обороты сравнительное изучение литературных произведений, национальная литература имеет свои лингвокультурные особенности, изучается влияние лингвокультурологического аспекта в художественном переводе.

Ключевые слова: переводоведение, художественное творчество, лингвокультурологическое, культурологическое, коммуникативное.

TARJIMANING LINGVOMADANIY MASALALARI TARIXI VA TALQINI

Аннотация

Ushbu maqolada tarjimashunoslikda baadiy asarlarni qiyosiy tadqiqi jadal tus olayotgani, milliy adabiyotning o'ziga xos lingvomadaniy xususiyatlarga egaligi va badiiy tarjimada lingvomadaniy jihatlarining ta'siri o'rganilgan.

Kalit so'zlar: tarjimashunoslik, badiiy asar, lingvomadaniy, madaniyat, kommunikativ.

Kirish. Jahon tarjimashunosligida turli badiiy asarlarni qiyosiy tadqiq qilish tobora jadallashib bormoqda. Ma'lumki, tarjima inson faoliyatining eng qadimiy turlaridan biri bo'lib, u tufayli biz jamiyat taraqqiyoti tarixining barcha tafsilotlarini ochiq-oydin tasavvur etamiz. Tarjima xalqaro do'stlik, qardoshlik va hamkorlik manfaatlariga, xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, ilmiy, madaniy va adabiy aloqalarning kengayishiga xizmat qiluvchi qudratli quroldir. U turli xalqlar adabiyotlarining o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri jarayonini tezlashtiradi. Tarjima asarlari tufayli kitobxonlar jahon adabiyoti durdonalaridan bahramand bo'ladi. Shu bilan birga, badiiy tarjima xalqlar o'rasidagi madaniy qarashlar rivojlanish sur'atini jadallashtiruvchi, madaniyatlararo muloqotni takomillashtiruvchi vosita sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda, ayniqsa Yangi O'zbekistonni barpo etish jarayonida o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish borasida keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. "Davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish"[1] dolzarb vazifalardan biri sifatida belgilab berildi. Bu borada tarjimashunoslikning lingvomadaniy xususiyatlarini ingliz va o'zbek tillari misoli orqali qiyosiy aspektida ilmiy tadqiq etish, o'zbek tarjimachiligini yanada takomillashtirish, xorijiy tillardan ona tiliga bevosita yoki bilvosita tarjimalar farqini anglash, turli frazeologik va stilistik vositalarni tarjimada qayta ifodalashiga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Har bir milliy adabiyot o'ziga xos lingvomadaniy xususiyatlarga ega. Shuning uchun ham bu tarjimondan alohida ijodkorlik va me'yor talab qiladi. Zero, u tarjimada ham milliy adabiyotga xos ifoda shakllarini qo'llashi, ham asliyatning o'ziga xosligini yo'qotib qo'ymasligi kerak. V.G.Belinskiy: "Har qanday tuyg'u va har qanday fikrning poetik bo'lishi uchun ular obrazli ravishda ifodalinishi lozim"[2] – deb ko'rsatadi.

Bizning fikrimizcha, deyarli har qanday matnda til birliklarining o'ziga xos funksiyasini – stilistikani tashkil etadigan muayyan yo'llar, nutq shakllari yoki boshqa lingvomadaniy xususiyatlar mavjud. Turli lingvomadaniy xususiyatlarni tildan

tilga tarjima qilish dastlabki hissiy va estetik ma'lumotlarni saqlash yoki o'zgartirishga yordam beradigan maxsus o'zgarishlarni talab qiladi. Tarjima uslublarini o'rganish muhimligi, tarjima qilishda asliyatning madaniy ta'sirini aks ettirish ilmiy uslub matnining lingvomadaniy xususiyatlarini yetarli darajada yetkazish zarurati bilan bog'liq.

Tarjima dunyo madaniyatining taraqqiyotida muhim o'rin tutgan va tutib kelmoqda. Madaniyat xususida fikr yuritganda uning milliyliigi va o'ziga xosligi tushuniladi. Badiiy tarjimada lingvomadaniy xususiyatlarning ta'sirini o'rganar ekanmiz, bu sohada qator xorijiy va mahalliy olimlar turli tadqiqotlar olib borgan. Ammo hanuz bir tildan ikkinchi tilga bevosita tarjimalarda asliyat mazmunini qayta ifodalash masalasini o'rganish dolzarb bo'lib qolmoqda.

Masalaning tarixini o'rganish jarayonida bizni bu borada qilingan asosiy nomzodlik va doktorlik ishlari bilan tanishib chiqishni taqazo qiladi. O'zbek tarjimashunosligida tadqiqotchilar qiyosiy tarjimashunoslik muammolarini o'rganishda asosiy e'tiborni tasviriy vositalar, frazeologik iboralar, realiyalar, maqol va matallarga qaratganlar. Misol tariqasida Sh.Isakova[3], M.Bakaeva[4] Z.Jumaniyozov[5], G.Qobiljonova[6], va N. Dosboevalar[7]ning ishlarini eslab o'tish o'rindir.

Lingvokulturologiyani lingvomamlakatshunoslikdan ham ajratish lozim. Lingvomamlakatshunoslik va lingvokulturologiya o'rganish ob'ektlariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Lingvomamlakatshunoslik tilda o'z aksini topgan milliy realiyalarni o'rganadi. E.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarga ko'ra, milliy realiyalar muqobilsiz til birliklari bo'lib, ular mazkur madaniyatga xos bo'lgan hodisalarni ifodalaydi.

Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o'rganuvchi fan bo'lib, o'zaro aloqadorlikda bo'lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. Binobarin, V.N.Teliya bu haqda shunday yozadi: "Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog'i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo'lgan inson to'g'risidagi antropologik paradigmaga xos bo'lgan yutuqlar majmuasidir"[8].

G.G.Slishkinga ko'ra, "Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog'i, insondagi madaniyat omiliga yo'naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo'lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi"[9].

O'zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar oxirgi o'n yilliklarda paydo bo'la boshladi. Jumladan, Z.I.Solievning nomzodlik ishida o'zbek va ingliz tillaridagi sentensiya, ya'ni axloqiy-talimiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlari yoritilgan[10]. D.Xudoyberganovning "Matnning antroposentrik tadqiqi"[11] nomli monografiyasining alohida bobi o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Shuningdek, professor N. Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida lingvokulturologiyaning mohiyati va bu sohadagi muammolar ko'rsatib berilgan.

Madaniy almashinuv Toledo tarjima maktabi orqali o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqadi. Toledo maktabida tarjimalar Arab tilidan Lotin tiliga, keyinchalik Ispan tiliga qilingan, bu esa o'z navbatida Yevropa Uyg'onish davrining ilmiy

va texnikaviy rivojiga katta hissa qo'shgan. Tarjima tarixi bu munosabatlarni alohida davrlarga bo'lib o'rganadi. Tarjima tarixidagi davrlar o'z ichiga qonli urushlarni hamda imperiyalarning kengayishini olishi mumkin, ammo tarjima tarixining rivoji hech qachon oddiy jarayon bo'lib qolmagan.

"Madaniyat – murakkab, serqirra hodisa, u kommunikativ faoliyatli, yaxlit va ramziy tabiatga ega. U insonning moddiy qadriyatlarini ijtimoiy ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilish tizimidagi o'rmini belgilaydi. U yaxlit, o'ziga xos individuallikka, umumiy g'oya va uslubga ega, ya'ni bu hayot bilan mamot, ruh bilan moddiylik o'rtasidagi kurashning alohida ko'rinishidir. Madaniyat – insonning makon va zamonda faoliyat yuritishiga imkon beruvchi maxsus shakl hisoblanadi"[12].

Tadqiqot metodologiyasi. Turli mamlakatlarda, turlicha madaniy qarashlar majudligi bilan biz tadqiqot qiladigan mavzu nafaqat dolzarb, balki bugungi kun xalqlar o'rtasidagi mushtarak madaniyatlararo muloqotni shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi degan umiddamiz. Masalan, ingliz madaniyatida "erta" tushunchasi o'zbek tiliga qaraganda muhim. Ayniqsa biznes va ishbilanmonlar doirasida muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatli bo'lish uchun siz juda erta turishingiz kerak:

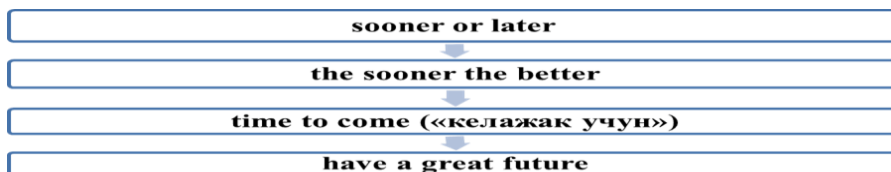
1-rasm. Ingliz madaniyatida "erta" tushunchasining ahamiyati

Asosan, ingliz va o'zbek tillarida bunday frazeologik birliklarni baholashga ijobiy qaraladi, ammo salbiy tomonlari ham kuzatilishi mumkin:

Masalan, **go to sleep at the same time as the hens** madaniy tushunchasini o'zbek tilida uchratmaymiz. Aksincha, ertalab vaqtli turishni xo'roz qichqirishiga qarab olish o'zbek madaniyati va turmush tarziga aylangan. Shuni aytish mumkinki,

ingliz va o'zbek tillari o'rtasida ayrim hollarda madaniy tafovutlar uchray turadi.

Ingliz madaniyati uchun kelajakni rejalashtirish ko'proq xarakterlidir. Inglizlar o'zbeklar kabi o'tmishda yoki hozirda emas, balki kelajakda yashaydilar. Ular allaqachon o'zlarining kelajagini, ba'zi voqealarni, muvaffaqiyatlarni va hokazolarni kutadi:

2-rasm. Inglizlarda "kelajak" tushunchasining ahamiyati

Inglizlar hamma narsani o'zgartirish mumkin va o'zgartirib bo'lmaydigan narsa yo'qligiga ishonishadi, o'zbek xalqi esa ba'zi voqealarning muqarrarligiga, hamma narsa oldindan belgilab qo'yilgan, ya'ni mavjudlik o'zbek madaniyatiga ko'proq xosdir.

Ingliz va o'zbek tillarida "kech" lingvomadaniy xususiyatga ega tushunchalar unchalik ko'p uchramaydi. Ushbu lingvomadaniy xususiyatni ijobiy ham, salbiy ham baholash mumkin.

Ikkala tilda ham harakatsizlikdan ko'ra harakat afzalroqligini quyidagi tasvirda ko'rib chiqamiz:

3-rasm. Ingliz va o'zbek tillarida "kech" lingvomadaniy xususiyatining ahamiyati

Lingvomadaniy xususiyatlarda madaniyat vakillarining fikrlash tizimi orqali turli xil yo'nalishni ochib beradi. Lingvomadaniy xususiyatlar an'anaviy ravishda monoxronik va polixronik madaniyatlarini ajratadi va bu bo'linish turli mamlakatlar aholisining vaqt bilan qanday bog'liqligini kuzatishga asoslanadi.

Tahlil va natijalar. Monoxronik madaniyatlar (G'arbiy Yevropa va AQSh) vakillari vaqtni oldindan rejalashtirishga moyil bo'lib, narsalarni birin-ketin joylashtirishadi. Shveysariyaliklar, nemislar, shvedlar, amerikaliklar va "vaqt bilan band" boshqa xalqlarning punktualligining kelib chiqishini etikasidan bilib olish mumkin.

Polixronik madaniyat vakillari (Janubiy Yevropa, Lotin Amerikasi, Afrika mamlakatlari) narsalarni imkoniyatlar to'plami sifatida rejalashtirishadi va hech qachon qat'iy ketma-ketlikka amalga oshirilmaydi.

Polixronik madaniyatlar odamlar, tarmoq va oila bilan muloqot qilishga qaratilgan bo'lsa, monoxronik madaniyatlar vazifaga yo'naltirilgan, rasmiy ma'lumotlar bilan ishlash va individual yutuqlarga qaratilgan bo'ladi. Masalan, inglizabon mamlakatlari polixronik (poliaktiv) ishbilanmonlik madaniyati hukmron bo'lganligi bilan ajralib turadi.

Tarjima tarixining ayrim davrlari juda yaxshi tadqiq qilingan. Misol tariqasida Injilning tarjima qilinishi, missionerlar,

Hindistondagi Sharqshunos tarjimonlar kabilarning ishlarini olish mumkin. Shunday bo'lsada tarjima tarixida ko'plab o'rganilmagan davrlar mavjudki, ularni tadqiq qilish tarjimashunoslik va tarjima tarixining asosiy vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Olimlar yaqin yillar ichida mustaqil tarjimonlar va ularning ishlarini tadqiq qila boshlashdi. Angliyalik Konstans Garnett va Amerikalik Gregori Rabassa rus va lotin Amerikasi adabiyotining buyuk namunalarini ingliz tiliga tarjima qilishlari bilan mashhurdirlar. Sharqiy Yevropadagi siyosiy erkinlikning uyg'onishi davrida Amerika va Angliya yozuvchilarining qalamlariga mansub buyuk asarlarning tarjimalari paydo bo'la boshladi. Tarjima tarixi dunyo madaniyatidagi hal qiluvchi ammo ko'pincha ko'rinmas hisoblangan kesishuvlarning tarixi hamdir.

Xulosa va takliflar. Keyingi yillarda badiiy tarjimaning madaniyatlararo muloqotdagi o'rni alohida ta'kidlanmoqda.

Tarjima halqlarning bir birlari bilan muloqot qilishlari va o'zaro tajriba almashinishlari uchun keng imkoniyatlar yaratib bermoqda desak yanglishmaymiz. Tarjimaning rivojlanishi natijasida dunyo adabiyotining rivojlanishi ham keng ko'lamlar bilan bormoqda. Bunga misol qilib, g'arb adabiyotida yaratilgan adabiy janrlarning sharq adabiyotiga kirib kelishini va sharq adabiy janrlarining g'arb adabiyotida munosib o'rin egallashini misol qilish mumkin.

Mamlakatimiz madaniyatining shakllanishida, xalqimizning ma'naviy, axloqiy, intellektual saviyasining oshishida tarjimaning o'rni ham alohidadir. Aynan badiiy tarjima bizga dunyo madaniyatlarining eng go'zal qirralarini o'zlashtirishga va salbiy taraflari hususida mulohaza qilishni o'rgatdi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son Farmoni // <https://lex.uz/docs/-5058351>
2. В.Г.Белинский. Мақолалар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1951. – Б.141.
3. Исакова Ш.И. "Бадий таржимада миллийлик ва тарихийликнинг акс этирилиши (Ойбекнинг "Навой" романи французча таржимаси мисолида)" ЎзМУ. Фил.фан.ном. Тошкент, 2004, -130 б.
4. Бақоева М.К. "Англия, Акш адабиётидан ўзбек тилига шеърлий таржима ва қиёсий шеършunosлик муаммолари" БухДУ, . Фил.фан.док. Тошкент, 2004, -305б.
5. Жуманиёзов З.О. "Равшан" дostonи немисча таржималарида миллийликни қайта яратиш" Ал Хоразмий номидаги Урганч ДУ фил.фан.ном. Урганч, 2008, -156 б.
6. Қобилжонов Г.К. "Метафоранинг системавий лингвистик таҳлили" Тил ва адабиёт институти. Фил.фан.ном. Тошкент, 2000, -211 б.
7. Н.Т.Досбоева "Бевосита таржимада бадий услубни қайта тиклаш". (Америка ҳикоялари таржимаси мисолида) Филол. фанлари номзод... дисс. автореф. – Т., 2011. -126.
8. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. –С. 222
9. Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. –М.: Издательский центр «Академия», 2000. –С. 91.
10. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дисс...канд.филол.наук. –Ташкент, 2010. –С. 25
11. Худойбергенова Д. Матнинг антропоцентриқ тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 49.
12. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: Становление антропологической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1. – С. 64.

Зулайхо ДАДАХОНОВА,
Преподаватель Ферганского государственного университета
E-mail: zulayxo.dadahonova@mail.ru

на основе рецензии составленной, доктором педагогических наук (PhD) Ферганского Медицинского Института
Общественного Здравья Иминахуновой Ироды Хусейновны

CONTROL OF LEARNERS' KNOWLEDGE IN HISTORICAL ASPECT

Annotation

In this article the role of control is described and the history of problem of control from the ancient times up to now is studied and analyzed. The most important works of scholar regarding the study of control are presented.

Key words: control, ancient times, medieval period, methods, self-control forms, scholars, pedagogists.

КОНТРОЛЬ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Аннотация

В данной статье описана роль контроля, изучена и проанализирована история проблемы контроля в древних времен по наши дни. Приведены примеры наиболее важных работ ученых по изучению контроля.

Ключевые слова: контроль, древние времена, средневековый период, методы, формы самоконтроля, ученые, педагоги.

O'QUVCHILAR BILIMINI NAZORATI TARIXIY ASPEKTDA

Аннотация

Ushbu maqolada nazoratning o'rni yoritilgan, nazorat muammosining qadimgi davrlardan hozirgi kungacha bo'lgan tarixi o'rganilgan va tahlil qilingan. Nazoratni o'rganish bo'yicha olimlarning eng muhim ishlariga misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: nazorat, antik davr, o'rta asrlar davri, o'z-o'zini nazorat qilish usullari, shakllari, olimlar, o'qituvchilar.

Введение. Роль контроля в образовании связана оценкой знаний и умений учащихся. Являясь, единой дидактической и методической системой тестирования, которая проходит при руководящей и организующей роли педагогов, имеет и носит совместный характер, объединяющий преподавателей и учащихся, и направлен на оценку результатов [1], контроль считается одной из важнейших составляющих учебного процесса на каждом этапе образования.

История проблемы контроля знаний учащихся связана с постоянной необходимостью оценки знаний учащихся и отражает постоянное стремление улучшить методы и инструменты оценки для более точного отражения образовательного прогресса.

Знание истории проблемы контроля знаний учащихся имеет несколько важных причин:

- понимание эволюции методов контроля
- улучшение существующих методов
- принятие обоснованных решений
- развитие профессиональных компетенций

Литературный обзор. Контроль знаний учащихся важен и необходим на всех этапах образовательной деятельности и его изучением занимались такие ученые как Ф. Гальтон, Д. Кеттел, Э. Торндайк, Я. Коменский М. В. Ломоносов, П. Ф. Каптерев, В. П. Вахтеров, С. Френе, М. Монтессори, К. Д. Ушинский и другие.

Методология исследования. Для определения роли контроля и изучения развития как проблемы контроля так и форм и видов контроля знаний учащихся были использованы такие методы теоретического исследования как индукция, дедукция, анализ и синтез работ ученых касающихся этой темы.

Анализ и результаты. Проблема контроля и оценки знаний обучаемых в педагогическом процессе сопровождается процесс обучения с доисторических времен. В древнеиндийской литературе "Бахавадгите" учитель-Кришна преподает через вопросы и ответы, используя логику изложения новых знаний и примеров для контроля качества обучения.

В главе «Об учении», из трактата «Книга обрядов», созданном последователями Конфуция, речь идет о содержании и о порядке проверки степени усвоения знания в древнем Китае. Так, после первого года обучения, у учеников проверяли умение читать и способность к учению. Через три года проверяли, питает ли ученик уважение к учению, приятно ли ему общество товарищей; через пять лет проверяли широту знаний и привязанность к наставнику; через семь лет проверяли способности к научным рассуждениям и умение выбирать друзей. И, наконец, через девять лет, при завершении обучения учащийся должен был уметь делать умозаключения, «твердо стоять в науке» [2].

В беседах философа Древней Греции, Сократа описывается управление процессом усвоения знаний, необходимость непрерывной обратной связи и важность применения обучающего контроля в процессе преподавания.

В эпоху средневековья действительно появились новые образовательные структуры и методы обучения. Университеты, медресе, факультеты и монастырские школы стали центрами образования и культуры. Олимпиады, экзамены и аттестации стали способами проверки знаний учащихся.

Мыслители Ближнего и Среднего Востока в период средневековья придавали значение постепенности усложнения обучения, индивидуальным заданиям и учету способностей учеников. Они акцентировали внимание на практическом применении знаний, следя за тем, как ученики используют полученные знания на практике. Методы обучения, такие как диктанты и организация дискуссий, способствовали развитию навыков выражения мысли учеников. Свообразной была мера поощрения. Исследователи истории педагогики приводят пример: лучший ученик проезжает верхом по улицам, а товарищи (одноклассники) дарят ему сладости [3].

Создание университетов в Европе в средние века стало важным этапом в развитии образования и науки. Методы обучения в университетах средневековой Европы были разнообразными и включали в себя как традиционные методы, так и новые приемы контроля знаний. Диспуты (дебаты), составление писем, переводы текстов,

индивидуальные выступления и другие методы помогали студентам развивать аналитическое мышление, критическое мышление и коммуникативные навыки [6]. Система аттестации выпускников университетов, включающая присвоение степеней бакалавра и магистра, играла важную роль в оценке знаний и умений студентов. Эти степени подтверждали уровень образования и компетенций выпускника, отражая его способности и достижения в области науки и образования.

Иезуитские школы эпохи Возрождения внесли значительный вклад в развитие системы образования и контроля результатов обучения. Ключевыми принципами иезуитских школ были регулярный контроль учебных достижений, заучивание материала наизусть, опросы и соревнования, письменные испытания и анализ результатов. Они создали основу для развития современных методов обучения и контроля результатов обучения, которые оказали влияние на формирование образовательных систем в различных странах. По окончании учебного года проводились экзамены. Традиционным стало применение мер поощрения и наказания. В связи с этим следует особо подчеркнуть, что первые попытки введения системы отметок в виде баллов были предприняты именно в иезуитской системе обучения [4].

Прогрессивные идеи в отношении реорганизации системы образования, в которой присутствуют и идеи контроля знаний, были высказаны мыслителями

эпохи Возрождения и Нового времени. Французский мыслитель М. Монтень утверждал, что ученики не должны усваивать предмет на веру, они должны проверять истинность знаний на практике. Ребенок есть природная индивидуальность, следовательно, должны быть диагностированы его психологические особенности [5].

Я. А. Коменский впервые ставит вопрос о необходимости закономерностей и принципов обучения, учета самостоятельности и самоконтроля, контроля за действием учеников. Его идеи созвучны с сегодняшними требованиями системы образования. Обоснованная им классно-урочная система потребовала проверки усвоения [6].

Разделение учебного процесса на ступени обучения по разработкам и исследованиям немецкого педагога И. Гербарта помогло исследователям XX века разработать более детальные стадии учебного процесса и этапы продвижения ученика от незнания к знанию.

Русский ученый академик М. В. Ломоносов также уделял большое внимание обучающему контролю в процессе обучения. Он признавал важность систематической проверки знаний и навыков учеников, чтобы обеспечить их успешное развитие и обучение. Активное использование обучающего контроля позволяет педагогам эффективно оценивать прогресс учеников и вносить коррективы в образовательный процесс для достижения лучших результатов. Он в свое время предложил своеобразную дидактическую систему по методу «экзерциций», т. е. упражнений, выполняемых учащимися в школе и дома. По его рекомендации, учащиеся должны выполнять упражнения, а учитель в сводной таблице — отмечать результат. После лекции учителя ученики делают перевод текстов, решают короткие задачи. В конце месяца проверяются знания учащихся с привлечением учеников из других классов. Проводятся ежегодные экзамены. Лучшие ученики школы награждаются [7]. Действительно, различные педагоги предлагали разнообразные методы контроля и поощрения учеников в процессе обучения. М. В. Ломоносов, П. Ф. Каптерев, В. П. Вахтеров, С. Френе, М. Монтессори и К. Д. Ушинский внесли значительный вклад в развитие методов обучения и контроля успеваемости учащихся.

Индивидуализация обучения, самоконтроль, самокритичность, развитие навыков самостоятельности и анализа результатов обучения — все эти аспекты были важными для педагогов при разработке методов контроля и поощрения учеников.

Таким образом, разнообразие методов контроля и поощрения, предложенных выдающимися педагогами, способствовало более эффективному обучению, развитию навыков самостоятельности и анализа учебного материала учащимися. На уроках вместо опроса и выставления баллов приоритеты были отданы повторению и закреплению знаний, активному диалогу учителя с учащимися, что по его мнению К. Д. Ушинского, наилучшим образом способствовало развитию умственных способностей учащихся [8].

В 19 веке началось становление национальных систем образования и Министерства образования начали контролировать соблюдение стандартов образования. Была приведена в порядок аттестация знаний учащихся, организация различных форм проверки качества зачётов и экзаменов, письменных и устных проверок знаний.

Образование сделало большой шаг в развитии благодаря появлению учебных пособий и учебников по педагогике, методике обучения различным предметам, методам и приемам организации проверки знаний учащихся. Отдельные работы были написаны о сущности и организации экзаменов, об оценках знаний учащихся.

В 90-х годах 19 века педагоги совместно с психологами начали использовать тесты, разработанные такими американскими учёными как Ф. Гальтон, Дж. Кеттелл, Э. Л. Торндайк для измерения умственных способностей учащихся школ и изучения связи между умственными действиями и результатами учебного процесса.

В начале XX века появились стандартизированные тесты по школьным предметам. Они начали широко использоваться в образовательном процессе.

В XX веке развитие контроля знаний учащихся прошло через несколько этапов и изменений. В начале века учебные программы и методы оценки знаний были довольно жесткими и формализованными, с акцентом на запоминание фактов и правильных ответов на тестах. Однако со временем подход к контролю знаний стал меняться. Появились новые методы оценки, такие как проектные работы, практические задания, обсуждения и дебаты. Это позволило более полно оценивать уровень понимания материала и развивать критическое мышление учащихся. Также важным шагом в развитии контроля знаний стало внедрение компьютерных технологий. Онлайн-тестирование, электронные портфолио, системы аналитики данных помогли учителям и школам более эффективно отслеживать прогресс учащихся и адаптировать учебный процесс под их потребности.

В целом, развитие контроля знаний в 20 веке шло от формализованных методов к более гибким и индивидуализированным подходам, способствующим развитию не только знаний, но и навыков учащихся.

Выводы. В заключении можно отметить, что история контроля знаний учащихся является длинной и разнообразной, начиная с древних времен и до современности. Методы контроля знаний эволюционировали и изменялись в зависимости от культурных, социальных и философских особенностей различных эпох.

Исследование роли контроля в образовании показывает, что он играет важную функцию в процессе обучения, помогая учителям оценивать уровень знаний учащихся, а также мотивируя их к достижению лучших результатов. Однако необходимо учитывать, что современные подходы к контролю должны быть гибкими, инновационными и адаптированными к потребностям каждого ученика.

Таким образом, изучение истории контроля знаний учащихся позволяет лучше понять его роль в образовании и развитии обучающихся. Важно стремиться к постоянному совершенствованию методов контроля, чтобы обеспечить эффективное обучение и развитие каждого учащегося в современном мире.

ЛИТЕРАТУРА

1. Jurayeva Gulmira Maxamataminovna. (2023). PEDAGOGICAL CONTROL, ITS STRUCTURE AND CONTENT. *Conference Zone*, 26–38. Retrieved from <http://www.conferencezone.org/index.php/cz/article/view/931>
2. Древнекитайская философия: собрание текстов. В 2-х т. Т. 2. М., 1973.
3. Антология педагогической мысли России второй половины XIX — начала XX в. М., 1990. С. 32.1
4. Джурицкий А. Н. Указ. изд. С. 77.
5. Медведев А. П. История педагогики в культурно-историческом освещении для самообразования и специально-педагогического характера. Пг., 1917. С. 89.
6. Калдыбаев С. ПРОБЛЕМА КОНТРОЛЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ОБУЧЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОПЫТЕ
7. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: В 2 т. Т. 2. М., 1982. С. 189.
8. Ломоносов М. В. О воспитании и образовании. М., 1991. С. 160.
9. Архив Ушинского. М., 1960. Т. 2. С. 230–270.

Venera DJUMABAeva,
Senior Teacher at Karakalpak State University
E-mail: venera0282@mail.ru

Qoraqalpoq davlat universiteti professori J. Seytjanov taqrizi asosida

AUTHENTIC TEXT AND WORKING METHODS AT DIFFERENT STAGES OF EDUCATION

Аннотация

The article states that reading authentic texts in teaching a foreign language in general education, especially in high school, plays a crucial role. The motivation for reading is based on the realization of its usefulness and necessity for expanding the boundaries of cognition by mastering reading in a foreign language.

Key words: At the initial stage of learning, pre-textual, textual and post-textual tasks, middle stage of teaching, work with text-narrative, senior stage of teaching, authentic materials.

АУТЕНТИЧНЫЙ ТЕКСТ И МЕТОДЫ РАБОТЫ НА РАЗНЫХ ЭТАПАХ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье указывается, что чтение аутентичных текстов при обучении иностранному языку в общеобразовательных школах, особенно в старших классах, играет важнейшую роль. Мотивация чтения основана на осознании его полезности и необходимости расширения границ познания путем овладения чтением на иностранном языке.

Ключевые слова: Начальный этап обучения, дотекстовые, текстовые и послетекстовые задачи, средний этап обучения, работа с текстом-повествованием, старший этап обучения, аутентичные материалы.

TA'LIMNING TURLI BOSQICHILARIDA ASL MATN VA ISH USULLARI

Аннотация

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida, ayniqsa, o'rta maktabda chet tilini o'rgatishda autentik matnlarni o'qish hal qiluvchi o'rin tutadi. O'qish motivatsiyasi chet tilida o'qishni o'zlashtirish orqali bilish chegaralarini kengaytirish uchun uning foydaliligi va zarurligini anglashga asoslanadi.

Kalit so'zlar: O'rganishning boshlang'ich bosqichida, matndan oldingi, matn va matndan keyingi vazifalar, o'qitishning o'rta bosqichi, matn-hikoya bilan ishlash, o'qitishning yuqori bosqichi, autentik materiallar.

Introduction. Teaching reading in a foreign language is designed to provide receptive mastery of language material and develop cognitive competence of students, because on the one hand, it is language activities, and on the other hand, the basis for the formation of information and academic skills. Based on these skills, a person is able to navigate in modern information flows.

At the senior stage of teaching, reading increasingly acts as language activities, when a student reads not so much to fulfill task as to get the necessary information from the text and use it. The completeness and accuracy of information retrieval depends on the specific speech task.

Literature review. Preference should be given to academic texts at the initial stage of teaching. Sometimes authentic texts can be included to broaden the students' horizons. The quality of learning of authentic material can be improved by using certain exercises and tasks[1].

Mastery of reading technology is accomplished through pre-text, in-text, and post-text assignments.

Research Methodology. Pre-text assignments are aimed at modeling the background knowledge necessary and sufficient for the reception of a particular text, at eliminating semantic and linguistic difficulties of its understanding and at the same time at the formation of reading skills and abilities, at developing a "comprehension strategy". They take into account lexicogrammatical, structural and semantic, linguostylistic and linguocultural features of the text to be read.

In text tasks, learners are offered communicative settings, which contain instructions on the type of reading, speed and the need to solve certain cognitive-communicative tasks in the process of reading. Pre-reading questions should meet a number of requirements:

- they are built on the basis of actively learned vocabulary and grammatical structures not used in the text in this form;
- the answer to the preparatory question should reflect the main content of the relevant part of the text and should not be reduced to a single sentence from the text;

- the questions together should be an adapted interpretation of the text.

In addition, students perform a number of exercises with the text, providing a specific type of reading skills and abilities.

Post-text exercises are designed to check reading comprehension, to control the degree of reading skills and possible use of the obtained information in future professional activities.

The tasks to the texts also reflect their linguistic complexity. When teaching reading, students are presented texts with both removed (adapted) and unresolved difficulties (authentic), and the main thing remains the solution of semantic problems. The tasks, fixing attention on the language material and removing language difficulties, fulfill the role of a means and are of a subordinate nature. Below we offer tasks for texts. Tasks related to the control of text comprehension[2].

Analysis and results. Nowadays, more often when teaching reading, test tasks are used that use symbolism, i.e., numbers and letters to demonstrate understanding. The most common tests used in connection with reading are multiple choice and matching tests. Tasks that involve quoting from the text. Exact citation is convincing evidence of understanding without the use of productive forms of work; when quoting, the reader uses ready-made text material, choosing it in accordance with the semantic task. When quoting, silent reading is combined with reading aloud (and sometimes with writing). Quoting exercises occupy a large place in the work on reading. Sometimes quoting serves only as a means of revealing how carefully the text has been read. In this case, the task is aimed at finding a sentence in the text suggested by the Karakalpak equivalent. For example: "Find sentences in the text that correspond to the following Karakalpak sentences". Quotations can be cited to confirm/refute factual phenomena and to solve problematic issues. Quoting takes place at all stages of teaching. Question-and-answer exercises. They occupy a large place among the exercises that stimulate and control the understanding of the text. For example, in the question

to the text: "Why did the tourists go to Samarkand?" - specific facts are prompted: actors (tourists), where they went (Samarkand), besides, the question also informs that the purpose of the tourists' trip is named in the text. Thus, the question reduces the measure of uncertainty, it firmly controls the reader's attention.

There are many different types of comprehension questions. There can be questions to the text, assuming a quotation in the answer, i.e. ready material. Quite typical in this regard are the following tasks: "Read the text and find answers to the questions in it". Performing a task of this kind can reliably enough show comprehension.

Possible questions that introduce the text-riddle. The answer to the question is usually laconic: just a guess, behind which, however, is a careful and interested reading, taking into account all the details. Examples of tasks of this type:

Find out from which fairy tale this passage is taken.

Find out why the text is called like that.

Read and say who the article is about.

There are questions that suggest a free response, although derived from the content of the text, but absent in the text itself. This kind of question mobilizes productive forms of work. It is most often a question that reveals cause-and-effect relationships: "For what purpose? Why? On what grounds?" Why are the words "buy", "sell", "seller", "buyer", "cashier" put in quotation marks in this text?" (A suggested answer: "This is not a real store, but a game of store"), etc. [3:238]

When answering a question requiring a free response, it is possible to answer in the native language, as the main thing is to give students the opportunity to prove their reading comprehension, rather than to show their ability to formulate an answer in a foreign language.

Much also depends on the place of the question: whether it is put before the text or after it. The question before reading the text, directs the reader's attention, it reveals the subject of the story, thereby reducing the measure of uncertainty. Post-text question contributes to the processing of specific information, helps to identify the main thing and essential details.

Questions about the text predetermine the type of reading. Thus, the question of the general idea of the text: "What is it about? What is the main idea?" or: "Answer the question posed in the title" - orientates to the scanning of the text.

Work on the text is carried out in three stages:

The task of the first is to maximize the "appropriation" of the content plan of the text, its linguistic material and composition. This is facilitated by tasks aimed at extracting different levels of information from the text:

recognizing grammatical and lexical phenomena characteristic of the sample text,

communicative-oriented systematization of grammatical and lexical phenomena,

answering questions,

drawing up a plan or logical-semantic maps,

selecting key words for each paragraph of the plan,

writing out the main sentences of each paragraph,

making associograms (associative graphs),

searching for linking words that define the logic and sequence of the text, etc.

The second stage involves a variety of retellings of the source text:

close to the text,

on behalf of different characters.

Speech at this stage has a reproductive and reproductive-productive character, which is associated with the possibility of partial transformation of the text, making additions and elements of evaluation.

The third stage involves the complete processing of the text. The newly created text is characterized by motivation, communicativeness, personal coloring and under the condition of relative independence of creativity can be considered as the student's own speech of productive character.

The methodology of work with a text-story is somewhat different from work with a sample text. In lexical and compositional terms, a story can be more complicated than a

sample text, and the main tasks in working with it are creating conditions for understanding the content of the text as a whole, developing the skills of assumption, guessing, developing the ability to ignore language difficulties, fostering an emotional attitude to what is read. A story that tells about the problems and experiences of the actors, about their relationships can serve as a basis for the development of intercultural and, in the zone of the nearest development of students, interpersonal communication skills.

Working with a text-story includes pre-textual, textual, and post-textual stages.

Pre-text work prepares students for reading. The task of this stage is to arouse students' desire to get acquainted with the text. Personal interest in reading the text, emotional attitude to it increases the effectiveness of work. In order to clarify the pre-verbal situation, a special system of pre-textual exercises is used. This can be information about the author and the time of writing. For pre-textual exercises, a selection of linguistic means of the text is carried out (realities of the country of the studied language, carrying historical and national-cultural information, lexical units reflecting the author's attitude to the characters, the social essence of the characters). By introducing additional, expanding information, the context is expanded, as if unfolding the information of the text: it can be illustrations, footnotes, references. Pre-text exercises are also necessary, which would be aimed at developing reading mechanisms, language guessing, at expanding the potential vocabulary (including through the formation of skills of semantization of words in context). Pre-text work includes: introduction to the situation, general mood for reading; discussion of information about the author; introduction to the problems of the text, activation of the knowledge that students have on the problem; removal of language difficulties. At the same time, they themselves decide which words are important for them to understand the text. In general, the following tasks can be referred to the pre-textual stage:

- read the prop words and phrases and name the theme of the text;

- familiarize with new words and guess what the text is about;

- guess by the scheme of key words about the content of the story and title it;

- determine the theme of the text from the illustration;

- read the title and say what the text may be about;

- find a word in the title that conveys the author's assessment;

After preliminary work comes the stage of reading the text (textual). At this stage, it is important to correctly formulate the assignment to the text:

- read the first paragraph of the story and tell what the story is about (topic);

- read the first paragraph of the story and find in it a sentence containing the main information;

- read the story to the end and find in the last paragraph a sentence containing the argumentation of the main idea (idea);

- read the story and name the words that carry the greatest semantic charge;

- indicate the sentences that are most related in meaning to the title;

- read a paragraph and formulate the main idea in one sentence, etc.

The post-textual stage of work is aimed at the student expressing his/her attitude to the readings. The aim of this stage is to form in students the skills and abilities of semantic processing of the text. Textual and imitative-reproductive exercises are used. For further consolidation of the material and motivation of students' creative work, productive-creative exercises and all kinds of role-playing situational games are used.

Learners can:

- express their agreement/disagreement with the following statements;

- distribute the given questions in the sequence that corresponds to the content of the text;

- express the main idea of the text, explain its title;

- describe the environment in which the characters lived;

- tell about the feelings and thoughts of the hero at a certain moment;

Work with the text-letter - depends on its content and in general is similar to the technologies described above: answering questions, selecting information, adding such tasks as "writing a reply letter" to the post-text assignments. Letters received by e-mail make a special feature of the work. In an e-mail letter, there are arbitrary line breaks. Students can be offered the following tasks for working in pairs/groups:

The use of authentic materials at the primary and intermediate stages of learning is relatively limited due to the presence of a large number of lexical, grammatical, phonetic difficulties, while at the senior stage students already have a sufficient stock of knowledge on the main linguistic aspects. Thus, the use of authentic materials and consideration of the peculiarities of working with them in the learning process seems to us more appropriate and effective at the senior stage of teaching.

The specificity of authentic materials as a means of teaching at the senior stage provides communication with real objects, stimulating almost genuine communication: students seem to become participants of all situations played with their help, play certain roles, solve "real", life problems. The effect of participation in the everyday life of the country of the target language with its special culture not only contributes to the teaching of a natural, living language, but also serves as a powerful stimulus to increase the motivation of students. [4]

It is necessary to pay special attention to the analysis of speech behavior of speakers depending on the situation. The teacher should pay attention to how communicators address each other in situations of official/unofficial communication, how they

ask for information, make a request, say hello, goodbye, start and end a conversation, etc. It is also necessary to inform students of the words assigned to certain situations (greetings, references, congratulations).

Conclusion. In this exercise, the questions are given before the text, but not in the order in which the information appears in the text. In order to complete the activity quickly and correctly, students must scan the text until they find the relevant information. Only then does the pace of reading slow down and begin to read in more detail. Without specifically aiming to monitor reading technique, this monitoring format provides a solution to this problem. Obviously, if the reading technique is not well developed, it is not possible to complete all the proposed tasks in the allotted time.

Thus, the well-thought-out organization of the teaching process, clear and logical presentation, maximum reliance on active thinking activity, a variety of teaching methods, clarification of the tasks of perception allows to create internal motivation, to direct the attention of students to the points that will help to program future practical activity with the read material.

In conclusion, it should be emphasized once again that the ultimate goal of teaching in high school is the graduate's acquisition of skills and abilities to perceive and understand foreign-language speech, which will help him/her to take part in acts of oral communication. However, since students do not have sufficient contacts with native speakers, the effective achievement of this goal is impossible without the use of authentic materials, as it is they that ensure the formation of the ability to understand foreign-language speech in natural conditions of communication.

REFERENCES

1. Рогова, Г. В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе/ Г. В. Рогова, И. Н. Верещагина. М.: Просвещение, 2010. 264 с.
2. Соловова, Е. Н. Развитие и контроль навыков чтения / Е. Н. Соловова, В. Г. Апалькова. М.: Наука, 2011. 287 с.
3. Соловьевич, Н. А. Обучение чтению аутентичных текстов лингвострановедческого содержания / Н. А. Соловьевич. ИЯШ, 2010. 243 с.
4. Троянская, Е. С. Обучение чтению научной литературы / Е. С. Троянская. М.: Наука, 2012. 268 с.
5. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация [Текст] / С.Г. Тер-Минасова – М., Слово, 2000. – 261 с.
6. Фоломкина, С. К. Методика обучения чтению на английском языке в средней школе: / С. К. Фоломкина. М.: Наука, 2011. 265 с.
7. Халеева, И. И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи / И. И. Халеева. М.: Высшая школа, 2011. 267 с.
8. Хуторской, А. В. Методика обучения аутентичными текстами / А. В. Хуторской. М.: Просвещение, 2014. 230 с.
9. Bernhardt E.B. 1991. Reading development in a second language: theoretical, empirical, and classroom perspectives. Norwood, NJ: Ablex. – 179 p.
10. Boyd D.R., 2003. Using textbooks effectively - getting students to read them: Teaching Tips, Association for Psychological Science. – 126 p.
11. Brost B.D., and Bradley, K.A., 2006. Student compliance with assigned reading: A case study: Journal of Scholarship of Teaching and Learning, v. 6, no. 2, pp. 101-111.

Renat JUMAMURATOV,

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti huzuridagi

Nukus konchilik instituti katta o'qituvchisi

E-mail: renatjumamurotov@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor v.b T.Islomov taqrizi asosida

IMPROVING TEACHING EFFICIENCY USING MODERN EDUCATIONAL TOOLS

Annotation

This article provides information on increasing the effectiveness of education with the help of modern educational programs and teaching technologies. Based on this information, questionnaires were organized among teachers and students. Many people have approved the ideas that teaching modern methods through computer technologies is effective and high-quality in the educational system. The results of our research showed that the use of computer tools in the organization of teaching technologies in modern educational programs is a way to improve the quality of education.

Key words: Education, didactic system, traditional education, teaching technology, educational efficiency, information technology, pedagogical research, teaching methods, multimedia programs, audio and video lessons.

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВ

Аннотация

В данной статье представлена информация о повышении эффективности образования с помощью современных образовательных программ и технологий обучения. На основе этой информации были организованы анкетирования среди преподавателей и учащихся. Многие одобрили идеи о том, что обучение современным методам с помощью компьютерных технологий является эффективным и качественным в системе образования. Результаты нашего исследования показали, что использование компьютерных средств при организации технологий обучения в современных образовательных программах является способом повышения качества образования.

Ключевые слова: Образование, дидактическая система, традиционное образование, технология обучения, эффективность образования, информационные технологии, педагогические исследования, методы обучения, мультимедийные программы, аудио и видеуроки.

ZAMONAVIY TA'LIM VOSITALARI YORDAMIDA O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Аннотatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim dasturlari va o'qitish texnologiyalari yordamida ta'lim samaradorligini oshirish bo'yicha ma'lumotlar berib o'tilgan. Bu ma'lumotlarga asoslangan holda o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida so'rovnomalarni tashkil qilindi. Ko'pchilik ta'lim tizimida zamonaviy metodlarni kompyuter texnologiyalari orqali o'qitish samarali va sifatli degan fikrlarni maqulladi. Tadqiqot natijalarimiz shuni ko'rsatdiki, zamonaviy ta'lim dasturlarida o'qitish texnologiyalarini tashkil etishda kompyuter vositalaridan foydalanish ta'lim sifatini oshirishning bir usuli hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Ta'lim, didaktik tizim, an'anaviy ta'lim, o'qitish texnologiyasi, ta'lim samaradorligi, axborot texnologiyalar, pedagogik tadqiqotlar, o'qitish metodlari, multimedia dasturlari, audio va video darslar.

Kirish. Zamonaviy ta'lim dasturiga asoslangan maktablarda kimyo ta'limining asosiy maqsadi o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy muhitda hayotga tayyor bo'lgan kimyoviy savodli, madaniy jihatdan rivojlangan, ma'naviy ijodiy, kasbiy malakali shaxsni shakllantirish bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunga qadar dunyo maktablarida sinf-dars ta'lim tizimiga asoslangan an'anaviy ta'lim ustunlik qilmoqda. G.K.Selevko ta'kidlaganidek [1], bunday ta'lim tizimining o'ziga xos belgilari:

- bitta o'qituvchi sinfni tashkil etuvchi taxminan bir xil yoshdagi va tayyorgarlik darajasidagi o'quvchilarning katta (25-30 kishi) kontinenti bilan ishlaydi;

- sinf jadvalga muvofiq yagona yillik reja va dastur asosida ishlaydi;

- darslarning asosiy birligi darsdir. U odatda bitta o'quv mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, o'quvchilarni bir xil material ustida ishlashga majbur qiladi;

- darsda o'quvchilarning ishi o'qituvchi tomonidan boshqariladi, u ish natijalarini baholaydi.

Bunday ta'lim tizimi (didaktik tizim) odatda «katta guruh» deb nomlanadi. O'qitish amaliyotida siz «kichik guruh» va «repetitorlik» didaktik tizimlarini ham topishingiz mumkin. Ushbu turdagi didaktik tizimlarda ta'limni individuallashtirish darajasi ancha yuqori va qoida tariqasida, an'anaviy ta'limga nisbatan ancha ta'lim sifati va o'qitish samaradorligiga erishiladi. Ushbu tizimlarda, asosan o'quvchilarning samarali ijodiy faoliyati darajasiga erishish mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, bunday

treningning narxi katta, shuning uchun repetitorlik tizimi cheklangan doiraga ega. Ammo muhim narsa shundaki, ushbu tizim o'quv jarayonining maksimal samaradorligi darajasini belgilaydi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, sinf - dars shaklining ijobiy tomonlari bor. Xususan, ta'limning tizimli tabiati, o'quv materialini tartibli, mantiqiy ravishda to'g'ri yetkazib berish, tashkiliy ravshanlik va ommaviy o'qitish paytida resurslarning maqbul xarajatlari ijobiy ta'sirga erishish uchun muhimdir. Sinf-dars shaklining barcha ijobiy tomonlari bilan u bir qator muhim kamchiliklarga ega. Asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: mustaqillik o'rganishning yo'qligi, individual o'rganish, passivlik yoki o'quvchilarning ko'rinadigan faoliyati darsning shablon qurilishi, monotonlik; zaif fikr-mulohazalar, o'rtacha yondashuv. Juda muhim kamchilik - bu o'quvchilar faoliyati natijalarining past darajada nazorat qilinishidir, chunki yagona tekshirish havolasi o'qituvchidir. Bitta kanalli fikr - mulohazalar sinfda og'zaki topshiriqlarni bajarishda faqat tanlangan nazoratni ta'minlashi mumkin. Zamonaviy maktabda keng qo'llaniladigan frontal so'rov muammoni hal qilmaydi. Frontal-bu bir vaqtning o'zida degan ma'noni anglatadi va aslida frontal so'rovda so'rov o'z navbatida, faqat tezlashtirilgan tezlikda amalga oshiriladi. A.S.Granitskaya tomonidan [2] ishda frontal ishning kamchiliklari, masalan, bunday ishning fraksiyonel tabiati, unda har bir o'quvchining ishtirok etish ulushini taxminiy hisobga olish, tasodifiy muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz javob uchun baholarning xolisligi qayd etilgan. Yozma topshiriqlarni

bajarishda doimiy nazorat vaqtga qoldiriladi va kerakli natijalarni bermaydi, chunki u asosan baholash funksiyasini bajaradi. Ta'limni an'anaviy tashkil etish bilan o'rganish uchun zaif motivatsiya mavjud yoki umuman o'quvchilarda uning etishmasligi mavjud. Xuddi shu narsa aks ettirish, o'zini o'zi qadrlash, o'z harakatlarini tahlil qilish, o'quvchilar tomonidan xatolar uchun ham amal qiladi. Doimiy mustaqil ish hali ham o'quvchilarning uy vazifalarining atributi bo'lib qolmoqda va uy vazifalari hajmining o'sishi tendentsiyasi mavjud. Uy vazifalarining hajmi shundan iboratki, hatto o'rtacha o'quvchi ham ular bilan kurasha olmaydi. Shuningdek, muallif o'quv jarayonining salbiy tomoniga ishora qiladi: darsda o'quvchilarning harakatsizligi nafaqat dangasalikni keltirib chiqaradi, balki tinglayotgan va o'ylaydigan, yolg'on gapiradigan o'quvchilarni ham o'rgatadi.

Shunday qilib, an'anaviy ta'limni tashkil qilishda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish juda qiyin. Kompyuter yordamida o'qitish g'oyasi 50 - yillarning o'rtalarida paydo bo'lgan. Ushbu davrda kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitishning bir nechta yondashuvlari shakllandi. Birinchi tushunchalarni ingliz kibernetikasi G.Pask [3] va amerikalik psixologlar N.Krouder va B.Skinner. Ular tomonidan bildirilgan g'oyalari bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, an'anaviy ta'limning past samaradorligining asosiy sabablarini baholashda ko'p jihatdan mos keladi. Ular o'quv jarayoni o'quvchilarning individual xususiyatlariga tezkor (moslashuvchan) moslashuvga ega bo'lishi kerak deb hisoblashgan. Shunday qilib B.Skinner ishda [4] zamonaviy ta'lim tizimining samarasizligining asosiy sabablaridan biri shundaki, butun bir guruh o'quvchilar bir xil tezlikda o'qitishga harakat qilishadi. Bu tezroq harakat qila oladigan o'quvchilarni kechiktirishi hammaga ayon. Ushbu yondashuv materialni asta - sekin o'zlashtirgan o'quvchilarga etkazadigan zarari unchalik aniq emas. Asta - sekin o'zlashtirgan o'quvchiga soqov berish shart emas, lekin an'anaviy tizimda u tezda orqada qoladi va o'qituvchi tanlagan tempda oldinga siljish qobiliyatiga ega emas. Kompyuterlar uchun to'g'ri ishlab chiqilgan dasturlardan foydalangan holda, asta - sekin o'zlashtirgan o'quvchi o'ziga xos tezlikda ishlay oladigan bo'lsa, biz hali ham orzu qilmagan rivojlanish darajasiga ko'tarilishi mumkin.

Akademik A.I.Berg o'qitishda kompyuter vositalaridan foydalanish muammolari bo'yicha tadqiqotlar olib bordi. Uning rahbarligida dasturlashtirilgan o'qitish, o'qitishning texnik vositalari va o'quv mashinalari bo'yicha ishlar tashkil etildi. A.I.Berg ta'lim tizimida kompyuterlardan keng foydalanish juda samarali deb hisobladi, chunki bu o'quv jarayonining yanada mukammal metodologiyasini ta'minlaydigan adaptiv ta'lim tizimini amalga oshirishga imkon beradi [5].

I.L.Drijun va uning shogirdlari kimyo fanini o'qitish jarayonida texnik o'quv vositalarini, shu jumladan kompyuter texnikasini qo'llashning pedagogik samaradorligini o'rganish bilan shug'ullanishdi [6].

Biroq, ta'kidlanganidek, kompyuter texnologiyalari va dasturiy ta'minot so'nggi yillarda sifatli o'zgarishlarga duch keldi va mumkin treningda samarali foydalanish. Ushbu bosqichda o'qitish uchun kompyuter texnologiyalaridan foydalanish shunchaki texnologiya darajasidan tashqariga chiqdi. O'qitish texnologiyasi deganda o'qituvchining pedagogik texnikasi, o'qitish metodikasi va pedagogik o'lchov texnologiyalari majmui tushuniladi, bu esa belgilangan o'quv maqsadiga takrorlanadigan va samarali erishishni va ta'limning barcha bosqichlarida samaradorlikni kuzatishni ta'minlaydi. *Kompyuterni o'qitish texnologiyalari* - bu o'qituvchining pedagogik texnikasi, o'qitish metodikasi va kompyuter vositalaridan foydalanishga asoslangan pedagogik o'lchov texnologiyalari to'plami bo'lib, belgilangan o'quv maqsadiga takrorlanadigan va samarali erishilishini va ta'limning barcha bosqichlarida samaradorlikni kuzatishni ta'minlaydi. Ushbu ta'riflarni qabul qilib, «kompyuterda o'qitish texnologiyalari» va «o'qitishda kompyuter texnologiyalari» tushunchalari o'rtasida farq qilish kerak. Birinchisi yaxlit o'quv jarayonini tavsiflaydi, ikkinchisi esa uning alohida elementlariga taalluqlidir, masalan, o'quvchilarning individual ishlarida kompyuterlardan foydalanish, kompyuter bilimlarini boshqarish vositalaridan foydalanish. O'qitishda zamonaviy kompyuter

texnologiyalarining didaktik imkoniyatlarini baholash uchun biz umuman kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda o'quv jarayonini va uning xususiyatlarini kimyo ta'limiga nisbatan ko'rib chiqamiz[7]. Kompyuter yordamida o'qitish usullarining samaradorligini baholash odatda an'anaviy usullar bilan taqqoslaganda beriladi va o'quv natijalarini o'lchash bilan cheklanadi, ba'zida o'quvchilarning vaqt xarajatlarini hisobga olgan holda. Ta'limda axborot texnologiyalarini baholashda ushbu yondashuvni qo'llash, ikkinchisi ta'limning maqsad va vazifalariga yangi hech narsa qo'shmasligini anglatadi. Aslida, axborot texnologiyalarini joriy etish ta'limning o'zini sifat jihatidan o'zgartiradi, uni jamiyatni axborotlashtirishning umumiy tamoyillariga muvofiq, uni axborot jamiyatiga aylantirish yo'lida o'zgartiradi. Bu ta'limga yangi ta'lim axborot texnologiyalarini (YaTAT) joriy etishning eng muhim jihatlardan biridir. Shunga qaramay, an'anaviy va yangi o'quv axborot texnologiyalarining samaradorligini taqqoslash mutaxassislarni juda qiziqtiradi. Qoraqolpog'istonda YaTAT samaradorligini oshirish masalalariga bag'ishlangan ilmiy-amaliy konferentsiyalar muntazam ravishda o'tkaziladi, ushbu mavzu ilmiy nashrlarda mutaxassislardan tomonidan faol muhokama qilinadi, YaTAT samaradorligini baholash usullari ishlab chiqiladi va sinovdan o'tkaziladi.

Qoraqolpog'istonlik mutaxassislarning fikriga ko'ra, ta'limning yangi axborot texnologiyalari tabiiy fanlar bo'yicha amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari samaradorligini kamida 30% ga, o'quvchilar bilimlarini nazorat qilishning ob'ektivligini 20-25% ga oshirishga imkon beradi. YaTAT yordamida o'qiyotgan nazorat guruhlarida ishlash o'rtacha 0,5 ballga yuqori bo'ladi (besh balli baholash tizimida). Qoraqolpog'iston tillarni o'rganish uchun kompyuter tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan so'z boyligini to'plash tezligi 2-3 baravar oshadi. Ushbu samaradorlikni oshirish so'nggi paytlarda texnik yutuqlar tufayli mumkin bo'ldi - multimedia, bu ta'lim texnologiyalariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

"Multimedia" atamasi uch jihatdan ko'rib chiqiladi. Birinchidan, bu kompyuterda har xil turdagi ma'lumotlarni - matnlar, statik grafikalar, animatsiya, nutq, musiqa, video tasvirlarni kompleks (sintetik) taqdim etish; ikkinchidan, bu har xil turdagi ma'lumotlar bilan ishlashga imkon beradigan uskunalar; uchinchidan, bu ro'yxatdagi barcha turdagi ma'lumotlarni birlashtirgan interaktiv dasturiy mahsulot. Bunday mahsulotning asosiy xususiyati ma'lumotlarning katta miqdori va xilma-xilligi, shuningdek ularga to'g'ridan-to'g'ri kirish qobiliyatidir[8].

Audio va vizual ma'lumotlarning parallel uzatilishi multimediyaning gipermatnlardan ajratib turadi, bu esa matnli ma'lumotlarning katta massivlarida harakat qilish imkoniyatini beradi (masalan, ma'lumotnomalar va kompyuter dasturlarida yordam). Shuni ta'kidlash kerakki, multimedia interaktivlik va faol faoliyat elementlarini istisno qiladigan oddiy video yozuvga kamaytirilmaydi.

Amerika maktablarida multimediyaning foydalanish 1986 yildan boshlangan. Ushundan beri multimediyaning ta'lim maqsadlarida foydalanishning bir qator afzalliklarini ochib beradigan katta tajriba to'plandi. O'quvchi uni har tomonlama taqdim etishda turli xil ma'lumotlarning katta hajmidan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi, unga boshqa yo'llar bilan kirish mumkin emas. Kerakli ma'lumotlarni olish samaradorligi multimediyaning to'g'ridan-to'g'ri dars davomida foydalanishga imkon beradi. Boshqa "kompyuter bo'lmagan" ma'lumot manbalari: kutubxonalar, arxivlar, ma'lumotnomalar, kitoblar - bunday samaradorlik, albatta, ta'minlanmaydi. Multimedia dasturida tarmoqlanish nuqtalarining mavjudligi o'quvchilarga ma'lumotni taqdim etish jarayonini mustaqil ravishda boshqarish imkonini beradi; ushbu tarmoq tizimi qanchalik rivojlangan bo'lsa, dasturning interaktivligi va o'quv jarayonida uning moslashuvchanligi shunchalik yuqori bo'ladi[9]. YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, tinglayotgan kishi nutq ma'lumotlarining 15 foizini sezadi, ko'rinadigan ma'lumotlarning -25 foizini ko'rib chiqadi va bir vaqtning o'zida tinglash va o'ylash -65 foizini tashkil qiladi. O'quv ma'lumotlarini audio bilan kuzatib borish uni idrok etish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bundan ham katta ta'sirga audio sharhlarni video ma'lumot yoki animatsiya bilan birlashtirish orqali erishiladi, chunki uning

rivojlanishidagi ba'zi bir jarayon yoki hodisaning borishini tushuntirish mumkin.

Multimedia dasturlari o'quvchining bilimlarini nazorat qilish elementlarini o'z ichiga olishi mumkin, masalan, muqobil variantlar to'plami bilan savollarni kiritish orqali, ularning har birini tanlash baholash sharhlari bilan birga bo'lishi mumkin; bu imkoniyat o'z-o'zini tarbiyalash jarayonida ayniqsa muhimdir.

Yuqorida sanab o'tilgan afzalliklar tufayli multimedia ta'limi, masalan, AQShda tobora keng tarqalmoqda. Amerika o'rta maktablarida multimedia ta'limi samaradorligi to'g'risida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan [10]:

- og'zaki imtihonlarni birinchi marta topshirgan o'quvchilar soni 2 baravar, yozma imtihonlar esa 6 baravar ko'paydi;

- bolalarda o'qishdagi xatolar soni 20-65 %;ga kamaydi
- darsdan tashqari mashg'ulotlar soni ikki baravar kamaydi;

- maktabni tark etgan o'quvchilar soni 2% gacha kamaydi (27% ga nisbatan). milliy o'rtacha).

Bundan tashqari, bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kompyuter texnikasi bolalarni o'qitish miya yarim korteksining funksiyalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Kompyuterda o'qitish bilan o'quvchilar asabiy jarayonlarning harakatchanligini

oshiradilar (eshitish-motor reaksiyasi va vizual-motor reaksiyasi vaqti kamayadi), qisqa muddatli xotira darajasi oshadi (qisqa muddatli xotira darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilar soni 4,3 baravar ko'payadi). Asarda aniqlash maqsadida o'tkazilgan tajribalar tasvirlangan yozma va kompyuter versiyalarida kimyo bo'yicha nazorat ishlarini olib borishda miya yarim sharlari faoliyati va psixo-emotsional holatlarning ustunligi xususiyatlari. Mualliflarning xulosasiga ko'ra, kompyuter nazorati o'quvchilarning bilimlarini tekshirishda ko'proq "kechirimli" bo'lib, o'quvchilar va umuman o'qituvchi o'rtasida aloqalarni o'rnatishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Kompyuter sinovlarini o'tkazgan sub'ektlarda ong yarim shar ko'proq rag'batlantirildi, bu ularning fikrlash jarayoniga majoziy-mantiqiy jarayonlar jarayonlarining faolroq kiritilishini baholashga imkon beradi (va shuning uchun kimyoviy materialdan yanada samarali foydalanish imkoniyati)[11].

Qoraqolpog'iston Respublikasida o'tkazilgan maxsus pedagogik tadqiqotlar maktablarda bir xil o'quv vaqtida multimedia o'quv dasturlaridan foydalanish o'quv jarayonining an'anaviy kompyuter bo'lmagan shakllariga nisbatan o'quvchilarning nazariy tayyorgarligi darajasini o'rtacha 30-40% ga, amaliy tayyorgarlik darajasini (muammolarni hal qilish) esa 50-70% ga oshirishini ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR

1. Selevko, German K. "Modern educational technologies." M.: Public education (1998): 421.
2. Granitskaya, A. S. "Teaching, thinking, acting: an adaptive system for school education [Nauchit'dumat'i deystvovat': adaptivnaya sistema obucheniya v shkole]." (1991).
3. Pask, Gordon. "Learning strategies, teaching strategies, and conceptual or learning style." Learning strategies and learning styles. Boston, MA: Springer US, 1988. 83-100.
4. Skinner, Burrhus Frederic. The technology of teaching. BF Skinner Foundation, 2016.
5. A. Berg, "Osnovnye voprosy kibernetiki [Key issues of cybernetics]", Informatika: neogranichen-nye vozmozhnosti i vozmozhnye ogranicheniya [Informatics: unlimited possibilities and possible limitations], pp. 205-208, 1893-1979.
6. Erkinovna, Xolmurodova Laziza. "UMUMIY VA NOORGANIK KIMYO FANINING TURLI XIL PEDAGOGIK USULLARI VA TARKIBINING TAMOYILLARI." THE JOURNAL OF INTEGRATED EDUCATION AND RESEARCH (2023): 33.
7. Dalgarno B. et al. Effectiveness of a virtual laboratory as a preparatory resource for distance education chemistry students //Computers & Education. –T. 53. – №. 3. – 2009.– S. 853-865.
8. Ismailov.S.A Ta'lim muassasalarida SMART texnologiyasi yordamida kimyo fanidan laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish // UZLUKSIZ TA'LIM. Maxsus son. 25.05.21 ISSN 2091-5594.- Toshkent, 2021.-B. 24-27.
9. Rotmistrov N.Yu. Multimedia v obrazovanii. // INFO, 1994. -№ 4. -S.89-96.
10. Azizxo'jayeva N. N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. — Toshkent: TDPU, 2003.
11. Z.T.Nishonova Mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslari. Ped. fanlari nomzodi ... dis. –T.:–2005.

Xilola ZAKIROVA,
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti dotsenti
E-mail: kh_zakirova@gmail.com

TAQU professori M.Niyazova taqrizi asosida

SHAHAR DISKURSIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada diskurs tahlil tushunchasining tilshunoslikda qo'llanilishi va uning kelib chiqish tarixi jahon tilshunosligida diskurs tahlil tushunchasi borasidagi qarashlar va ularning mohiyati, uning lingvokulturologik talqini lingvokulturologiyaning bevosita diskurs bilan bog'liq jihati, diskurs ham boshqa til birliklari qatorida bu sohaning tadqiq obyektlaridan biri hisoblanishi haqida yoritilgan. G'arbda shahar diskursi, biografik hamda madaniy begonalik kabi madaniy tushunchalar yoritilgan. Shu sababdan muloqot analizi, shaxslararo munosabatlar, ulardagi lingvomadaniy xususiyatlar kabi yirik sohalarni o'rganish bejiz yemas.

Kalit so'zlar: shahar diskursi, shaxslararo, lingvomadaniy, intent analiz, urbanizatsiya, madaniy begonalik.

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF INTERPERSONAL RELATIONS IN URBAN DISCOURSE

Annotation

This article highlights the use of the concept of discourse analysis in linguistics and the history of its origin, views on the concept of discourse analysis in world linguistics and their essence, its linguocultural interpretation, the aspect of linguoculture directly related to discourse. The fact is described that discourse is one of the objects of research in this area among other linguistic units.

In the West, cultural concepts such as urban discourse, biographical and cultural alienation are highlighted. For this reason, it is not for nothing that such large areas as communication analysis, interpersonal relationships, linguistic and cultural characteristics are studied in them, as well as its linguocultural interpretation. For this reason, it is not for nothing that such large areas as communication analysis, interpersonal relationships, linguistic and cultural characteristics are studied in them.

Key words: urban discourse, interpersonal, linguistic and cultural, intent analysis, urbanization, cultural alienation.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕЖПЕРСОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ГОРОДСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются использование понятия дискурс-анализ в лингвистике и история его возникновения, взгляды на понятие дискурс-анализа в мировой лингвистике и их сущность, его лингвокультурологическая интерпретация, аспект лингвокультуры, непосредственно связанный с дискурсом. Описан тот факт, что дискурс является одним из объектов исследования данной области среди других языковых единиц.

На Западе выделяются такие культурные концепции, как городской дискурс, биографическое и культурное отчуждение. По этой причине не зря в них изучаются такие большие направления, как анализ общения, межличностные отношения, языковые и культурные особенности.

Ключевые слова: городской дискурс, межличностный, лингвокультурный, интенционный анализ, урбанизация, культурное отчуждение.

Kirish. Inson kundalik hayotida turli insonlarni uchratadi, ixtiyoriy-majburiy muloqotga kiradi. Har kuni har birimiz kundalik nutqning ishtirokchisi sifatida harakat qilamiz: uyda va ko'chada, ziyofatda, transportda va do'konda suhbatlar. Bu yerda oila, do'stlar, notanish odamlar bilan suhbatlar, jamoat joylarida insonlarning birlamchi va ikkilamchi ehtiyojlaridan kelib chiqqan holatdagi muloqot qilish uchun real vaziyatlar ya'ni sof pragmatik suhbatlar mavjud. Bunga joriy faoliyatga hamroh bo'ladigan bir bo'g'inli so'zlarning tez almashinuvi va mazmuni amalga oshirilayotgan faoliyat va atrofda vaziyat bilan bog'liq bo'lmasligi mumkin bo'lgan uzoq suhbatlar kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kundalik nutqning dialog shakllari ustunlik qilishi bilan bir qatorda, kundalik yozishmalarning turli shakllari ham tez-tez uchrab turadi: oilaga eslatmalar, SMS xabarlar, telefon raqam qoldirish va boshqalar. Aynan kundalik nutq nutqning asosiy, genetik va tarixiy jihatdan original shakli hisoblanadi.

Hayotning birinchi yillaridan boshlab, birinchi so'zlarni o'zlashtirgandan so'ng, inson hayotining oxirigacha kundalik nutqning ishtirokchisi bo'lib qoladi. Shu sababdan muloqot analizi, shaxslararo munosabatlar, ulardagi lingvomadaniy xususiyatlar kabi yirik sohalarni o'rganish bejiz yemas.

Hozirgi kunda, metropolda yashovchi inson uydan chiqib, bevosita ko'plab shahar ma'lumotlariga duch keladi, begonalar bilan muloqotga kirishadi. Shahar aholisining kundalik hayoti ikki turdagi shahar maydonida - tashqi shahar muhitining ochiq maydonida (ko'chalar, maydonlar, turar-joy binolari hovlilari, bog'lar, stadionlar, transport va boshqalar) va turli xil o'z ichki

maydoniga yega bo'lgan funktsional maqsadli shahar ob'ektlarida (do'konlar, vokzallar, teatrlar, banklar, klinikalar va boshqalar) sodir bo'ladi. Tadqiqotda asosiy e'tibor metropolning har ikki shahar muhitining diskursiv maydoniga qaratiladi.

Diskurs haqida so'z borar ekan, shuni ta'kidlash joizki bu atama zamonaviy tilshunoslikda keng qo'llanilmoqda. Ilk bor diskurs tushunchasi va uning ahamiyati bilan shugullana boshlagan antropolog Dell Humes diskurs tushunchasini lingvistik atama sifatida tilshunoslik sohasiga olib kirgan. Dellning fikriga kora diskurs bu faqatgina muloqotdir, yani kishilarnig ogzaki nutqda bir-birlari bilan muloqotga kirishishidir, biroq diskurs muloqotgina bo'lib qolmay, balki matn bilan ham o'zaro uyg'unlikda sodir bo'ladigan jarayon ekanligini hisobga olish kerak.

Tilshunoslikda "diskurs" atamasi birinchi marta amerikalik olim Z.Xarris tomonidan 1952-yilda chop etilgan "Diskur tahlili" maqolasida qo'llanilgan. Ushbu maqolada u matn nima ekanligini qanday aniqlash mumkinligi haqidagi savolni ko'tardi. Z.Xarris tilda sintaksisdan bir pog'ona yuqori bo'lgan tizim mavjudligini, matn tushunchasi ham shu tizimga mansub, degan fikrni ilgari surgan. Uning fikricha, diskurs tahlili, tilning strukturasi, gapdan ko'ra kengroq elementlarda ko'rib chiqadi. U nutqni "muayyan vaziyatda bir (yoki bir nechta) shaxs tomonidan yozilgan yoki aytilgan bayonotlar ketma-ketligi" deb ta'riflagan.

Diskursiv tahlil alohida fan sohasiga aylanishi o'tgan asrning 70-yillariga tog'ri keladi. N.Artyunova ta'kidlashicha: "Diskurs -bu ekstralingvistik-pragmatik, sotsial-madaniy,

psixologik omillar bilan birgalikdagi izchil matn hisoblanib maqsadli ijtimoiy harakat sifatida qaraladigan nutq, odamlarning o'zaro ta'siri va ularning ongi mexanizmlari (kognitiv jarayonlar)da ishtirok etuvchi komponent sifatida qaraladi. Shu sababli "diskurs" atamasi, "matn" atamasidan farqli o'laroq, hayot bilan aloqasi tiklanmagan qadimiy va boshqa matnlarga qo'llanilmaydi"[1].

Y.S.Stepanov diskursni quyidagicha ta'riflaydi: Diskurs – bu "tilda til" [2], lekin maxsus ijtimoiy shaklda berilgan. Diskurs, haqiqatan ham, tilda bo'lgani kabi, uning "grammatikasi" va "leksikoni" ko'rinishida ham mavjud emas.

Har qanday diskursning o'ziga xos sinonim almashtirish qoidalari, o'z haqiqat qoidalari, o'z odobi bor. Tilshunoslikda u, dastlab, gap yoki nutqda bog'langan va kelishilgan oqibat sifatida tushunilgan bo'lsa, zamonaviy lingvistikada murakkab kommunikativ hodisa sifatida izohlanmoqda. Tilni pragmatik nuqtai nazardan tadqiq yetishga bag'ishlangan ishlarda diskurs atamasi sakkiz xil ma'noda qo'llangan:

- 1) so'z muqobili;
- 2) frazalardan o'lchami bo'yicha ortadigan birlik;
- 3) nutq vaziyati hisobga olingan holda fikrning adresatga ta'siri;
- 4) suhbat, nutqda so'zlovchi pozitsiyasi;
- 6) lisoniy birliklardan foydalanish;
- 7) fikrning ijtimoiy yoki mafkuraviy cheklangan turi;
- 8) matn hosil bo'lish shartlarini tadqiq yetishga mo'ljallangan nazariy qurilmalar [1].

Golland tilshunosi T.A.van Deyk diskursni bir nechta bosqichda nazar solishni taklif qiladi [2]. U keng ma'noda diskursga majmuaviy kommunikativ hodisa, tor ma'noda esa kommunikativ faoliyatning yozma yoki nutqiy muloqot mahsuloti sifatida qarash kerakligini ta'kidlab o'tadi. T.A.van Deyk diskurs va matn o'rtasidagi farqni shunday belgilaydi: diskurs – aktual aytilgan matn, ya'ni faol nutqiy harakat, matn esa til tizimiga yoki shakli lisoniy bilimlarga tegishli fikrlarning mavhum grammatik tuzilishidir.

"Diskurs" tushunchasining ta'rifi o'rganilayotgan hodisa tilshunoslik, antropologiya, adabiyotshunoslik, etnografiya, sotsiologiya, sotsiolingvistika, falsafa, psixolingvistika, kognitiv psixologiya va boshqalar kabi bir qator ilmiy fanlarning birlashmasida bo'lganligi sababli sezilarli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shunga qaramay, turli sohalaridagi zamonaviy olimlarning sa'y-harakatlari tufayli diskurs nazariyasi hozirgi kunda zamonaviy ilm-fan rivojida integratsiyalashuvning umumiy tendentsiyasini aks ettiruvchi mustaqil fanlararo soha sifatida shakllanmoqda, bu diskursni chuqurroq va kengroq o'rganishga va uning umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Diskurs – suhbat turi. Diskurs janr kabitir. Nutqiy janr – tipik tuzilishi, lingvistik vositalardan foydalanishning o'ziga xosligi, aniq adresat, o'ziga xos kommunikativ maqsad va informativlik, imperativlik, yetketlik kabi jihatlar bilan ajralib turuvchi nutq turi hisoblanadi.

Diskurs nafaqat og'zaki, balki yozma diskurs ham mavjud bo'lib, milliy tip doirasida diskursning adabiy va badiiy turini tanlash ham bunga yaqqol namuna bo'ladi. Shu munosabat bilan, diskursiv amaliyotda (keng ma'noda nutq) muloqotning kommunikativ, interaktiv va perseptiv tomonlari namoyon bo'ladi, deb taxmin qilish mumkin: ma'lumot va ma'lum bilimlarni uzatish (muloqot), nutq sheriklarining ma'lum bir ijtimoiy-madaniy aloqasi sifatida qo'llaniladi. Nutq madaniy hodisa sifatida, birinchi navbatda, axloqiy, utilitar va yestetik jihatlarida milliy madaniyatning qadriyat dominantlarini aks ettiruvchi, o'ziga xos xususiyatlarining yig'indisida tavsiflanadi.

Matnlarni talqin qilish o'quvchining madaniyatshunoslik malakasini, milliy madaniy qadriyatlar va ustuvorliklarni bilishini talab qiladi. Lingvistik madaniyatdagi madaniy ma'lumotlar – ma'lum bir madaniyatga xos hodisalar: voqealiklar, taniqli shaxslar, tarixiy voqealar, shuningdek, afsonalar, tasvirlar, e'tiqodlar, urf-odatlar, urfodatlar va boshqalar.

Bilamizki, Lingvokulturologiya - til-shunoslikning til, madaniyat, xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lish xususiyatlarini aks ettiruvchi, o'rganuvchi fan. Til bir-liklarining lingvokulturologik tahlili tilshunoslik va madaniy hamjamiyatning

o'ziga xos xususiyatlari, milliy-madaniy xarakteristikani tavsiflaydi, kommunikativ toifa, milliy madaniyat tushunchasining ahamiyatini tushuntiradi [7].

Lingvokulturologiyaning asosiy vazifasi ma'lum bir lingvokulturologik doiraning muloqot makonining madaniy kelib chiqishi, diskurs va til, shuningdek, lisoniy birlikning madaniy belgilar terminlari interpretatsiyasi, xalqning tarixiy xotirasi prizmasidan kelib chiqqan holda tavsiflashdan iborat [5]. Shu jihatdan olib qaraganimizda, diskursni lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish matnning lingvokulturologik maydonini tashkil etuvchi lingvokulturologik birliklar tizimini aniqlashni, matnning mazmuniy-tematik dominantlari sifatida madaniy tushunchalarni o'rganishni, nutqni individual – muallifning tilshunosligi sifatida ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi.

"Madaniy ahamiyatga ega so'z boyligi,– deb to'g'ri yozadi O.S.Chesnokova, – o'ziga xos konseptual va konnotativ yukka ega. Boshqacha qilib aytganda, tabiatan bunday so'zlarqimmatlilma'lumotombori, ammo tayyor bo'lmagan odam uchun, agar siz ularningma'nosinitushunmasangiz, tushunishga jiddiy to'sqinlik qilishi mumkin. Bunday asarlar tabiatan qo'llaniladi, chunki ulardagi ma'lumotlar keyinchalik hayotda(ishda,sayohatda va hokazo) foydalanish uchun berilgan. Badiiy adabiyot, bundaestetikfunksiya axborotdan ustun bo'lsa-da, xuddi shunday rolni bajarishi va xalqtarixi,madaniyati va kundalik hayoti haqida ekstralingvistik bilim manbayi bo'lishim mumkin.

Lingvokulturologiyaning bevosita diskurs bilan bog'liq jihatiga kelsak, shuni aytish lozimki, diskurs ham boshqa til birliklari qatorida bu sohaning tadqiq obyektlaridan biri hisoblanadi. "Lingvokulturologiya" kitobining muallifi V.A.Maslova bu borada quyidagicha yozadi: "Matn tilshunoslik va madaniyatning haqiqiy kesishuv nuqtasidir. Zero, diskurs til hodisasi va uning oliy sathi hisoblanadi, shu bilan birga, u madaniyat mavjudligining amal qilish shakli hamdir" [5].

Muhokama. Shahar diskursida jamiyat manfaatlarini ifodalanganligi, bizga aholining ehtiyojlarini tushunish va hukumatning shaharga bo'lgan qarashlarini aniqlash imkonini beradi. Shaharning jamiyat vakillari turli institutsional tashkilotlarda faoliyat olib borayotgani sababli, ularda shahar talqini ham turlicha bo'ladi.

Shahar diskursida bu konstruksiyalarni urbanemalar deb atash maqsadga muvofiqdir. Shahar urbanemalarining institutsional muhit elementlari bilan nomuvofiqligi, ba'zi shaharlarni ulkan metropolitenga aylantirishiga, ba'zilarini esa muqarrar ravishda yo'q bo'lib ketishiga, buning natijasida shahar uyg'unligining yo'qolishiga olib keladi.

G'arbda begona odamlarning g'amxo'rlik ehtiyojlariga shahar diskursida berilayotgan javoblari orqali odamlarning xatti-harakati jismoniy yaqinlik va ijtimoiy o'zaro ta'sirni minimallashtirish intensiyasi mavjudligini guvohiga aylinishimiz mumkin. Bu mavzu klassik G'arb shahar sotsiologlari tomonidan ilgari surilgan.

Tonnies, Simmel va Wirth shahar hayotini individuallashtirish va sanoatlashtirish kabi modernizatsiya jarayonlarini aks ettiruvchi ijtimoiylikning yangi va o'ziga xos shakli sifatida tasvirladilar.

Yangi ijtimoiy tuzilmalar (Tonnies, 1957 [1887]), ortiqcha hissiy ma'lumotlar (sezuvchanlik) (Simmel, 1971 [1903]) va qo'shni aholi zichligi (Wirth, 1938) natijasida odamlar jamoat joylarida hissiy jihatdan yopiq bo'lib qolishdi, atrofdagilar bilan imkon qadar kamroq aralashishga harakat qila boshlashdi.

Natijada, aholi jamoat joylarida bir-birlariga aralashmaydigan va boshqalardan ham shunday qilishlarini kutadigan bo'lib qolishdi. Bunday fikr yuritish uzoq vaqtdan beri urbanizmning umumiy tavsifi sifatida qaralgan.

Xulosa. Olimlarning keyingi avlodlari shahar hayotidagi guruhlar va guruhlararo ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi farqni kengaytiridilar. Klassik sotsiologlar, Simmel dan tashqari, bir-birini shaxsan animaslikning taxminiy umumlashtirilgan holatiga e'tibor qaratgan bo'lsalar («biografik begonalik», Lofland, 1998: 7–8), ularning davomchilari shaharlardagi ijtimoiy bo'linishlarning etnik kelib chiqishi va sinfi kabi rolga e'tibor qaratishgan (Allport, 1954; Valentin, 2008; Vang va boshqalar, 2020; Wessendorf, 2014).

Shu nuqtai nazardan, aloqa qilmaslik "madaniy begonalik" dan dalolat beradi (Lofland, 1998: 7-8), chunki shaharliklar boshqa madaniy guruhga mansub bo'lgan "begona"

deb qabul qilingan odamlar bilan ko'proq tanish bo'lgan odamlar bilan va kamroq aloqada bo'lishadi.

ADABIYOTLAR

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь; гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. Энциклопедия, 1990.
2. Абдуназарова Н. "Дискурс"ни изохлашга бўлган турлича ёндашувлар. Academic research in educational sciences. 2021, №4
3. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса. - Грозный: Изд-во Чечено-Ингуш.гос.ун-та,1981
4. Карасик В.И. О типах дискурса. Языковая личность: институциональный и персональный дискурс.- В., 2000.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология.-М.: 2001
6. Соболева Е. Проблемы прагматики англоязычного художественного текста // Известия ПГПУ. 2008.
7. Газизов Р. А., Мурашов Р. З. Лингвокультурология и современная лексикография. 2016.. № 2.

Malika ZAFAROVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqodchisi
E-mail: zafarovamalika72@gmail.com

O'zMU dotsent F.Axrarova taqrizi asosida

TIL O'RGATISH VA O'RGANISH JARAYONLARIDA «SHADOWING» (SOYA) METODINING SAMARALARI

Аннотация

Ma'lumki, hozirgi kunda zamonaviy tilshunoslikda til o'qitishni va tilni o'rganishni osonlashtirish uchun juda ko'plab yangi metodlar fanga tadbiiq qilinmoqda. Bularning samarasi sifatida yoshlarning til o'rganishdagi qiyinchiliklari oldingiga qaraganda ancha kamayganini ko'rishimiz mumkin. Mazkur maqolada ham shu kabi til o'qitish va o'rganishdagi bir qancha samarali metod hisoblangan "shadowing" metodi haqida nazariy fikrlar yuritiladi. Bu metoddan foydalaish usullari haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: "shadowing", til o'qitish, til o'rganish, ravonlik, intonatsiya, eshitish qobiliyati, gapirish qobiliyati, metod, metodika, nutq.

ПРЕИМУЩЕСТВА МЕТОДА «SHADOWING» (ТЕНЕВОГО ПОВТОРА) В ПРЕПОДАВАНИИ И ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА

Аннотация

Известно, что в современной лингвистике применяется множество новых методов для облегчения преподавания и изучения языка. В результате этого мы видим, что трудности молодежи в изучении языка уменьшились гораздо больше, чем раньше. В данной статье представлены теоретические размышления о методе «слежения», который считается одним из наиболее эффективных методов преподавания и изучения языка. Предоставляется информация о том, как использовать этот метод.

Ключевые слова: «шадовинг», преподавание языка, изучение языка, беглость речи, интонация, умение слушать, умение говорить, метод, методика, речь.

THE BENEFITS OF SHADOWING METHOD IN LANGUAGE TEACHING AND LEARNING

Annotation

It is known that many new methods are being applied in modern linguistics to facilitate language teaching and learning. As a result of this, we can see that the difficulties of young people in learning the language have decreased much more than before. In this article, there are theoretical thoughts about the "shadowing" method, which is considered to be one of the most effective methods of language teaching and learning. Information on how to use this method is provided.

Key words: "shadowing", language teaching, language learning, fluency, intonation, listening ability, speaking ability, method, methodology, speech.

The Shadowing Technique is a language learning method designed to improve various aspects of language skills, including pronunciation, intonation, rhythm, and overall fluency. It involves listening to a native speaker and simultaneously repeating what they say with a slight delay, typically a few seconds. This technique is particularly useful for learners who want to enhance their spoken language abilities.

The shadowing method (from the word shadow) was invented by the American linguist and polyglot Alexander Arguelles. The idea is simple: you need to listen to audio with foreign speech and repeat it out loud - as close to the original as possible. Thus, you follow the wearer like a shadow. Then everything depends on the time you devote to practice.

Shadowing is a pronunciation practice technique that has been around for many years. It is a little bit like a listen and repeat exercise, but rather than having learners hear a model speaker and then repeat what they heard afterwards, learners are encouraged to follow the speaker as closely as possible with only a very short delay. This means that the model speaker and the learner will be speaking at the same time. Learners are usually encouraged to mimic the speaker's speech style as much as possible, using the same rhythm, stress, intonation, etc. Interestingly, shadowing for language learning was first popularized in Japan, where it was already being used as a (somewhat controversial) technique for training simultaneous interpreters [1]. Shadowing shares some properties with mirroring, and these two terms are sometimes used interchangeably, although they are quite distinct techniques. Mirroring includes imitation of physical gestures and does not require simultaneous production of speech [5].

Under the name Shadowing Speech, the shadowing method—also referred to as the parody speech technique—was created in the late 1950s. This strategy is thought to be among the most effective in helping pupils improve their speaking talents in all domains, including rhythm, prosody, and pronunciation. This

method helps students develop their vocabulary, their communication skills, their understanding of sentence structures, and their sense of autonomy in the learning process all at the same time.

Even though this technique has been used for a long time, it has only been in the last decade that it has attracted attention from researchers. While more research is needed fully understand how shadowing affects pronunciation, the research that has been conducted to date has been promising, showing improvements in different aspects of pronunciation [1], [3], [6]. Shadowing has also been shown to improve overall comprehensibility [2]. Furthermore, several studies have demonstrated that shadowing can enhance learners' listening comprehension [1]. In terms of practicality, shadowing has a number of benefits for both instructors and students. First, shadowing allows students to practice many features of pronunciation at the same time. This makes it a good activity in class where students' pronunciation difficulties differ. It also works very well as a homework activity with minimal preparation needed on the part of the instructor.

One concern teachers may have is that shadowing could be boring and repetitive for learners. It sounds dangerously similar to audiolingualism and it has been argued that shadowing is merely "vocalized repetitions and only results in meaningless parrot-like practice" [1]. However, studies investigating learners' opinions about shadowing have found that, while not everyone loves it, most students feel positive about doing shadowing activities and feel that it is beneficial for their pronunciation [1]. In a study by Foote, 16 language learners practiced shadowing outside of class for 8 weeks. They had to practice 4 times a week for at least 10 minutes each time. The participants were asked about their overall opinions using 9-point scales. In response to "How much do you like the shadowing activity?" participants rated it at 7.6 out of 9 on average (where 9 equals a positive response), and in response to the question "How much do you

think it is helping your pronunciation?" they rated shadowing at 7.5. [2].

There are many ways that shadowing can be used in or outside of class. Here are some tips for making it effective and relevant for learners.

1) Have students record themselves while practicing. The instructor can then use the recordings to give them feedback, to have them analyze their own errors, or to have them work in groups to give feedback.

2) Choose speech models that are appropriate for the students. In an EAP class, instructors may want to have students work with a more formal presentation, such as shadowing part of a TED Talk. For low level learners, choose recordings that are simple and not too fast, while for high proficiency students, clips from TV shows or movies may be appropriate. Students can also be assigned dialogues to shadow and then act out as a role play. Meyers [5; 43-48] advocates having students choose their own speech models (high proficiency and highly comprehensible non-native speakers are good choices).

3) The shadowing stimulus should not be too long. By giving students clips that are reasonably short (1-3 minutes) they can practice repeatedly and work to improve their performance each time.

4) Provide scripts for students to make it easier for them to follow along with the speaker.

5) If shadowing is assigned as homework, demonstrate how to shadow a speech model in class, and have students practice in class at least once. Students can then hand in their recording homework, or perform shadowing in class without the speech stimulus playing.

6) Encourage learners to mimic the speaker as closely as possible. If they are simply saying the words, it is less likely to be helpful. They should attend closely to the pronunciation of the speaker.

Shadowing is a very adaptable activity and can work with a wide range of learners. It is also a good activity to suggest to learners who ask for extra help with their pronunciation.

Based on the above-mentioned classification of shadowing provided by an unidentified writer, the researcher concluded that full shadowing and slash shadowing are the sorts of shadowing that deal with speed. When someone engages in full shadowing, they listen intently and repeat the speaker's words without pausing; when someone engages in slash shadowing, they repeat the speaker's words directly but pausing. However, shadowing can be divided into two categories: direct shadowing and indirect shadowing, depending on the use of scripts. Indirect shadowing involves the listener listening to the speaker and repeating what they hear without consulting the script, whereas direct shadowing involves the listener listening to the speaker and repeating what they hear while consulting the script.

A few specialists discuss what they believe to be the definition of the shadowing technique. As "shadowing" necessitates proficiency in both speaking and listening, Yajima notes that "shadowing was originally developed as a training technique for simultaneous interpreting in Europe and has gained much interest among language educators in improving the listening and speaking competence of learners". That indicates that one training method that language educators have found useful for enhancing students' speaking and listening skills is shadowing.

There are various categories under which shadowing falls. Murphey states in Adachi (1997) that shadowing comes in different forms [11]. For instance, "lecture shadowing" is the practice of hearing a lecture and mentally following the speaker. When a person engages in "reading shadowing", their companion shadows them while they read a chapter. "Conversational shadowing" refers to dialogue in which participants silently observe one another. "Complete/listening shadowing" means following along with every word that is said by the speaker. Lastly, "interactive shadowing" mimics a realistic discussion by adding questions or remarks along with specific facts. Shadowing can take place either silently or vocally, with the exception of lectures. The students' participation in the activity is the shadowing program's greatest benefit.

Here's a step-by-step guide on how to use the Shadowing Technique:

1. Choose Audio Material: Select audio materials that match your language proficiency level. This could be recordings of native speakers, podcasts, audiobooks, or language learning materials.

2. Listen Actively: Focus on the speaker's pronunciation, intonation, rhythm, and pacing. Pay attention to the natural flow of the language.

3. Repeat Aloud: As you listen, repeat the words and sentences aloud, trying to mimic the speaker's tone and rhythm. Aim to reproduce the sounds as accurately as possible.

4. Use Short Delays: Keep a short delay between the native speaker's words and your repetition. This delay allows you to process the information and imitate the pronunciation effectively.

5. Focus on Prosody: Prosody refers to the rhythm, stress, and intonation of speech. Pay close attention to these elements and try to replicate them in your repetitions.

6. Repeat Multiple Times: Practice each section multiple times. Repetition is key to reinforcing the correct pronunciation and internalizing the patterns of the language.

7. Gradually Increase Difficulty: Start with shorter and simpler sentences, and gradually progress to more complex ones as you become more comfortable. This helps to challenge and improve your language skills over time.

8. Record Yourself: Consider recording your shadowing sessions. Listening to your own pronunciation can provide valuable feedback and help you identify areas for improvement.

9. Regular Practice: Consistency is crucial. Incorporate shadowing into your regular language learning routine to see continuous improvement.

The Shadowing Technique is especially beneficial for improving spoken language skills, and it can be a dynamic and engaging way to enhance your overall language proficiency.

The Shadowing Technique in language learning offers several benefits, making it a valuable tool for learners looking to improve their speaking and listening skills. Here are some of the advantages of using the Shadowing Technique:

Improves Pronunciation: Shadowing helps learners mimic native speakers' pronunciation, allowing them to focus on the correct sounds and intonation of the language.

Enhances Listening Skills: By actively listening to native speakers and reproducing their speech, learners improve their ability to understand spoken language, including nuances in intonation and rhythm.

Develops Spoken Fluency: Regular practice with the Shadowing Technique helps learners speak more fluidly and naturally, reducing pauses and hesitations in their speech.

Builds Confidence: The repetitive nature of shadowing allows learners to build confidence in their speaking abilities. As they successfully imitate native speakers, they gain a sense of accomplishment.

Internalizes Language Patterns: Through repetition, learners internalize common language patterns, making it easier for them to express themselves using natural and idiomatic language.

Enhances Prosody: Prosody, including stress, rhythm, and intonation, is a crucial aspect of spoken language. Shadowing helps learners develop a better understanding and command of prosodic features.

Cognitive Engagement: Actively engaging with spoken language during shadowing sessions stimulates cognitive processes, reinforcing vocabulary, grammar, and pronunciation.

Cultural Awareness: Listening to native speakers during shadowing exposes learners to the cultural nuances of the language, helping them understand not only how words are pronounced but also how they are used in context.

Adaptable to Various Materials: The Shadowing Technique can be applied to a variety of audio materials, including podcasts, movies, audiobooks, and language learning resources, making it adaptable to different learning preferences.

Dynamic Learning Experience: Shadowing is an interactive and dynamic language learning method that keeps

learners engaged, providing a more enjoyable and effective learning experience.

Incremental Improvement: Regular practice with the Shadowing Technique allows for incremental improvement over time. As learners become more comfortable with the technique, they can gradually tackle more challenging materials.

Overall, the Shadowing Technique is a versatile and powerful tool that can significantly contribute to the development of effective communication skills in a foreign language.

Stated differently, it is imperative that the language instructor instructs the pupils on the use of English vocabulary. The teacher instructs the students in producing emphasis, rhythm, and intonation in addition to sound. In order to ensure that the teaching process runs well, the instructor then concentrates on the goals of teaching speaking. When learning to speak in English, students must mimic the proper pronunciation of the language.

REFERENCES

1. Bovee, N. & Stewart, J. (2009). The utility of shadowing. In A.M. Stoke (Ed.), JALT 2008 Conference Proceedings. Tokyo: JALT.
2. Foote, J.A. & McDonough, K. (2017). Using shadowing with mobile technology to improve L2 pronunciation. *Journal of Second Language Pronunciation*, 3, 34–56.
3. Hamada, H. (2014). The effectiveness of pre- and post-shadowing in improving listening comprehension skills. *The Language Teacher*, 38, 3-10.
4. Hsieh, K-T., Dong, D-A., & Wang, L-Y. (2013) A preliminary study of applying shadowing technique to English intonation instruction. *Taiwan Journal of Linguistics*, 11, 43-66.
5. Meyers, C. M. (2013). Mirroring project update: Intelligible accented speakers as pronunciation models. TESOL Video News: The Newsletter of the Video and Digital Media Interest Section. Retrieved from <http://newsmanager.commpartners.com/tesolvdmis/issues/2013-07-27/6.html>.
6. Mori, Y. (2011). Shadowing with Oral Reading: Effects of Combined Training on the Improvement of Japanese EFL Learners' Prosody. *Language Education & Technology*, 48, 1-22.
7. Brown, A. (1992). *Approaches to Pronunciation Teaching* (Vol. 2). Macmillan Publishers Limited.
8. Carney, Edward. (1994). *A Survey of English Spelling*. Routledge.
9. Gilbert, Judy. (2000). *Clear Speech from the Start*. Cambridge University Press.
10. Katamba, F. (1989). *An introduction to phonology*. London; New York: Longman.
11. Murphey, T. (2001). Exploring conversational shadowing. *Language Teaching Research*, 5(2), 128–155.

Olim ZIYOEV,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

E-mail: olimziyoyev1973@dpi.uz

TerDPIning pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, PhD L.Muxtarova taqrizi asosida.

6-7 YOSHLI BOLALARDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH KOMPETENSIYASI

Annotsatsiya

Ushbu maqola 6-7 yoshdagi bolalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish uchun zarur bo‘lgan muhim vakolatlar haqida so‘z borib, zamonaviy pedagogikada alohida o‘rganiladi. Mazkur maqolada 6-7 yoshdagi bolalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga oid takliflar, tavsiyalar hamda xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Sog‘lom turmush tarzi, bolalar salomatligi, ovqatlanish tushunchasi, jismoniy faollik, gigiena amaliyoti, hissiy farovonlik.

COMPETENCE OF FORMING A HEALTHY LIFESTYLE IN 6-7-YEAR-OLD CHILDREN

Annotation

This article talks about the important competences necessary for the formation of a healthy lifestyle in children aged 6-7 years and is studied separately in modern pedagogy. This article contains suggestions, recommendations and conclusions regarding the formation of a healthy lifestyle for children aged 6-7.

Key words: Healthy lifestyle, children’s health, concept of nutrition, physical activity, hygiene practice, emotional well-being.

КОМПЕТЕНТНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ДЕТЕЙ 6-7 ЛЕТ

Аннотация

В данной статье говорится о важных компетенциях, необходимых для формирования здорового образа жизни у детей 6-7 лет и отдельно изучаются в современной педагогике. В данной статье содержатся предложения, рекомендации и выводы по формированию здорового образа жизни детей 6-7 лет.

Ключевые слова: Здоровый образ жизни, здоровье детей, концепция питания, физическая активность, гигиеническая практика, эмоциональное благополучие.

Kirish. Mamlakatimizda sog‘lom va barkamol avlodni voyaga etkazish, aholi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, fuqarolar tibbiy madaniyatini yuksaltirish masalalariga davlat siyosati darajasida e‘tibor qaratilib, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, oila salomatligini asrash va mustahkamlash borasida muayyan ishlar olib borilmoqda.

Qolaversa, yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida: “Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish”, degan dasturiy g‘oya yoshlarni Ona yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularda tashabbuskorlik, fidoyilik, axloqiy fazilatlarini shakllantirish - o‘ta sharafli vazifa ekanligini ta’kidladilar [1]. Bilamizki, dunyoda ta’limni tizimli yangilash va takomillashtirish, zamonaviy ta’limning yangi asosiy maqsadi va shu maqsadga mos keladigan innovatsion yondashuvlar bilan belgilanadi. Amalga oshirish bosqichida ta’lim standartlari nafaqat rivojlanayotgan ta’limni ta’minlaydigan talablar ro‘yxati, balki boshlang‘ich ta’limning metodik o‘zgarishlarini amalga oshirishning asosiy ko‘rsatgichiga aylandi. YuNESKO tomonidan qabul qilingan ta’limning xalqaro standart tasnifida (**ISCED - International Standard Classification of Education**) [2] maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ishlab chiqilgan ta’lim dasturlari tarbiyachilar rahbarligida ijodiy va o‘yin shaklidagi mashg‘ulotlar vositasida tarbiyalanuvchilarni interaktiv muloqotga kirishishlari uchun imkon berishi lozimligi alohida belgilab berilgan. Qolaversa, YuNESKO tomonidan 2030-yilgacha belgilangan barqaror rivojlanish maqsadlarida bolalarda mustaqil-ijodiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan sifatli ta’lim xizmatlarini tashkil etish dolzarb vazifalar sifatida qayd etilgan.

Mustaqil mamlakatimiz taraqqiyotining hamma jihatlarini kishilarimizning ahloqiy, shaxsiy yuksak insoniy fazilatlariga bog‘liqligini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘zining nutq va asarlarida har tomonlama asoslab berdi. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 16-dekabrda “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida” [8] gi O‘RQ-595-son Qonuni, 2020-yil 23-sentabrda “Ta’lim to‘g‘risida” [9] gi O‘RQ-637-son Qonuni, 2020-yil 30-oktabrda PF-6099-son “Sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni

yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi, 2020-yil 29-oktabrda “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” [10] gi PF-6097-son farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” [11] gi, 2017-yil 9-sentabrda 3261-son “Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” [12] gi qarorlari, Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 29-yanvardagi 65-son “O‘zbekistonda sog‘lom turmush tarzini keng targ‘ib qilish va aholini jismoniy tarbiya va ommaviy sportga jalb etish to‘g‘risida”, 2020-yil 19-noyabrda 735-son “Aholining sog‘lom turmush tarzini qo‘llab-quvvatlash va jismoniy faolligini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish mazkur maqolaning tadqiqot ob‘ekti sifatida belgilandi.

Pedagogika fanidan ma’lumki, erta bolalik davrida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish uzoq muddatli farovonlik va rivojlanish uchun juda muhimdir. 6-7 yoshdagi bolalar uchun salomatlik va salomatlikning turli jihatlarini bo‘yicha ko‘nikmalarni egallash ularni hayot davomida olib boradigan poydevorni shakllantirish uchun juda ham muhim manbadir. Ushbu maqolada yosh bolalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish uchun zarur bo‘lgan asosiy kompetensiyalar ko‘rib chiqimiz, ovqatlanish haqida xabardorlik, jismoniy faollik, gigiena, hissiy farovonlik, uyqu odatlari, xavfsizlik va atrof-muhitga javobgarlik masalalariga e‘tibor qaratishni maqsad qildik.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili: Tadqiq etilgan mavzu doirasida ba‘zan umumiy, ba‘zan alohida ijodkor yoki davr misolida ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borilgan. Ma’naviy merosimiz namoyondalari Abu Ali ibn Sino, Al-Kindiy, Ar-Roziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Rushd, G‘azzoliy, Fariduddin Attor, Alisher Navoiy va boshqa mutafakkirlar sog‘lom fikr va sog‘lom turmush yuritish masalalarini islomdagi aqoid, e‘tiqodni saqlash va mustahkamlash orqali yoritganlar.

Jahon ilm-fanida o'z o'rniga ega olimlarning A.Maslou, F.Nisshe, E.Taylor, M.Mid, E.Fromm, Xose Ortega i Gasset, I.Brexman, X.Gadamer, S.Bryu, A.Disterveg, B.Liddel Gard, R.Makkonellning bu sohadagi izlanishlari e'tiborga molik.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi olimlaridan B.Babin, I.Bestujev Lada, L.Kapustin, G.Glezerman, A.Nalchadjan, J.Frezer, L.Ionin, V.Pospeevning tadqiqotlari 6-7 yoshli bolalarda sog'lom turmush tarzi oid izlanishlarni amalga oshirishgan bo'lib, ularning ilmiy ishlari muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda N.Mansurov, T.Qosimov, A.Qodirov, K.Yuldashev, N.Maxmudova, B.Do'stchanov, G.Shayxova, O'.Abilov, S.Mamashokirov, Z.Qodirova, A.Muhiddinov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida sog'lom turmush tarzi masalalarining ijtimoiy-falsafiy tahlili amalga oshirilgan.

Tahlil va natijalar. 6-7 yoshli bolalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish kompetensiyasini tahlil qilishda asosiy e'tibor ushbu bolalar uzoq muddatli salomatlik va farovonlikka hissa qo'shadigan odatlarni qanchalik samarali o'zlashtirayotganiga qaratiladi. Shu o'rinda tahlillarga e'tiborni qaratsak:

Oziqlanish haqida xabardorlik: Bolalarning 75 foizi har kuni meva va sabzavotlarni iste'mol qilishlari bilan oziqlanish xabardorligi mustahkam asosga ega. Bu yoshlik davrida sog'lom ovqatlanish odatlarining muvaffaqiyatli integratsiyalashuvidan dalolat beradi, bu jismoniy rivojlanish va kelajakdagi sog'liq muammolarining oldini olish uchun zarurdir.

Jismoniy faollik: Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, bolalarning 60% tavsiya etilgan kunlik jismoniy faoliyatga javob

beradi. Bu ko'pchilik bo'lsa-da, bu foizni oshirish uchun yaxshilanish imkoniyati mavjud, chunki jismoniy faollik sog'lom o'sish, aqliy farovonlik va semirish va boshqa sog'liq muammolarining oldini olish uchun juda muhimdir.

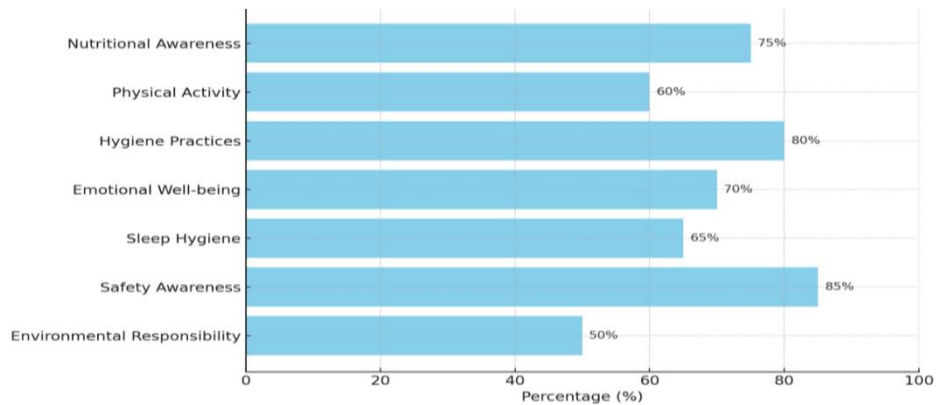
Gigiena amaliyotlari: Asosiy gigiena qoidalarini 80% tushunish shaxsiy gigiena bo'yicha samarali ta'limni taklif qiladi. Bu kasallikning oldini olish va umumiy salomatlikni mustahkamlash uchun juda muhimdir.

Ruxiy va hissiy farovonlik: Bolalarning 70% hissiy yordam va resurslardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lganligi sababli, bolalarning hissiy ehtiyojlarini anglash va ta'minlashning ijobiy belgisi mavjud. Biroq, hali ham barcha bolalarning bunday yordamga ega bo'lishini ta'minlash kerak.

Kutish gigienasi: Bolalarning 65% tavsiya etilgan uyqu miqdoriga erishganligini ko'rsatadigan ma'lumotlar ota-onalar va bolalar uchun uyqu ta'limiga ko'proq e'tibor berish zarurligini ta'kidlaydi, chunki etarli uyqu kognitiv va jismoniy rivojlanish uchun juda muhimdir.

Xavfsizlik bo'yicha xabardorlik: Xavfsizlik qoidalariga o'rgatilgan bolalarning yuqori foizi (85%) xavfsizlik bo'yicha ta'limni yaxshi aks ettiradi. Bu baxtsiz hodisalarning oldini olish va bolalarning farovonligini ta'minlash uchun juda muhimdir.

Ekologik mas'uliyat: Ekologik ta'lim dasturlarida atigi 50% ishtirok etgan holda, bu sohada o'sish uchun katta salohiyat mavjud. Bolalarni ekologik mas'uliyatga o'rgatish barqaror odatlar va xabardorlikni rivojlantirish uchun muhimdir.

1-jadval. 6-7 yoshli bolalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish kompetensiyasi

Yuqoridagi chiziqli diagrammada 6-7 yoshli bolalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish bo'yicha kompetensiya ko'rsatilgan, har bir chiziq sog'lom turmush tarzining turli jihatlari bo'yicha mezonlarga javob beradigan bolalar foizini ifodalaydi. Jadvalda bolalarning ovqatlanish haqida xabardorlik, jismoniy faollik, gigiena amaliyoti va boshqalar kabi odatlarni qanchalik yaxshi o'zlashtirgani ko'rsatilgan bo'lib, muvaffaqiyat sohalari va yaxshilashga muhtoj bo'lganlar haqida aniq va sodda ko'rinish beradi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, 6-7 yoshli bolalarda sog'lom turmush tarzi kompetensiyalarining bir qancha sohalari yaxshi asoslar mavjud bo'lsa-da, ayniqsa jismoniy faollik, uyqu gigienasi va atrof-muhitga mas'uliyatni yaxshilash uchun imkoniyatlar mavjud. Faoliyat darajasini oshirish, uyqu tartibini yaxshilash va ekologik ta'limni kuchaytirishga qaratilgan dasturlar ushbu yosh guruhida sog'lom turmush tarzi kompetensiyalarini yanada kuchaytirishi mumkin. Oziqlanish, gigiena amaliyotlari va xavfsizlik bo'yicha xabardorlikdagi umumiy ijobiy tendensiyalar, maqsadli aralashuvlar bilan erta bolalikda har tomonlama salomatlik va salomatlik ta'limiga erishish mumkinligini ko'rsatadi.

Metodologiya. 6-7 yoshli bolalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish kompetensiyasi bo'yicha tadqiqotning metodologiyasi bo'limi muvaffaqiyatli yakunlandi. Tadqiqotning ushbu qismi ushbu yosh guruhidagi bolalar o'rtasida salomatlik va turmush tarzi odatlarining turli jihatlari baholash uchun mo'ljallangan. Yondashuv so'rovlar, kuzatuv tadqiqotlari va ota-

onalar, o'qituvchilar va sog'liqni saqlash mutaxassislari bilan suhbatlarni o'z ichiga olgan miqdoriy va sifat usullarining kombinatsiyasini o'z ichiga oladi.

Bolalarning kundalik odatlari, oziq-ovqat iste'moli, jismoniy faollik darajasi va uyqu rejimi to'g'risida ma'lumot to'plash uchun so'rovnomal ota-onalar va tarbiyachilarning vakillik namunasiga tarqatildi. Kuzatuv tadqiqotlari bolalarning salomatlik va salomatlik bilan bog'liq xatti-harakatlari va o'zaro munosabatlariga bevosita guvohlik berish va qayd etish uchun maktablar, uylar va o'yin maydonchalari kabi turli sharoitlarda o'tkazildi. Pedagoglar va sog'liqni saqlash sohasi mutaxassislari bilan bo'lib o'tgan suhbatlarda bolalarning ruhiy salomatligi, xavfsizlikni bilishi va atrof-muhitga mas'uliyati haqida chuqur tushunchalar berildi.

Keyinchalik, ushbu usullar orqali to'plangan ma'lumotlar 6-7 yoshli bolalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish tendensiyalari, qonuniyatlari va kuch va takomillashtirish sohalari aniqlash uchun tahlil qilindi. Metodika erta bolalik davrida salomatlik va turmush tarzi kompetensiyalarining ko'p qirrali jihatlari har tomonlama tushunishni ta'minladi.

Xulosa. Ta'lim dasturlari, ota-onalarning ko'rsatmalari va jamoat tashabbuslari ushbu kamchiliklarni bartaraf etish uchun moslashtirilishi kerak, bu bolalarga jismoniy faoliyat bilan shug'ullanish, atrof-muhitni muhofaza qilish haqida o'rganish va to'g'ri uyqu tartiblarini o'rganish uchun ko'proq imkoniyatlarni taqdim etishi kerak. Maktablar va oilalar bolalarning har tomonlama rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi, kelajak avlod

uchun sog'lom kelajakka olib keladigan odatlarni targ'ib qiluvchi muhitlarni yaratish uchun birgalikda ishlashi kerak.

Xulosa qilib aytish mumkinki, erta bolalik davrida sog'lom turmush tarzini shakllantirish salomatlikning jismoniy, hissiy va ekologik jihatlarini hisobga olgan holda muvozanatli

yondashuvni talab qiladi. Bu sohalarga e'tibor qaratish orqali biz bolalarga butun umri davomida barqaror bo'lishi mumkin bo'lgan sog'lom turmush tarzi uchun mustahkam poydevor yaratishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://president.uz/>
2. International Standard Classification of Education (ISCED 2011) // General Conference 36th session. – Paris, 2011. – 89 p.
3. Robertson, E. (2023). Erta bolalik davridagi ovqatlanish naqshlari: umrbod salomatlik uchun bosqichni belgilash. *Pediatrik ovqatlanish va rivojlanish jurnali*, 15 (2), 112-130.
4. Mendez, C. (2023). Harakat masalalari: bola rivojlanishida jismoniy faoliyatning o'rni. *Bolalar salomatligi va harakati xalqaro jurnali*, 8(1), 45-60.
5. Xon, A. (2022). Toza qo'llar, sog'lom hayot: erta bolalik davridagi gigiena ta'limining ta'siri. *Erta bolalik salomatligi jurnali*, 19 (4), 200-215.
6. Li, S. (2021). Bolalarda hissiy intellekt: chidamlilik va ijtimoiy muvaffaqiyatning qurilish bloklari. *Bolalar psixologiyasi va hissiy rivojlanishi jurnali*, 26 (3), 134-150.
7. Patel, N. (2021). Yashil boshlanishlar: erta yoshda ekologik ta'limning ahamiyati. *Ekologik ta'lim tadqiqotlari*, 17 (6), 845-860.
8. <https://lex.uz>
9. <https://lex.uz/docs/-4312785>
10. <https://lex.uz/ru/docs/-4545884>
11. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
12. <https://lex.uz/docs/-5520855>

Ravshanbek ISLOMOV,
Namangan davlat universiteti
E-mail: r.islomov@bk.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor v.b T.Islov taqdiri asosida

O'RTA TA'LIM TIZIMIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VA ULARNING O'QUV JARAYONLARIGA TA'SIRI

Аннотация

Maqolada o'rta ta'lim tizimidagi innovatsion texnologiyalar foydalanishning keyinchalik o'qitish usullariga va o'quvchilarning o'zlashtirish usullariga qanday o'tkazilishi kerakligi, shuningdek, o'quvchilar va o'qituvchilar orasidagi aloqalar o'zgarishining qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligi bahsolanadi. Maqola o'rta ta'lim muassasalarining innovatsion texnologiyalarni qo'llash bilan qanday qobiliyatni rivojlantirishi kerakligini ham ko'rsatadi, shu jumladan, o'quvchilar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish, shaxsiy o'zlashtirish va tanqidiy o'qitishning qanday amaliyotga o'tkazilishi kerakligi aynan aytib o'tiladi.

Kalit so'zlar: innovatsion texnologiyalar, o'rta ta'lim tizimi, o'quv jarayonlari, ta'sir, o'quv-uslublar, kompyuterlar, interaktiv darsliklar.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СИСТЕМЕ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Аннотация

В статье использование инновационных технологий в системе среднего образования должно быть перенесено на последующие методы обучения и методы обучения студентов, а также влияние изменений в отношениях между студентами и преподавателями. показано. В статье также показано, как средним учебным заведениям необходимо развивать способность использовать инновационные технологии, включая развитие сотрудничества между учащимися, личностное развитие и как практиковать критическое обучение.

Ключевые слова: инновационные технологии, система среднего образования, образовательные процессы, влияние, методы обучения, компьютеры, интерактивные учебники.

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE SYSTEM OF SECONDARY EDUCATION AND THEIR IMPACT ON THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation

In the article, the use of innovative technologies in the secondary education system should be transferred to subsequent teaching methods and student teaching methods, as well as the impact of changes in the relationship between students and teachers. shown. The article also shows how secondary schools need to develop the ability to use innovative technologies, including the development of cooperation between students, personal development and how to practice critical learning.

Key words: innovative technologies, secondary education system, educational processes, influence, teaching methods, computers, interactive textbooks.

Kirish. Innovatsion texnologiyalar o'rtasidagi o'zgarishlar, o'quv jarayonlarini kengaytirib borayotgan sohada katta o'zgarishlarni keltirib chiqarayotgan. O'rtacha ta'lim tizimlarida innovatsion texnologiyalar o'quvchilarning o'zlashtirilgan o'rganish yo'li bilan bog'liq bo'lib, ularning o'z-o'zini boshqarish, hamda o'z mahoratini oshirish imkonini beradi. Bu maqolada, innovatsion texnologiyalar va ularning o'quv jarayonlariga ta'sirini ko'rib chiqamiz. Birinchi navbatda, yangi texnologiyalar o'quvchilarning o'rganish uslublarini o'zgartirishda katta rol o'ynaydi. Traditsionallikka qaraganda, innovatsion texnologiyalar, interaktiv darsliklar, onlayn ta'lim platformalari, video darslar va boshqalar orqali o'quvchilarga mashg'ulotlar berish, o'rganish jarayonini o'zlashtirishga imkoniyat yaratadi. Shuningdek, o'quvchilar o'ziga qulay vaqtga va o'rganish tezligiga ko'ra darsni o'zlashtirishlari mumkin.

Ikkinchi jihatdan, innovatsion texnologiyalar o'quvchilarning fikrlash va muhokama qobiliyatlarini rivojlantirishda ham yordam beradi. Diskussiya platformalari, veb-bloglar yoki onlayn forumlar orqali o'quvchilar o'z fikrlarini ifoda qilish, boshqalar bilan fikr almashish va o'z fikrlarini dalolat bilan qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. Uchinchi nuqtada, innovatsion texnologiyalar o'quvchilarning qo'llanilgan materiallarni yaxshi tushunishiga yordam beradi. Virtual laboratoriyalar, interaktiv simulyatsiyalar va 3D model qurilmalari orqali o'quvchilar nazariyasini amaliyotda sinash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu, abstrakt konseptlarni real hajmdagi ob'ektlar orqali tushunishga yordam beradi.

Keyinchalik, innovatsion texnologiyalar o'quvchilarning o'z-o'zini baholash va takrorlash jarayonlarini muhokama qilishda

qulaylik yaratadi. Onlayn testlar, anketalar va darsni baholash usullari o'quvchilarning o'ziga qarshi samarali bo'lishini ta'minlaydi. Buning orqali, o'qituvchi o'quvchilarning nima qilib o'rganishini tushunishi va ularni qanday yordam bera olishi kerakligini aniqlay oladi. So'nggi jihatdan, innovatsion texnologiyalar o'quvchilarning global almashinuvchanligini rivojlantirishga ham yordam beradi. Videokonferensiyalar va global onlayn hamjamiyatlar orqali o'quvchilar boshqa mamlakatlardagi o'quvchilar bilan bog'lanish va fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu ulkan o'quvchilar jamiyati, turli xil jihatlar va tajribalardan foydalanishga imkon beradi. Jamiyat o'rtasidagi rivojlanayotgan innovatsion texnologiyalar o'quv jarayonlarini aholining o'ziga xos talablariga mos ravishda yaxshi tayyorlaydi. Bu, o'quvchilarning o'z mahorat va qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi va ularni sodda va samarali fuqarolar sifatida tayyorlashda katta ahamiyatga ega.

1. Eng ko'p foydalaniladigan innovatsion texnologiyalar:

- Veb-saytlar va onlayn platformalar: Internet orqali taqdim etilgan o'quv materiallari o'quvchilarga keng doirada, samarali vaqtida yetkazilishi mumkin. Bu, o'quvchilarni o'ziga qulay vaqt rejimi tanlashga imkoniyat beradi.

- Darsliklar va elektron darslar: Elektron darsliklar, interaktiv ta'lim materiallarini o'quvchilarga oson va samarali tarzda yetkazishga yordam beradi. Virtual darsliklar esa turli vizual effektlar yordamida murabbiy o'rnida o'qituvchining boshqarishi bilan o'quvchilarni qiziqtirishga qodir bo'ladi.

• Vebinarlar va onlayn muloqotlar: Uzaktan ta'limning muhim qismi bo'lib, mutaxassislar va o'qituvchilar o'quvchilar bilan onlayn tarzda muloqotlar o'tkazishlari mumkin. Bu, o'quvchilarni o'qituvchilardan yuqori darajada maslahat olishga imkoniyat yaratadi.

2. O'quv jarayonlariga ta'siri:

• Individual o'zlashtirish: Innovatsion texnologiyalar o'quvchilarni o'z boshqarishini oshirishda yordam beradi. O'quvchilar o'zining o'quv yo'nalishiga mos ta'lim materiallarini tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa har bir o'quvchining o'zining o'quv temposiga qarab o'rganishini ta'minlaydi.

• Interaktivlik va qiziqishni oshirish: Virtual darsliklar va o'quv platformalar o'quvchilarni ta'lim materiallariga interaktiv ravishda qo'shilishini ta'minlaydi. Bu, o'quvchilarni o'rganish jarayoniga qiziqishni oshiradi va ularni mashg'uliyatlar bilan jalb qiladi.

• Mudhishlarni o'qitishning yangi usullari: Virtual laboratoriyalar, stimulyatsiya qiluvchi o'yinlar va texnologik modellar orqali o'quvchilarga nazariy bilimni amaliyotga o'tkazish imkoniyati yaratiladi.

• O'quvchilar orasidagi hamkorlik: Onlayn platformalar orqali o'quvchilar global miqyosda o'z fikrlarini almashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu ularni turli xalqlar, mamlakatlar va kulturlar bilan bog'liqlikni oshirishga yordam beradi.

3. Monitoring va baholash:

• O'quvchilarning o'z-o'zini baholash imkoniyati: Onlayn testlar va vazifalar orqali o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi va o'quv muvaffaqiyati baholanadi. Bu o'qituvchilar uchun o'quvchilarni yaxshi tushunish va qanday yordam ko'rsatish kerakligini aniqlashda yordam beradi.

• Ma'lumotlar analitikasi: O'quv platformalari va texnologiyalar orqali o'quvchilar davomiy ravishda yig'ilish va tahlil qilish ma'lumotlarini taqdim etadi. Bu, o'qituvchilar va o'quvchilar uchun o'quv jarayonlarini mustahkamlashga yordam beradi.

4. O'quvchilar va o'qituvchilar uchun qulayliklar:

• O'quv materiallariga tez vaqtda kirish: O'quv materiallari va darsliklar onlayn platformalarda doimiy ravishda saqlanadi, shuningdek, ularga tez vaqtda kirish oson bo'ladi.

• O'quvchilarni qo'lda tutish: Mobil ilovalar va qurilmalar o'quvchilar uchun ta'lim materiallariga qo'lda yoki planshetda yotishi imkonini beradi.

• O'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish imkoniyati: Onlayn vazifalar, testlar va monitorlar o'quvchilarni o'z-o'zini baholash va o'zlashtirish konseptini oshirishga yordam beradi. Shular bir qancha tushunchalar bo'lib, innovatsion texnologiyalar o'rta ta'lim tizimini kengaytirishda va yangilashda ahamiyatli rol o'ynaydi. Bu texnologiyalar o'quvchilarni interaktiv o'rganishga qo'zg'atuvchi, o'z-o'zini boshqarishga o'rgatuvchi va batafsil ma'lumotlar analizini taqdim etuvchi vositalar sifatida ishlaydi.

"O'rta ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalar va ularning o'quv jarayonlariga ta'siri" nomli maqolada, o'rta ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalar (yangi va kreativ texnologiyalar) qo'llanishining o'quv jarayonlariga ta'sirini tushuntirib beraman.

O'rta ta'lim tizimi har bir mamlakatning mustaqil ravishda o'quvchilarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan bo'lib, bu tizimning yanada yaxshiroq va samarador holatga keltirilishi uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanilishi zarur. Innovatsion texnologiyalar o'quvchilarga yangi o'zlashtirish yo'llari, samaradorlik va o'zlashtirilgan o'qish imkoniyatlarini taqdim etadi. Quyidagi yo'nalishlarda innovatsion texnologiyalar ta'siri ko'rinadi:

Interaktiv darsliklar va online o'quv platformalar: Interaktiv darsliklar o'quvchilarga o'qish jarayonini yanada qiziqarli va o'zlashtirilgan qilishga yordam beradi. Online o'quv platformalar esa o'quvchilarga o'z vaqtlarida o'qish imkoniyatini beradi va geografik chegaralar orqali o'qish imkoniyatini kengaytiradi.

Virtual va qo'shimcha realdarsliklar: Virtual realdarsliklar va turli xil texnologiyalar orqali o'quvchilar o'quv

jarayonini tajriba qilish va tashvishsiz muhokama qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu texnologiyalar bilan o'quvchilar nazariy bilimlarni amaliyotga o'tkazishlari mumkin.

Ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish: Grafiklar, animatsiyalar, infografikalar, tasviriy modellar va boshqa vizual vositalar orqali o'quvchilarga qiyinchilik tug'ilgan ma'lumotlarni tushuntirish va tushunishga yordam berish mumkin.

Kollaborativlik va jamoatchilik: Internet texnologiyalarining rivojlanishi bilan, o'quvchilar global miqyosda boshqa o'quvchilar bilan hamkorlik qilishlari, o'z fikrlarini ulashishlari va jamoatchilik ruhini oshirishlari mumkin.

O'z-o'zini boshqarish: Individual o'quv yo'lini belgilash va shaxsiy o'zlashtirishning texnologik vositalar yordamida o'quvchilar o'z o'qish tempini va tarzini belgilashlari mumkin.

Adaptive o'quv texnologiyalari: Mahsulotni o'quvchining o'zlashtirish darajasi va tajribasiga moslashtirish uchun texnologik vositalarni avtomatik tarzda moslashtiradigan texnologiyalar.

Innovatsion texnologiyalar orqali o'quv jarayonlari yanada boshqariladigan, o'quvchilarning shaxsiy o'sishiga qiziqarli bo'lgan tarzda tashkil etiladigan va talabalar o'z o'qishlari ustida muhokama qilishlari, kreativ fikrlarini rivojlantirishlari va mustaqil o'zlashtirishlari uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Buning natijasida o'quvchilar tezroq o'z xilma-xil o'quv stili va tempini aniqlab, o'zlashtirilgan o'qish yondashuvini rivojlantirishadi.

Innovatsion texnologiyalar o'rta ta'lim tizimiga yana bir bosqich kiritishga yordam berishi mumkin. Bu texnologiyalar o'quv jarayonlarini yanada samarali, qiziqarli va o'zgaruvchan qilishda o'rtaligi oshirishga imkoniyat yaratadi. Innovatsion texnologiyalar o'quvchilar, o'qituvchilar va ota-onalar uchun bir qancha afzalliklarni o'z ichiga oladi:

Interaktivlik va Muhokama: Innovatsion texnologiyalar, o'quvchilarni o'zgartirilgan interaktiv o'quv jarayonlarida qatnashishga imkoniyat beradi. Bu, o'quvchilarning fikr-mulohaza bajarishini, savollar yuzasidan ishtirok etishini va o'quv materialini o'zlashtirishni oshiradi.

Kooperativ o'quv: Internet va onlayn platformalar orqali o'quvchilar o'zaro hamkorlik qila oladilar. Ular, dunyo bo'ylab boshqa o'quvchilar bilan hamkorlik qilishi, fikrlar almashishlari va o'zlashtirishlari uchun yaxshi imkoniyatlarga ega bo'ladi.

O'zlashtirish va individual o'zlashtirish: Innovatsion texnologiyalar, har bir o'quvchi uchun maxsus o'quv yo'nalishini va kerakli dasturlarni belgilashda yordam beradi. Bu, har bir o'quvchining o'zining shaxsiy o'quv rejasiga muvofiqlashtirilgan o'qish yo'lidagi yuqori natijalarga olib kelishini ta'minlaydi.

Visual va interaktiv vositalar: Grafika, animatsiyalar, videolar va interaktiv vositalar orqali o'quv materiali o'quvchilar uchun yanada tushunarli va qiziqarli bo'ladi. Bu usullar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga yordam beradi.

O'quvni osonlashtirish: Onlayn ta'lim platformalari va ilmiy dasturlar orqali o'quv materialiga oson va tezlik bilan murojaat qilish mumkin. Bu, o'quvchilarni o'z vaqtlarini samarali boshqarishga yordam beradi.

Monitoring va baholash: Innovatsion texnologiyalar, o'quv jarayonini baho berish va o'quvchilarning rivojlanishini kuzatish uchun bir qator vositalarni taqdim etadi. Bu, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun o'quv natijalarini tahlil qilish va o'quvchilarning yaxshi va yomon taraflarini aniqlash imkoniyatlarini beradi.

Virtual Realitiy va Augmented Reality: Virtual va augmentliyani o'quv jarayonlarida qo'llash, abstrakt konseptlarni vizual ravishda tushuntirish va nazariy materialni amaliyotga o'tkazish imkonini beradi.

Virtual realitet va mexanikalar: Virtual realitet va mexanikalar o'quv jarayonlarini qiziqarliroq va interaktiv qilishda muhim ahamiyatga ega. 3D model qurish, virtual laboratoriyalar, tarixiy yurishlar va hokazolarni qayta yaratish o'quvchilarga qiziqarli va samarador o'rganish imkoniyatini beradi.

O'quv dasturlari va ilova: Mobil ilovalar va dasturlar orqali talabalar o'z vaqtlarida o'rganishga imkon beradi. Bu, o'quv materiallariga o'z vaqtingizda kirish va o'rganish imkonini yaratadi.

Tanlov va qo'llab-quvvatlash: Texnologiyalar talabalarga o'z o'rganish yo'lining yo'qotilmasdan oshirishiga imkon beradi. Ma'naviy va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradigan interaktiv vazifalar va tanlovlar kiritilishi mumkin.

Global hamkorlik va aloqalar: Texnologiyalar orqali talabalar dunyoning har qanday nuqtasidan o'qishga imkon beradi. Ular, boshqa mamlakatlardagi talabalar bilan hamkorlik qilish va o'zaro aloqalar o'rnatish imkoniyatiga ega.

Kreativlik va innovatsiyalar: Texnologiyalar talabalarga o'z fikrlarini amalga oshirish, loyihalarni ijod qilish va ulardan tashqari foydalanish yo'lini topishda yordam berishi mumkin.

Jamiyat yanada rivojlangan dunyo bo'ylab innovatsion texnologiyalarni o'quv jarayonlariga jamlagan shakllarda qo'llashi bilan o'quvning samaradorligi va effektivligi oshganligini ko'rsatadi. Bu texnologiyalar o'quvchi va o'qituvchilarni yanada ma'naviy va intellektual ravishda rivojlantirish va o'quvga qiziqishlarini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qiladigan bo'lsak, o'rta ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalar va ularning o'quv jarayonlariga ta'siri juda katta va muhimdir. Bu innovatsiyalar o'quv jarayonlarini yanada samarali va interaktiv qilish, o'quvchilarning ma'lumotlarni oson o'rganishini ta'minlash va ularni yanada yaratqonchi, o'z fikrlarini ifodalashga qodir o'quvchilar sifatida tayyorlashda o'rin olishadi.

Birinchi navbatda, interaktiv darsliklar, planshetlar, kompyuterlar va boshqa qurilmalar o'quvchilarni ma'lumotlarni turli usullarda o'rganishga yordam beradi. Bu texnologiyalar o'quv jarayonlarini yanada qiziqarli va o'zaro faol qiladi, chunki talabalar o'zlarining o'z tempida o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ikkinchi navbatda, onlayn ta'lim platformalari talabalar uchun yetarli vaqtni taqsimlash imkonini beradi. Bu usul o'quvchilarga erkinlik va o'zlashtirish imkoniyati beradi, ular dars vaqtlarini o'zgartirishlari va o'z fikrlarini ifodalashlari mumkin.

Uchinchi navbatda, online ma'lumotlar bazalari va axborot resurslari talabalar uchun ma'lumotlarga tez va oson erishish imkonini yaratadi. Bu, ularning tafakkur va tadqiqotni rivojlantirishiga yordam beradi.

To'rtinchi navbatda, virtual realnost va kichiklantirilgan realnost texnologiyalari o'quv jarayonlarini yanada tasavvur qilishga va tajriba olishga imkon beradi. Bu texnologiyalar o'quvchilarni turli sohalar uchun tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Beshinchi navbatda, adaptiv ta'lim tizimlari har bir o'quvchining o'z darajasiga mos ta'lim olishini ta'minlaydi. Bu usul talabalarning o'zlashtirilgan o'qish jarayonlarini tashkil etishga yordam beradi va ularning yetenek va qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi.

O'rtasida, innovatsion texnologiyalar o'quv jarayonlarini interaktiv, shaxsiy va ko'proq ma'naviy bog'langan qilish imkonini beradi. Bu, o'quvchilarning yangiliklarga tayanishiga, o'z fikrlarini ifodalashga, o'zlashtirishga va ularning kreativlik va muhokama qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu innovatsiyalar o'rtasidagi boshqa muhim masalalar - masalan, texnologik infratuzilma va o'qituvchilar tayyorligi -ni ham o'z ichiga oladi. Shuningdek, ularning samarali amalga oshirilishi va o'quvchilarning yanada boyitilishi kerak bo'lgan ma'lumot va qo'shimcha tayyorgarliklarini ta'minlashda xilma-xil qiyinchiliklar va muammolar paydo bo'ladi. Bunda, o'quvchilarni texnologik o'zgarishlarga qanday qo'llash va ularga yaxshi tayyorgarlik qilishni ta'minlash muhimdir.

O'rta ta'lim tizimlarida innovatsion texnologiyalar va ularning o'quv jarayonlariga ta'siri, o'quvchilarning talabalik davrini yanada samarali va ma'nosi bo'lgan qilish imkonini yaratadi. Bu, o'quvchilarni mustahkam, kreativ va muhim muammolar yechishga tayyorlashda yordam beradi, ularning kelajakdagi yuksak maqsadlari uchun qodir bo'lishlarini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Исломов Равшанбек Турғуналиевич. (2018). Мухаммад Хоразмий математик асарларининг ўрта асрлар математикасига таъсири. Ёш математикларнинг янги теоремалари-2018, Республика илмий анжуманининг материаллари, Наманган, 2018 й., 18-19 октябрь.
2. Исломов Равшанбек Турғуналиевич. (2013). Математик ҳукм. Ёш математикларнинг янги теоремалари-2013, Республика илмий анжуманининг материаллари, Наманган, 2013 й., 15-16 апрел, 1 бет.
3. Islomovich, I. T., & Son, I. A. M. (2023). Management forms and organization methods of the neighborhood institute. Conferencea, 57-60.
4. Ismoilov, T. (2020). The development of physical qualities of the pupils of primary forms of secondary schools through mobile activities in the process of study. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(11), 391-394.
5. Исломов Равшанбек Турғуналиевич. (2011). Математика фани ва ўқитишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий анжуманининг материаллари, Андижон, 2011 й., 8-9 ноябр, 2 бет
6. Islomovich, I. T. (2023). Perspectives of employing world experience in providing academic and financial independence to higher education. Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, 2(6), 232-235.
7. Islomovich, I. T. (2023). The need to reform the management system of higher education institutions and implement new principles to it. International Journal of Pedagogics, 3(05), 89-94.
8. Исломов Равшанбек Турғуналиевич. (2009). Туб сонлар тақсимои масаласини ўрганишда сонлар назарияси ва эҳтимоллар назарияси орасидаги фанлараро боғланишдан фойдаланиш ҳақида. Ёш математикларнинг янги теоремалари-2009, Республика илмий анжуманининг материаллари, Наманган, 2009 й., 6-7 ноябр, 2 бет.

Odinaxon ISMANOVA,
Namangan davlat universiteti dotsenti
E-mail: ismanova.79@inbox.ru

SHDPI professori P.Jalolova taqrizi asosida

TALABALARNI LOYIHAVIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA FIZIK EKSPERIMENT VA LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARINING O‘RNI

Аннотация

Bugungi kunda ta'lim sifatiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar sifatida qaralayotgan ta'lim mazmuni va uni berish usullarini takomillashtirish dolzarb masala hisoblanadi. Oliy ta'lim tizimida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan mutaxassislarni xalkaro standartlar asosida tayyorlashning zamonaviy usullardan biri loyihaviy faoliyat usuli hisoblanadi. Ushbu ishda laboratoriya ishlari bajarish va fizik eksperimentlar o'tkazish orqali talabalarni kognitiv faoliyati aktivlashtirish usullari yoritilgan. Buning uchun esa namuna sifatida talabalarga laboratoriya ishi ko'rinishida bir nechta fizik topshiriqlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Laboratoriya ishi, mashg'ulot, loyihaviy faoliyat, fizik eksperiment, talaba, kreativlik, aerodinamik qarshirik, virtual laboratoriya.

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКИХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ И ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ В ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

Совершенствование содержания образования и методов его предоставления, которые рассматриваются как основные факторы, влияющие на качество образования, является актуальной проблемой. Одним из современных методов подготовки высококвалифицированных, творческих и системно мыслящих специалистов в системе высшего образования на основе международных стандартов является метод проектной деятельности. В данной работе выделены методы активизации познавательной деятельности студентов путем выполнения лабораторных работ и проведения физических экспериментов. Для этого, например, учащимся даются несколько физических заданий в форме лабораторных работ.

Ключевые слова: Лабораторная работа, обучение, проектная деятельность, физический эксперимент, студент, творчество, аэродинамическое сопротивление, виртуальная лаборатория.

THE ROLE OF PHYSICAL EXPERIMENTS AND LABORATORY TRAINING IN PREPARING STUDENTS FOR PROJECT ACTIVITIES

Annotation

Improving the content of education and the methods of providing it, which are considered as the main factors affecting the quality of education, is an urgent problem. One of the modern methods of training highly qualified, creative and systemically thinking specialists in the higher education system based on international standards is the method of project activity. In this work, methods of activating the cognitive activity of students by performing laboratory work and conducting physical experiments are highlighted. To do this, for example, students are given several physical tasks in the form of laboratory work.

Keywords: Laboratory work, training, project activity, physical experiment, student, creativity, aerodynamic drag, virtual laboratory.

Kirish. So'nggi yillarda Respublikamizda ta'lim sistemasida katta o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ushbu o'zgarishlarni huquqiy asosi va drayveri Respublikamiz Prezidentining 2019 yil 8 oktabrda qabul kilingan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim sistemasini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasi" to'g'risidagi farmoni hisoblanadi. Ushbu farmonni uchinchi bobida oliy ta'lim sistemasini rivojlantirishni strategik maqsadlari va ustivor yo'nalishlari sifatida quyidagilar ko'rsatilgan:

-Bozor talabidan kelib chiqib mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va modernizatsiya qilish uchun inson kapitalini rivojlantirishi, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini ko'tarish.

-Yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan mutaxassislarni xalqaro standartlar asosida tayyorlash.

-O'z intilekt qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish va ma'naviy rivojlangan shaxs sifatida shakllantirish uchun mustaqil ravishda qaror qabul qilishga qodir shaxsni tarbiyalash.

Ushbu farmonni amalga oshirish uchun avval sifatli ta'lim berish va olish uchun e'tibor qaratish kerak bo'lgan asosiy omillar sifatida ta'lim mazmuni, ta'lim shakli va usuli, moddiy texnik baza va professor-o'qituvchilarni qarash mumkin.

Ta'lim sifatiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar sifatida qaralayotgan ta'lim mazmuni va uni berish usullarini takomillashtirish bo'yicha juda ko'p ilmiy tadqiqotlar va o'rganishlar olib borilmoqda. Ta'lim sifatini oshirish uchun

xorijiy davlatlarda keng qo'llanilayotgan zamonaviy usullardan biri "loyihaviy faoliyat" usuli hisoblanadi [1,2].

Talabaning kasbiy malakasii nafaqat o'quv faoliyatini tashkil etishni, balki ularning o'quv dasturlarini loyihalash, o'quv-uslubiy materiallarni ishlab chiqish, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Bundan tashqari oliy ta'limda fanlar kesimida talabalarni loyihaviy faoliyatlarini samarali tashkil etishlari zamon talabi hisoblanib kadrlar sifatiga ijobiy tomonlama sezilarli ta'sir qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Loyiha faoliyatining paydo bo'lishi J. Devi, U. X. Killpatrik, Y. A. Komenskiy, G. P. Shchedrovitskiy va boshqalar, loyihalash faoliyatini o'qitish usulining texnologik tomonini A. E. Dmitriev, L. I. Gure, A. T. Molibog, V. S. Lazarev, M. M. Potashnik, yu. N. Ryumina, I. S. Sergeev, V. A. Yasvin va boshqalarning ilmiy asarlarida ko'rib chiqilgan. Loyiha faoliyati zamonaviy ta'lim texnologiyasi sifatida E. V. Boldirev, I. A. Kolesnikova, V. M. Monaxov, V. A. Bolotov, V. V. Serikov va boshqalarning asarlarida taqdim etilgan.

E. S. Polat, K. N. Polivanova, D. Jak, D. Rid kabi olimlarni asarlarida esa loyihalash faoliyatini o'qitishda qo'llash samaradorligi yoritib berilgan. Biroq, oliy ta'lim talabalari o'quv jarayonida loyiha texnologiyasidan faol foydalanishlariga qaramay, mahalliy mutaxassislar tomonidan talabalarning loyiha faoliyatini tashkil etish muammosi kam o'rganilgan.

Fizik bakalavrlar tayyorlash ta'lim tizimiga ham "loyihaviy faoliyat" yoki "loyiha"lar usulini qo'llash samarali

ekanligi bizning avvalgi ilmiy tadqiqotlarimizda asoslab berilgan [3,4].

Tadqiqot metodologiyasi. Talabalar tomonidan oliy ta'lim muassasalarida va keyinchalik ilmiy tadqiqot bilan shug'ullanib biror-bir fizik mavzuga oid loyiha amalga oshirishlari davrida fizik jarayonni o'rganish uchun turli qurilmalar yordamida o'lchov va kuzatish ishlarini olib borishlariga to'g'ri keladi. Bunday faoliyat samarali bo'lishi uchun talabalarda o'rganilayotgan jarayondagi qanday fizik parametrlar bevosita o'lchash imkoniyati mavjudligini aniqlash va o'lchov qurilmalari bilan ishlash ko'nikmasi shakllangan bo'lishi kerak. Fizikadan laboratoriya ishlari yuqoridagi ko'nikmalarni shakllantiruvchi asosiy mashg'ulot turi hisoblanadi, chunki laboratoriya ishlari tushunchasiga deyarli barcha o'quv standartlarida quyidagicha ta'rif berilgan [5]:

Laboratoriya ishi: mahsus qurilmalarni qo'llash (laboratoriya, texnologik, o'lchov asboblari, stand va kompyuter majmuasi) yordamida o'tkaziladigan amaliy o'quv mashg'uloti bo'lib, uning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

laboratoriya, texnologik va o'lchov qurilmalari foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lish.

obyektni yoki jarayonni xarakteristikasini o'rganish va tashkil etish uchun tajriba o'tkazish, kuzatuv olib borish yoki modellash tirish kabi ilmiy-eksperimental tadqiqot tashkil etish ko'nikmasiga ega bo'lishi.

Laboratoriya ishidan tashqari talabalarni fizik hodisa va jarayonlarni o'rganishda fizik eksperimentlar katta ahamiyatga ega, chunki juda ko'p fizik nazariya, qonun-qoidalar o'quv fizik eksperimentlar yordamida asoslanadi va qo'llanish sohasi bo'yicha esa barcha fizik eksperimentlar natijasini tushuntirib beradi.

Laboratoriya ishlari bajarish va fizik eksperimentlar o'tkazish orqali talabalarni kognitiv faoliyati aktivlashadi, chunki real tajriba o'tkazish orqali olingan natijalarni talaba tahlil qiladi, taqqoslash orqali to'g'riligiga ishonch hosil qilishi kerak. Bundan tashqari eksperiment natijalari nazariy tasavvur va farazlarni tekshirish uchun asosiy vosita va yangi dalillar manbai hisoblanadi [6].

Tahlil va natijalar. Talabalarni loyihaviy faoliyatga tayyorlashda laboratoriya ishlari va fizik eksperimentlarni yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlari hozirgi zamonaviy ta'lim kontsepsiyasiga to'la javob bermaydi. Buning asosiy sabablari sifatida quyidagilarni keltiramiz:

Laboratoriya ishlarida mavzu bayoni, ishchi formula, bajariladigan ishlar ketma-ketligi tayyor berilgan bo'lib, talabalar faqat kuzatish, o'lchash va hisoblash faoliyati bilan shug'ullanishadi. Bunday faoliyat tufayli talabalarda asosan konvergent fikrlash rivojlanadi, ammo loyihaviy faoliyat uchun asosiy bo'lgan shaxsning xususiyati, ijodiy yoki kreativ fikrlashi kam rivojlanadi.

Talabalarga tavsiya qilingan laboratoriya ishlarida yoki fizik eksperimentlarda asosan bitta fizik kattalik, ya'ni erkin tushish tezlanishi, o'tkazgich solishtirma qarshiligi yoki suyuqlikni qovushqonlik koeffitsienti kabilarni aniqlash talab qilinadi. Laboratoriya ishlari bajarishga bunday yondashuv talabalarda asosan metodologik bilimlarini rivojlantiradi, ammo epistemik bilimlarni rivojlantirmaydi.

Epistemik bilimlar rivojlanishi uchun talaba jarayonni xarakterlaydigan fizik kattalikni birorta boshqa parametrga bog'liqlik jadvalini yoki grafisini olib undan o'ziga yangi bilimlarni yaratishi zarur [7].

Fizik topshiriq tuzish va bajarish imkoniyati ko'proq "Umumiy fizika" kursini mexanika, molekulyar fizika, elektr va magnetizm bo'limlarida mavjud. Shuning uchun ushbu bo'limlarga tegishli bir nechtdan fizik topshiriqlar tuzib talabalarga mustaqil ish sifatida berish lozim.

Talaba fizik topshiriqlarni bajarish uchun avval topshiriqqa mos mavzu bo'yicha nazariy malumotlar bilan

tanishadi va muammoni aniqlaydi, so'ngra ushbu muammo asosida fizik masala tuzadi. Ushbu masalani analitik yechimi uchun olingan ifoda ishchi formula bo'lib hisoblanadi va o'lchash mumkin bo'lgan kattaliklarni aniqlab u asosida laboratoriya qurilmasini yig'adi. Qurilma yig'ish o'ziga xos orginal yechimlarni topishni talab qiladi, bu esa talabalarda yuqorida ta'kidlaganimizdek ijodiylik va kreativlikni rivojlantiradi. Olingan natijani to'g'ri ekanligiga ishonch hosil qilish uchun jadval yoki internet ma'lumotlari bilan taqqoslash uchun izlanadi, tahlil qiladi va xulosa chiqaradi [8].

Shu nuqtai nazardan oliy ta'lim muassasalarida fizik bakalavrlar bajaradigan laboratoriya ishlarida ham yuqorida ta'kidlaganimizdek deyarli bitta fizik kattalikni topish usuli o'rganiladi, shuning uchun talabalar fizik kattaliklarni o'zaro bog'liqlik grafigi va jadvallar yordamida o'zi mustaqil ravishda o'zi uchun yangi bilimlar yaratmaydi [9]. Shuni hisobga olib talabalarga shunday fizik topshiriq berish kerakki, ushbu topshiriqni bajarish faoliyatida qandaydir grafik yoki jadval olishi shart bo'lsin. Namuna sifatida molekulyar fizika va elektromagnetizm bo'limiga oid quyidagi fizik topshiriqlarni keltiramiz:

Topshiriq 1. O'simlik yog'ini yopishqoqlik koeffitsientini haroratga bog'liqligini o'rganing.

Topshiriq 2. Metallarni magnit singdiruvchanligini magnit maydon induksiyasiga bog'liqligini o'rganing.

Ushbu fizik topshiriqni bajarishda ham talabalar o'ziga xos soddada usullardan yoki o'quv adabiyotlari yoki fizik praktikumlarda keltirilgan laboratoriya ishlari bayonidan foydalanib yopishqoqlik koeffitsientini yoki magnit singdiruvchanlikni aniqlashlari mumkin, ammo harorat va magnit maydon induksiyasini o'zgartirib borish uchun esa o'ziga xos yechim topishlari kerak bo'ladi [10]. Kattaliklarni turli qiymatlaridan foydalanib olingan chiziqni ekstrapolyatsiyalash orqali kritik qiymatini topish va bu nuqtada qanday jarayon sodir bo'lishi haqida ma'lumotga ega bo'lish talabalar o'zlari uchun yaratgan yangi bilimlar yaratish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Xulosa va takliflar. Bundan tashqari talaba virtual laboratoriyani yoki fizik jarayonni kompyuter modelini o'zi boshqaradi, turli parametrlarni tanlaydi va kam vaqt sarflab turli parametrlarni o'zaro bog'liqligi haqida yetarli ma'lumotlarga ega bo'ladi. Virtual laboratoriya va fizik hodisalarni ta'limga qo'llanishini asosiy yutuqlaridan biri talaba ushbu ta'limga mustaqil ravishda olish imkoniyati yuqori bo'ladi. Avvalgi bo'limdagi talabalarni loyihaviy faoliyatga tayyorlash IT-texnologiyalaridan foydalanishni katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlagan edik, shuning uchun ta'lim ushbu jarayon talabalarni loyihaviy faoliyatga tayyorlashdagi ba'zi bo'shliqlarni to'ldirib tassavurni boyitadi.

Talabalar fizik topshiriq yoki virtual laboratoriya bajarishlaridan so'ng ularga hisobot yozishni topshiriq sifatida berishi kerak. Bunda quyidagi ko'zda tutilgan maksadlar amalga oshadi:

Fizik parametrlar o'zaro bog'liqligi yoki kompyuter modellarni kuzatuvlar asosida ilmiy xulosalar chiqarish, o'zi uchun yangi bilimlar yaratish va uni yozma bayon qilishni o'rganish.

Talabalarni kichik loyihaviy faoliyat olib borishi ko'nikmalarini shakllantirish.

Talabalarni matn tuzish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Oliy o'quv yurtida fizika ta'limi jarayoniga loyihaviy usulni qo'llash va talabalarni loyihaviy faoliyatga tayyorlash metodikasidan ko'rdiki ushbu ta'lim jarayonini amalga oshirish uchun ta'limga tubdan isloh qilish shart bo'lmay balki hozirgi ta'limga ijodiy yondashib yuqorida bildirilgan takliflar asosida mutaxassislik kafedralar amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ta'lim bo'yicha kompleks chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Килпатрик, В. Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе / В. Килпатрик. - Л.: Брокгауз-Ефрон, 1925. - 43 с.
2. Кудинова О.С., Скульмовская Л.Г. Проектная деятельность в вузе как основа инноваций // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – № 4.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=27928>

3. Bobaxo'jaev U., Ismanova O., Yarimo'tkazgichlar fizikasi mutaxassislarini kreativlik xususiyatlarini shakllantirishda loyihalash faoliyatini ahamiyati. // "Yarim o'tkazgichli opto- va nanoelektronika, muqobil energiya manbalari hamda ularning istiqbollari" mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya. – Andijon, 2023. 12–13 oktabr. B. 362–365.
4. Ismanova O. The importance of designing activities in the formation of creativity characteristics of physics students. European Journal of Education and Applied Psychology. scientific Journal 2023. №4. <https://doi.org/10.29013/EJEAP-23-4-72-76>
5. Виленский М.Я., Образцов П.И., Уман А.И. Технологии профессионально-ориентированного обучения в высшей школе. Педагогическое общество России, М., 2004
6. Аршинов В.И. Эксперимент как форма научной практики. Материалистическая диалектика как обшая теория развития. М., 1982 г. С 1-3.
7. А.С. Черняева. "Структура научного знания". Учебное пособие для аспирантов и соискателей. – Красноярск: СибГТУ, 2013 г.
8. А.Г. Шеина. Физический практикум. Часть 2: Учебное пособие /Под ред. А.Г. Шеина; ВолгГТУ. Волгоград, 2003. - 193 с.
9. Рахмонов Р.К., Методические разработки к лабораторным работам по физике. Душанбе. ЭР-гриф. 2019
10. Калашников С.Г., Электричество. Учебная пособия для физической специальностей высших учебных заведений. Москва. Физматлит. 2003 г.

Almat ISHANOV,
Berdaq nomidagi QQDU mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: ishanovmat067@gmail.com

ТVPYMO‘MM o‘quv va metodik ishlar bo‘yicha direktor o‘rinbosari, P.f.f.d.(PhD) D.S.Sarimova taqrizi asosida

LOYIHALASH TEXNOLOGIYASI ASOSIDA SUT EMIZUVCHILAR SINFIDAN O‘RIN OLGAN MAVZULARINI O‘QITISH METODIKASI

Аннотация

Mazkur maqolada sutemizuvchilar sinfidan o‘rin olgan mavzularini o‘qitishda loyihalash texnologiyadan foydalanish, shuningdek talabalarni ilmiy tadqiqot ko‘nikmalarini shakllanishiga xizmat qiladigan loyihalarning turlari va o‘qitish jarayonida foydalanish metodikasi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: ta‘lim sifati, loyihalashtirish texnologiyasi, ilmiy-tadqiqot, loyiha turlari, o‘qitish shakllari, zoologiya, sutemizuvchilar, Buxoro bug‘usi, g‘izol.

TEACHING METHODOLOGY THE TOPICS OF THE CLASS OF MAMMALS BASED ON PROJECT TECHNOLOGY

Annotation

This paper involves the use of project technology in teaching topics related to the class of mammals, as well as types of projects that serve to develop students' research skills, and methods of use in the educational process.

Key words: quality of education, project technology, scientific research, types of projects, forms of education, zoology, mammals, Bukhara reindeer, gazelle.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМ КЛАССА МЛЕКОПИТАЮЩИХ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОЕКТИРОВАНИЕ

Аннотация

В данной статье рассмотрено использование технологии проектирование при преподавании тем, относящихся к классу млекопитающих, а также виды проектов, служащие для формирования у студентов научно-исследовательских навыков, и методика использования в учебном процессе.

Ключевые слова: качество образования, технология проектирования, научные исследования, виды проектов, формы обучения, зоология, млекопитающие, бухарский северный олень, газель.

Kirish. Jahon ta‘lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar negizini bo‘lajak o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning interfaol texnologiyalarini ishlab chiqish, ta‘lim muassasalarida innovatsion ta‘lim muhitini yaratishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish tashkil etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharxi. Ta‘lim mazmunining tarkibiy qismi bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka hamda kompetensiyalar muayyan fan doirasida talabalar tomonidan innovatsion va axborot kommunikatsion texnologiyalarni uyg‘un qo‘llashlari natijasida shakllantiriladi. Bugungi kun ta‘lim tizimida nazariya va amaliyotni uyg‘unligini ta‘minlash borasida “Loyihalash texnologiyasi” dan foydalanish yuqori natija beradi.

Jahon ta‘lim tizimida 1920 yillarda amerikalik faylasuf va pedagog J.Dyui va uning shogirdi V.X. Kilpatrik tomonidan loyihalash metodiga asoslangan holda loyihalash texnologiyasi pedagogik amaliyotga ilk bora tadbiiq etilgan.

Bugungi kunga kelib, AQSh, Angliya, Belgiya, Finlandiya, Germaniya, Rossiya, Italiya, Singapur kabi rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning ta‘lim muassasalarida bevosita ta‘lim tizimiga qo‘llanilib kelinmoqda.

Jon Dyuing ilmiy nazariyasining asosiy belgilari - pedosentrizm, o‘qitishda mehnatdan keng foydalanish, bolalarning qiziqishlari va instinktlariga tayanish, o‘rganishning muammoli xususiyati edi. Dyui ilmiy maktab va pragmatik pedagogika muallifi hisoblanadi. Jon Dyui o‘qitish jarayonini ta‘lim oluvchilarning qiziqishi va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda muayyan maqsadlarga erishishda yo‘naltirilgan tizimli faoliyatini faollashtirish orqali tashkil etishni ilgari surgan. Olimning pedagogik sohadagi g‘oyalari ta‘lim jarayoni oldidagi muhim vazifalarga ko‘p jihatdan muammoli ta‘limning rivojlanishi bilan yechim topish mumkinligini ta‘kidlaydi. Bu jarayonda ta‘lim oluvchilar odatiy vaziyatdagi amaliy ahamiyatga muvofiq muammolarni oldin o‘rgangan bilim, ko‘nikmalarini

amaliyotga qo‘llagan holda yangi bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish lozim.

D.Dyui haqiqiy ta‘limni barcha aniq vaziyatlardan, maxsus tashkil etilgan mashg‘ulotlardan hosil qilingan tajriba deb hisoblagan. Ta‘lim oluvchilarning o‘zlarini qiziqtirgan muammolarni hal qilish bo‘yicha mustaqil faoliyatini tashkil etish ya‘ni loyihalash orqali erishiladi. O‘quv faoliyati jarayonida ta‘lim oluvchilar ma‘lum bir amaliy vazifani, shu jumladan ta‘lim faoliyatini amalga oshirishni loyihalaydilar[5, 131].

Loyihalash texnologiyasi orqali ta‘lim jarayonida amaliy, nazariy jihatdan ahamiyatga muvofiq bo‘lgan muammoni ijobiy yechimini topish jarayonida ko‘zlangan natijaga pragmatik yo‘naltirilishiga asoslanadi. Bu natijani haqiqiy amaliy faoliyatda ko‘rish, tushunish va qo‘llash mumkin. Mabodo nazariy xarakterga ega bo‘lgan muammoni loyihalash joiz bo‘lsa, uning aniq variantdagi yechimi, agarda amaliy xarakterdagi muammo bo‘lsa, uning amaliyotga qo‘llash masalasi yuzasidan aniq maqsadlarni o‘zida aks ettirgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiq sanaladi. Ta‘lim oluvchilar mazkur ko‘zlangan natijalarga erishish uchun mustaqil, mantiqiy va ijodiy fikr yuritish ko‘nikmalarini o‘zlarida shakllantirgan bo‘lishlari, o‘rtaga tashlangan muammoni mazmun, mohiyatini anglash va uni bartaraf etish usulini izlashlari bu borada oldin o‘rgangan bilimlaridan foydalanishlari, fanning turli bo‘limlarida izlanishlar olib borishlari, oldindan olinmoqchi bo‘lgan natijalarni bashorat qila olishi, bir xil bo‘lmagan yechimdagi variantlar ishlab chiqish, sabab-oqibat o‘rtasidagi bog‘lanishlarni tadbiiq eta olishlari zarur[1, 123].

Tahlil va natijalar. Loyihalash texnologiyasi talabalarining muayyan fan doirasida bilim olish qobiliyatlarini rivojlantirish, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda kengaytirish, axborotlarni izlash va muvofiqlarini tanlash, tanqidiy va kreativ fikrlashlarini rivojlantirishga asoslangan.

Muayyan fan doirasida ma'lum muammoli vaziyatni vujudga keltirish natijasida ta'lim oluvchilarning mazkur fan bo'yicha qiziqishlarini orttirish, mavjud muammolarni loyihalashga doir faoliyatini rivojlantirish, fanga oid tegishli bilimlarni o'zlashtirishlari, fanlararo integratsiyani bevosita loyihalash texnologiyasi asosida amalga oshirish mumkin. Bu maqsadlarini amalga oshirish orqali ta'lim oluvchilarning ma'lum bir fan asoslarini ongli ravishda o'zlashtirishlari, hayotiy jarayonlarni past va baland bo'lgan jihatlariga moslashishlari hamda mo'ljalni konkret tarzda qo'ya olishlariga yordam beradi.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarining 60110900-biologiya ta'lim yo'nalishi o'quv rejasidan o'rin olgan zoologiya fanini o'qitishda professor-o'qituvchilar loyihalash texnologiyasidan talabalarining mazkur fan doirasida qiziqishi va qobiliyatlarini e'tibordan chetda qoldirmagan holda o'qitishning barcha shakllarida ya'ni dars, darsdan va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda qolaversa dala amaliyotlari (ekskursiyalar)da o'quv jarayonidagi mavjud bo'lgan muammolarini hal etishda, shuningdek, ijodiy xarakterdagi muammolarni ijobiy yechimini topish jarayonida keng ko'lamda foydalanishi zarur. Ushbu texnologiyadan foydalanishning amaliy ahamiyatli tomoni shundan iboratki, o'qitish jarayonida talabalarga individual va differensial holda yondashish imkoniyatiga zamin tayyorlaydi.

Ta'lim sohasidagi mavjud loyihalar individual xarakterga ega bo'ladi, shu bois loyihalar ma'lum bir jihatlar bilan birligidan farqlanadi. Bugungi kunda ta'lim sohasidagi loyihalar quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

- muddatiga ko'ra: 1. Qisqa muddatli; 2. Uzoq muddatli.
- qatnashchilar soniga ko'ra: 1. Yakka tartibda; 2. Juft tartibda
- xarakteriga ko'ra: 1. Aniq natija olishga mo'ljallangan loyihalar; 2. Ko'p yo'nalishli natija olishga mo'ljallangan.
- ko'lamiga ko'ra: 1. Bir kursga mo'ljallangan; 2. Fakultetga mo'ljallangan;
- 3. Vazirlik miqyosidagi loyiha; 4. Mamlakat miqyosidagi loyiha;
- 5. Dunyo miqyosida hal etilishi mo'ljallangan loyihalar.
- faoliyatning ustunligiga ko'ra: 1. Tadqiqot xarakteridagi loyiha;
- 2. Ijodiy xarakterdagi loyihalar; 3. Rolli loyihalar; 4. Amaliy xarakterdagi loyihalar;
- 5. Izlanish va mo'ljall olishga mo'ljallangan loyihalar.
- predmeti va mazmuniga ko'ra: 1. Bir fan sohasini qamrab olgan loyihalar; 2. Fanlararo izlanishni talab etadigan loyihalar

Loyihalar orasida **tadqiqot xarakteridagi loyihalar** muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur loyihalarning muvofaqiyatli amalga oshirish jarayonida loyiha strukturasi yuqori darajada ishlangan bo'lishi kerak xususan, loyihani amalga oshirish jarayonida ishtirok etayotgan talabalar uchun tadqiqotning predmeti, dolzarbligi, ijtimoiy ahamiyati, jarayonda qo'llaniladigan metodlar, tadqiqotlar va tajribalar o'tkazish, natijalarni rasmiylashtirish metodlari sodda va aniq ifodalangan bo'lishi zarur.

Loyihaning mazkur turida tadqiqot mavzusining dolzarbligi, tadqiqot muammosining predmeti va ob'ekti, vazifalarning izchil va bosqichma-bosqich aniqlanishi, muammolarni hal etish bo'yicha farazlarni ilgari surish, uni hal etishning tadqiqot o'tkazish va tajribalar qilish yo'llarini ishlab chiqish, olingan natija va xulosalarni muhokama qilish, rasmiylashtirish, tadqiqotni davom ettirish uchun yangi muammolarni belgilanishi lozim[1].

Pedagogika oliy ta'lim tashkilotlarida faoliyat ko'rsatayotgan professor- o'qituvchilar ushbu mazmundagi loyihalardan dars va darsdan tashqari mashg'ulotlari davomida ayrim o'quvchilar bilan olib borishlari tavsiya etiladi. Oliy ta'lim muassasalarining biologiya ta'lim yo'nalishi talabalar o'quv rejasidan o'rin olgan zoologiya fanidagi sutemizuvchilar sinfi mavzusini o'rganish davomida, "Sutemizuvchilarning kelib chiqishi va muhofaza choralari" mavzusini o'rganish maboynida talabalarga quyidagi mazmundagi loyiha ishini bajarish tavsiya qilinadi.

Loyiha mavzusi : sutemizuvchilarning kelib chiqishi va muhofaza choralari.

Loyihaning maqsadi: sutemizuvchilarning turli-tumanligi, ovlanadigan, yo'qolib borayotgan va qo'riqlanadigan turlari saqlab qolish muhim amaliy ahamiyat kasb etishini isbotlash.

Loyihaning mazmuni: sutemizuvchilarning inson va tabiatdagi ahamiyatini qayd etgan holda yo'qolib borayotgan va qo'riqlanadigan turlari saqlab qolish muhim amaliy ahamiyat kasb etishini isbotlang. Insonning tabiatda tarqalgan sutemizuvchilar turlariga ko'rsatadigan salbiy ta'sirlari natijasida hozirgacha yo'qolib ketgan(a), yo'qolib borayotgan(b), yo'qolish xavfi bo'lgan turlar(c)ning kamayib ketish sabablari o'rtasidagi bog'lanishlar aks etgan jadvalni tuzing va shu ma'lumotlar asosida fikrlaringizni isbotlang.

Xususan, "Buxoro bug'isi va jayronlarning monitoringini tuzish" mavzusidagi loyiha iqtidorli talabalar bilan ishlashda maqsadga muvofiq sanaladi.

Loyiha mavzusi: Buxoro bug'isi va jayronlarning monitoringini tuzish.

Loyiha maqsadi: Buxoro bug'isi va jayronlarning bugungi kundagi holati, ularning kelajakdagi o'zgarishi va ularni saqlab qolish chora-tadbirlarini belgilash.

Ilgari surilayotgan ushbu loyihada qo'llaniladigan metodlar: kuzatish, matematik statistika, eksperiment, tajribalar qo'yish, umumlashtirish va rasmiylashtirish.

Topshiriqning mazmuni:

Buxoro bug'isi(Xongul) va jayron resublikamizning qaysi mintaqalarida tarqalgan. Ularning bugungi kundagi sonini aniqlang. Aniqlangan ma'lumotlaringiz asosida ularning ko'payish intinsivligi bilan aloqadorligini hisobga olgan holda ular 2035 yilga kelib qanday o'zgarishini yillar bo'yicha hisoblab toping. Ko'payish xususiyatini hisobga olgan holda o'zgarishlarni grafik shaklda ifodalang.

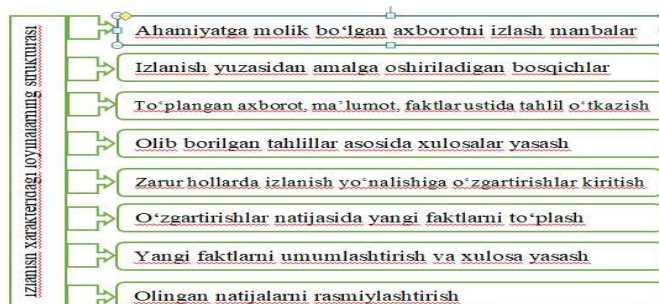
Eslatma: Bugungi kunda Buxoro bug'isi mamlakatimizning janubiy viloyati bo'lgan Surxondaryo viloyatida – 45-50 bosh, "Qizilqum" davlat qo'riqxonasida – 224-232 bosh, "Zarafshon" milliy tabiat bog'ida 40 – 45 bosh va Quy Amudaryo davlat biosfera rezervatida 1645 bosh, shuningdek, Zarafshon daryosining yuqori qismida saqlanib qolgan. Shuningdek, bizga qo'shni davlatlardan Tojikiston, Turkmaniston, Qozog'iston va Afg'oniston hududlarida ham uchraydi. Internet ma'lumotlaridan ham foydalanish mumkin[4].

Talabalarni kreativ fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida **ijodiy loyihalar** muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu loyihani amalga oshirish jarayonida ishtirokchilardan o'rtaga qo'yilgan muammoga nisbatan ijodiy yondashish talab qiladi. Bu turdagi loyihalarning tadqiqot xarakteridagi loyihalardan farq qiluvchi jihati, ijodiy loyihalarning mantiqiy strukturasi oldindan belgilab qo'yilmaydi, balki loyihaning yechimi davomida shakllantiriladi. Ijodiy turdagi loyihalarning ishtirokchilarida talabalarining loyihaga nisbatan qiziqishi, motivi, mavjud ehtiyojlariga qarab, amalga oshirilayotgan loyihaning yo'nalishi, kutilayotgan natijalar belgilanadi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, loyiha davomida ko'zda tutilgan natijani rasmiylashtirish va jihozlashda qat'iy o'rnatilgan talab qo'yiladi.

Hayvonot dunyosiga oid ma'lumotlarni o'rganish davomida professor-o'qituvchilar zoologiya fanidan ushbu loyihalar turidan dars jarayonida foydalanishi mumkin. Zoologiya fanidan o'rin olgan "Sutemizuvchilar sinfi vakillarining umumiy tavsifi", "**Sutemizuvchilar sinfi xilma xilligi**", "Sutemizuvchilar sinfi sistematikasi", "Sutemizuvchilar sinfi ekologiyasi" mavzularini o'tish davomida ijodiy loyihalardan pedagogik faoliyatida kichik guruhlar tashkil etish orqali foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi[4].

Sutemizuvchilar sinfiga mansub mavzularini o'rganish borasida **izlanish xarakteridagi loyihalardan** foydalanish yetakchi o'rinni egallaydi. Bu jarayonda o'quv kursi mazmunidan o'rin olgan muayyan bir mavzu bo'yicha axborot va ma'lumotlar to'plash, olib borilgan izlanishlardan to'plangan axborot va ma'lumotlar bilan loyiha ishtirokchilarini tanishtirish, ularni qayta tahlil qilish, to'plangan faktlarni umumlashtirish, izlanishlar natijasida to'plangan natijalarni rasmiylashtirishni o'zida aks ettiradi. Izlanish xarakteridagi loyihalar mazmunan tadqiqot xarakteridagi loyihalar bilan uyg'unlashgan holda bo'ladi va hatto uning bir qismiga aylanishi mumkin. Izlanish xarakteridagi

loyihalarning strukturasi I-rasmdagi kabi ketma-ketlikda amalga oshiriladi.

1-rasm. Izlanish xarakteridagi loyihalarning strukturasi

Izlanish xarakteridagi loyihalardan zoologiya fani bo'yicha darsdan va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanishi tavsiya etiladi. Xususan, "O'zbekiston Qizil kitobi"ga kirgan "Noyob va yo'qolib borayotgan hayvonlar", "O'zbekiston hayvonlari", "O'zbekistonning foydali hayvonlari", "O'zbekistonning zararli hayvonlari" kabi mavzulardagi loyihalarni kiritish joiz sanaladi.

Zoologiya darsligidan o'rin olgan mavzularni o'qitish jarayonida **amaliy xarakterdagi loyihalardan** foydalanish bugungi kun talabi sanaladi. Chunki, nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash birlamchi talablardan hisoblanadi. Dars jarayonida amaliy xarakterdagi loyihalardan foydalanishda dastlab loyiha ishtirokchilari faoliyatidan kutilayotgan natijalarning aniq belgilanishi bilan tavsiflanadi. Ushbu olinajak natija amaliy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi zarur. Bu kabi loyihalar puxta ishlab chiqilgan strukturaga ega bo'lishi lozim. Loyiha ssenariysi, ishtirokchilarning aniq vazifalari, loyihadan ko'zlangan natijaga erishish bosqichlari, loyihada qo'llaniladigan metodlar, olingan natijalarni rasmiylashtirish kabi jihatlari aniq tartibda belgilanishi kerak. Ushbu turdagi loyihani amalga oshirish davomida ishtirokchilarning individual tarzda ulushi, ularning yakka tartibdagi yoki kichik guruhlarda amalga oshiriladigan ishlar natijalari, taqdimot, olingan natijalarni bevosita amaliyotga qo'llash yo'llari tavsiflanadi[3].

Bu toifadagi loyihalardan sinfdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanish maqsadga muvofiq. Jumladan, tirik tabiat burchagida boqiladigan kanareyka, to'ti va boshqa hayvonlarning ovqat ratsionini tuzish, O'zbekistonga kelib ketuvchi qushlarning kelish, uya qurish, ko'payish, uchib ketish muddatlari, ularning keltiradigan foydasi, qishlash joyi, ularni muhofaza qilish tadbirlarini o'rganish bo'yicha loyihalarni o'quvchilarning kichik guruhlariga tavsiya etish joiz[5].

Ta'lim amaliyotidagi loyihalar orasida loyihalarning predmeti va mazmuniga qarab turlarga ajratish tavsiya berilgan. Loyihalarning predmeti va mazmuniga ko'ra, bir fan sohasini qamrab olgan loyihalar, fanlararo izlanishni talab etadigan loyihalarga ajratiladi. Bu loyihalarni shakllantirishda o'qituvchi zoologiya sohasidagi muammoli, qiyin mavzularni o'z ichiga qamrab olishi mumkin.

Demak, zoologiya darslarini tashkil etish jarayonida o'qituvchi loyihalash texnologiyasidan foydalanish uchun dastlab quyidagi ishlarni amalga oshirishi lozim:

loyihalar turi, mavzusi va ishtirokchilar sonini aniqlash; loyihani amalga oshirish uchun muammolar zanjirini tuzish; loyiha predmeti, uning vazifasi va bosqichlarini aniqlash; loyiha ishtirokchilari uchun topshiriqlar tuzish va a'zolar orasida teng taqsimlash; ilmiy-izlanish, tadqiqot mavzulari bo'yicha talabalarning yakka tartibda, juftlikda yoki kichik guruhlarda mustaqil izlanishlarini tashkil etish; loyihadan kutilayotgan natijalarni aniqlash, uni rasmiylashtirish va taqdimotini yaratish; loyiha ishini yakunlash, baholash mezonini va xulosalar yasash yo'llarini aniqlashdir[3].

Xulosa. Loyihalash texnologiyasi - ta'limni fundamental jihatidan rivojlanishiga asos bo'ladi. Ta'lim oluvchilarda aqliy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga zamin tayyorlaydi. Loyihalash texnologiyasi talabalarda ijodiy faoliyatning shakllanishiga sabab bo'ladi. *Shuni ta'kidlash joizki, ijodiy faoliyat ta'lim mazmunining tarkibiy qismi sanalib, uni o'qituvchining tayyor axboroti orqali shakllantirib bo'lmaydi.* Dars jarayonida ta'lim oluvchilar loyihalar yechimi ustida ishlar ekan, ular tomonidan oldin o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini yangi kutilmagan vaziyatlarda qo'llash, yangi bilimlarni o'zlashtirishlari natijasida esa ijodiy faoliyat tarkib topadi.

ADABIYOTLAR

1. Tolipova J.O. Biologiyani o'qitishda pedagogik texnologiyalar –T: Cho'lpon nashriyoti, 2011. – 161 b.
2. Ergashevich, R. U., Salimovna, P. M., & Mamayusufovich, A. S. (2023). Ways to use pedagogical technologies at the local level in biology lessons. *European International Journal of Pedagogics*, 3(05), 22-29.
3. Ergashevich, R. U., & Mamayusufovich, A. S. (2023). Issues of using integrative knowledge in forming students'professional competence.
4. Dadayev S., Saparov K. Umurtqalilar zoologiyasi. Oliy o'quv yurtlari biologiya ixtisosligi bakalavriat bosqichi biologiya yo'nalishi talabalari uchun darslik. Toshkent, «TURON-IQBOL». 2019, 720 b.
5. Васильева З. И. История педагогики и образования: учебное пособие для вузов. М.: Академия, 2011. С 131.
6. Normamatovych, D. M. (2023). The significance of the tasks of the pisa international program in the teaching of biological sciences. *American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 23, 132-138.19:43
7. Omonqulov, U. b. (2024). Bo'lajak biologiya o'qituvchilarining iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashga metodik tayyorlashning konseptual asoslari. *News of UzMU journal*, 1(1.2), 177-180.
8. S.Z., J. . (2021). The Importance Of Developing Competence In Understanding And Interpreting Processes In Biological Objects Through Problem-Solving And Exercise. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(05), 503–507. <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume03Issue05-88>

Гузал КАРИМОВА,
базовый докторант Бухарский государственный университет
E-mail: gkarimova020@gmail.com

По отзыву Саримсаковой, к.ф.н., преподавателя НамГУ

INGLIZ VA O‘ZBEK ERTAKLARINING LINGVO-MADANIY JIHATLARI

Annotatsiya

Biz bu maqolada “ertak” terminiga tushuncha beramiz va uning turlarini ifoda etamiz. Ertaklarning xususiyatlari va tilimizga bo‘lgan mohiyatiga tasnif beramiz. Va albatta ularning lingvo-kulturologik va lingvo-kognitiv mohiyatini ta’riflaymiz.

Kalit so‘zlar: ertak, madaniyat, tilshunoslik, tilshunoslik va madaniyatshunoslik, xususiyatlar.

LINGUO-CULTURAL ASPECTS OF ENGLISH AND UZBEK FAIRY TALES

Annotation

In this article, we give an understanding of the term "FAIRY TALES" and describe its types. We will classify the characteristics of fairy tales and their meaning for our language. And definitely, we describe their linguo-cultural and linguo-cognitive essence.

Key words: fairy tale, culture, linguistics, linguistics and cultural studies, features.

ЛИНГВО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ СКАЗОК

Аннотация

В данной статье мы даем понимание термина «СКАЗКИ» и описываем его виды. Классифицируем особенности сказок и их значение для нашего языка. И конечно же, мы описываем их лингвокультурную и лингвокогнитивную сущность.

Ключевые слова: сказка, культура, языкознание, языкознание и культурология, особенности.

Введение. Сказки – это удивительный жанр литературы, который имеет свои характерные особенности: Волшебство и фантастика: сказки часто содержат элементы магии, волшебства, чудес и фантастических существ. Герои могут быть волшебниками, принцессами, драконами и другими необычными персонажами.

Сказка – это жанр народной устной или письменной литературы, представляющий собой вымышленное произведение, в котором описываются фантастические события и персонажи. Основное значение сказки – это развлечение, обучение и передача нравственных уроков. Она широко распространена во всех культурах и имеет множество лингвокультурных особенностей.

Обзор литературы. “Сказка – это жанр фольклора, который имеет свою специфику и характеристики. Сказки делятся на несколько типов, в зависимости от различных критериев”[1]. Вот некоторые из наиболее распространенных типов сказок: Волшебные сказки: включают элементы магии, волшебства, фантастики и чудес. Главные герои обычно встречаются волшебных существ, путешествуют в волшебные миры и решают сверхъестественные проблемы. Народные сказки: передаются из поколения в поколение и часто связаны с определенными культурными традициями и обычаями. Часто такие сказки содержат нравоучительный элемент и мораль. Особенности сказок: Присутствие фантастических элементов: сказки часто содержат в себе элементы волшебства, магии, волшебных существ и событий, которые не имеют реального аналога. Нажавочный характер: сказка имеет стройную структуру, включающую в себя введение, развитие и завершение сюжета. Обычно она начинается со слов "Жили-были..."[2] и заканчивается фразой "И жили они долго и счастливо". Нравоучительность: многие сказки несут в себе моральный урок или нравственное послание. Через примеры героев и их действия передается важное обучающее содержание.

Повторяемость: в сказках часто встречаются повторяющиеся мотивы, фразы или ситуации, что создает единство и ритм повествования, делая сказку запоминающейся и увлекательной. Национальные и культурные мотивы: сказки отражают культурные особенности и традиции народа, к которому они относятся, содержа в себе национальные образы, обычаи и верования.

Эти и другие особенности сказок делают их уникальным и популярным жанром литературы, который привлекает внимание людей всех возрастов и культур.

Мифологические сказки: основаны на мифологических сюжетах, персонажах и аспектах. Они часто рассказывают о богах, героях, духах и других мифологических существах. Животные сказки: в основе таких сказок лежит общение и взаимодействие между животными, которые обладают человеческими чертами и характеристиками. Обычно такие сказки содержат моральные уроки. Юмористические сказки: целью таких сказок является прежде всего развлечение и создание хорошего настроения. Они часто содержат элементы комизма, пародии и иронии. Это лишь некоторые из типов сказок, которые можно выделить. В каждой культуре существует множество различных сказок, каждая из которых имеет свои особенности и ценности. Волшебство и фантастика: сказки часто содержат элементы магии, волшебства, чудес и фантастических существ.

Анализ и результаты. Герои могут быть волшебниками, принцессами, драконами и другими необычными персонажами. Нравоучительность: многие сказки содержат нравоучительный элемент, который передает определенные моральные ценности и уроки. Через примеры героев сказок детям посылается важное обучающее сообщение. Повторяемость: многие сказки содержат повторяющиеся фразы, мотивы или события, что создает единый ритм и структуру повествования. Это помогает сделать сказку более запоминающейся и увлекательной. Герои: в сказках часто встречаются типичные герои, такие как добрый герой, злодей, волшебник, принцесса и др. Они представляют различные архетипы и символы, которые помогают читателям легко ориентироваться в сюжете.

Символика: сказки часто содержат символические элементы, которые могут обозначать более глубокие значения и идеи. К примеру, ключи и двери могут символизировать возможности и преодоление препятствий. Чудесный финал: большинство сказок имеют счастливый финал, где благодаря доброте, мудрости или смелости героев происходит победа над злом или решение всех проблем. Это лишь некоторые из основных особенностей сказок, которые

делают их такими популярными и привлекательными для детей и взрослых.

“Лингвокультурология - это научное направление, совмещающее в себе лингвистические и культурологические методы и подходы к изучению языка и культуры народа. Основной задачей лингвокультурологии является анализ взаимосвязи между языком и культурой, изучение влияния культурных факторов на язык и наоборот. В рамках лингвокультурологии исследуются следующие аспекты: Культурные аспекты языка: анализ культурных особенностей, традиций, обычаев и религиозных убеждений, которые отражаются в языке народа. Языковая самобытность и национальные особенности: изучение уникальных языковых и культурных черт различных народов, выявление специфических особенностей и национальных мотивов в языке. Язык как отражение менталитета и мировоззрения: анализ того, как язык отражает мировоззрение и образ мышления народа, какие ценности и убеждения закладываются в языковые конструкции и выражения”[3].

Язык и культурная идентичность: изучение того, как язык и культура взаимодействуют, помогая формировать и поддерживать культурную идентичность народа. Лингвокультурология играет важную роль в изучении культурного наследия, сохранении языкового разнообразия и понимании различий и сходств между разными культурами. Она помогает расширить наши знания о мире и разнообразии человеческих культур через изучение языка как важной составляющей культурного наследия. Концепт хитрости в английском и узбекском языках имеет различные лингвокультурные и лингвокогнитивные особенности. На английском языке концепт хитрости часто ассоциируется с отрицательными качествами, такими как обман, хитрость, жульничество. Термин "cunning" может иметь негативный подтекст и указывать на нечестные действия. В то же время, в английском языке также есть позитивное значение этого термина, которое может указывать на умение быть хитрым, изобретательным и находчивым. В узбекском языке концепт хитрости, выражаемый, например, словом "yuvaliq", может иметь более позитивную коннотацию. Этот термин часто ассоциируется с умением выполнить что-то трудное или сложное, пользуясь своими знаниями и навыками. В узбекской культуре хитрость может быть рассмотрена как положительное качество, помогающее преодолеть трудности и найти выход из сложных ситуаций. Таким образом, хотя концепт хитрости может быть выражен схожими лингвистическими средствами на английском и узбекском языках, его лингвокультурные и лингвокогнитивные особенности могут различаться в зависимости от контекста и культурных ценностей каждого языка. Лингвокогнитивные и

лингвокультурологические особенности сказок представляют собой важные аспекты их анализа:

Дискуссия. Лингвокогнитивные особенности: “Метафорическое и символическое использование языка: в сказках часто используются метафоры, символы и аллегории, которые несут скрытые значения и помогают передать основные идеи и темы сказки. Концептуализация пространства и времени: язык сказок может формировать особое представление о пространстве и времени, создавая мифические, волшебные миры или периоды”[3].

Категоризация реальности: язык сказок может помочь категоризировать реальность, деля ее на добро и зло, дружелюбное и враждебное, а также создавать образы героев и событий. “Лингвокультурологические особенности: Отражение культурных ценностей и мировоззрения: сказки отражают культурные особенности и ценности общества, в котором они возникли, а также показывают, как люди воспринимают мир и свою роль в нем. Национальные мотивы и образы: каждая культура имеет свои уникальные мотивы, образы и персонажи, которые присутствуют в сказках этой культуры и отражают ее историю, традиции и верования. Передача и сохранение культурного наследия: сказки являются важным способом передачи и сохранения культурного наследия, традиций и истории народа. Изучение лингвокогнитивных и лингвокультурологических особенностей сказок позволяет понять их значения, историю и роль в развитии культуры и языка народа. Концепт хитрости в английском и узбекском языках имеет различные лингвокультурные и лингвокогнитивные особенности.”

Заключение. На английском языке концепт хитрости часто ассоциируется с отрицательными качествами, такими как обман, хитрость, жульничество. Термин "cunning" может иметь негативный подтекст и указывать на нечестные действия. В то же время, в английском языке также есть позитивное значение этого термина, которое может указывать на умение быть хитрым, изобретательным и находчивым.

В узбекском языке концепт хитрости, выражаемый, например, словом "yuvaliq", может иметь более позитивную коннотацию. Этот термин часто ассоциируется с умением выполнить что-то трудное или сложное, пользуясь своими знаниями и навыками. В узбекской культуре хитрость может быть рассмотрена как положительное качество, помогающее преодолеть трудности и найти выход из сложных ситуаций. Таким образом, хотя концепт хитрости может быть выражен схожими лингвистическими средствами на английском и узбекском языках, его лингвокультурные и лингвокогнитивные особенности могут различаться в зависимости от контекста и культурных ценностей каждого языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Karimova Guzal Ikhtiyorovna. (2024). LINGUISTIC AND CULTURAL CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF CUNNING IN ENGLISH AND UZBEK FAIRY TALES
2. Эпоева Л.В. Лингвокультурологические и когнитивные аспекты изучения языка волшебной сказки (на материале английского и русского языков): Автореф. канд. дисс. филол. наук. – Краснодар, 2007.
3. Ивченко М.В. Функционально-семантические и лингвокультурологические особенности вербализованного концепта «волшебство» в сказачном и рекламном дискурсах: Автореф. канд. дисс. филол. наук. – Ростов-на Дону, 2010.
4. Karimova Go'zal Ikhtiyorovna. (2023). The 20th Century Saw a Significant Evolution and Expansion of the Fantasy Genre. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(10), 287–292.
5. Karimova Go'zal Ikhtiyorovna. (2023). Embracing Technological Changes for a Better Future. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(9), 339–344.
6. Karimova Go'zal Ikhtiyorovna. (2023). Fantasy as One of the Essential Genres of 21st Century. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(10), 544–551.
7. Karimova, G. (2023). SKIMMING AND SCANNING. *Modern Science and Research*, 2(9), 334-335.
8. Karimova Go'zal Ikhtiyorovna. (2023). MASTERING THE ART OF EFFECTIVE SPEAKING AND READING: STRATEGIES FOR IMPROVING SPEAKING AND READING SKILLS. *International Journal Of Literature And Languages*, 3(10), 32–38.
9. Qurbonova N.R., & Karimova Guzal Ikhtiyorovna. (2023). DEVELOPMENT OF FANTASY GENRE IN 20TH CENTURY. *Intent Research Scientific Journal*, 2(5), 1–5.
10. Karimova, G. (2023). DEVELOPMENT OF FANTASY GENRE IN 20TH CENTURY. *Modern Science and Research*, 2(10), 67–71.
11. Karimova, G. (2023). DEVELOPMENT OF LITERARY CRITICISM IN ENGLISH LANGUAGE IN 20TH CENTURY. *Modern Science and Research*, 2(10), 411–413.
12. Karimova Go'zal Ikhtiyorovna. (2023). Valuable Teaching Methods for ESP Classes as a Key to Development of Students Knowledge. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(9), 372–377.

13. Karimova Go'zal Ikhtiyorovna. (2023). Embracing Technological Changes for a Better Future . *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(9), 339–344.
14. Karimova Go'zal Ikhtiyorovna. (2023). Fantasy as One of the Essential Genres of 21st Century. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(10), 544–551.
15. Sulaymonbekovna, Q. N. (2021). COGNITIVE DISSONANCE AND PRAGMATIC INFLUENCE, *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 902-908.
16. Karimov R. & Tursunova, M. (2024). THE PROBLEM OF ORIGINALITY IN THE ANALYSIS OF PARALLEL CORPUS PRISM. *Молодые ученые*, 2(2), 51–54.
17. Raxmonovna, T. M. (2023). Benefits of Teaching Foreign Languages to Young Learners. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(10), 603–606.
18. Tursunova Marxabo Raxmonovna. (2023). Translation as a Bridge Across Cultures. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(10), 463–466.
19. Бобохусенов, А. (2024). ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ БУХАРСКОГО ОАЗИСА. *СОВРЕМЕННАЯ НАУКА И ИССЛЕДОВАНИЯ*, 3(2), 634–640.
20. Bobohusenov Akmal. (2023). BUXORO VOHSINING ANTIK DAVRI SHISHA BUYUMLARI. *TADQIQOTLAR*, 25(2), 208–211. 33dfZ
21. Bobohusenov Akmal Ashurovich. (2023). THE MATERIAL CULTURE OF THE TOMBS OF THE ANCIENT AND EARLY MEDIEVAL PERIOD. *International Journal Of History And Political Sciences*, 3(11), 24–29.

Muyassarxon KARIMOVA,
"KOKAND UNIVERSITY" Andijon filiali dotsenti
E-mail: karimova@gmail.com

ADPI dotsenti, f.f.d. (PhD) O'. Muxtorov taqrizi asosida

EFFECTIVE USE OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

Annotation

This article provides a philosophical analysis of the features of the effective use of interactive methods in teaching social sciences and humanities. Interactive teaching methods are an important tool for the implementation of interactive learning. It has been scientifically studied that interactive teaching methods not only form activity, creativity, independence in the process of assimilation of information by students in teaching social studies, but also contribute to the full realization of learning goals. Thanks to the teacher's ability to effectively apply interactive teaching methods with pedagogical skill in the educational process, he not only develops the abilities and forms independent thinking of students, but also awakens a sense of love for the Motherland.

Keywords: human dignity, justice, national economy, patriotism, social studies, group work, project, interactive learning, continuing education.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫМ НАУКАМ

Аннотация

В данной статье дан философский анализ особенностей эффективного использования интерактивных методов в преподавании социально-гуманитарных наук. Важным инструментом реализации интерактивного обучения являются интерактивные методы обучения. Научно исследовано, что интерактивные методы обучения не только формируют активность, креативность, самостоятельность в процессе усвоения учащимися информации при обучении обществознанию, но и способствуют полноценной реализации целей обучения. Благодаря способности педагога эффективно применять интерактивные методы обучения с педагогическим мастерством в образовательном процессе, он не только развивает способности и формирует самостоятельное мышление учащихся, но и пробуждает чувство любви к Родине.

Ключевые слова: человеческое достоинство, справедливость, народное хозяйство, патриотизм, обществознание, работа в группах, проект, интерактивное обучение, непрерывное образование.

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNI O'QITISHISHDA INTERFAOL METODLARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Аннотация

Mazkur maqolada ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishishda interfaol metodlardan samarali foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari falsafiy tahlil etilgan. Interfaol ta'limni amalga oshirishning muhim vositasi - interfaol o'qitish metodlaridir. Interfaol o'qitish metodlarining ijtimoiy fanlarni o'qitishida o'quvchilardan axborotlarni o'zlashtirish jarayonidagi faollik, ijodkorlik, mustaqillikni shakllantiribgina qolmay, o'qitish maqsadlarining to'laqonli amalga oshirishiga yordam berishi ilmiy tadqiq etilgan. O'qituvchi ta'lim jarayonida pedagogik mahorat bilan interfaol ta'lim metodlarini samarali qo'llay olishi tufayli talabalarning qobiliyatlarini rivojlantirish va mustaqil fikrlashini vujudga keltiribgina qolmay, vatanga muhabbat hisini ham uyg'otadi.

Kalit so'zlar: Inson qadri, adolat, milliy iqtisodiyot, vatanparvarlik, ijtimoiy fanlar, guruxlarda ishlash, loyixa, interfaol ta'lim, uzluksiz ta'lim.

Kirish. Mamlakatimizda ta'lim tizimida boshlangan islohotlar talaba va o'qituvchilarning ham o'z ustida ishlashga, izlanishga, ilmiy-ijodiy faoliyatga undayotgani barchamizni quvontiradi. Biroq hali bajarishimiz kerak bo'lgan vazifalar etarli ekanligini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28 yanvar 2022 yildagi PF-60 son "2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi farmonida ko'rsatilgan bir qator quyidagi ustuvor vazifalar mazmunidan ham bilishimiz mumkin:

1. Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish.
2. Mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish.
3. Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash.
4. Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish.
5. Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish.
6. Milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish.
7. Mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish [1]. Manashu belgilangan vazifalarning birortasi yo'qki, uni

ijtimoiy-gumanitar fanlarning ro'li va inson dunyoqarashisiz bajarish mumkin bo'lsa. Demak, Inson qadri, inson qadriini ko'tarishga qaratilgan chora-tadbirlar avvalo ijtimoiy - gumanitar fanlarning qanday o'qitilishi bilan chambarchas bog'liqdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Bizda uzoq yillar davomida ijtimoiy fanlarga nisbatan birtomonlama texnokratik yondoshuv, bu boradagi masalalarga ajabtovur bir - o'gay qarash shakllanib qolgan. Ayni paytda, afsus bilan qayd etish mumkinki, haligacha uzluksiz ta'lim bosqichlarida, ayniqsa oliy ta'limda ijtimoiy fanlarni qancha hajmda va qanday yo'nalishlarda, qay bir shaklda va qanday mazmunda o'qitish va o'rgatish bo'yicha yaxlit kontseptsiya yo'q" [2]. Davlat rahbarimiz ijtimoiy - gumanitar fanlarni o'qitish tizimiga nisbatan bildigan fikrlari bejizga emas. Haq so'z ijtimoiy fanlarni kamsitishlar, cheklovlar, me'yor va dasturlarning bir-biriga mos tushmasligi fanni o'qitishda ta'lim sifatining oqsashiga va professor- o'qituvchilarning ma'sulyatsizligiga sabab bo'ldi. Mazkur maqola orqali ijtimoiy fanlarni o'qitishning samarali metodlari bilan yoshlar dunyoqarashini teranlashtirish, vatanparvarlikni shakllantirishga erishish mumkinligi tadqiq etildi. Eng muhimi, interfaol metodlarni qo'llash orqali o'qituvchi talabalarning aniq ta'limiy maqsadga erishish yo'lida o'zaro xamkorlikka asoslangan xarakatlarini tashkil etish, yo'naltirish, boshqarish, nazorat va tahlil qilish orqali holis baholash imkoniyatini qo'lga kiritadi.

Interfaol ta'lim asosini interfaol metodlar tashkil etadi. "Ta'lim jarayonida talabalar hamda o'qituvchi o'rtasida hamkorlikni qaror toptirish, faollikni oshirish ta'lim oluvchilar tomonidan bilimlarni samarali o'zlashtirish, ularda shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan metodlar interfaol metodlar sanaladi"[3]. Professor- o'qituvchilarning asosiy vazifasi qaysi interfaol metodni qaysi mavzuda, qaysi darsda ya'ni ma'ruzadami yoki seminarida qo'llash mumkinligini ilg'ab olishi maqsadga muvofiq. "Talabalar darslarni o'tkazishning eng samarali turlari innovatsion turdagi amaliy mashg'ulotlar (munozaralar, treninglar, o'yin vaziyatlari, rollarni o'ynash va boshqalar), ijodiy vazifalar (mustaqil tadqiqotlar, insholar), "davra suhbat" usuli, ya'ni interaktiv usullar. Shu bilan birga, aksariyat hollarda, so'rov natijalariga ko'ra, monolog ma'ruzalari yoki talabalar passiv rol o'ynaydigan an'anaviy turdagi darslar qo'llaniladi"[4].

Ta'limda turli xil interaktiv shakllar mavjud :

- "davra suhbat" usuli;
- bahslar;
- aqliy hujum;
- biznes va rol o'ynash o'yinlari;
- case-study (muayyan vaziyatlarni tahlil qilish, vaziyatni tahlil qilish);

- treninglar, mahorat darslari
- guruhlarda ishlash
- loyixa.[5].

"Ular talabalarda kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish va mustahkamlash uchun sharoit yaratadi, kelajakdagi mutaxassisning kasbiy fazilatlarini rivojlantirishga hissa qo'shadi. O'qituvchilar tomonidan o'quv jarayonida innovatsion usullardan foydalanish turli fanlarni o'qitishda stereotiplarni engishga, kasbiy vaziyatlarga yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga, talabalar kreativ va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Talabalar deyarli 80 foizida o'qishga bo'lgan qiziqishni yangi o'qitish usullarini joriy etish bilan ularning muvaffaqiyatlariga bo'lgan ishonchini oshirishi mumkin. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda "Yangi O'zbekistonda" kreativ fikrlaydigan, har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash va shakllantirish andozasi ishlab chiqildi. Zero, komil inson tarbiyasi respublikamizda jahonning taraqqiy etgan mamlakatlari darajasiga ko'rsatishga xizmat qiluvchi bosh mezonidir. Shu bilan bir qatorda, bo'lajak mutaxassislar orasida ijodiy muhit, muayyan ma'naviy ruhiy holat, tashkiliy, metodik, psixologik chora-tadbirlar qo'llashga ham alohida e'tibor qaratish lozim. Bunday chora-tadbirlarni amalga oshirmasdan turib, talabalar ijodkorlikni rivojlantirish, ularni yetuk mutaxassis sifatida tayyorlash imkonsizdir. Muvaffaqiyatli ijodiy muhitgina talabalar tomonidan yangiliklarni faol o'zlashtirish va o'z faoliyatiga tatbiq etishga o'rgatish imkonini beradi. Bu esa ularning kelgusidagi faoliyatlarida bir xillikdan voz kechishlariga ko'maklashadi.

Interfaol ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quv faoliyatining faol tashkilotchisi bo'lib, o'quvchi bu faoliyatning sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi. Bunda o'qitishning maqsad va vazifalari, uning mazmuni va kutilayotgan natijalar bevosita ta'lim oluvchining individual imkoniyatlari doirasida belgilanadi va shunga moslashtiriladi. Interfaol ta'limni amalga oshirishning muhim vositasi - interfaol o'qitish metodlaridir. Interfaol o'qitish metodlari o'quvchilardan axborotlarni o'zlashtirish jarayonidagi faollik, ijodkorlik, mustaqillikni shakllantiribgina qolmay, o'qitish maqsadlarining to'laqonli amalga oshirishiga yordam beradi. Bular o'rganuvchidan faol fikrlashni talab etadi, u dalillarni tahlil qiladi, ob'ektlarning kelib chiqishini o'rganadi. Bu texnologiyaning tayanch tushunchasi turli murakkablik darajasidagi muammoli topshiriqlarda o'z ifodasini topadi, ularni yechish orqali o'quvchi yangi bilimlar va faoliyat usullarini egallaydi, natijada unda ijodiy layoqat: mahsuldor tafakkur, tasavvur, bilish motivatsiyasi, intellektual tuyg'u shakllanadi. Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalari tarkibida taqdim etiluvchi sinkveyn, "Beshinchisi ortiqcha", "Charxpalak", BBB ("Bilaman, bilishni xohlayman, bilib oldim"), "Bumerang", "Muloqot treningi", "Blis-o'yin", "Zanjir", "Munozara", "Guruhlarda ishlash", "Taqdimot" kabi interfaol usullar va kichik texnologiyalarni darsning maqsadidan

kelib chiqqan holda loyihalashtirib qo'llash dars sifatini oshirishda katta ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Pedagogik faoliyat va tajriba asosida ijtimoiy – gumanitar fanlarni o'zlashtirishda seminar darslarini olib borishda loyiha metodi - ijodiy va shaxsga yo'naltirilgan jamoaviy xarakterga ega avvalo talabalar guruxlarga ajratiladi. Guruxlar shunday tanlanishi kerakki, yigit-qizlar, faol va passiv talabalar aralsh bo'lsin. Gurux a'zolarining takliflari bilan liderlar tanlab olinadi. Kelgusi darsning mavzusi uyga vazifa sifatida beriladi. Loyiha doirasida bajariladigan vazifa uchun guruhning barcha a'zolari birdek mas'ul hisoblanadi. Bunda jamoaviy ish o'rganuvchilarning faol muloqotiga asoslanadi. Loyiha mavzusi tavsiya etilgan mustaqil ta'lim mavzularidan yoki kafedraning ma'naviy- ma'rifiy tadbirlar rejasidagi mavzulardan bo'lishi ham mumkin. Mavzuni tanlashda uy vazifasi mavzularidan talabalar yoshi, bilim darajasi, imkoniyatlari, qiziqishlari e'tiborga olinishi lozim. Loyiha natijasida amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ma'naviy – ma'rifiy tadbir tayyorlash mumkin. Loyiha quyidagi bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi: loyiha mavzusini tanlash; guruhlarini shakllantirish; loyiha ustida ishlash rejasini tuzish; muddatlarni belgilash; vazifalarni taqsimlash va bajarish; guruhda bajarilgan ishlarni muhokama qilish, natijalarni aniqlash, jamlash va taqdimot, o'yin, tadbir shaklida loyihani taqdim etish, uni baholash kabilar. Loyiha ustida ishlash talabalardan mustaqil fikrlash, ijodkorlik va hamkorlikda ishlashni talab etadi. Bunda o'qituvchining vazifasi: talabalarni loyiha texnologiyasi asosida ishlashga tayyorlash; mavzularni tanlash; ishni rejalashtirish va uning ustida ishlash jarayonida maslahatlar berish hamda yo'naltirish kabilaridan iborat. Loyihaviy ta'lim texnologiyalarini tashkil etishda qo'yiladigan muhim talabalardan biri ortiqcha kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdan iborat. Qisqa vaqt ichida muayyan nazariy bilimlarni talabalar yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, talabalar faoliyatini nazorat qilish, ular tomondan egallangan bilim, ko'nikma hamda malakalar darajasini baholash, talabada seminar mashg'ulotga qiziqishni uyg'otish o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi. Fikrimizning dalili sifatida, talabalarda ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik tizimni vujudga keltirishda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- talabalarda ijodiy fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish orqali davlat dasturlari mazmuniga olib kiriladi;
- talabalar ijodiy fikrlashga qo'yilgan talablarni aniqlash natijasida mamlakat kelajagiga xizmat qiladigan ilmiy tadqiqotga salohiyatli yoshlar tanlab olinadi;
- talabalarda ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish jarayonini o'ziga xos texnologik jihatlarini takomillashtiriladi.

Uzluksiz ta'limni gumanitarlashtirish, ijtimoiy – gumanitar fanlarning o'qitish jarayonini takomillashtirish, gumanitar sohada olib borilayotgan tadqiqot ishlarining samaradorligini oshirish zarur. Nazariy jihatdan ilmiy asoslangan g'oyalarni realizatsiya qilish ilm - fan va ijtimoiy hayot o'rtasidagi integratsiyani ta'minlashga xizmat qiladi. Sir emaski, uzoq vaqt davomida nazariyani amaliyotdan uzilib qolganligi bois qabul qilingan turli konsepsiyalar, unda ilgari surilgan g'oya va tamoyillar asosida yagona g'oya atrofida barchani birdek birlashtirish birmuncha murakkab jarayonga aylandi. Bu esa ijtimoiy - gumanitar fanlarning bugungi kundagi ahamiyatini oshirib, hali qilinishi kerak bo'lgan ishlarning ko'pligini ko'rsatadi. Keltirilgan ta'lim texnologiyasi ijtimoiy – gumanitar fanlarni o'qitishda samarali metod sifatida tanlanib, ishlarni sifatida tavsiya etildi.

Xulosa va takliflar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2024 yilning - Yoshlar va biznesni qo'llab – quvvatlash yili, deb nomlanishi zamirida ham katta ma'no bor, albatta. Aslida ham inson bu yurug' olamning eng oliy mavjudoti, eng oliy qadriyat ekanligi barcha dinlarda ham, fanlarda ham bot-bot takrorlanib keladi. Biroq unga amal qilish masalasida bugun olimlar ham, odamlar ham o'zdek. Inson qadri nimada namoyon bo'ladi?, Inson qachon qadri mavjudot sifatida e'tirof etiladi? Inson qadri avvalo uning ongli mavjudot ekanligi, ilm-tafakkuri, iymon-e'tiqodi, go'zallikni yarata olishi, ezgulik urug'ini sochishi, mehr-oqibatni namoyon eta olishi,

qablarni kaba deb bilishi kabilar bilan qadrlidir. Agar masalaga yanada jiddiyroq yondoshadigan bo'lsak, insonni qadrlaydigan sifat va fazilatlar qanday shakllantiriladi, ularni kim va qachon, qanday usullarda o'rgatadi? Bularning javobini biz bevosita ilmfan, ta'lim tarbiyadan topamiz. Aynan insonning ma'naviy kamolini, insoniy qadr-qimmatini shakllantiradigan fanlar bu - ijtimoiy-gumanitar fanlardir. Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishda yuzaga kelayotgan muammolar inson qadrini yo'qolishiga, jamiyatdagi beqarorliklarni yuzaga kelishiga, insonlardagi loqaydlik, sovuqqonlik, ma'suliyatsizlik kayfiyatini yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

O'qituvchi ta'lim jarayonida pedagogik mahorat bilan interfaol ta'lim metodlarini samarali qo'llay olishi tufayli talabalarning qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqil fikrlash, ilmiy va mazmunli suhbat olib borish, tengdoshlari bilan ishlash, ularning fikrlarini tinglash va tushunish, tanqidiy fikrlash, muqobil takliflarni ilgari surish, fikr-mulohazalarini erkin bayon qilish, nuqtai nazarlarini himoya qilish, muammoning yechimini topishga intilish, murakkab vaziyatlardan chiqq olish kabi sifatlarni shakllantirishga muvaffaq bo'ladi. Yuqorida keltirgan fikrlar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, bunday mutaxassislar jamiyatning barcha jabhalarida samarali faoliyat bilan xizmat qilish ko'nikmasiga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.
2. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси –Т, 2021. –Б.228.
3. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб / Методик қўлланма. У.И.Иноятов. Н А Муслимов, М.Усмонбоева, Д.Иноғомова. - Тошкент: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2018. _ 140-141-бетлар.
4. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. / Таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун қўлланма. – Т.: «Истеъдод», 2008. –180-б.
5. Йўлдошев Ж., Йўлдошева Ф., Йўлдошева Г. Интерфаол таълим сифат кафолати. – Т.: «Фан», 2008. -81-б.
6. Трофименко Анна Сергеевна. Инновационные методы обучения в высшем образовании. Статья опубликована в №13(сентябрь)2014. <https://sci-article.ru/verxx.php?i=12>

Абдумавлон КАСИМОВ,
Научный сотрудник Национального университета Узбекистана
E-mail: kasimov750@mail.ru

По отзывам доцент А.Аликаримовой

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF MECHANISMS OF DEPUTY CONTROL OVER THE EXECUTION OF LOCAL BUDGETS IN UZBEKISTAN (BASED ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF TASHKENT)

Annotation

A sociological analysis of the mechanisms of parliamentary control over the execution of local budgets in Uzbekistan, using the example of the city of Tashkent, represents an important study aimed at understanding the effectiveness of the system of control over the expenditure of funds at the local level. This analysis assesses the role of local government deputies in monitoring and analyzing budget execution, their capabilities and limitations in this process. The authors draw attention to social factors that influence the effectiveness of parliamentary control, such as public trust in government structures, the level of public awareness of the budget process, and the willingness of citizens to actively participate in monitoring budget execution. The results of the analysis can be used to develop recommendations for improving control mechanisms over local budgets, in order to increase transparency, efficiency and responsibility in financial management at the local level.

Key words: parliamentary control, local budget, effectiveness of the control system, social factors, trust.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕХАНИЗМОВ ДЕПУТАТСКОГО КОНТРОЛЯ ЗА ИСПОЛНЕНИЕМ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА ТАШКЕНТА)

Аннотация

Социологический анализ механизмов депутатского контроля за исполнением местных бюджетов в Узбекистане, на примере города Ташкента, представляет собой важное исследование, направленное на понимание эффективности системы контроля за расходованием средств на местном уровне. В данном анализе проводится оценка роли депутатов местных органов власти в мониторинге и анализе исполнения бюджетов, их возможностей и ограничений в этом процессе. Авторы обращают внимание на социальные факторы, влияющие на эффективность депутатского контроля, такие как общественное доверие к властным структурам, уровень информированности населения о бюджетном процессе, и готовность граждан активно участвовать в мониторинге бюджетного исполнения. Результаты анализа могут быть использованы для разработки рекомендаций по улучшению механизмов контроля за местными бюджетами, с целью повышения прозрачности, эффективности и ответственности в управлении финансами на местном уровне.

Ключевые слова: депутатский контроль, местный бюджет, эффективность системы контроля, социальные факторы, доверие.

O‘ZBEKISTONDA MAHALLIY BUDJETLAR IJROSI USTIDAN DEPUTATLIK NAZORATI MEXANIZMLARINING SOTSIOLOGIK TAHLILI (TOSHKENT SHAHRI MISOLIDA)

Аннотация

Toshkent shahri misolida O‘zbekistonda mahalliy budjetlar ijrosi ustidan parlament nazorati mexanizmlarining sotsiologik tahlili mahalliy darajada mablag‘larning sarflanishini nazorat qilish tizimining samaradorligini tushunishga qaratilgan muhim tadqiqotdir. Mazkur tahlilda mahalliy davlat hokimiyati organlari deputatlarining budjet ijrosini monitoring qilish va tahlil qilishdagi o‘rni, bu jarayondagi imkoniyatlari va cheklovlari baholanadi. Muallif e‘tiborni parlament nazorati samaradorligiga ta‘sir etuvchi ijtimoiy omillar, xususan, aholining davlat tuzilmalariga ishonchi, aholining budjet jarayonidan xabardorlik darajasi, fuqarolarning budjet ijrosini monitoring qilishda faol ishtirok etishga tayyorligi kabilarga qaratadi. Tahlil natijalaridan mahalliy budjetlar ustidan nazorat mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish, mahalliy darajada moliyaviy boshqaruvda shaffoflik, samaradorlik va mas‘uliyatni oshirish uchun foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: parlament nazorati, mahalliy budjet, nazorat tizimining samaradorligi, ijtimoiy omillar, ishonch.

Введение. Система местного самоуправления в Узбекистане играет ключевую роль в обеспечении социально-экономического развития регионов, в том числе и города Ташкента, столицы страны. Одним из важных аспектов эффективного функционирования местных органов власти является контроль за исполнением местных бюджетов. Депутаты местных хокимиятов имеют важную роль в этом процессе, поскольку они являются представителями местных жителей и должны обеспечивать их интересы.

В данном исследовании проводится социологический анализ механизмов депутатского контроля за исполнением местных бюджетов в Узбекистане, на примере города Ташкента. Основная цель исследования заключается в выявлении основных механизмов, используемых депутатами для контроля за расходованием бюджетных средств, а также в оценке эффективности этих механизмов и выявлении возможных проблем и ограничений.

В рамках введения будет освещено актуальность темы исследования, обоснование выбора города Ташкента в качестве объекта анализа, а также определены основные цели

и задачи исследования. Это позволит читателю получить ясное представление о содержании и значимости проводимого анализа.

Методы. Методы, используемые в социологическом анализе механизмов депутатского контроля за исполнением местных бюджетов в Узбекистане, на примере города Ташкента, включают в себя:

- *Опросы и интервью.* Проведение опросов среди депутатов местных органов власти и других участников процесса (финансовых работников, гражданских активистов и т. д.) для выявления их взглядов, практик и оценок в отношении механизмов контроля над исполнением бюджетов.

- *Анализ документов и отчетности.* Изучение официальных документов, отчетов и финансовой отчетности органов местного самоуправления, а также других документов, связанных с бюджетным процессом, для выявления практик и результатов исполнения местных бюджетов.

• *Наблюдение.* Непосредственное наблюдение за процессом принятия решений и контроля за бюджетными расходами в рамках заседаний местных органов власти, публичных мероприятий и собраний.

• *Социологические исследования.* Использование статистических методов и социологических инструментов для анализа данных, собранных в результате опросов, интервью и наблюдений, с целью выявления корреляций, трендов и паттернов в депутатском контроле над исполнением местных бюджетов.

Эти методы позволяют получить всестороннее представление о механизмах контроля за исполнением местных бюджетов и оценить их эффективность, а также выявить возможные проблемы и перспективы улучшения системы контроля.

Результаты

Проведение исследования.

Исследование проводилось с использованием комплекса методов социологического анализа для получения всестороннего понимания механизмов депутатского контроля за исполнением местных бюджетов в городе Ташкенте [1]. Вот основные шаги, которые были предприняты в ходе исследования:

1. Сбор данных. Были собраны данные с использованием различных источников, включая официальные документы местных органов власти, отчеты о выполнении бюджета, статистические данные и информация из открытых источников.

2. Опросы и интервью. Были проведены опросы и интервью с депутатами местных органов власти, финансовыми работниками, гражданскими активистами и другими участниками процесса для выявления их взглядов, практик и оценок в отношении механизмов контроля над исполнением бюджетов.

3. Анализ данных. Полученные данные были проанализированы с использованием статистических методов и социологических инструментов для выявления корреляций, трендов и паттернов в депутатском контроле над исполнением местных бюджетов.

4. Наблюдение. Было проведено наблюдение за процессом принятия решений и контроля за бюджетными расходами в рамках заседаний местных органов власти, публичных мероприятий и собраний.

5. Социологические исследования. Использовались социологические методы для анализа данных, собранных в результате опросов, интервью и наблюдений, с целью выявления ключевых факторов и проблем, влияющих на эффективность депутатского контроля за исполнением местных бюджетов.

6. Интерпретация результатов. Полученные результаты были проанализированы и интерпретированы с учетом специфики местного контекста и текущих трендов в Узбекистане.

Исследование было проведено с целью получения обширного и объективного понимания механизмов депутатского контроля за исполнением местных бюджетов в городе Ташкенте и выработки рекомендаций для улучшения системы контроля и управления финансами на местном уровне [2].

Также, социологический анализ механизмов депутатского контроля за исполнением местных бюджетов представляют собой ключевую часть исследования, в которой анализируются полученные данные и делаются выводы о эффективности механизмов контроля, выявляются проблемы и предлагаются рекомендации для их устранения [3].

• Оценка эффективности механизмов контроля. В данной части анализа рассматривается, насколько эффективно депутаты местных органов власти города Ташкента осуществляют контроль за исполнением местных бюджетов. Используя полученные данные, проводится оценка деятельности депутатов в области бюджетного контроля и выявляются сильные и слабые стороны текущих механизмов [4].

• Выявление проблем и ограничений. Важной частью обсуждения является выявление проблем и ограничений, с которыми сталкиваются депутаты при осуществлении контроля за исполнением местных бюджетов. Это могут быть проблемы с доступом к информации, недостаточное финансирование местных органов власти, а также недостаточная активность и поддержка со стороны населения.

• Предложение рекомендаций. На основе выявленных проблем и ограничений формулируются рекомендации по улучшению механизмов депутатского контроля за исполнением местных бюджетов. Эти рекомендации могут касаться улучшения доступа к информации, повышения финансовой поддержки местных органов власти, а также активизации участия граждан в контроле за бюджетным процессом.

• Обсуждение перспектив и вызовов. Завершающая часть анализа включает в себя обсуждение перспектив развития механизмов контроля за исполнением местных бюджетов и вызовов, с которыми может столкнуться данная система в будущем. Это позволяет оценить устойчивость и перспективы улучшения системы контроля.

Обсуждение и результаты анализа позволяют получить более полное представление о состоянии и эффективности механизмов депутатского контроля за исполнением местных бюджетов в городе Ташкенте и определить направления для их улучшения.

Обсуждение. Основная часть социологического анализа механизмов депутатского контроля за исполнением местных бюджетов в городе Ташкенте структурирована следующим образом:

1. Роль депутатов в контроле за бюджетом [5]. В этом разделе следует рассмотреть полномочия и ответственность депутатов местных органов власти в контроле за исполнением местных бюджетов. Важно оценить, какие конкретные функции в сфере финансового контроля возложены на депутатов, и как эти функции реализуются на практике.

2. Механизмы контроля. Здесь следует проанализировать существующие механизмы контроля за исполнением бюджета, такие как комитеты по финансам, службы внутреннего аудита, практика публичных обсуждений бюджета и т.д. Необходимо выявить, насколько эффективными они являются и как они взаимодействуют друг с другом.

3. Препятствия и проблемы. В этом разделе анализируются препятствия, с которыми сталкиваются депутаты при осуществлении контроля за исполнением бюджета. Это могут быть недостаточное финансирование местных органов власти, ограниченный доступ к информации, недостаточное обучение депутатов в сфере финансов и др.

4. Эффективность контроля. В данном разделе проводится оценка эффективности механизмов контроля за бюджетом и их влияния на финансовое состояние города. Анализируются результаты реализации бюджетных программ и проектов, степень исполнения бюджета, а также его прозрачность и открытость.

5. Роль гражданского общества. Здесь стоит оценить роль гражданского общества в контроле за исполнением местных бюджетов и степень его вовлеченности в этот процесс. Важно выявить, какие механизмы взаимодействия между депутатами и гражданским обществом существуют и насколько они эффективны.

6. Рекомендации и выводы. На основе проведенного анализа можно сформулировать рекомендации по улучшению системы контроля за исполнением местных бюджетов в городе Ташкенте. Также важно сделать общие выводы о состоянии и перспективах развития данной системы.

Выводы. По результатам социологического анализа механизмов депутатского контроля за исполнением местных бюджетов в городе Ташкенте можно сделать следующие выводы:

• Необходимость улучшения координации между механизмами контроля [6]. Обнаружена недостаточная координация между различными инстанциями и органами, ответственными за контроль за бюджетными средствами. Это может привести к дублированию усилий или упущению некоторых аспектов контроля. Рекомендуется улучшить согласованность и взаимодействие между ними.

• Прозрачность и доступ к информации. Один из ключевых факторов эффективности контроля — это доступность и прозрачность информации о бюджетных расходах. Анализ показывает, что доступ к такой информации ограничен, что затрудняет контроль за ее использованием. Рекомендуется усилить меры по обеспечению прозрачности и открытости в отношении бюджетных данных.

• Развитие роли гражданского общества. Взаимодействие с гражданским обществом имеет большой потенциал для усиления контроля за бюджетом. Однако существует ощутимый разрыв между ожиданиями и возможностями гражданского общества в этом вопросе. Рекомендуется разработать и реализовать меры по улучшению

взаимодействия и вовлечения граждан в контроль за исполнением местных бюджетов.

• Обучение и подготовка депутатов. Оценка показывает, что некоторые депутаты испытывают затруднения в выполнении своих обязанностей в сфере контроля за бюджетом из-за недостаточной подготовки и понимания бюджетных процессов. Рекомендуется проводить систематические обучающие программы и курсы для депутатов с упором на финансовую грамотность и процессы бюджетного планирования и контроля.

• Непрерывное мониторинг и обновление системы контроля. Важно осуществлять постоянный мониторинг эффективности системы контроля и вносить необходимые изменения и улучшения в соответствии с изменяющимися потребностями и условиями.

Эти выводы могут служить основой для разработки и реализации мероприятий по усовершенствованию системы депутатского контроля за исполнением местных бюджетов в городе Ташкенте с целью повышения ее эффективности и прозрачности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Матибаев Т. О новых подходах к активизации деятельности местных представительных органов власти //Fuqarolik Jamiyati. Гражданское общество. – 2018. – Т. 15. – №. 3. – С. 65-68.
2. Нодирхонова Н. ПРОБЛЕМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В БАНКОВСКО-ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ: ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ КОНСЕНСУС. – 2021. – Т. 2. – №. 3.
3. Есипов В. М. Организационно-экономический механизм противодействия криминальной экономике на этапе проведения рыночных реформ : дис. – М. : Акад. упр. МВД России, 2004.
4. БОРОДКИНА О. И. и др. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: КАЗАХСТАН, КЫРГЫЗСТАН, УЗБЕКИСТАН. – 2023.
5. Ganiyeva M. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёвнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқини ўрганиш бўйича илмий-оммабоп рисола //Архив научных исследований. – 2019.
6. Ziyodillayev R., Karimov I. A. Inson Huquqlari Va Erkinliklari Himoyasini Ta'minlashda Milliy Institutlar (National Institutes for the Protection of Human Rights and Freedoms) //ИНСОН HUQUQLARI VA ERKINLIKLARI HIMOYASINI TA'MINLASHDA MILLIY INSTITUTLAR. – 2008.

Gulchexra QOBULNIYOZOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti professori, f.f.d
E-mail: kabulniazova@yandex.com

TIUE universiteti professori, f.f.d K.Saidova taqrizi asosida

VIEWS ON THE INTUITIVE AND INTELLECTUAL FOUNDATIONS OF CONSCIOUSNESS IN THE PHILOSOPHY OF HENRI BERGSON

Annotation

This article examines the views of the 20th century French philosopher Henri Bergson on the problem of consciousness. Special emphasis is placed on the disclosure of the concepts of intuition and intelligence in the teachings of Henri Bergson.

Key words: "philosophy of life", consciousness, intelligence, intuition, subconscious, spiritual power, time, space, duration, relativity.

ANRI BERGSON FALSAFASIDA ONGNING INTUITIV VA INTELLEKTUAL ASOSLARIGA OID QARASHLAR

Аннотация

Maqolada 20 asr frantsuz faylasufi Anri Bergsonning ong masalasiga doir qarashlari ko'rib chiqilgan. Asosiy e'tibor bunda Bergson ta'limotida intuitsiya va intellekt tushunchalarining mohiyatini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: "hayot falsafasi", ong, intellekt, intuitsiya, ong osti, ruhiy kuch, makon, zamon, davomiylik, nisbiylik.

ВЗГЛЯДЫ НА ИНТУИТИВНЫЕ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ СОЗНАНИЯ В ФИЛОСОФИИ АНРИ БЕРГСОНА

Аннотация

В данной статье рассматриваются взгляды французского философа 20 века Анри Бергсона на проблему сознания. Особый акцент направлен на раскрытие понятий интуиции и интеллекта в учении Анри Бергсона.

Ключевые слова: "философия жизни", сознание, интеллект, интуиция, подсознание, духовная сила, время, пространства, длительность, относительность.

Kirish. Hayot falsafasining buyuk vakili frantsuz faylasufi, intuitiv falsafaning asoschisi – Anri Bergsondir. Uning ijodida inson ongida intellekt, intuitsiya va hayotiy jo'shqinlik kabi ruhiy energiyaning shakllari tahlil qilinadi. Intellektning kelib chiqishi masalasida uchraydigan qiyinchiliklar, A.Bergson fikricha, ongning yuqori shaklini faqat intellekt bilan chegaralashdan kelib chiqadi. Aslida esa intellektdan tashqari ham inson ongida shunday bir kuch borki, u hech qanday intellekt shakliga to'g'ri kelmaydi. Bu kuchning evolyutsiyasi qachonlardir intellektning paydo bo'lishiga olib kelgan. Inson ongidagi bu yashiringan kuch bilan intellekt o'rtasidagi munosabatni Bergson suzishni o'rganish va suzish jarayoni bilan solishtiradi. Quruqliqda suzishni o'rganmoqchi bo'lgan odam hech qachon uni o'rgana olmaydi. Buning uchun u suvga tushib qo'rquvni yengishi va suvni shapillata boshlashi kerak. Inson ongi olamni aks ettiruvchi mexanizm emas, ong buyuk hayotiy bir kuchdir va bu kuchning ko'rinishidan biri intellektdir.

Adabiyotlar sharhi. Bergson falsafasida ongning intuitiv va intellektual asoslari masalasi bilan xorij olimlari V.Diltey, G.Zimmel, M.Xaydegger, K.Yaspers, A.Danto, F.Koplston, G.Skirbekk, N.Gilyelar shug'ullanishgan. Ular intuitiv falsafaning turli tomonlarini o'rganib chiqishgan. Anri Bergson falsafasida ong masalasi bilan N.Smirnov, I.Verixov, I.Blauberger, Yu.Podoroga, V.Vizgin kabi tadqiqotchilar o'rganishgan. Mamlakatimizda mazkur masala bilan Sh.Qahhorova, Q.Shodmonov, M.Mamatov, R.Karimov, G.Ruzmatova kabi faylasuf-olimlar shug'ullanib kelmoqdalar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot tahlil, sintez, tizimli yondashuv hamda komparativistik tahlil usullariga asoslangan. Komparativistik tahlil usuli alohida ahamiyatga ega, chunki aynan shu usul asosida Bergson qarashlari boshqa olimlar va mutafakkirlarning qarashlari bilan qiyoslangan hamda uning o'ziga xos yondashuvi ochib berilgan. Bundan tashqari, muallif germevntika metodologiyasiga Bergson asarlaridagi ong, intuitsiya va intellektga oid g'oyalarning mazmun-mohiyatini chuqur tahlil qilish uchun ham murojaat qilgan.

Tahlil va natijalar. Tafakkurning kelib chiqishi masalasida falsafa aniq fanlarning yutuqlaridan foydalanadi va ular asosida o'z dunyoqarashini yaratadi. Lekin bu konkret

tabiatshunoslik fanlarining o'zi ham tafakkurning mahsulidir va ular barcha tabiiy jarayonlarni bir-biridan ajratib, muayyan bir mexanik shaklga solib o'rganadi. Bu shakl o'zining uch o'lchamli makoniga egadir. Tafakkur va aniq fanlar moddiy olamning asosida yotgan hayotiy jo'shqinlik kuchini ham aynan shu mexanik qotib qolgan qolipga solishga urinadi. Agar falsafa aniq fanlar nuqtai nazaridan chetga chiqib keta olmasa, u barcha narsalarni harakatga keltiruvchi hayotiy kuchni nima ekanligini bila olmaydi. Harakatning manbai ichki ziddiyatlar yoki umuman o'zgarish, degan fikrga keladi. Aslida bunday fikr tafakkur doirasidan chiqib ketishga imkoniyat bermaydi.

Tafakkurning kelib chiqishi masalasini o'rganish uchun falsafa aniq fanlar doirasidan chiqib ketishi kerak va faylasufning intuitiv his-tuyg'ulari olamiga kirishi lozim. Aniq fanlar asosan inert shaklidagi materiyani o'rganadi. Ularni harakati o'rganish uchun uni tirik narsalardan ajratib, bo'laklarga bo'lib, har bir bo'lakni ayrim xossalarni o'rganadilar. Tirik organizmni yaxlit bir holatda o'rgana olmaydi. Chunki fan tushunchalar va qonunlar tizimidan iboratdir. Har bir tushunchada esa narsaning abstrakt-mavhum qolipi o'rganiladi va bu xossalar formal mantiq qonunlari asosida o'rganiladi.

Abstraktsiyada narsa jarayon sifatida o'rganilmaydi. Abstraktsiyaning mohiyati ham narsalarning xossalarni bir-biridan ajratish va bu ajratilgan narsalarni harakatsiz holatda o'rganishdir. «Tabiatdagi murakkab tirik shakllarning mohiyatini o'rganish uchun aniq fanlar bu harakatchan shakllarni to'xtatishga va tushunchalar qolipiga solishga majburdir. Natijada aniq fanlar tirik olamni mexanik qotib qolgan sur'atini yaratadilar. Bunday mexanik tasavvur orqali esa hayot sirini ochib bo'lmaydi. Shuning uchun harakatchan tirik shakllar hayotiy kuchlarning ichki mohiyatini ochish uchun fan ketidan falsafa keladi» [1].

A.Bergson davomiylik tushunchasini e'tibor markaziga qo'yadi. Bu tushunchada vaqtning bir yo'nalishligi yo'qoladi. Makonning ham uch o'lchamligi nisbiy bo'lib qoladi. Bergsonning fikricha, makon va vaqt inson tafakkuri doirasida xizmat qiluvchi tushunchalardir. Ular materiyaning davomiylik, energiya holatiga nisbatan olinganda o'z ahamiyatini yo'qotadilar. Vaqt va makon tushunchalari materiyaning faqat ayrim

narsalardan iborat bo'lgan shakligagina nisbatan qo'llanilishi mumkin.

Fan moddiy olamni o'rganar ekan, uni uch o'lchamli makon va o'tmishdan kelajakka yo'naltirilgan vaqt sifatida o'rganadi. Lekin vaqt va makon tushunchalari A.Eynshteynning nisbiylik nazariyasida o'zining mutlaq ma'nosini yo'qotdi. Ularning nisbiy ekanligi aniqlandi va ular materiyaning inert holatidagina mavjuddir. Lekin materiyaning inert bo'lmagan holatlari ham bordir. Bu holatlarga nisbatan makon va zamon tushunchalari o'z ahamiyatini yo'qotadi. A.Bergson I.Kantning aprioristik falsafasini tahlil qilar ekan, uning antinomiyalari to'g'risida qiziqarli bir xulosaga keladi. A.Bergson fikricha, Kant ruhiy jarayonni intellektual jarayon bilan birlashtirib qo'ygan. Aslida ruhiyat, ruhiy jarayonlar intellekt doirasidan chiqib ketib, butunlay boshqa o'lchamga, boshqa qadriyatlarga asoslangan, boshqa falsafiy dunyoqarashga olib keladi. Bu falsafiy dunyoqarash fan metodologiyasiga asoslanmaydi, uning chegaralari doirasidan chiqib ketadi va ko'proq psixologik holatlar dunyosiga o'tadi. Bunday yangi falsafaning asosida insonning ichki dunyosidagi psixik kechinmalarni o'rganish yotadi.

Tafakkurdagi zamon va makon tushunchalarining nisbiy ekanligini tushuntirish uchun Bergson Plotin ta'limotiga murojaat qiladi. Plotin ta'limotida ko'lam, o'lcham, davomiylik ruhiy mavjudlikning muayyan bir shakldir [2]. Bu muayyan shakl ortida inson tafakkuri o'z tasavvuriga sig'dira olmaydigan ruhiy borliq yotadi. Makon va zamon haqidagi nisbiy tushunchalarimiz bizning qarashlarimizga moslashgan tafakkurning o'zi yaratgan shakllaridir. Masalan, geometriya fanidagi makonga tegishli bo'lgan har xil ko'lam, o'lcham tushunchalari va qonuniyatlari tasavvurimizdagi shakllardan kelib chiqadi. Hayvonlar bunday tushunchalarga ega bo'lmasalar ham o'zini makon va zamonda hissiyotlari orqali adashmasdan harakat qilishga moslashganlar.

Demak, geometriya fanidagi induksiya va deduksiya usullari aslida tafakkurimizni moddiy olamga moslashish shakllaridir. A.Bergsonning fikricha, fandagi barcha ilmiy nazariyalar ham o'zgaradi. Demak, olam va u haqdagi inson tasavvurlari qotib qolgan borliq va uni aks ettiradigan qotib qoluvchi suratlar emas. Borliq o'zgaruvchan, insonning borlig'i ham bu borliqning bir qismi bo'lib, unga qarab moslashib boradi. Bu moslashuvimiz tasavvurimizda har xil tushunchalar va qonunlar orqali ifoda etiladi.

A.Bergson fikricha, «tartib sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi kelishuv natijasida paydo bo'ladi» [3]. Bu tartib va kelishuv asosida narsalarning ichida mavjud bo'lgan ruhning faoliyati yotadi. Agar ruh narsalar ichida erkin faoliyat ko'rsatsa, u hayotiy jo'shqinlik, hayotiy tajribaga aylanadi. Bu tajribada sub'ekt va ob'ekt birlashib ketgan va bu birlikning asosida ruhiy jarayon yotadi. Birinchidan, bu jarayonning qanday kechishini oldindan bilib bo'lmaydi. U ruhning quvvatiga bog'liq bo'lib, har xil sharoitda har xil oqibatlariga olib kelishi mumkin. Ikkinchidan, narsalarda mavjud bo'lgan ruhning harakati orqaga qayrilib o'z-o'zini aks ettirishi mumkin. Shunda faoliyatdagi ob'ekt sub'ektdan ajraladi va ruhiy jarayonning sekinlashishiga olib keladi. Buning natijasida mexanik qonunlarga asoslangan tafakkur shakllari paydo bo'ladi. Bu holatda inson ongi o'zining ruhiy quvvatini yo'qotadi, faoliyatdan ajralib qoladi va ob'ektni aks ettiruvchi sub'ektga aylanib qoladi. Shunday qilib, Bergsonning fikricha, ruhiy faoliyatning ikki shakli mavjud. Birinchisi, hayotiy jo'shqinlikka asoslangan hayotiy tajriba shaklidir. Ikkinchisi esa mexanistik tarzda aks ettirishga asoslangan nazariy ong shaklidir. Nazariy ong yoki tafakkur shaklida hayotiy jo'shqinlik so'nadi va ruhiy jarayon o'z quvvatini yo'qotadi. Yagona borliqda sub'ekt va ob'ektga ajraladi. Tafakkur nuqtai nazaridan sub'ekt ob'ektni aks ettirishi kerak. Bu aks ettirilishning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini biz tajriba orqali tekshiramiz. Lekin Bergson tafakkurdagi nazariyalarni tajriba orqali tekshirib bo'lmaydi, deb hisoblaydi. Negaki, tajriba sub'ekt va ob'ektning birlashishidir, deydi u [4].

Qadim o'tmishdagi tafakkur holatidan hozirgi zamondagi tafakkur holatining asosiy farqi, A.Bergsonga ko'ra, insonning ehtiyojlaridan kelib chiqishidir. Bu ehtiyojlar Arastu fizikasida olamni turlarga va individlarga bo'linishiga olib kelgan. Moddiy olamning asosida zaruriy qonuniyatlar emas, balki turlarning

muayyan tizimi yotgan va bu turlar o'rtasidagi munosabatlar Arastu tomonidan o'ziga xos tushunchalar orqali ifoda etilgan. Masalan, toshning yerga tushish jarayonini Arastu bu turdagi narsaning asl holatiga qaytishga intilishi, deb hisoblagan. G.Galileyning fizikasida esa toshning yerga tushishi holati yerning tortishish qonuni orqali tushuntiriladi. Demak, Arastu fikriga binoan tafakkurning markazida turlarning o'zaro birligi va yaxlitligi yotadi, Galileyning fizikasida esa dunyoning asosida tortishish kuchlari qonuniyati yotadi. A.Bergsonning ta'kidlashicha, aslida Arastu fizikasidagi tushunchalar ham, Galileyning fizikasidagi tushunchalar ham olamni insonning ongidan tashqarida mavjud ekanligini aks ettirmaydilar. Aksincha, ular moddiy olam va inson ongini birligini, bir-biriga moslashganligini ochib beruvchi, kelishilgan holatdagi tushunchalardir.

A.Bergson «Ijodiy evolyutsiya» asarida tartibni ikki ko'rinishga bo'ladi. Birinchi ko'rinishdagi tartib moddiy olamdagi narsalar o'zaro aloqadorligidan iborat. Bu tartibni tafakkurdagi tushunchalar mexanik ravishda aks ettiradi. Bu tartibda ijodkorlik kuch-quvvati yo'q, u faqat narsalarni makon va zamonda o'zaro joylashuvini kuzatadi. Ikkinchi turdagi tartib esa narsalar ichidagi hayotiy jo'shqinlikni o'zaro tajalli etishini ko'rsatadi. Buni tushuntirish uchun A.Bergson hayvonot va o'simliklar turlarini misol qilib keltiradi. Masalan, bir turdagi hayvonlar yer sharining har xil joylarida o'zlaridagi moslashish qobiliyatini har xil ifoda etadilar. Yevropadagi asalarilar Yaponiyadagi asalarilardan birmuncha farq qiladi. Vaholanki, ularning turi bir, lekin ulardagi hayotiy jo'shqinlik kuchi, yashash shart-sharoitlariga qarab butunlay har xil harakatlarga olib keladi. Masalan, Yaponiyaning Nagano viloyatida tarqalgan asalarilar bu viloyatdagi qovoqarilar qarshi kurash shakllarini juda yaxshi biladilar. Bu viloyatga Yevropadan olib kelingan asalarilar asalni nihoyatda katta miqdorda bersalar ham, qovoqarilar hujumi oldida kuchsizdir. Yevropada esa bu asalarilar boshqa hasharotlardan o'zini yaxshi himoya qiladilar. Bergsonni fikri shunday ediki, bir turdagi hayvonlar, o'simliklar har xil sharoitda o'zining xilma-xil qobiliyatlarini yuzaga chiqarishadi. Bu qobiliyatlarini yuzaga keltiruvchi kuch moddiy olamdagi barcha narsalarga xos bo'lgan hayotiy jo'shqinlik kuchidir. Bu hayotiy jo'shqinlik kuchini hayvonot olamida instinkt deb atashadi.

Tartib tushunchasi tafakkur nuqtai nazarida narsalarni makon va zamonda joylashuvi bilan bog'liqdir. Bunday tartib, Bergsonning fikricha, mexanik tartibdir. Narsalarni joylashuvi insonning faoliyati bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Faoliyatdan kelib chiqadigan tartib ularni makon va zamondagi joylashuviga qarab befarq bo'lib qoladi. Bu nuqtai nazardan qaraganda, narsalar makonda betartib joylashgandek ko'rinadi. Lekin aslida narsalarning bunday joylashishi ularning inson faoliyatida egallagan o'rniga bog'liqdir. Shunday qilib, ob'ektiv reallikning o'zi bir paytda tartib va tartibsizlikni o'zida mujassam qiladi. Tafakkur nuqtai nazaridan tartibsiz tasodifiy ko'ringan narsalarning o'ziga xos yashiringan tartibi va betakror izchilligi bordir. Har xil nuqtai nazaridan qaraganda bir narsaning o'zi bir paytning o'zida ham tasodifiy, ham zaruriy, ham tartibli, ham tartibsiz bo'lishi mumkin. Bizning aqlimiz bu tartib va tartibsizlikni, zarurat va tasodifni bir-biridan sun'iy ravishda ajratadi va bir-biriga qarama-qarshi ziddiyatlar deb e'lon qiladi. Aslida esa bu ziddiyatlar hayotiy jo'shqinlik kuchini tarkibidagi xilma-xillik va rang-baranglikni tashkil qiladi. Tafakkur esa mexanik tartibga tushirishga harakat qiladi va xilma-xil bo'lgan jarayonlarni sun'iy ravishda ikki qutbga, ikki xil ziddiyatlarga ajratadi. Bu ikki xil ziddiyatlar ichida rang-barang olam o'z ranglarini yo'qotib, faqat ikki rang – oq va qora ajratadi. Mana shu ikki xil ziddiyat o'rtasidagi munosabatlarni tafakkur dialektika nuqtai nazaridan rivojlanishning asosiy sababi, deb hisoblaydi. Bergsonning fikricha, «olamda rivojlanish emas, balki hayotiy jo'shqinlik kuchi avj uradi. Olam limmo-lim ranglar va jilolarga to'ladi» [5: 200]. Bu hayotiy jo'shqinlikning zaminida ruhiy kuch-quadrat, ruhiy energiya yotadi. Bu ruhiy energiyani tafakkur ilg'ab olishga va tushunchalar orqali ifoda etishga harakat qiladi. Tafakkurning bunday harakatlari natijasida falsafaning dialektika usuli qadimdan vujudga kelgan. Dialektik uslub hayotiy jo'shqinlikdagi rang-baranglikni bir-biriga qarama-qarshi ziddiyatlarga bo'ladi. Bu ziddiyatlarni esa abstrakt

tushunchalar orqali tushuntirishga harakat qiladi. Bergsonning fikricha, «dialektika tafakkurning sun'iy ravishda yaratilgan uslubidir. U hayotiy jarayonlarni to'la qamrovli holatda o'z ichiga olmaydi» [5].

Falsafa tarixida hayotiy, ruhiy jarayonlarni xilma-xil nuqtai nazardan o'rgangan sistemalar bo'lgan. Ular intuitiv uslubni mavjud ekanligini ta'kidlashgan. Intuitsiya hayotiy jo'shqinlik kuchini his qilishga qodir va har qanday dialektika uslublaridan yuqorida turadi. Dialektika tafakkurning mahsuli bo'lsa, intuitiya oliy ongning mahsulidir. Intuitsiya faylasufning ichki ruhiy holati sifatida barcha falsafiy sistemalarning u yoki bu qarashlarida mavjud bo'ladi. Agar falsafa tarixiga nazar tashlasak, intuitiya elementlarini deyarli barcha falsafiy oqim, maktab va sistemalarda ko'rishimiz mumkin. Lekin bu oqim va maktablarda intuitiya yagona yaxlit zaminini tashkil etmagan. Buni ifoda etish uchun Bergson quyidagi so'zlarni keltiradi: «Falsafiy dunyoqarash intuitiya zaminida bo'lganida ruhdan tabiatga, tabiatdan esa ruhga doimo o'ta olganida moddiy va ruhiy jarayonlarni bir-biridan ajratmaganda, o'zining oliy maqsadiga erishgan bo'lar edi» [1].

A.Bergson fandagi energiya haqidagi tasavvurlarni ruhiy jarayon tushunchalari bilan solishtirib ko'radi. «Koinotga nazar tashlasak, – deb yozadi Bergson, – u son-sanoqsiz bizning quyosh sistemamizga o'xshash sistemalardan iboratligiga amin bo'lamiz. Ularning bir-biriga ta'siri deyarli kuchli emas. Shuning uchun biz quyosh sistemasi doirasidagi energiya, ya'ni kuch-quvvat harakatlarini e'tiborga olishimiz kerak» [5]. Fizika fanida energiyani saqlanishi qonuni fundamental qonunlardan biri hisoblanadi. Bu qonunga binoan bizning quyosh sistemamizdagi energiya jarayonlari o'z-o'zidan kamaymaydi ham, ko'paymaydi ham. Lekin termodinamikaning ikkinchi qonuni ham mavjuddir. Bu qonun termodinamikaning ikkinchi printsipli deb ataladi va unga binoan energiyani barcha turlari issiqlikka aylanadi. U esa, o'z navbatida, barcha yerga bir maromda tarqalishga harakat qiladi. Cheksiz koinotda issiqlikning tarkalishi uning kamayishiga olib keladi. Shunday qilib, boshida nihoyatda kuchli va katta hajmda bo'lgan energiya jarayoni asta-sekin sekinlashadi, issiqlik kamayib borib, yo'qolish darajasigacha keladi.

Bir qator muammolar energiyani saqlanish qonunini asoslab berish uchun cheksiz koinotdagi yuldo'z sistemalar bir-biriga doimo ta'sir qiladi va bu ta'sir zaminida energiyani almashinuvi yotadi, deb hisoblaydilar. Bunday dalillarni e'tiborga olish materiyani abstrakt makon tushunchasi bilan bog'lashga olib

keladi. Bunday mexanik tushuncha esa hozirgi fan tomonidan dalillar asosida tasdiqlanmagan. Sinergetika fanining dalillariga binoan energiyani ko'payishiga olib keladigan rivojlanish jarayonlari faqat ayrim sistemalargagina xos, ular esa o'z navbatida asosiy yo'nalishni tashkil etmaydi. Issiqlik energiyasining kamayib borish jarayoni fizika fani doiralarida jumboqqa olib keladi. Bu jumboqni yechish uchun uch o'lchamli makon va zamon tasavvuriga asoslangan fizika doirasida chiqib ketish lozim. Hayotiy jo'shqinlik kuchlari termodinamikaning ikkinchi qonunini inkor etmaydi, lekin materiyani barcha shakllarida bu qonunga xilof ravishda o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Masalan, o'simliklardagi xlorofilning yuzaga kelishi jarayoni kosmik quyosh energiyasini o'simlikning hayotiy kuchiga aylanishi va energiyani issiqlik shaklidan biologik shakliga o'tishdir [6]. Demak, tirik organizmlar hayotida energiyani kamayishi qonuniga xilof ravishda energiyani butunlay boshqa shaklga o'tish hollari kuzatiladi. Hayotiy jo'shqinlik kuchi materiyadagi inert harakatni yengib, uni materiyani biorganik darajaga, ko'taradi. Bu esa, o'z navbatida, hayotiy jo'shqinlik kuchlariga yaratuvchilik va ijodkorlik xos ekanligini isbotlaydi [7].

Koinotda qaror topgan hayotiy jo'shqinlik kuchini Anri Bergson quyidagi timsollar orqali ifoda etadi [1]. Bu jarayon hech qanday tartib-qoidaga bo'ysunmaydi, unda ruhiy kuchning erkinligi jo'sh uradi. Hayot, energiya, ruhiy jo'shqinlik, ijodkorlik, erkinlik – bularning barchasi markazdan kelib chiqadigan kuchlardir [8]. Agar bu markaz bo'lmaganida koinotdagi energiyani barcha shakllari issiqlikka aylanib, asta-sekin sovib, oxir-oqibat yo'q bo'lar edi. Fizika, mexanika fanlari doirasida materiyani faqat noorganik shakllari o'rganiladi. Bularda esa hayotiy kuch sekinlashib qolgan. U shakl qolbiga tushib uch o'lchamli makon va zamon mavjuddir.

Xulosa. Hayotiy jo'shqinlik va ijodkorlik kuchini tirik jonzoqlarning organik hayoti zaminida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Organik hayotning noorganik hayot shakllaridan kelib chiqishini Bergson inkor etadi. Organik va noorganik hayot qachonlardir yagona bo'lgan energiya oqimining ikki yo'nalishidir. Ular bir-biridan kelib chiqmaydi. Organik hayotning sirini o'rganish uchun Bergson neyrofiziologik jarayonlarga e'tibor qaratadi. Bu jarayonlarning barchasi tirik jonzoqlarning harakatini boshqaradi. Tirik organizmlar harakat orqali energiyani yo'qotadilar va shu bilan bir qatorda energiyani ham oladi.

ADABIYOTLAR

1. Бергсон А. Творческая эволюция. – Москва: Канон-Пресс, 1998. – С.178, 214, 220.
2. Skirbekk, G., Gilye, N. Falsafa tarixi. – Toshkent: Sharq, 2002.
3. Бергсон А. Материя и память. – Москва: Мысль, 1998. – С.146.
4. Бергсон А. Длительность и одновременность. – Санкт-Петербург: Academia, 1923. – С.158.
5. Бергсон А. Избранное: Сознание и жизнь. – Москва: РОССПЭН, 2010. – С.244, 399.
6. Yo'ldoshev S., Usmonov M., Karimov R., Ruzmatova G., Qobulniyozova G. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Yevropa falsafasi (XVII-XX asrlar). – Toshkent: Sharq, 2002. – B.110.
7. Кабулнйозова Г.Т. Спонтанно-образная память в творчестве Анри Бергсона и в суфизме (сравнительный анализ) // Вопросы философии. – 2022. – Т. № 12. – С.159–167. DOI: 10.21146/0042-8744-2022-12-159-167.
8. Karimov R., Bekbaev R. The Traditionalism of Rene Guenon in the Discourse of Philosophy of History and Social Anthropology // Wisdom. – 2022. – №1(21). – P.194-202. DOI: 10.24234/wisdom.v21i1.712.

Husnora KURANBAYEVA,
TAFU "Pedagogika" kafedrasida katta o'qituvchisi
E-mail: kuranboyevahusnora@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor M.E.Axmedova taqrizi asosida

THE MECHANISM OF USING PEDAGOGICAL EXPERIENCE-TEST IN IMPROVING STUDENTS' METHODOLOGICAL COMPETENCES

Annotation

The use of pedagogical experience-testing in the methodical improvement of the linguo-pedagogical competences of future primary school teachers is complicated and responsible. In the human subject, especially in the primary education of higher education institutions, it is necessary to organize experiments and tests based on a clear program, and the program should take into account all pedagogical and psychological laws and conditions. The scientific research program determines the purposeful, consistent implementation of experimental work.

Key words: Trajectory, linguistic-pedagogical competence, didactic, artificial intelligence, explanatory-illustrative (information-receptive); reproductive, problem presentation, partial-search (chuaristic).

МЕХАНИЗМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОПЫТА-ТЕСТА В ПОВЫШЕНИИ МЕТОДИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Использование педагогического опыта-тестирования в методическом совершенствовании лингво-педагогических компетенций будущих учителей начальных классов является сложным и ответственным. В человеческом предмете, особенно в начальном образовании высших учебных заведений, необходимо организовывать эксперименты и испытания на основе четкой программы, причем программа должна учитывать все педагогические и психологические закономерности и условия. Программа научных исследований определяет целенаправленное и последовательное выполнение экспериментальной работы.

Ключевые слова: Траекторная, лингвопедагогическая компетентность, дидактическая, искусственный интеллект, объяснительно-иллюстративная (информационно-рецептивная); репродуктивный, проблемный, частичный поиск (чуаристический).

TALABALARNI METODIK KOMPETENSIYALARINI TAKOMILLASHTIRISHDA PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOVDAN FOYDALANISH MEXANIZMI

Аннотация

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirishda pedagogik tajriba-sinovdan foydalanish pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil etish o'ziga xos murakkab va mas'uliyatlidir. Inson predmetida, ayniqsa, OTM boshlang'ich ta'limda tajriba-sinov o'tkazish aniq dastur asosida tashkil etilishi, dastur har tomonlama pedagogika-psixologik qonuniyatlar, shart-sharoitni hisobga olishi zarur. Ilmiy tadqiqot dasturi tajriba-sinov ishlarini maqsadli, izchil amalga oshirish mazmunini belgilaydi.

Kalit so'zlar: Traektoriya, lingvopedagogik kompetensiya, didaktik, sun'iy intellekt, tushuntirish-illyustrativ (axborot-retseptiv); reproductiv, muammoli taqdimot, qisman-qidiruv (xuaristik).

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirishda pedagogik tajriba-sinovdan foydalanish pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil etish o'ziga xos murakkab va mas'uliyatlidir. Inson predmetida, ayniqsa, OTM boshlang'ich ta'limda tajriba-sinov o'tkazish aniq dastur asosida tashkil etilishi, dastur har tomonlama pedagogika-psixologik qonuniyatlar, shart-sharoitni hisobga oladi. Ilmiy tadqiqot dasturi tajriba-sinov ishlarini maqsadli, izchil amalga oshirish mazmuni belgilaydi. Pedagogik tajriba-sinov dasturi, mavzuning dolzarbligi, ijtimoiy iqtisodiy ahamiyatini aniqlash, ilmiy farazning haqqoniyligini asoslashda metodik dastur yaratiladi. Tadqiqot nazariyasining amalga sinab ko'rish; tadqiqot ilmiy-amaliy imkoniyatini joriy etish, umumlashtirish; bir necha variantda har xil sharoitda tadqiqot natijasini tekshirib ko'rish; matematik statistik tahlil qilish va baholash kabi yo'nalishlardan iborat bo'ladi. Ma'lumki, amaliyot ilmiy bilishning mezonidir. Ilmiy tadqiqot fanning istiqbolini belgilovchi, mumtoz qonuniyatlarni yorituvchi yoki vaqtinchalik bo'lishi, ba'zan takror bo'lishi ham mumkin. Shuning uchun tajriba-sinov ishlari ana shu imkoniyatlarni hayotda o'z ifodasini aniqlashdan iborat bo'ladi. Ilmiy farazlarni asoslashda tajriba-sinovlari muhim tarkibiy qismidir. Ilmiy farazlarga asosan tajriba-sinov ishlarini tashkil etiladi, ilmiy farazlar amaliyotda sinalsagina nazariy g'oyaga aylanadi. Ilmiy farazlar tajribalarda asosan ilmiy tadqiqot yo'nalishi o'zgartiriladi, qayta tajriba o'tkaziladi. Ilmiy tadqiqotning konsepsiyasi muammoning o'rganilish tarixiy

taraqqiyoti, hayotda tipik ko'rinishlari tajribada sinab ko'riladi. Amaliy tajriba tadqiqot nazariyasini asoslaydi to'ldiradi. Shuning uchun tajriba-sinov ishlari dasturi ilmiy tadqiqotni izchil amalga oshirish tizimi, mexanizmdir. Tadqiqot nazariyasi tajriba-sinov ishlari bir-biri bilan uzviy bog'liq. Nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi falsafiy kategoriya tajriba-sinov ishlarining metodologik asosidir.

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyatini aniqlashda tajriba-sinov ishlari ekspertiza vazifasini bajaradi. Ilmiy tadqiqotni argumentlash, g'oyaviy aksioma tajriba-sinov ishlarining har xil variantda, har xil sharoitda o'tkazilganiga bog'liq. Pedagogik tadqiqotlarni argumentlash tajriba-sinov ishlari dasturining tarkibiy qismidir. Bir necha variantda, shart-sharoitda ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirish bo'yicha tajriba-sinov ishlari tajriba va nazorat guruhlarida sinab ko'riladi. Uzoq muddatli tajribada har bir bosqichda bajariladigan kuzatish tajriba-sinov ishlar tartibi belgilanadi. Tajriba guruhlarini xususiyatiga ko'ra bir yoki bir necha bosqichli tajriba-sinov ishlari rejalashtiriladi. Tajriba-sinov ishlari natijalarini umumlashtirishda mantiqiy xulosalar bilan birga matematik statistik tahlil argumentli konsepsiyalar ishlab chiqiladi. Inson ijtimoiy hayotda faoliyat ko'rsatar ekan u jamoa bilan muloqotga kirishish, ko'pchilikka o'zi fikrini yetkazib berish, hisobot berish, da'vat qilish kabi ko'nikmalarga ega bo'lishi zaruratga aylanadi. Shu ma'noda, boshlang'ich ta'lim yo'nalishlarida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik

kompetensiyalarini metodik takomillashtirish asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Ta'lim tizimining bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ona tili ta'lim mazmuni o'quv predmeti asosida, o'z fikrini og'zaki va yozma shakllarda ravon va ta'sirchan ifodalay olish ko'nikmalarini shakllantirish bugungi boshlang'ich ta'lim oldida asosiy vazifa sifatida turibdi. Zero, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ma'rifati, bir so'z bilan aytganda barkamol shaxs sifatida tarbiyalashga alohida ahamiyat berilishi talab etilmoqda.

Shu jihatdan olib qaraganda OTM Boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tadqiq qilinishi lozim bo'lgan muhim masalalar tizimida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish, o'qitishga oid o'quv materiallar asosida oquv topshiriqlari, mantiqiy fikrlash hamda o'z fikrini nutq sharoitiga mos holda to'g'ri va ravon ifodalash malakasini takomillashtirishning pedagogik tizimini ishlab chiqish, uni tatbiq etishning yangi metodik yondashuvlarini joriy etish va amaliyotda sinab ko'rish muhim pedagogik muammodir.

1. Tayyorlovchi bosqich. Mazkur tajriba-sinov ilmiy tadqiqotning eng sermahsul usuli bo'lib, u kuzatishlar jarayonida tug'ilgan g'oya, taqdim etilgan tavsiya va ishlab chiqilgan o'quv topshiriqlarining samaradorlik darajasini belgilab beradi.

Tajriba-sinov ishlarining asosiy maqsadi bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish, o'quv predmeti, xususan, o'quv topshiriqlarini ishlab chiqishning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish, shuning barobarida ularni ijodiy fikrlashga o'rgatish, jozibali og'zaki va yozma nutqning asosi bo'lgan so'z boyligini oshirish ko'nikmasini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini o'rganish va mazkur jarayonga zamonaviy usullarni tatbiq etish bo'yicha ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Tajriba jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish asosida ona tili ta'lim mazmuniga oid darslik materiallarini o'zlashtirish imkoniyatlari aniqlandi va bu jarayonda ona tili o'quv predmeti bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirishda tushuntirish yuzasidan kasbiy-pedagogik tayyorgarlik darajalari aniqlandi. bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining anketa, taqdim etilgan matn hamda mavzular asosida bilim darajalari aniqlandi. Yana quyidagilar ham ma'lum bo'ladi:

- bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish, ona tili ta'limida o'quv topshiriqlarini ishlab chiqishning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish muammolari aniqlanadi;

- bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish uchun darslik va boshqa ko'rgazmali vositalardan foydalanishdagi yutuq va kamchiliklar aniqlanadi;

- Ona tili ta'limi mazmunida didaktikaga asoslangan mashq va topshiriqlarga nisbatan bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining munosabatini aniqlash hamda fikrlarni umumlashtirish maqsadida anketa-savol javoblari o'tkazildi.

2. Ta'kidlovchi tajriba-sinov bosqichida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish usul, shakl va vositalari aniqlanib, Ona tili ta'limida lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish, o'quv topshiriqlarini ishlab chiqishga asoslangan mashq va topshiriqlar asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ fikrlash hamda tanqidiy fikrlashga oid ko'nikmalarni rivojlantirish metodikasi ishlab chiqildi.

Ijodiy izlanishga asoslangan o'qitishga doir topshiriqlar, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish ona tili ta'limi mazmunida o'quv topshiriqlarini ishlab chiqishning pragmatik asoslarini takomillashtirish ko'nikmasini rivojlantirish orqali, avvalo, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining to'g'ri fikr yuritishga, matnlarni ifodali o'qiy olishiga, o'rta qo'yilgan muammo haqida shaxsiy fikrini og'zaki va yozma shakllarda mazmunli ifodalay olishiga e'tibor qaratildi. Zero, sanab o'tilganlarga nisbatan, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ko'nikma rivojlantirish bugungi kundagi eng dolzarb va muhim

pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Shuning uchun, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik rivojlantirish, dars mashg'ulotlari orqali shaxsiy fikr mahsulini nutq vaziyatiga mos ravishda to'g'ri qo'llash malakalarini takomillashtirish talab etiladi.

Tajriba-sinov ishlari jarayonida quyidagi ilmiy faraz tekshirib ko'rildi va o'z isbotini topdi:

- ona tili ta'lim mazmunida o'quv topshiriqlarini ishlab chiqish, lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik, rivojlantiruvchi topshiriqlar orqali takomillashtirish;

- ona tili ta'lim mazmunida o'quv topshiriqlarini ishlab chiqishning ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish jarayoni maxsus o'rganilib, undagi kamchiliklar, ularning sabablari aniqlanib, bartaraf etish yo'llari va omillari ishlab chiqiladi;

- Ona tili ta'lim mazmunida lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirishning ahamiyati va didaktik imkoniyatlari anglangan holda metodik jihatdan to'g'ri tatbiq etildi;

Ona tili ta'lim mazmunida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'quv topshiriqlarini ishlab chiqish, lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirishning mazmuni, shakl, usul va vositalari ishlab chiqildi;

- lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish maqsadida ijodiy tafakkurni rivojlantiradigan, o'z fikrini turli shakllarda to'g'ri va ravon ifodalay olish ko'nikmasini paydo qilishga yo'naltirilgan hamda samaradorlik darajasi aniqlangan ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

3.Shakllantiruvchi tajriba-sinov bosqichida ishlarining maqsadini amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar bajarildi:

- bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ishlab chiqilgan ilmiy-metodik tavsiyalar bilan tanishtirildi;

- ishlab chiqilgan ilmiy-metodik tavsiyalar dars mashg'uloti jarayoniga to'liq tatbiq etildi;

- olingan natijalarga ko'ra ishlab chiqilgan ilmiy-metodik tavsiyalar takomillashtirildi.

- ona tili ta'lim mazmunida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish, so'z xazirasini boyitish, mustaqil o'quv topshiriqlari ustida ishlay olish ko'nikmalarini rivojlantirishning yoritilmagan qirralari aniqlandi va kelajakda olib boriladigan ilmiy tadqiqot ishlariga material bo'la oladigan tavsiyalar berildi.

OTM "Ona tili o'qitish metodikasi"ga oid darsliklarida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ fikrlashga o'rgatishga oid o'quv materiallarining tarkibi va bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish bugungi holatini aniqlash maqsadida dastlab tajriba-sinov maydonchalari aniqlab olindi.

Tajribaning dastlabki kunlarida nazorat guruhlaridan ham, tajriba guruhlaridan ham yozma ishlar olindi. Bizga ikkala guruhning ham dars mashg'ulotlarini o'zlashtirish darajasi deyarli bir xil ekanligi ma'lum bo'ldi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish, o'quv topshiriqlarini ishlab chiqishida uning ta'siri katta ekanligi barchaga ma'lum. Umuman, dars mashg'ulotini qanday metodik tashkil qilish bu OTM professor-o'qituvchilarining to'plagan malakasiga bog'liq. OTMda ona tili ta'lim mazmunida fonetik, leksik, morfemik, morfologik, sintaktik tahlillarni o'qitilishida ona tili ta'lim mazmunini bilan bog'liq muammolarning metodik bir uchi bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilariga ham borib taqalmoqda. Tajriba-sinov jarayonida shunday holatlarga duch kelindiki, ayrim talabalarining ona tili ta'limi mazmunida o'quv topshiriqlarini takomillashtirish bo'yicha yetarli ko'nikma va malakaga ega emas. Hatto tajribali professor-o'qituvchilar ham dars mashg'ulotini interfaol usulda turli zamonaviy metodlarda qiziqarli tashkil eta olsalar-da, talabalarga ona tili o'qitish metodikasiga oid fandan, o'quv topshiriqlarini ishlab chiqish, lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish bo'yicha zarur ko'nikma va malakalarni bera olmayapti. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini darsga qiziqitira olish yaxshi, albatta, biroq shu qiziqitirish orqali talabani ijtimoiy hayotda doim asqotadigan bilim va malakalar bilan qurollantirish asosiy masala

ekanligini doim esda tutish zarur. Ushbu holatning sababini aniqlash maqsadida OTM professor-o'qituvchilari orasida anketa-so'rov o'tkazilganda quyidagilar aniqlandi:

1. OTM professor-o'qituvchilar lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish, o'quv topshiriqlari tuzish ko'nikmasini rivojlantiriladimi?

2. Mashq va topshiriqlarning farqini qanday izohlaysiz?

3. Siz dars o'tadigan guruhlarda nechta talaba matniiy fikrday oladi?

4. OTM talabalarida kreativ fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish bo'yicha qanday savol va topshiriqlar berasiz?

5. Qaysi o'quv topshiriqlari talabalarning kreativ fikrlash ko'nikmasini takomillashtiradi? Nega?

6. Ona tili o'qitish metodikasi darsliklaridagi savol va topshiriqlar sizni qoniqtiradimi? Nega?

7. Ona tili ta'lim mazmuniga oid dars mashg'ulotlarni samarali tashkil etishda mashqlar ham kerakmi?

8. Barcha darsliklar mazmunini ochib beruvchi muhim savollaringiz bormi? Odatda darsda qanday savollar berasiz?

9. Talabalarni ona tili ta'lim mazmunida o'quv topshiriqlari ishlashga o'rgatish uchun qanday topshiriqlar tuzish kerak? Misollar keltira olasizmi?

10. Ona tili ta'lim mazmuni, muallif g'oyasini ochib beruvchi savol va topshiriqlar qanday bo'ladi?

Yuqorida keltirilgan javoblardan ko'rinib turibdiki, ona tili o'qitish metodikasi dars mashg'ulotlarini tashkil qiluvchi, talabalarni tildan mohirona foydalanishga o'rgatuvchi mutaxassislar ona tilidan DTS malaka talablari va, eng muhimi, ona tili o'qitishning maqsadini aniq bilishmaydi. Ayrimlarning fikrlashi talabga javob bermaydi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirishda o'quv topshiriqlarini ishlab chiqishga o'rgatishdan ko'zlangan maqsad ham ona tili ta'lim mazmuni, o'qitishning asosiy maqsadidan kelib chiqadi.

Ona tili ta'lim mazmunini yoritishda, "Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish" mavzusi orqali talabalar kreativ fikrlashga doir qanday ko'nikma yoki malakaga ega bo'lishi kerak?", degan savol va topshiriqlarga mantiqli javoblar lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirishda, ba'zilar havola qilinadi. Ona tili ta'lim mazmuni darsliklaridagi savol va topshiriqlar sizni qoniqtiradimi? Nega?, degan savolga (darsliklardagi muammolarni bartaraf etilsa, boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga Ona tili o'qitish metodikasi fani bilan bir qatorda "O'quv topshiriqlar metodikasi" fani joriy etilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi) tarzda javob berilgan.

Mavzular bir-biri bilan o'zaro aloqada, bog'liqlikda

bo'ladi. Ayniqsa, ona tili ta'lim mazmunida, o'qitishda uni tilning boshqa birliklariga bog'lab tushuntirish katta natija beradi.

Talabalarning bu boradagi fikrlari va ko'nikmalarini bilish maqsadida anketaga quyidagi savol kiritilgan edi:

1. "Ona tili o'qitish metodikasi" darsliklarida keltirilgan savol va topshiriqlar mazmuni sizga tushunarlimi?

2. O'qituvchingiz ona tili ta'lim mazmunini yoritishda Sizga grammatik tahlil yoki muhokama qilishda ko'proq qanday savollar beradi?

3. lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish o'qish, matnlarni yod aytish mashqlari olib boriladimi? Qaysi topshiriqni olgansiz?

4. Professor-o'qituvchi Sizni baholashda qanday topshiriqlardan foydalanadi?

Mazkur savollar talabalarning ona tili ta'lim mazmunida lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish, o'quv topshiriqlarini bajarish bilan bog'liq muammolarini aniqlashga yordam beradi.

Savollarni keltirishning boisi shuki, boshlang'ich ta'limning asosiy vositasi hisoblangan darsliklar mazmun-mundariyasi talab darajasida bo'lishi, o'quv materiallari boshlang'ich ta'lim maqsadi ro'yobiga xizmat qila olishi shart, aks holda ayrim OTM professor-o'qituvchilari bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish bo'yicha zarur ko'nikma va malakaga ega emasligi muammoning manbasini ko'rsatadi. Darsliklardagi o'quv materiallari shunday tuzilishi kerakki bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish asosida bilim olishga, mustaqil ishlashga avtomatik ravishda yo'naltirsin. Respublikaning OTMda faoliyat ko'rsatayotgan professor-o'qituvchilar ona tili ta'lim ta'lim mazmunida lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirish, o'quv topshiriqlarini rivojlantirish bo'yicha kerakli ko'nikma va malakaga ega bo'la olmayotganini inobatga olsak, barcha e'tiborni bu borada mukammal darslik, amaliy qo'llanmalar yaratishga qaratish lozim bo'ladi.

Xulosa sifatida shuni aytish lozimki bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari kelajakda o'quvchiga tavsiya etilgan mashq va topshiriqlarni bajarish jarayonida o'z kuchiga, o'zi mustaqil ishlay olishiga ishonirish usullarini o'rgatish, o'z nutqi orqali atrof-dagilarga ta'sir ko'rsata olish, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvopedagogik kompetensiyalarini metodik takomillashtirishda kreativ fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishga doir mashq va topshiriqlar orqali, har bir nutq tovushini to'g'ri talaffuz qila olishiga, to'g'ri yoza olishiga, nasriy va she'riy matnlarni ifodali o'qiy olishiga, o'rtaga qo'yilgan muammo haqida shaxsiy fikrini og'zaki va yozma shakllarda mantiqli ifodalay olishiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Гулямов А. Методика развития учебно - познавательной активности учащихся в процессе преподавания родного (узбекского) языка: Дис. док. пед. наук. –Т.: ТГПИ, 1991. – 37 б.
2. Axmedova M.E. (hammualliflar) Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik–T., 2019. 5-6.(302)
3. Jamolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili darslik. –T., 2014. 96-b. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili Oliy o'quv yurtlari filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik qayta ishlangan, to'ldirilgan uchinchi nashr. –T., 1992. 400 b.
4. Лернер. И.Я.Дидактические основы методов обучения.Текст. –М.: 1981.- 186 с.
5. Скаткин М.Н.Проблемы современной дидактики.-М.: Педагогика. 1984.- 96с.
6. Скаткин М.Н.Совешенствование процесса обучения.–М.: Педагогика. 1971.- 205с

Umida KUCHKELDIYEVA,

Toshkent davlat pedagogika universiteti tayanch doktranti

E-mail: Orezzero918@gmail.com

Samarqand chet tillar instituti dotsenti, PhD D.Xolmurodova taqrizi asosida

DIDACTIC PRINCIPLES OF STUDENTS' ORAL COMMUNICATION PROCESS

Annotation

The article analyzes the problems of interaction between the teacher's ability to organize pedagogical communication with students, the technologies of oral speech development, and the subjects of the pedagogical process, the main goal and content of the lesson, on the development of speech activity in students.

Key words: teacher, student, speech activity, oral speech, teaching process, professional and communicative activity.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПРОЦЕССА УСТНОЙ КОММУНИКАЦИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье анализируются проблемы взаимодействия умений учителя организовать педагогическое общение с учащимися, технологий развития устной речи и субъектов педагогического процесса, основной цели и содержания урока, по развитию речевой деятельности учащихся.

Ключевые слова: учитель, студент, речевая деятельность, устная речь, учебный процесс, профессионально-коммуникативная деятельность.

TALABALAR OG'ZAKI MULOQOT JARAYONINING DIDAKTIK ASOSLARI

Аннотация

Maqolada talabalarda nutq faoliyatini rivojlantirish bo'yicha o'qituvchining talabalar bilan pedagogik muloqot tashkil etish qobiliyati, og'zaki nutqni rivojlantirish texnologiyalari va darsni asosiy maqsad va mazmuni pedagogik jarayon sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir muammolari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: o'qituvchi, talaba, nutq faoliyati, og'zaki nutq, dars jarayoni, kasbiy va kommunikativ faoliyat.

Kirish. Jahon ta'lim rivojlanishining hozirgi bosqichida o'z faoliyatining faol subyekti bo'lishga qodir XXI asr shaxsini rivojlantirishga, ta'lim siyosatining barcha jabhalarini yangilashga, ta'limning xorijiy til o'rganish salohiyatini oshirishga va ijtimoiy qadriyatlarini rivojlantirish modellari amaliyotga tatbiq etilmoqda. UNESCO va Xalqaro universitetlar assotsiatsiyasi (International Association of Universities – IAU) dasturlarida “ta'lim oluvchilarda mutolaa madaniyatini rivojlantirish, muloqotda hamkorlik qobiliyatlari va qiziqishlarini kuchaytirish” [1] asosida bo'lajak chet tili o'qituvchilarining nutq faoliyatini rivojlantirish, zamonaviy sharoitlarda yoshlarning o'zini-o'zi kasbiy rivojlantirish, ta'lim jarayonining barcha sub'ektlarini sifatli shaxsiy va kasbiy jihatdan rivojlantirishga qaratilgan loyixalar tizimi bajarilmoqda.

Ushbu maqolada nutq faoliyati metodikasini rivojlantirish chet til o'qitish jarayonida o'rganildi. Hozirgi zamonaviy ta'limda nafaqat biror soha mutaxassisi sifatida, balki chet tillarni va axborot texnologiyalarini ham yaxshi biladigan, dunyoqarashi va bilimi keng inson sifatida shakllanmogi kerak. “Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida” O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5117-son qarori [2] asosida ta'lim sohasida chet tillarni bilish darajasini amalga oshirilgan tub islohotlar jismonan sog'lom, ma'nan yetuk, har tomonlama barkamol zamonaviy shaxsni tarbiyalashga qaratilgan va yoshlarni ta'lim sohasida amalga oshirayotgan islohotlarining faol ishtirokchisiga aylantirishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Chet tilini o'qitishning zamonaviy jarayoni o'qituvchi va talabalarning bir-biri bilan o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi. O'qituvchining talabalar bilan pedagogik muloqotni tashkil etish qobiliyati ko'p jihatdan talabalarning shaxsiy xususiyatlarini ochib berishga va chet tilini madaniyatlararo muloqot vositasi sifatida o'zlashtirishga qaratilgan chet tilidagi zamonaviy o'quv jarayonining samaradorligini belgilaydi.

Pedagogik muloqotning uslubiy va amaliy jihatlari hozirgi vaqtda o'qituvchi va psixologlar [3] hamda metodistlarning [4] yaqindan diqqat markazida bo'lib kelmoqda.

Shu bilan birga, chet tili darsidagi o'zaro ta'sir deganda, eng avvalo, pedagogik hamkorlikning psixologik asosi bo'lgan ta'lim jarayonining barcha sub'ektlarining birgalikdagi muvofiqlashtirilgan faoliyati va ular o'rtasida shakllanadigan o'zaro tushunish nazarda tutiladi.

Bundan kelib chiqqan holda, chet tilidagi ta'lim jarayonining asosiy tarkibiy bo'limi bo'lgan darsni asosiy maqsad va mazmuni pedagogik jarayon sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir muammolarini hal qilish amaliyoti bo'lgan murakkab aloqa akti sifatida ko'rib chiqilishi kerak. Darsning har bir bosqichida o'qituvchi va talabalarning harakatlari muvofiqlashtirilgan bo'lishi kerak. Masalan, agar o'qituvchi darsdan darsga, guruhdan guruhga takrorlanadigan standart og'zaki mashqdan boshlasa yoki uy vazifasini rasmiy tekshirish bilan boshlasa, bu talabalar bilan o'zaro munosabatlarni buzadi, chunki bu vaziyatni yaratishga yordam bermaydi. Ammo agar darsning boshida o'qituvchining harakatlari uning hissiy holatini talabalar bilan uchrashishdan, ular bilan bo'lajak muloqotni ko'tarinki kayfiyat bilan boshlasa, talabalar faoliyatining shaxsiy tajribasi va konteksti bilan bog'liq nutq materialidan foydalanishga qaratilgan bo'lsa, ular talabalarning kelgusi faoliyatini rag'batlantirishga, keyingi ta'lim mazmunini idrok etishga va o'zlashtirishga ijobiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi.

Talabalarni nutq birligini ko'p marta takrorlashga undaydigan o'qituvchining xatti-harakatlari, ular o'zgaruvchan muloqot sharoitlarida ular uchun yangi kommunikativ vazifalarni belgilashga, kommunikativ yo'nalishga ega bo'lmagan va haqiqiy manfaatlar va ehtiyojlarni hisobga olmaydigan, vazifalarni belgilashga e'tibor bermasdan qoldirish kabi holatlar talabalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday holda, tilni o'rganish jarayoni va uning natijasi talabalar tomonidan rasmiy jarayon sifatida qabul qilinadi, chunki tilning ijtimoiy hodisa sifatida mohiyati va motivi ya'ni ularning chet tilini o'rganish sababi, ya'ni, tilni boshqa madaniyat vakillari bilan o'zaro ta'sir qilish vositasi sifatida o'zlashtirishga mos kelmaydi. Talabalarning chet tilini o'zlashtirishdagi faoliyati shaxsning shakllanishi bilan bog'liq holda neytral jarayon sifatida ishlaydi. Aksincha, agar o'qituvchining harakatlari barcha talabalar nutqining vaziyatli

shartlili va kommunikativ qiymatini ta'minlash va o'qituvchi o'zining o'quv faoliyatida talabalarning ijodiy va nutq tashabbusini, ularning mustaqilligini va rang-barangligini rag'batlantiradigan har ikkala ish shaklidan foydalanadi.

O'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro tushunish omilini yetarlicha baholamaslik chet tilini o'qitishning amaliy sohasida ham katta yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. Ma'lumki, paydo bo'lgan shaxslararo munosabatlar ta'siri kamayishi mumkin. Shu sababli, o'qituvchining yaxshi kasbiy tayyorgarligi, o'z harakatlarini uslubiy jihatdan to'g'ri rejalashtirish va amalga oshirish qobiliyati o'qituvchi bilan talabalar o'rtasidagi rivojlanmagan munosabatlar tufayli o'quv samarasi minimal bo'lishi mumkin. Va aksincha, o'qituvchi harakatlarining tilni o'zaro ta'sir vositasi sifatida o'qitishga yo'naltirilganligi, talabalar bilan teng huquqli sheriklar, shaxslar, shaxslar jamoasi sifatida muloqotni belgilab beradi, hatto cheklangan darajada bo'lsa ham, chet tilini amaliy o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi va talabalar o'rtasida qanday munosabatni kuzatish mumkin? Ulardan qaysi biri o'quv sifatiga foydali ta'sir ko'rsatadi va qaysi biri talabalarning madaniyatlararo muloqot qobiliyatini rivojlantirishda yutuqlarga erisha olmaydi? O'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va ular o'rtasida rivojlanadigan munosabatlarning natijasi pedagogik muloqotning quyidagi uslublari bo'lishi mumkin: birgalikdagi ijodiy faoliyatga ishtiroqqa asoslangan muloqot; do'stlikka asoslangan muloqot, munosabatda masofa ushlab va qo'rqitish orqali muloqot qilish kabilab[5].

Pedagogik muloqotning diametrlari qarama-qarshi turlarini tavsiflovchi o'qituvchining nutqi va nutqsiz harakatlarini taqqoslaylik: muloqot-qo'rqitish va birgalikda ijodiy faoliyatga ishtiroqqa asoslangan muloqot hisoblanadi. Qo'rqituvchi muloqot o'qituvchining darsda tashabbusni o'z qo'lga olishga, ustun mavqega ega bo'lishga va talabalarga o'z irodasini yuklashga bo'lgan qat'iy istagi bilan tavsiflanadi. Bu maqsadlarda u buyruq, tanbeh, tahdid shaklida buyruq, belgi, ko'rsatma va ba'zan jazo masalan, yomon baho shaklida foydalanadi. Bunday o'qituvchi uchun ta'lim jarayonini tashkil etish avtoritar-imperativ tamoyillarga [6] asoslanadi va uning faoliyatining shiori "Men aytganimni qil!" degan so'zlardir. O'qituvchining asosiy funksiyalari og'zaki va yozma mashqlarni bajarish ketma-ketligini ko'rsatish, xatolarni tuzatish bo'yicha maqsadli ishlash va talabalar bayonotlarini baholashga qisqartiriladi. Bunda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlar mohiyatan oddiy o'zaro mulohaza almashishdan iborat bo'lib, bunda o'qituvchi, qoida tariqasida, ta'lim jarayonining rasmiy tashkilotchisi vazifasini bajaradi. U o'zining asosiy vazifasini faqat talabalarining dastur materialini o'zlashtirishni ta'minlash uchun har qanday vositalardan hatto eng qattiq foydalanishdan iborat deb biladi. Avtoritar yo'naltirilgan o'qituvchi talaba sinfda o'rganishi shart deb hisoblaydi. Tashqi tartib va intizom, qoida tariqasida, o'qituvchi tomonidan talabalarni qattiq sinovdan o'tkazish va nazorat qilish natijasidir. Bularning barchasi talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi munosabatlarda keskinlikni keltirib chiqaradi, ko'pincha ular o'rtasida ziddiyatlarga olib keladi va o'zaro dushmanlikni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, avtoritar yo'naltirilgan o'qituvchi tomonidan qabul qilingan ta'lim modeli bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni o'zlashtirish sifatida o'rganishdir va muloqot modeli bir tomonlama modeldir.

Faqat o'qituvchi va talabalarning har biri uchun shaxsiy ma'noga ega bo'lgan birgalikdagi ijodiy faoliyati sharoitida ya'ni, shaxsiy o'zaro munosabatlar sharoitida ular o'rtasida sheriklik munosabatlari rivojlanadi. Bu munosabatlar o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro munosabati va o'zaro ta'sirida, ularning nutqi va nutqdan tashqari harakatlarining izchilligida namoyon bo'ladi[7].

Chet tili o'qituvchisining kasbiy va kommunikativ faoliyati maktab darsi muammolarini hal qilishga qaratilgan bir qator harakatlar sifatida amalga oshiriladi. Chet tili o'qituvchisining kasbiy va kommunikativ faoliyatining tarkibiy qismlari - axborotga yo'naltiruvchi, motivatsion-rag'batlantiruvchi, didaktik-kommunikativ - nazorat-tuzatish elementi bilan - har bir faoliyat - harakatda o'zaro bog'liqdir. Har bir aniq didaktik-kommunikativ harakatda ular alohida va bir-biri bilan muayyan munosabatlarda namoyon bo'ladi[8].

Tadqiqot metodologiyasi. Birgalikdagi faoliyat sharoitida o'qituvchining asosiy vositalari, so'rovlar, maslahatlar, maqto'vlar, ma'qullashlar yoki xayrixohlik bilan qoralashdir. O'qituvchining funksional yuki muqarrar ravishda o'zgaradi: dars davomida u talabalar e'tiborini mashqlarni bajarishga emas, balki faoliyatning mazmunli tomoniga qaratadi, har bir topshiriqning maqsadi va motivini nima qilish kerak va nima uchun kabi savollar bilan ochib beradi. Bu holda ta'lim faoliyatining asosiy shakli o'rganilayotgan tilda tinglash, gapirish yoki o'qish emas, balki kommunikativ, kognitiv va mavzu bilan bog'liq faoliyatga qo'shma ishtiroq, o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi jonli muloqotdir. Ularning birgalikdagi faoliyatining asosiy shiori "Birga harakat qilaylik!" shioridir. Darsdagi vaziyatga qarab, o'qituvchi talabalar nazarida nutq sherigi yoki yordamchi va maslahatchi yoki muloqotning tashabbuskori, kerak bo'lganda esa hakam vazifasini bajaradi.

Talabaga kelsak, qulay shaxslararo munosabatlar tufayli u tilda xato qilish, noto'g'ri tushunish qo'rquvini his qilmaydi, o'zini erkin his qiladi. O'qituvchi va talabalar o'rtasidagi do'stona munosabatlarning natijasi ikkinchisining xatti-harakatining motivatsiyasi darajasining oshishi hisoblanadi. Shunday qilib, o'qituvchi darsda birgalikdagi faoliyatni tashkil qilib, o'qitish modelini shaxsning erkin ochilishi, muloqot modelini esa ko'p tomonlama sifatida tanlaydi. Chet tili darsining mazmuni va tashkil etilishining tabiati u yoki bu muloqot uslubini qabul qilishga ta'sir qila olmaydi. Ta'lim jarayonini talabalarning qobiliyatlarini ochish jarayoni sifatida qanday qurishni biladigan, shuning uchun kommunikativ rejimdagi faoliyatga umumiy ishtiroq rejimida ishlaydigan ijodiy o'qituvchi o'z ishida ta'limning mazmunli jihatlariga e'tibor qaratadi. O'z o'rnida, bu esa ularning talabalarning shaxsiy xususiyatlarini va imkoniyatlarini bilan bog'liqdir. Qo'shimcha qilib shuni e'tirof etish joizki, avtoritar o'qituvchi ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarining o'zaro ta'siri va o'zaro tushunishini buzadigan o'qitish usullari va usullaridan foydalanadi va sinfda haqiqiy muloqotni tashkil eta olmaydi.

Hamkorlik munosabatlariga kirishda o'qituvchi talabani talaba sifatidagi funksiyalariga emas, unga ko'ra u uy vazifasini o'rganishi va javob berishi, mashq bajarishi, matn o'qishi va hokozolar emas, balki uning shaxsiyati va intiqbollariga e'tibor qaratadi. Bunday o'zaro ta'sir, qoida tariqasida, o'quv jarayonidan tashqariga chiqadi va chet tilidan amaliy foydalanishni rag'batlantiradigan turli xil faoliyat turlarida amalga oshiriladi. O'z o'rnida, o'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan samarali o'qitish usullari:

- har bir talaba o'zini qulay va erkin his qiladigan va chet tildan amalda foydalanish zarurligini his qiladigan muhitni yaratish;

- umuman talaba shaxsiga ta'sir qilish, uning his-tuyg'ularini, his-tuyg'ularini va his-tuyg'ularini o'quv jarayoniga jalb qilish, nutqini, kognitiv va ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantirish;

- talabani faolligini faollashtirish, uni o'quv jarayonining bosh qahramoniga aylantirish, ushbu jarayonning boshqa ishtirokchilari bilan faol munosabatda bo'lish va uni talabani o'rganilayotgan tilda matn faoliyatiga rag'batlantirish;

- o'qituvchi markaziy shaxs bo'lmagan vaziyatni yaratish;

- guruhda ishlashning turli shakllarini ta'minlash: individual, guruh, jamoaviy, talabalarning faolligini, ularning mustaqilligini, ijodkorligini va boshqalarni to'liq rag'batlantirish.

Tahlil va natijalar. Shunga ko'ra, o'qituvchining faoliyati rasmiy xarakterga ega. Agar o'qituvchi muayyan sharoitlarni hisobga olmaganda o'qitish harakatlarini amalga oshirsa yoki uning faoliyati o'z mazmunida o'quv va kognitiv faoliyatni boshqarish jarayonining optimal parametrlariga mos keladi. Shunday qilib, o'qituvchining kasbiy kommunikativ faoliyatini tahlil qilish mantig'i shuni ko'rsatadiki, uchta asosiy harakat bo'limini ajratib ko'rsatish mumkin:

- Birinchi, faoliyat maqsadlarini belgilash, tushunish va konkretlashtirishga qaratilgan harakatlar, shu jumladan alohida maqsadlar va vazifalarni aniqlash;

- Ikkinchi, bu talabalar faoliyatining shartlarini aniqlash va tahlil qilish va ularning aniq maqsadga erishish uchun shart-sharoitlarni aniqlashga qaratilgan harakatlardir. Bundan tashqari,

o'qituvchining faoliyati talabalarning harakatlarini va ta'lim muloqotini tuzatishga qaratilgan harakatlarini dasturlash bilan bog'liq harakatlarni o'z ichiga oladi. Oldingi paragrafda biz chet tili o'qituvchisining kasbiy muloqot faoliyatining ob'ektiv mavjud tarkibiy qismlarini aniqladik va tahlil qildik: motiv, faoliyat maqsadi, faoliyat shartlari, ma'lumotlarni baholash, faoliyatning borishi va natijalari borasida fikr yuritdik. Bu komponentlar doirasida o'qituvchi jarayonini tahlil qilish, dasturlash, rejalashtirish va tashkil etish bilan bog'liq bir qancha harakatlarni bajarishi kerak. Bu esa harakatlarni umuman didaktik-kommunikativ deb belgilashga asos beradi. Ular chet tili o'qituvchisining kasbiy va kommunikativ faoliyatining tuzilmasini tashkil qiladi. Shunday qilib, kasbiy kommunikativ faoliyatning asosiy tarkibiy qismlariga muvofiq, biz ushbu tarkibiy qismlarni ta'minlaydigan eng muhim didaktik va kommunikativ harakatlarni aniqlaymiz:

1. Maqsadni belgilashning didaktik va kommunikativ harakatlari.
2. Shartlarni tahlil qilishning didaktik-kommunikativ harakatlari.
3. Rejalashtirish va dasturlashning didaktik va kommunikativ harakatlari.

4. Natijalarni tahlil qilishning didaktik va kommunikativ harakatlari.

5. Tuzatishning didaktik va kommunikativ harakatlari.

Maqsadlarni belgilash harakatlari guruhiga maqsadni belgilash, bashorat qilingan natijaning tasvirini shakllantirish, bog'liq va ikkinchi darajali vazifalar va harakatlar muvaffaqiyatini baholash mezonlarini belgilash bo'yicha harakatlar kiradi ya'ni, uni modellashiradi.

Xulosa va takliflar. Chet tili o'qituvchisi ishidagi ijodkorlik, ayniqsa, yo'naltirish va rejalashtirish bosqichida yaqqol namoyon bo'ladi. Darsda muloqotning maqsadi va bevosita motivlarini ilgari surish sifatida ob'ektivlashtiriladi. Didaktikada muloqotning maqsadli yo'nalishini belgilovchi eng muhim omillar sub'ektning psixologik yo'nalishi hisoblanadi. Tarbiyaviy nutqiy vaziyatda o'qituvchi ham, talaba ham nutqiy harakatlarning ma'lum nomenklaturasiga ega. O'qituvchi so'raydi, tushuntiradi, rag'batlantiradi va hokazo. Talaba javob beradi, takrorlaydi, o'z fikrini bildiradi. Shunday qilib, og'zaki muloqot ishtirokchilari ijtimoiy qabul qilingan xatti-harakatni amalga oshiradilar.

ADABIYOTLAR

1. IN FOCUS Universities and Agenda 2030: Engaging with the SDGs / IAU 2019 CONFERENCE / Transforming Higher Education for the Future. Vol.24 №1 * IAU HORIZONS. https://iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_horizons_vol.24.1_en_light.pdf
2. Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi
3. bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 maydagi PQ-5117-son Qarori.
4. Калаков Н. И. Проблема творческого развития личности : психолого- акмеологический аспект /Н. И. Калаков, Е. Н. Немова //Проблемы творческого развития личности в XXI веке: Сб. тр. участ. Междунар. науч.-практич. конф. 12-14 мая 2004г., г. Ульяновск. - М.; Ульяновск : УлГУ, 2004.-С. 38-46.
5. Давыдова М. А. Деятельностная методика обучения иностранным языкам /М. А. Давыдова. - М.: Высшая школа, 1990. - 175с. - (Библиотека преподавателя).
6. Корковцева Н. Ф. Анатомия учащегося в учебной деятельности по овладению иностранными языками как образовательная цель /Н. Ф.
7. Корковцева //Иностранные языки в школе. - 2001. - № 1. - С. 9-11.
8. Витлин Ж. А. Навыки и умения в психологии и методике обучения языкам /Ж. А. Витлин //Иностранные языки в школе. - 1999. - №1. - С. 21-26.
9. Горлова Н. А. Методика обучения иностранным языкам дошкольников как система, реализующая личностный подход /Н. А. Горлова //Иностранные языки в школе. - 2001. - № 3. - С. 24-33.
10. Axmedova N.M. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish: diss... PhD T.:2020. – 65 b

UDK: 808.5

Muhayyo QAMBAROVA,
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti dotsenti, PhD
E-mail: mukhayyo.kambarova@gmail.com

O‘zDJTU dotsenti, DSc, X.Paluanova taqrizi asosida

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA ARHITEKTURA-QURILISH TERMINLARINING TARAQQIYOTI HAMDA TERMINOLOGIYA SOHASIDAGI O‘RNI

Annotatsiya

Arxitekturaga oid terminlar, so‘zlar, so‘z birikmalari insoniyat hayotida doimiy hamroh bo‘lgan tarixni, urf-odat va ko‘z o‘ngimizda paydo bo‘lib, o‘z hashamati hamda salobati bilan barchani mahliyo qiladigan obidalami eslatuvchi birliklar hisoblanadi. Mazkur maqolada arxitektura-qurilish terminlari semantikasiga alohida to‘xtalib o‘tilar ekan, ularning qiyosiy tarjimasini aniq misollar bilan yanada boyitildi.

Kalit so‘zlar: arxitektura, leksika, etimologik lug‘at, enanteosemiya, terminologizatsiya, atama, diaxron rivoj

DEVELOPMENT OF ARCHITECTURAL-CONSTRUCTION TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES ALSO THEIR PLACE IN THE FIELD OF TERMINOLOGY

Annotation

Architectural terms, words, phrases reminding of the history, traditions and monuments that are a constant companion in human life and appear before our eyes and fascinate everyone with their luxury and elegance. are units. This article focuses on the semantics of architecture-construction terms, and their comparative translation is further enriched with specific examples.

Key words: architecture, lexicon, etymological dictionary, enanteosemy, terminologicalization, term, diachronic development.

РАЗВИТИЕ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ И ИХ МЕСТО В ОБЛАСТИ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

Архитектурные термины, слова, фразы, напоминающие об истории, традициях и памятниках, которые являются постоянными спутниками жизни человека, предстают перед нашими глазами и завораживают своей роскошью и элегантностью. являются единицами. В данной статье основное внимание уделяется семантике архитектурно-строительных терминов, а их сравнительный перевод дополнительно обогащен конкретными примерами.

Ключевые слова: архитектура, лексика, этимологический словарь, энантосемия, терминологизация, термин, диахроническое развитие.

Kirish. Insoniyat sivilizatsiyasini insoniyat hayotida doimiy hamroh bo‘lgan tarixni, urf-odat va ko‘z o‘ngimizda paydo bo‘lib, o‘z hashamati hamda salobati bilan barchani mahliyo qiladigan obidalami eslatuvchi birliklar aks ettirar ekan, ular lug‘at boyligimizdir, ularning o‘rganilishi esa nafaqat lingvistika sohasining balki moddiy va nomoddiy merosimizni o‘rganuvchi sohalarda tarix, etnografiya, etnologiya hamda arxitektura kabilarni ham rivojlanishiga olib keladi.

Qadim zamonlardan beri binolar va qurilish inshootlari insonning yashashi va mehnat sharoitlarini belgilab, u nafaqat yashash joyi yoki faoliyat yuritish maskani sifatida axborot beradi, balki uning dunyoqarashi va dunyoqarashning shakllantirilishidagi muhim omillardan biri bo‘lib, insonni ijodiy faoliyatiga asoslanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Arxitektura terminlarining xususiyatiga keladigan bo‘lsak, ingliz, nemis, grek va rus tillarining mazkur sohaga oid terminlarini chog‘ishtirma aspektida o‘rgangan tadqiqotchi Stamatia Erasmus shunday ta‘rif beradi: “Arxitektura leksikasi belgi funktsiyasiga ega bo‘lib, binobarin arxitektura muhiti semiotikdir.”[1] Shunday ekan, har bir arxitektura yodgorliklarining o‘ziga xosligi ham aynan shu millat va elatning belgi, xususiyat hamda dunyoqarashini aks ettirishi bu haqiqatdir.

Tadqiqotchiz E.E.Mironovanning fikriga ko‘ra esa “Asrlar davomida terminologiyaning boyib borishi, arxitektura leksikasining yetarli darajada tadqiq etilmaganligi hamda tarjimadagi xatoliklar ba‘zi bir maxsus lug‘atlardagi terminlarning tartibga keltirilishi va ularning kompleks unifikatsiyasini amalga oshirishni taqozo etdi”[2] deb to‘g‘ri ta‘kidlanadi. Shu kungacha ingliz tilshunoslari va leksikograflari tomonidan bir qancha lug‘atlar yaratilishiga qaramasdan, aynan arxitektura va qurilish sohasiga oid terminlarning lug‘atlarida ham bir qancha to‘g‘irlanishi lozim bo‘lgan jihatlar mavjud.

Tadqiqotimiz davomida biz ham arxitektura va qurilish sohasiga oid terminlar, iboralar, ularning talqini o‘rganishda M.Xarris tomonidan tuzilgan va nashr qilingan “Arxitektura va qurilish lug‘ati”dan (Dictionary of architecture & Construction)[3] foydalandik, shuningdek Oksford universiteti nashriyoti tomonidan ham bosma ham onlayn shaklga ega lug‘at Djeyms Stiven Ko‘rl (James Stevens Curl) tomonidan yaratilgan bo‘lib “Dictionary of Architecture and Landscape Architecture”[4] lug‘ati ishlatishga qulay hamda doimiy ravishda yangilanib to‘ldirib boradigan manba hisoblanadi.

Ingliz tilidagi arxitektura va qurilish sohasiga oid terminlarning taraqiyoti va ulardagi asosiy ma‘lumotlarni to‘liqroq o‘rganish uchun etimologik lug‘atlarga, jumladan Ernest Vikli tomonidan 1921 yilda yaratilgan «An Etymological Dictionary of Modern English»[5], Ernest Klain tomonidan tuzilgan «A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language»[6] hamda «Barnhart Dictionary of Etymology»[7] (1988), Evropa hamjamiyati qo‘llab-quvvatlashi natijasida yaratilgan onlayn lug‘at «Etymologisches Wörterbuch der Englischen Sprache»[8] kabilardan olingan ingliz tilidagi so‘zlarning etimologik onlayn lug‘atiga murojaat qildik.[9] Shuningdek, mazkur sohada o‘z tadqiqot ishini olib borgan tilshunos Z.Xakieva arxitektura va qurilish sohasiga oid leksik birliklarning nafaqat kelib chiqishi, balki ularning paydo bo‘lishiga ko‘ra davrlarga ajratib chiqqan. Aynan mazkur tadqiqotga tayangan holda biz ham shu davrlarni o‘rganib chiqish jarayonida amin bo‘ldikki, har bir davrdagi termin o‘sha davrda yaratilgan va saqlab qolingan inshootlarga oid bo‘lib, davrlar o‘tgan sari ularning matnlar va lug‘atlarga kiritilishi natijasidagina bizgacha saqlab qolingan. Z.Xakievaning ta‘kidlashicha, ingliz tilshunos xalqning arxitektura va qurilishga oid terminologiyaning genezisi, taraqiyoti hamda nutqimizda saqlanib qolishi quyidagi davrlarga bo‘lingan: Birinchi davr – IV

asrgacha, Ikkinchi davr – VI-XI asrlar, Uchinchi davr – XII-XVII asrlar, To'rtinchi davr XVI-XIX asrlar, Beshinchi davr - XX-XXI asrlarga to'g'ri keladi.

Z.Xakieva ingliz tilidagi arxitektura va qurilish sohasiga oid terminologiyaning nafaqat davrlashtirish masalasi bilan balki, ularning boshqa jihatlarini o'rganishga ham harakat qilgan. Tilshunosning fikriga ko'ra qurilish terminologiyasining rivojlanish dinamikasidagi yana bir muhim jihat evolyutsion jarayonlarni aniqlash ekanligi ta'kidlanadi. Bunda aniqlanishicha, quyidagi semantik hodisalar sodir bo'lgan: Terminologizatsiya – 31%, Transterminologizatsiya – 38%, Metoforizatsiya – 19%, Determinologizatsiya – 6%, Metonimizatsiya – 6%.

Endi o'zbek tili xususida so'z yuritadigan bo'lsak, o'zbek tili taraqqiyotini shu til doirasidagi termin va atamalar taraqqiyoti, rivojlanish darajasidan ayro holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Barcha sohada bo'lgani kabi arxitektura, qurilish sohasiga oid terminlar ham paydo bo'lish, shakllanish va rivojlanish bosqichlarini bosib o'tgan. Biz tadqiq markaziga olib kirmoqchi bo'lgan arxitektura va qurilish sohasi terminlari ham o'ziga xos yuzaga kelish, shakllanish va sohaviylashish tarixiga ega bo'lib, ilmiy va badiiy ruhda yozilgan klassik durdona asarlar hisoblangan Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy asarlari shu bilan bir qatorda XX asrgacha bo'lgan davrda yaratilgan qo'lyozmalarda ham qo'llanilgan o'rinlarni uchratishimiz mumkin. Quyida o'sha asarlarda qo'llanilgan atama va terminlarni misollar asosida tahlil qilishga harakat qilamiz.

Tahlil va natijalar. Bugungi kun leksikografiyasining tamal toshini qo'yan, turkiy xalq va elatlar nutqida qo'llanilgan so'z hamda tushunchalarning mazmuni yoritilgan, XI asrning tilshunoslik, etnografiya, dialektologiya kabi sohalarining nodir ma'lumotlarni o'zida jamlagan Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida o'sha davr xalqi, qardosh xalqlarning kundalik muloqotida qo'llanilgan qurilish hamda arxitektura atamalarini uchratishimiz mumkin. E'tiborli jihati shundaki bu atamalar maxsus terminologiya sifatida emas, balki o'zaro muloqotning mahsuli sifatida nutqqa olib kiritilgan tushuncha sifatida tahlil qilinadi. Asarning 1-qismida keltirilgan atamalar sirasiga: *yer* – ba'zi lug'atlarda *jër(jer)* shaklida ham qo'llanilgan bo'lib, bugungi kun adabiy tilida *yer*, *qipchoq shevasida esa jer* shakli ishlatiladi; *ul* – devor va uylar poydevori; *og'* – chodir (o'tov)ning yuqori qismi bo'lgan uvuqlar, ya'ni chodirning yog'ochlari; *ashu* – qizil tuproq, qizil kesak; *endak*(o'g'uzcha) – sath, bir narsaning yuzi, ust tomoni; *arquq* – ustun, ikki devor yoki ustun orasiga qo'yilgan yog'och; *arzutal* – mo'yni to'ktirishga qo'llaniladigan aralashma. Ohak, zirnix; *eshiklik* – ostona va eshik uchun ishlatiladigan yog'och; *o'kaklik* – sandiq yasaladigan yog'och; *o'kaklik tam* – ustiga qubbalar ishlangan devor; *irnaldi* – arralandi. Jig'ach irnaldi –yog'och arralandi; *temo'r* – temir; *baliq* (arg'ucha, o'g'uzcha) – loy. Bu atamaning *titik* variant ham bor; *siruq* – chodirning ustuni; *kerimi* – ziynat uchun devorlarga tutiladigan narsa, kirpech; *kerago'* – chodir. Turkmanlar chodir deb, ko'chmanchi aholi esa qishki uy deb atashgan; *qisq'ach* – qisqich, ombir; *kerpich* – kirpich, g'isht. Bishiq kirpich – pishiq g'isht; *tubraq* – tuproq; *ev* – uy; *irpadi* – arraladi; *qum*(chigilcha) – qum; *qabug'* – eshik; *bechko'm* – uning shipi; *bag'ram qum* – elangan qum. Mayin qum. Qashqar bilan O'rkent o'rtasidagi qumlikka Bag'ram qumi deyiladi. *qarshi* – shoh qasri. Shu bilan bir qatorda qarshi, teskari ma'nolarni ham anglatgan. *qapg'a* – qopqa, darvoza kabilardir.

Lug'atning 1- qismidagi termin hamda atamalarning aksariyati turkiy qabila va urug'lar tilida ishlatilgan bo'lsa-da, bugungi kun muloqot leksikasi uchun deyarli tushunarsiz holatga kelgan. Hozirgi leksik fondga saqlanib qolganlari ham fonetik o'zgarish asosida iste'molga qabul qilingan.

“Devonu lug'otit turk” ning 2-qismida qo'llanilgan atamalar asosan harakat ma'nosini ifodalovchi leksik birliklar bo'lib, unda fe'llarning turlari hamda yasalishi haqida mukammal ma'lumot berilgan. Shu jihati bilan ham qolgan ikki qismdan ajralib turadi. Quyida devonda qo'llanilgan arxitektura hamda qurilish sohasiga oid terminlarga: *Ko'rgak* – kemachalarning eshkaklari. Shu bilan bir qatorda belkurak ma'nosini ham anglatadi. *Qazlindi* – qazildi. *Jer qazlindi* – er qazildi. *To'zlo'ndi*, *to'zo'ldi*, *to'zdi* – tekislandi (erga nisbatan). Bu atamaning

to'g'rilandi, *to'g'ri bo'ldi kabi ma'nolari ham mavjud. To'rp'o'ldi* – *to'g'ri bo'ldi*. *Jig'ach to'rp'o'ldi* – *yog'och randalanib tekislandi. Kertishdi* – *kertishdi* (yog'ochga nisbatan). Bu atamaning bahslashdi ma'nosi ham muloqotda qo'llanilgan. *Bug'rushdi* – *kesishdi* (yog'ochga nisbatan); *Kesto'rdi* – *ortirma nisbat shaklidagi fe'l bo'lib, kestirdi(kesmoq) ma'nosini anlatadi*. Bu fe'l kesmoq fe'li bilan qo'llaniluvchi barcha ismlar uchun aynan shu ma'noga ega. *Qazturdi* – *qazimoq fe'lining ortirma nisbatda qo'llanilgan shakli bo'lib, ariq qazdirdi, chuqur qazdirdi, o'ra qazdirdi kabi qoliplarda qo'llaniladi*. Asarda XI asrda bu fe'lning qazildi variant ham qo'llanilganligi keltirib o'tiladi. Bu fe'lning qazdi, kezdi variantlarini ham lug'atda uchratishimiz mumkin. *Tuzg'urdi* – *o'zlik nisbatidagi bu fe'l turg'izdi, tikladi, qurdi ma'nolarini izohlagan*. Bu atama uy va shunga yaqin bo'lgan qurilish inshootlarini qurish ma'nosida qo'llanilgan. *Telto'rdi* – *teshtirdi. Bu fe'l termin tom, devorni teshtirdi ma'nolarida qo'llanilgan. Bichturdi* – *kestirdi* (yog'ochga nisbatan); *bezandi*- *insonga nisbatan o'ziga o'ziga oro berdi, yasandi ma'nosida hamda uy yoki shunga o'xshash inshootlarga nisbatan ko'rkamlandi, bezatildi ma'nolarida qo'llanilgan. Chapildi* – *chapildi, suvaldi ma'nolarini anglatib uyga nisbatan uyning suyuq loy bilan suvab chiqilishi nazarda tutilgan*. Bugungi kunda ayrim shevalarda bu so'z chaplandi shaklida ham qo'llaniladi. *Teldi, telishdi* – *teshdi, teshishdi* (devonga nisbatan); *teldi fe'li chorvachilikda qo'zichoqni emizish uchun sovlugqa qo'shdi ma'nosida ham qo'llanilganlarni misol sifatida keltirish mumkin*.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rishimiz mumkinki, qurilish va arxitektura sohasiga oid bo'lgan harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llarning aksariyati asarda fe'lning noaniq shakli (-moq)da emas, balki ma'lum nisbat shakllarida ifoda etilgan. Bu jihat shundan dalolat beradiki, Mahmud Qoshg'ariy atamalarini xalq tilida qanday eshitgan bo'lsa, ana shu shaklda lug'at tarkibiga kirgizib ketavergan.

Muhokama. Ta'kidlaganimizdek, har bir davrning ijtimoiy, siyosiy hayoti, albatta, uning leksikasiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi. Bu holatni yuqorida keltirilgan ma'nosi va qo'llanilish shakli izohlangan lug'atda ham ko'rish mumkin. Ya'ni XIX asr oxiri va XX asr boshlarida xalq hayoti, turmush tarzida qo'llanilgan so'zlarning o'zbekcha yoki turkiycha muqobili bo'lishiga qaramay, rus tilidagi varianti faol qo'llanilgan. Bu holatdan o'sha davr rus sovetining nafaqat siyosiy jihatdan, balki tilimizga ham o'z hukmini o'tkaza olganini ko'rishimiz mumkin.

Turli davrda o'ritilgan va tarjima mazmuni izohlangan lug'atlardan ham ko'rishimiz mumkinki, so'zlar hamda tushunchalar XXI asr leksikasiga davrlar yaqinlashishi bilan shakliy jihatdan bir xillikni yoki o'xshashlikni namoyon qilib borgan. Masalan, “Devonu lug'otit turk” da qo'llanilgan sandiq ma'nosini bildiruvchi *yo'dro'k* termini bugungi kun terminologiyasi uchun tamoman begona. Olim Usmonov, Shafik Hamidovlar lug'atida qo'llanilgan kompas termini bugungi kun leksikasi uchun ham begona emas. Lekin bu istiloh Navoiy asarlarida qiblanamo shaklida ifoda etiladi. Bu holatni lug'atlarda qaysi davr leksik fondi qamrab olinganligi nuqtai nazaridan izohlash mumkin. Shunday bo'lishiga qaramay asrlar osha bir xil yoki ayrim tovush o'zgarishi orqali etib kelgan leksik birliklar ham ko'zga tashlandi. Ya'ni “yer” leksemasi XI asrdan shu kungacha qadar aynan shu atama bilan qo'llanilib kelmoqda. XV asrdan qo'llanila boshlagan “tom” (uyning tomi) atamasi haqida ham ayna shu fikrni bildirish mumkin.

Xulosa. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, arxitektura va qurilish sohasiga oid bo'lgan terminologik tizim boshqa yo'nalishlar terminologiyasi kabi davrlar o'tishi bilan takomillashib, zamon bilan hamnafas holda yangidan-yangi leksik birliklarning qabul qilinish jarayonini boshdan kechirdi. Tarixiylik jihatdan o'rganish shundan guvohlik beradiki, XI asrdan XX asr boshigacha bo'lgan davrda qo'llanilgan leksika asosan so'g'diycha, mo'g'ulcha, arabcha, forschaga va rus tiliga oid bo'lgan so'zlardan tashkil topgan. “Devonu lug'otit turk”, “Tarjumon”, “Navoiy asarlari lug'ati” hamda “O'zbek tili leksikasi tarixidan materiallar (XIX asrning oxiri - XX asrning boshlari)” asarlarida qurilish hamda arxitektura sohasida qo'llaniluvchi terminlar bugungi kun shu soha terminologiyasi

kabi mukammallikka erishmagan holda, ya'ni sodda, kunlik bo'lganligi aniqlandi. Bu holat o'sha davr aholi turmush tarzi turmushda ham keng qo'llaniluvchi atama va terminlardan iborat taraqqiyot darajasiga mos bo'lganligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Стаматиаду Э. Лексико-семантические, структурные и функциональные особенности архитектурной лексики: на материале английского, немецкого, греческого и русского языков. Дисс. ... канд.филол.наук Россия. 2010, стр. 7.
2. Миронова Е.Е. Сопоставительный системный анализ английской и русской лексики: на материале лексики архитектурных конструкций. Дисс. ... канд.филол.наук Россия. 2001. Стр 8.
3. Weekly E. An Etymological Dictionary of Modern English. London 1921. 864 pages.
4. Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Amsterdam. London. New York. 1966. 903 pages.
5. Barnhart R. The Barnhart Dictionary of Etymology. USA, 1988. 1326 pages.
6. Хакиева З.У. Англоязычная терминология строительства и строительных технологий: структура, семантика и динамика развития. Дисс. ... канд.филол.наук. 2013. Стр 186.
7. Муталлибов С.М. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. - 1.1,-т.: ЎзССР ФА, 1960. - 499 с.
8. Нашрга тайёрловчи Юнусов А. „Таржумон" - XIV аср ёзма обидаси. Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1980. – 128 с.
9. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
10. Умаров Э.А., Эски ўзбек луғатлари. – Тошкент: Фан, 1992.

UDK:371.1

Nizomiddin QARSHIBOYEV,
Jizzax politehnika instituti assistenti
E-mail: wolkvagen1991@mail.ru

Andijon mashinasozlik instituti "Muqobil energiya manbalari" kafedrasida dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi G.Umarova taqrizi ostida

M-LEARNING TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA TA'LIM JARAYONINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Аннотация

Mobil texnologiyalar o'quv jarayonini tashkil etish imkoniyatlariga ta'sir ko'rsatganligi sababli, ushbu ish o'quvchilar faoliyatining turli shakllarini taqsimlash va ularning didaktik vazifalar bilan bog'liqligi asosida o'qitish usullarini tasniflashni taklif qiladi. Vizual dasturlash usuli dasturlash vositalari maktab o'quvchilarining boshlang'ich asoslar haqidagi bilimlari asosida algoritmik ko'nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi. Ushbu maqolada M-learning texnologiyalar vositasida didaktik vazifa o'qitish usuli tarkibiy jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: M-learning texnologiyalari, bulutli texnologiya, simsiz aloqa, o'quv kurslari, texnikalar, tizimlar.

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИЙ М-ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

Поскольку мобильные технологии влияют на возможности организации образовательного процесса, в данной работе предлагается классификация методов обучения, основанная на распределении различных форм деятельности учащихся и их связи с дидактическими задачами. Метод визуального программирования позволяет учащимся развивать свои алгоритмические навыки на основе базовых знаний инструментов программирования. В данной статье описаны структурные аспекты метода обучения дидактическим задачам с использованием технологий M-learning.

Ключевые слова: Технологии M-learning, облачные технологии, беспроводная связь, обучающие курсы, методики, системы.

METHODS OF DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS USING M-LEARNING TECHNOLOGIES

Annotation

Since mobile technologies affect the possibilities of organizing the educational process, this work proposes a classification of teaching methods based on the distribution of different forms of student activity and their connection with didactic tasks. Visual programming method allows students to develop their algorithmic skills based on their basic knowledge of programming tools. This article describes the structural aspects of the didactic task teaching method using M-learning technologies.

Key words: M-learning technologies, cloud technology, wireless communication, training courses, techniques, systems.

Hozirgi kunga kelib mobil ilovalar orqali talim berish juda ommalashib bormoqda. Dasturlarni ishlab chiqishda mobil platformadan foydalanish talabalar uchun rag'batlantiruvchi omil hisoblanadi, chunki bu Axborot texnologiyalari sohasining rivojlanish tendentsiyasini aks ettiradi.

Usulning maqsadi: Algoritmik fikrlash va dasturlash qobiliyatlarini rivojlantirish. Dasturlash asoslarini o'rganish uchun motivatsiya darajasini oshirish.

Usulni qo'llash shartlari: kompyuter qurilmalarining mavjudligi (mobil yoki statsionar), Internetga kirish.

O'qituvchining faoliyati:

- o'quv vazifalarini tayyorlash (yoki mobil qurilmalar uchun vizual dasturlashning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ularni o'zgartirish);

- mustaqil ish jarayonida talabalarga yordam va maslahat berish;

1-jadval

Mobil qidiruv usuli. Boshqa tabiatdagi ma'lumotlarni qidirish va ular bilan ishlash har qanday profilning zamonaviy mutaxassisining eng muhim ko'nikmalaridan biridir. Butunjahon Internet tarmog'iga ulangan mobil qurilmalar matnli so'rovdan tashqari ovozi va grafik qidiruv so'rovlari bilan foydalanish mumkinligi sababli ma'lumot qidirish uchun qo'shimcha

2-jadval

- vazifalarning bajarilishini tekshirish.

Talaba faoliyati:

- maqsadli platforma mobil qurilma bo'lgan vizual dasturlash muhitida amaliy ish.

Natijani kuzatish usuli va unga erishish mezonlari:

- mustaqil va ijodiy vazifalarni bajarish;
- olingan ko'nikmalardan talabalarining loyihalash va tadqiqot faoliyatida foydalanish [1].

Mobil ovoz berish va ovoz berish usullari. Mobil so'rov xizmatlari testlarni yoki formativ baholashni ta'minlaydi va individual o'quvchilarga emas, balki butun sinfdan ma'lumotlarni yig'ish imkoniyatini beradi [3]. Tezkor mulohaza har bir talaba uchun taraqqiyotni yoki o'rganishdagi qiyinchiliklarni real vaqtda kuzatib borish imkonini beradi (1-jadval)

imkoniyatlarni ochib beradi. "Qurilishda axborot texnologiyalari" fanining mazmuni, xususan, zamonaviy axborot texnologiyalari va dasturiy mahsulotlar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan [2]. Shuning uchun mobil qurilmalarni taqiqlash o'rmiga, ta'lim maqsadlarida foydalanishni rag'batlantirish afzaldir (2-jadval).

Usulning maqsadi:	Usulni qo'llash shartlari:	O'qituvchining faoliyati:	Talaba faoliyati:	Natijani kuzatish usuli va unga erishish mezonlari:
Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan ishlashni o'zlashtirish. Yangi ma'lumotlarni o'zlashtirish	Internet-resurslardan va qidiruv xizmatlaridan foydalanish imkoniyati	hal qilish uchun qo'shimcha ma'lumot topishni talab qiladigan muammoli vaziyatlarni yaratish	- optimal qidiruv usullari va xizmatlarini tanlash; - muammo yoki savolga yechim izlash.	- talabalar tomonidan mobil qidiruv texnologiyasini o'zlashtirish

Mobil dizayn usuli. Mobil qurilmalar va bulutli texnologiyalar loyiha faoliyatini yangi bosqichga o'tkazishga imkon beradi, chunki ular har doim yonida bo'lgan yangi vositalarni va qulay tashkiliy shaklni taqdim etadi. Masalan, aksariyat smartfonlarda kompas, navigator, xarita, kamera, chiroq va boshqalar kabi o'rnatilgan vositalar mavjud. O'z navbatida,

3-jadval

Usulning maqsadi:	Usulni qo'llash shartlari:	O'qituvchining faoliyati:	Talaba faoliyati:	Natijani ku zatish usuli va unga erishish mezonlari:
Shaxsiy va guruhli loyihalash va tadqiqot ishlarini amalga oshirish.	- maqsadli platformalar sifatida mobil qurilmalarning mavjudligi; - talabalar va o'qituvchilar o'rtasida masofaviy ta'sir o'tkazish mexanizmlarining mavjudligi.	- talabalarning loyihalash va tadqiqot faoliyatini tashkil etish; - loyiha ishining belgilangan maqsadlariga erishish yo'lida talabalarga yordam berish.	- dizayn va tadqiqot vazifalarini hal qilish (ham individual, ham bir guruh ish doirasida)..	- talabalarning mobil texnologiyalar bilan bog'liq ilmiy loyihalarni ishlab chiqishda ishtirok etishi.

hisob
otlari
ni
podk
astlar
shakli

Podkast usuli. Videokostast va skraynast texnikasi o'quvchilarga, bir tomondan, dasturiy mahsulotlar bilan individual sur'atlarda tanishish, to'xtash va muammoli joylarga qaytish imkoniyatini beradi, boshqa tomondan esa o'zlarining

4-jadval

Usulning maqsadi:	Usulni qo'llash shartlari:	O'qituvchining faoliyati:	Talaba faoliyati:	Natijani ku zatish usuli va unga erishish mezonlari:
Dasturiy mahsulotlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish. Dasturiy ta'minot bilan ishlash	- video yozish funksiyasi bo'lgan mobil qurilmalarning mavjudligi; - talabalar videotasvirga olish va ekranga translatiya qilish bo'yicha asosiy ko'nikmalarga ega; - video nashr qilish uchun bulutli muhit.	- podkastlar shaklida ro'yxatdan o'tish uchun topshiriqlarni tayyorlash; - bajarilgan ishni ko'rib chiqish va talabaning harakatlarini tuzatish;	- vazifalarni bajarish va video yoki skraynastning shaklida hisobot tayyorlash.	- dasturiy mahsulotlarni o'rganish sharoitida talabalar tomondan podkastlardan foydalanish; - dasturiy mahsulotlarni o'rganish bilan bog'liq uy vazifalari bo'yicha hisobot shakllari sifatida bulutli skridan va videokastlardan foydalanish.

Mobil viktorina usuli. O'yinlarni o'rganishni tashkil qilish uchun mobil texnologiyalardan foydalanish interaktiv viktorinalar shaklida ham guruh, ham individual ishlarni tashkil etishga imkon beradi. Ushbu yondashuv talabalarning natijalarga

5-jadval

Usulning maqsadi:	Usulni qo'llash shartlari:	O'qituvchining faoliyati:	Talaba faoliyati:	Natijani ku zatish usuli va unga erishish mezonlari:
Auditor nazorati. Uy vazifasini tekshirish. Yangi materialning assimilyatsiya qilinishini tekshirish.	- talabalarning mobil qurilmalari mavjudligi; - Internetga kirish imkoniyati.	- viktorinalarni tayyorlash; - talabalar faoliyatini nazorat qilish va tashkil etish; - talabalarning harakatlarini muhokama qilish va tuzatish.	- viktorinada qatnashish; - natijalarni muhokama qilish.	- talabalarni o'yin jarayoniga jalb qilish.

erishish jarayonida o'z faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Vaqt chegarasini belgilash, ish ritmini rejalashtirish kabi tartibga solish qobiliyatlarini rivojlantiradi (5-jadval).

Bulut tadqiqot usuli. Ushbu uslubning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, talabalar ma'ruza tayyorlash va sinf bilan gaplashish uchun o'quv mavzusidagi har qanday masalani yoki muammoli vazifani birgalikda yoki yakka tartibda o'rganadilar. Mobil va bulutli texnologiyalar bir nechta o'quvchilar va o'qituvchilar tomonidan tahrirlash uchun bir vaqtning o'zida mavjud bo'lgan hamkorlikdagi elektron hujjatlar va taqdimotlarni yaratishga imkon beradi. Jamoa ichida guruh

6-jadval

Usulning maqsadi:	Usulni qo'llash shartlari:	O'qituvchining faoliyati:	Talaba faoliyati:	Natijani ku zatish usuli va unga erishish mezonlari:
Belgilangan o'quv vazifalarini hal qilish yo'lida talabalarning o'zaro munosabatlarini tashkil etish.	- o'quvchilar uchun mavjud bo'lgan bulutga asoslangan materiallarning mavjudligi; - Internetga kirish imkoniyatiga ega bo'lgan hisoblash moslamasi.	- bulutli hujjatlarini tayyorlash va o'quvchilarga havolani tarqatish; - bulutli muhitda bajarish uchun o'quv topshiriqlarini tayyorlash.	- bulutda amaliy topshiriqni bajarish.	- ta'lim muammolarini hal qilish jarayonida bulut almashish manbalaridan faol foydalanish.

mum
kin.S
o'rov
noma
larni

Interfaol video usuli. Zamonaviy mobil qurilmalar sizga video tarkibni ijro etish imkoniyatini beradi. Shu bilan birga, har qanday o'quv videosing qiymati interaktiv element yo'qligi sababli kamayadi, bu esa fikr bildirishi va tinglovchilar u yoki bu fragmentni qay darajada o'zlashtirganligini aniqlashi

7-jadval

Usulning maqsadi:	Usulni qo'llash shartlari:	O'qituvchining faoliyati:	Talaba faoliyati:	Natijani ku zatish usuli va unga erishish mezonlari:
: Ta'lim jarayoniga qo'shimcha uslubiy o'quv resurslarini joriy etish. O'quv materialni ustida ishlash uchun maktab o'quvchilari uchun jozibali tashkiliy shaklni yaratish.	- Internetga kirish imkoniga ega bo'lgan talabalar uchun mobil qurilmalarning mavjudligi.	- video materiallar va savollarni tayyorlash.	- videoning mazmunini o'rganish; - ko'rish paytida savollarga javoblar.	- talabalar tomondan interfaol video darslardan foydalanish; - so'rov natijalarini nazorat qilish.

o'qituv
chi
tomoni
dan
turli xil

Kengaytirilgan realik texnologiyalari o'quv mazmunini taqdim etish shakllarini kengaytirish va materialni yangilashga imkon beradi. Tasvirlar ko'rinishidagi yoriqlar yordamida talaba

formatlarda: matn, grafik, video, audio va boshqalarda tayyorlangan materiallarga kirish huquqini oladi.

Mobil texnologiyalar asosida ko'rib chiqilayotgan o'qitish usullarining aksariyati nafaqat informatika darslarida qo'llanilishi mumkin. Shu bilan birga, maktab kursidagi

“Qurilishda axborot texnologiyalari” fanining predmetli o'ziga xosligi o'qituvchi oldida uning yechimi uchun xos bo'lgan bir qator didaktik vazifalarni qo'yadi.

ADABIYOTLAR

1. Амиров, А. Ж. Роль современных мобильных приложений в учебном процессе вуза / А. Ж. Амиров, А. М. Ашимбекова, А. Е. Темирова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 1 (135). — С. 13-15. — URL: <https://moluch.ru/archive/135/37927/> (дата обращения: 01.04.2024).
2. Голицына И. Н., Половникова Н. Л. Мобильное обучение как новая технология в образовании // Образовательные технологии и общество. 2011. № 1. С. 241–252.
3. Виневская А. В. Использование потенциала информационных технологий в создании мобильной образовательной среды // Концепт. 2012. № 9. С. 78–84.
4. Самарина, А. Е. (2015). STEM-игры с дополненной реальностью. Электронный ресурс. URL: <http://samarina-it.blogspot.ru/2015/07/stem.html> (дата обращения 07.08. 2019).
5. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования // М.А.Холодная. - СПб.: Изд-во Питер, 2002 - 272с.

Nurmuhammad QARSHIYEV,
O‘zMU “Siyosatshunoslik” kafedrasi dotsenti v.b
E-mail: nurmuxammad.qarshiev@mail.ru

S.f.d., professor V.Qo‘chqorov taqrizi asosida

THE GENERALITY AND SPECIFIC FEATURES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF POLITICAL PARTY IDEOLOGIES IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Annotation

For the emergence and development of statehood in different regions of the world, the mega-regions, which are convenient for the organization of other such integrated structures, are of particular importance. The Central Asian region has also been distinguished by the complexities of the construction of various states and societies since ancient times. The emergence and development of parties as an institution that forms the state and society management in the world political arena created them in the political life of this region and increased their importance. In any society, the diversity of thoughts and ideas creates ideological pluralism, which causes the emergence of many parties that promote them and represent different interests. Researching the generality and uniqueness of the formation and development of the ideologies of the political parties of the regional states is gaining urgent importance today.

Key words: Political party, Central Asia, region, state, ideology, party ideology, political system, civil society, democracy, integration, electorate.

ОБЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИДЕОЛОГИЙ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

Для возникновения и развития государственности в различных регионах мира особое значение имеют мегарегионы, удобные для организации других подобных интегрированных структур. Центральная азиатский регион издревле отличался и своими сложностями построения различных государств и обществ. Появление и развитие партий как института, формирующего управление государством и обществом на мировой политической арене, создало их в политической жизни этого региона и повысило их значение. В любом обществе разнообразие мыслей и идей порождает идеологический плюрализм, что вызывает появление множества партий, их продвигающих и представляющих разные интересы. Исследование общности и своеобразия формирования и развития идеологий политических партий государств региона приобретает сегодня актуальную важность.

Ключевые слова: Политическая партия, Центральная Азия, регион, государство, идеология, партийная идеология, политическая система, гражданское общество, демократия, интеграция, электорат.

MARKAZIY OSIYO DAVLATLARIDA SIYOSIY PARTIYALAR MAFKURALARI SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING UMUMIYILIGI HAMDA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Аннотация

Dunyoning turli mintaqalarida davlatchilikning vujudga kelishi va rivojlanishida o‘ziga xos xususiyatlari bilan boshqa shunday integratsion tuzulmalarni tashkil etish uchun qulay bo‘lgan dini, tili, kelib chiqish tarixi bir-biriga yaqin millatlar yashovchi megahududlar alohida ahamiyat kasb etadi. Markaziy Osiyo mintaqasi ham qadimdan turli davlat va jamiyat qurilishining o‘ziga xos murakkabliklari bilan ajralib turadi. Jahon siyosiy maydonida davlat va jamiyat boshqaruvini shakllantiruvchi institut sifatida partiyalarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi, mazkur mintaqa siyosiy hayotida ham ularni vujudga keltirib, ahamiyatini oshirib bormoqda. Har qanday jamiyatda fikrlar, g‘oyalar xilma-xilligi mafkuraviy plyuralizmni keltirib chiqarishi asnosida ularni ilgari suruvchi, turli manfaatlarini ifodalovchi ko‘plab partiyalarni vujudga kelishiga sabab bo‘ladi. Mintaqa davlatlari siyosiy partiyalari mafkuralari shakllanishi va rivojlanishining umumiyiligi hamda o‘ziga xosligini tadqiq etish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda.

Kalit so‘zlar: Siyosiy partiya, Markaziy Osiyo, mintaqa, davlat, mafkura, partiya mafkurasi, siyosiy tuzum, fuqarolik jamiyati, demokratiya, integratsiya, elektorat.

Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlarida siyosiy partiyalarni tadqiq etish 1990 – yillarning boshlarida bir partiyaviy tizim barham topib, ularning ijtimoiy–siyosiy hayotida liberallashtiruvning kirib kelishi asnosida siyosiy partiyalar paydo bo‘la boshlaganligi bilan bog‘liq. Umuman siyosiy partiya jamiyatning kuchli siyosiy instituti bo‘lib, murakkab tuzilish va xususiyatlarga egadir, shuning uchun uni doimiy tadqiq etib borish talab etiladi. Mintaqa davlatlari siyosiy partiyalari mafkuralarining shakllanishi va rivojlanishi uning umumiyiligi hamda o‘ziga xosligi to‘g‘risida gap ketganda, albatta ularda yashovchi aholining mentaliteti, tili, dini, qadriyatlarini, tarixidan shug‘ullanib kelgan faoliyat turi kabi omillarni tahlil qilish lozim. Shuni ham alohida ta’kidlashimiz lozimki, aholining siyosiy madaniyati, unga ta’sir qilgan omillar, mustamlakachilik davrida singdirilgan g‘oyalar ham e’tiborimizdan chetda qolmasligi lozim. Ta’kidlab o‘tishimiz kerak, sobiq ittifoq partiyaviy tizimi mintaqada davlatlari siyosiy hayotida muhim iz qoldirgan, ayrim hollarda bugungi kunda ham uning ta’siri sezilmoqda. Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlari siyosiy partiyalari mafkuralarini

shakllanishining umumiy xususiyatlaridan biri sifatida ularga sobiq ittifoq partiyaviy tizimining mafkuraga yondashuv omili ta’sir ostida kechganligini keltirib o‘tishimiz mumkin. Ayrim hollarda mintaqada davlatlarining ba’zilarida yuqorida keltirilgan omil vaqt o‘tishiga qaramasdan hozirgi kunda ham o‘z ta’sirini saqlab qolmoqda.

Markaziy Osiyo mintaqasida joylashgan davlatlar ichida O‘zbekistonda mavjud siyosiy partiyalar, partiyaviy tizim mustaqillikning dastlabki yillarida nisbatan tezroq rivojlandi, demokratlashdi deb ayta olamiz. Bu o‘z-o‘zidan siyosiy ong, siyosiy madaniyatni rivoji bilan bog‘liq jarayonlar hisoblanib, mamlakatimiz boshqaruv tizimini isloh qilish zaruratini erta anglanganligi bilan bog‘liqdir. So‘nggi yillarda ham O‘zbekistonda siyosiy partiyalar faoliyatini yangi bosqichga ko‘tarishga, partiyaviy tizimda modernizatsion transformatsiya jarayonlarini tezlashtirishga, siyosiy partiyalar mafkuralarini, elektoratni o‘z ortidan ergashтира oluvchi yetakchi kuchga aylantirish borasida ko‘plab islohotlar amalga oshirib kelinmoqda. Shuningdek, O‘zbekiston mintaqada davlatlari bilan yaxshi

qo'shnicilik tamoyili asosida taraqqiyotga birgalikda erishishni maqsad qilgan. Bunga misol sifatida prezident Shavkat Mirziyoevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" nomli kitobida "Yangi O'zbekiston orzusi va uning asosida ishlab chiqilgan strategiyada Markaziy Osiyodagi qo'shnilarimiz, butun jahon hamjamiyati, uzoq va yaqindagi davlatlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlik, tobora globallashtirib borayotgan bugungi dunyodagi muammolarni birgalikda hal qilish, eng rivojlangan mamlakatlar safiga kirishdek amaliy sa'y –harakatlar mujassam"[1] deb ta'kidlab o'tilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Siyosiy partiyalar va partiyaviy tizimlarga doir muammolarni dunyoning yetakchi ilmiy–tadqiqot markazlari, institutlari tomonidan bugungi kunda yangicha yondashuvlar miqyosida o'rganilib kelinmoqda. Ushbu mavzu siyosatshunos olimlar tomonidan qanchalik chuqur o'rganilgani sayin ularga xos yangi xususiyatlar shunchalik ochilib boravergan. Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlarida siyosiy partiyalar va ularning mafkuraviy sohadagi faoliyati nisbatan yangi, kam o'rganilgan yo'nalishlardan hisoblanadi. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarning aksariyati mintaqada davlatlarning mustaqillikni qo'lga kiritgandan keyingi davriga to'g'ri keladi.

Umuman ushbu yo'nalishda tadqiqot olib borgan siyosatshunos olimlarni shartli ravishda uch guruhga ajratishimiz mumkin. Birinchi guruhga siyosiy partiya va partiyaviy tizimlarni tadqiq qilishda yetakchi hisoblangan g'arb olimlari, ularga M.Dyuverje, M.Veber, J.Sartori, T.Parsons, T.Gobss, K.Janda, J.Brays, Devid Yum, K.Noyman kabilarni, ikkinchi guruhga rus olimlaridan M.Ostrogorskiy, B.Isayev, S.Lansov, V.Malsev, I.Melishken kabilarni, uchinchi guruh o'zbek olimlariga Q.Nazarov, M.Qirg'izboev, Sh.Paxrutdinov, N.Jo'rayev, I.Ergashev, V.Qo'chqorov, X.Odilqoriyev, B.Yakubov, U.Tilavov, X.Axmedov, U.Bo'tayev kabilarni kiritishimiz mumkin.

Umuman siyosiy mafkura, siyosiy partiya mafkurasini tushunchalarini uning ma'lum bir mintaqada shakllanishini, xususiyatlarini tahlil qilishdan oldin mafkura tushunchasiga to'xtalsak. "Mafkura" atamasi birinchi marta 1796–yilda Fransuz faylasufi D. de Treysi tomonidan ishlatilgan. Bu atama odamlar fikrlarining kelib chiqishini o'rganishi kerak bo'lgan yangi "g'oyalar fanini" anglatardi[7]. Mafkuraga dastlabki ta'rifni K.Mark bergan unga ko'ra: "Mafkura –hukmron sinf g'oyalari tizimi"[7]. Bugungi kunda mafkura siyosiy jihatdan jamiyatning muayyan qatlami manfaatlarini ifodalovchi, rasmiylashtirilgan, ijtimoiy–siyosiy munosabatlar tizimini shakllantirish, mustahkamlash, o'zgartirishga xizmat qiluvchi g'oyalar tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Siyosiy fanlarda siyosiy mafkura siyosiy partiyalar va siyosiy harakatlarning dasturiy tuzulmalarining asosini shakllantiradi.

O'zbek olimlaridan A.Tashanovga ko'ra, mafkura faoliyatining uchta darajasi mavjud: Nazariy darajada siyosiy nazariyalar ishlab chiqiladi, davlat va boshqa siyosiy institutlar faoliyatining tamoyillari asoslanadi, ijtimoiy ideallar shakllantiriladi; Dasturiy – siyosiy darajada nazariyalar va mafkuraviy tamoyillar siyosiy partiyalar dasturlari, saylovoldi platformalari, siyosiy yetakchilarning bayonotlari, shiorlarida konkretlashtiriladi; Oddiy (xulq – atvor) darajada mafkuraviy nazariyalar, g'oyalar, ideallar odamlarning e'tiqodiga aylanadi[2].

Zamonaviy jamiyatlarni uning eng muhim elementi bo'lgan partiyasiz tasavvur qilish mumkin emas. Ammo, XIX-asrning o'rtalariga qadar siyosiy tizimlar siyosiy partiyasiz ham mavjud bo'lgan hamda boshqarilgan. Ya'ni, siyosiy tizim o'timshda siyosiy partiyasiz mavjud bo'lgan va prinsipial jihatdan bugungi kunda ham ularsiz mavjud bo'lishi mumkin. Zamonaviy dunyoda siyosiy partiyasiz davlatlarga misol keltirish bir muncha mushkul ish, chunki barcha zamonaviy davlatlar, jumladan, diktatura ham o'zini ajralmas demokratik atributi sifatida siyosiy partiyalarni joriy qilish orqali o'zini demokratik davlatlar sifatida ko'rsatishga intiladi. Biroq, shuni ham alohida ta'kidlab o'tishimiz kerakki, siyosiy partiya va mafkura tushunchalari parallel ravishda rivojlanib bugungi kunda o'zaro bir–birini to'ldiruvchi, o'zaro tashkil etuvchi xususiyatlar bilan bog'langan. Mafkura siyosiy partiya faoliyatining asosi, uning markaziy siyosiy kuchi bo'lsa, mafkuraning yaratuvchi

institutlardan biri sifatida zamonaviy fanda aynan siyosiy partiyalar qaralib kelingan. Siyosiy partiyalarning ham mafkura tashuvchisi sifatidagi funksiyasidan kelib chiqadigan bo'lsak, jamiyatda mafkuraviy bo'shliqlarning paydo bo'lishiga javobgar siyosiy institut ekanligini ko'rishimiz mumkin. Mafkura muloqotni tuzadi hamda vaqt va makondagi manfaatlarni birlashtiradi.

Odilqoriyev X.T., Razzoqov D.X. larga ko'ra, "Siyosiy partiya faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri – partiyalarning dasturini, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy strategiyasini ishlab chiqishdir. Bunda malakaviy mafkurashunos xodimlardan foydalaniladi.

Partiyalar o'z g'oyaviy funksiyalarini bajarishda bir tomondan g'oyalar ishlab chiqishga, ikkinchi tomondan, bu g'oyalar tarafdorlarini odamlar orasida ko'payishiga harakat qiladi. Bunda ular umumani jamiyatni taraqqiy ettirishning modellarini jamoatchilik va davlat e'tiboriga havola etadilar, garchi bu modellar aslida muayyan ijtimoiy birliklarning manfaatlarini himoya etadigan modellar bo'lsa ham[3].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotimizda qiyosiy tahlil, tarixiylik, tizimli-tarkibiy, funksional, institutsional, ob'ektivlik hamda kompleks yondashuv metodologiyalaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Markaziy Osiyo davlatlari partiyaviy tizim evolyusiyasini shartli ravishda uch bosqichga bo'lib o'rganishimiz mumkin. Shu o'rinda partiyaviy tizim tushunchasiga Moris Dyuverjening quyidagi ta'rifini keltirish: "Mamlakatda siyosiy partiyalarning birgalikda yashash shakllari va usullari uning partiyaviy tizimini belgilaydi"[6]. Demak, birinchi bosqich 1917-1924 yillarda mintaqada davlatlari hududida mustamlakachilikka qarshi paydo bo'lgan siyosiy partiyalar mohiyatini beruvchi turli ijtimoiy–siyosiy harakatlarning vujudga kelishi ayrim adabiyotlarda siyosiy partiyalar deb keltiriladi. Tadqiqotimizning ilgari qismlarida to'xtalib o'tilganidek, bularga, "Turon", "Ittihodi taraqqiy", "Birlik", "Sharq ozodligi", "Yosh buxoroliklar", "Yosh xivaliklar", "Miftaq ul–maorif", "Alash-O'rda" liberal-demokratik harakati kiyinchalik "Alash", "Ush juz" sotsialistik partiyasi, "Sho'roi-islomiya", "Sho'roi ulomo" tashkilotlarini kiritishimiz mumkin. Mazkur ijtimoiy–siyosiy harakat va tashkilotlarning maqsadi mustamlakachilikka qarshi millat ziyolilarini oyoqqa turg'azish, milliy ozodlik harakatini yo'lga qo'yish, rivojlantirish bo'lgan. Mazkur ijtimoiy–siyosiy harakat va tashkilotlarning mafkuraviy umumiyligi aynan milliy ozodlik g'oyalarini millat ziyolilari orqali ilgari surish va unga erishish bo'lgan bo'lsa o'ziga xosligi ayrimlari ushbu mafkuralarni targ'ib qilishda adabiyot, san'at, she'riyat kabi xalqqa yaqin vositalardan foydalangan. Ularga xos umumiy xususiyatlar sifatida aksariyati institutsional tashkilot sifatida tashkil etilish darajasigacha yetib bormagan, ko'pchiligi asosan funksional tashkilot sifatida namoyon bo'lgan. Ya'ni, muayyan maqsadni, funksiyani, amalga oshirishga yo'naltirilgan, muayyan g'oyalar atrofida jipslashgan guruh sifatida faoliyat olib borgan. Ushbu tashkilotlarning aksariyatida institutsional jihatdan shtab kvartalari, ixtisoslashgan bo'limlari va ularga yuklatilgan alohida vazifalar majmui bo'lmagan. Yuqorida keltirib o'tgan ijtimoiy–siyosiy harakatlar, tashkilotlarning yana bir umumiy jihati ularning faoliyati juda qisqa muddat davom etganligidadir. Mintaqa davlatlari hududlarida mustamlakachilikning kuchayishi, bolsheviklarning hokimiyatga kelishi natijasida qat'iy mafkuraviy nazoratning vujudga kelishi, mazkur tashkilotlar faoliyatini batamom tugatib bir partiyali kommunistik tizimning mustahkamlanishiga hamda uning mafkurasini davlat va partiya institutlari orqali keng yoyilishiga olib keldi.

Shunga qaramasdan nisbatan institutsionallashtirgan, o'zlarining mafkuraviy platformasini raqobat asosida qat'iy himoya qilgan tashkilotlar ham kuzatilgan. Masalan, M.Baypakovga ko'ra, "Mafkuraviy va partiyaviy plyuralizm Qozog'istonda 1917-yil fevral inqilobidan keyin qisqa vaqt davomida mavjud bo'lib, "Alash" va "Ush juz" partiyalari siyosiy maydonda harakat qilgan, ularning mafkuraviy platformalari bir-biridan sezilarli darajada farq qilgan, siyosiy tizim va bir-biri bilan raqobatlashgan holda erkin faoliyat yuritgan[4].

Yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo'lsak, bugungi kundagi Markaziy Osiyo davlatlarida ko'ppartiyaviylik siyosiy tizimini qurishda XX-asrning dastlabki yigirma yilligida ilk

novdalari paydo bo'lgan plyuralizmning rivojlanish tajribasini hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchi bosqich, 1924-1989 yillarni o'z ichiga olib, ushbu bosqichda hukm surgan sobiq sovet ittifoqining totalitarizmga asoslangan bir partiyali tizimi, mazkur davda mafkuraviy va siyosiy plyuralizm xususiyatlari amalda bo'lmagan. Markaziy Osiyo davlatlari bevosita ittifoq tarkibida bo'lganliklari sababli ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, madaniy, mafkuraviy hayot bir-biridan farq qilmagan.

Uchinchi bosqich, 1990-yilda to hozirgi kungacha bo'lgan davr. Bu davrda Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy partiyalari genezisiga asos solinib, ular tarixida ilk bor siyosiy partiyalarning erkin mafkuraviy faoliyati yo'lga qo'yildi. Mintaqa davlatlari totalitarizmga asoslangan birpartiyaviy tizim faoliyatiga barham berilib, demokratiya asosidagi ko'ppartiyaviylik tizimiga qadam qo'yildi. Shunday bo'lsa-da, mintaqa davlatlarida ko'ppartiyaviylik asosidagi partiyalar mafkuralari va uning institutsional tuzilmalari tubdan tez o'zgardi deb ayta olmaymiz.

Markaziy Osiyo davlatlarida faoliyat yurituvchi siyosiy partiyalar xos umumiylik sifatida ularda mavjud a'zolik va uning qat'iy hisob-kitob ostida yuritilishidir. Siyosiy partiya a'zolik masalasiga turli mintaqalarda turlicha yondashuv mavjud. Masalan, AQSh da siyosiy partiyalarni saylov vaqtidagina qo'llab-quvvatlovchilarni sonini aniqlash mumkin. Saylovlardan tashqari holatlarda qaysi siyosiy partiyaning qo'llashini aniq aytish mushkul. "Hattoki, yevropadagi liberal va konservativ yo'nalishdagi partiyalar o'z a'zolari sonini aniq ayta olmaydi. Ko'plab davlatlarda o'zini biron-bir partiyaning a'zosi deb hisoblaydigan fuqarolar mazkur mamlakat aholisining juda ozchilik qismini tashkil etadi[5]. To'g'ri, bunda siyosiy partiyalarning qaysi tipga mansubligiga ham bog'liq, aynan sobiq ittifoq tarkibidan ajralib chiqqan MDH davlatlarida siyosiy partiyalarga rasmiy a'zolik mavjudligi bilan xususiyatlanadi, aksincha, AQShdagi demokratlar va respublikachilarda hamda yuqorida ko'rib o'tgan yevropa davlatlari siyosiy partiyalarining aksariyatida rasmiy a'zolik mavjud emas. Bundan kelib chiqadiki, mafkuraviy sodiqlik mintaqa davlatlari siyosiy partiyalarining elektoratida ancha mustahkam va bunga ko'proq sobiq ittifoq partiyaviy tizimidan qolgan meros sifatida qarashimiz mumkin. Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy partiyalari mafkurasini va saylovoldi dasturlari o'rtasida kuchli bog'liqlik borligini kuzatishimiz mumkin. Aksincha, yuqorida keltirib o'tilgan g'arb davlatlari siyosiy partiyalari mafkuralari va saylovoldi dasturlari o'rtasida bog'liqlik bo'lsa-da u egiluvchan xususiyatni ya'ni, agar saylov natijalari siyosiy partiya mafkurasining transformatsiyalashuviga bog'liq bo'lsa, katta ehtimol bilan uni o'zgartirish mumkin. Siyosiy partiya mafkurasini to'g'risida gap ketganda uning siyosiy pozitsiyasiga ham alohida o'xtalib o'tishimiz kerak. Tadqiqotimiz Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy partiyalarining mafkuraviy shakllanishi va rivojlanishiga yo'naltirilganligi uchun uning bugungi zamonaviy ko'rinishini ya'ni, ko'ppartiyaviylik nuqtai nazaridan tahlil qilinsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Umuman siyosiy partiyalar dasturiy-mafkuraviy jihatdan o'nglar, so'llar va markaz partiyalariga bo'linadi. Aksariyat siyosatshunos olimlar tomonidan bu siyosiy partiyaning siyosiy pozitsiyasi sifatida e'tirof etiladi. Hyech bir partiya u qaysi jamiyatda faoliyat yuritishidan, siyosiy tizim sharoitlaridan qat'iy nazar ma'lum siyosiy pozitsiyaga ega bo'ladi. Yanada tushunarliroq qilib aytadigan bo'lsak, siyosiy partiyalar o'ng, so'l,

markaz yoki g'ibrid kabi siyosiy pozitsiyalar doirasining birida joylashgan bo'ladi. Mazkur doiraga nisbatan markazdan o'ngroq yoki markazdan chaproq kabi siyosiy pozitsiyalar ham kiradi. Shuningdek, siyosiy partiyalar g'ibrid pozitsiyasida ham bo'lishi mumkin. Masalan, siyosiy partiya iqtisodiy jihatdan o'ng, dasturiy qurilishi jihatidan so'l yoki aksincha bo'lishi mumkin.

Ko'p partiyaviylik tizimida har bir partiya o'ziga xos g'oyaviy-siyosiy yoki mafkuraviy mavqe va yo'nalishga ega bo'ladi. Unga binoan ayrim partiyalar o'ta "so'l" yoki "o'ng" bo'lishi mumkin. Qolgan partiyalar esa "o'ng" va "so'l" partiyalar o'rtasidagi oraliq o'rinni egallaydilar[9].

Umuman olganda mazkur siyosiy pozitsiyalarning kelib chiqish tarixi Fransiyaga borib taqaladi. "1789-yilda Fransiyada "fransuz inqilobi" yuz bergach, "Milliy assambleya" (parlament)ga turli qarashdagi siyosiy kuchlar yig'ila boshlaydi. Ularning orasida qirol tarafdorlari, aslzodalar, boylar, dindorlar, koservator va hokazolar "Qirolning o'ng qo'l tarafi"ga joylashadilar. Chunki, ba'zi yakkaxudolik dinlarida bo'lgani kabi ular o'ng tarafni "halol" (xudo va uning yerdagi soyasi qirol nazarida) va so'l, ya'ni chap tarafni "xarom" shayton taraf deb hisoblaganlar. Natijada, so'l tarafga qirolga muxolif bo'lgan, ijtimoiy tenglik va adolat tarafdori bo'lgan, xalq orasidan chiqqan progressist kuchlar joylashganlar[10].

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlarida mavjud siyosiy partiyalarni erkin faoliyat yuritishlari, ularning tom ma'nodagi fuqarolik jamiyatining demokratik instituti sifatida shakllanishi uchun keng imkoniyatlar yaratib berilgan. Ayniqsa, so'nggi yillarda mintaqa davlatlari siyosiy hayotida tub o'zgarishlar amalga oshirilib, jamiyatlarni yanada demokratlashtirish yo'lida muhim qadamlar qo'yilmoqda. Ular mafkuralarini shakllanishi va rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari mintaqa davlatlarining har birida turlichadir. Masalan, Qirg'izistonda siyosiy partiyalar sonining ko'pligi mafkuraviy yo'nalishning ta'sir doirasini torayishiga sabab bo'lsa, huddi shuning aksini ya'ni, katta auditoriyaga mo'ljallangan mafkuralarni siyosiy partiyalari soni ko'p bo'lmagan davlatlarga xosligi bilan xususiyatlash mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytib o'tishimiz mumkinki, Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy partiyalarining mafkuraviy shakllanishining umumiyligi ularning sobiq ittifoq tarkibida uzoq muddat mustamlaka sifatida kommunistik partiya mafkurasini bilan sug'orilib kelinganligi, keyinchalik ko'ppartiyaviylik asosida vujudga kelgan yangi siyosiy partiyalar faoliyatida ham ta'siri sezilib turishi bilan xususiyatlanadi. Mintaqa mamlakatlari aholisining tili, dini, mentaliteti, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayot tarzi bir-biriga yaqinligi, siyosiy partiyalarining mafkuraviy faoliyatining shakllanishida o'ziga xos rol o'ynagan. Dastlab aholi qatlamlarida yangi siyosiy g'oya va mafkuralarga ehtiyojning vujudga kelishi, demokratiya hamda uning g'oyaviy mafkuraviy yo'nalishlariga ishonchni oshishiga xizmat qilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi takliflarni ilgari suramiz:

Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy partiya mafkuralarining shakllanishiga oid ilmiy tadqiqot ishlarining salmog'ini oshirish;

Mintaqa davlatlarida mavjud siyosiy partiyalarning hamkorligini kuchaytirish va bunda ularning mafkuraviy faoliyatining mutanosibligiga alohida e'tibor qaratish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: "O'zbekiston" нашриёти, 2021. 464-бет.
2. Bo'taev U.X. Siyosatshunoslik [Matn]: darslik / U.X. Bo'taev – Toshkent: Info Capital Books, 2024. 480-bet.
3. Odilqoriyev X.T. Siyosatshunoslik. Oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun darslik/ Odilqoriyev X.T., Razzoqov D.X. – (To'ldirilgan va qayta ishlangan nashr). – T.:O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. 352-bet.
4. Байпаков М. Государство и партийная система независимого Казахстана. Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). Республика Казахстан Алматы. 2023. -125 с.
5. Гаджиев К.С. Политическая наука. Учебное пособие. 2 – е изд. – Москва: Международ. Отношения, 1995. – С. 150 – 152.
6. Дюверже М. Политические партии / пер. с фр. – М.: Академический Проект, 2000. –558 с.
7. Манхейм К. Идеология и утопия// Диагноз нашего времени. М., 1994.-256 с.
8. Ойзерман Т.И. Марксизм и утопизм. – М., 2003.-30 с.
9. Қирғизбоев М. Сиёсатшунослик: олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма / М.Қирғизбоев: Андижон давлат университети. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – 524 б.

10. Ўнглар ва сўллар: сиёсий тарафлар қаердан келиб чиққан?. <https://uz.telegram-store.com/catalog/channels/uchzamon/1660/>

Dildora QOSIMOVA,

Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsent v.b.

E-mail:dildorak76@mail.ru

AJOU universiteti o'qituvchisi, PhD Y.Babelbayeva taqrizi asosida

STRATEGIES FOR CORRECTING STUDENTS' ERRORS IN WRITTEN SPEECH IN A FOREIGN LANGUAGE

Annotation

The article discusses the theoretical and practical foundations of the phenomenon of errors in written speech, the criteria and types of errors in speech, and the errors that students make in written and oral speech due to interference.

Key words: error phenomenon, interference, written speech, written assessment, foreign language.

СТРАТЕГИИ ИСПРАВЛЕНИЯ ОШИБОК СТУДЕНТОВ В ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические и практические основы явления ошибок в письменной речи, критерии и виды ошибок в речи, а также ошибки, которые студенты допускают в письменной и устной речи вследствие интерференции.

Ключевые слова: явление ошибки, интерференция, письменная речь, письменное оценивание, иностранный язык.

TALABALARNING CHET TILDA YOZMA NUTQIDA UCHRAYDIGAN XATOLARNI TUZATISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya

Maqolada yozma nutqda uchraydigan xatolar fenomeni nazariy amaliy asoslari, nutqda xatoni anglashni mezonlari, turlari, interferensiya tufayli talabalar yozma va og‘zali nutqda uchraydigan xatolar muxokama etilgan.

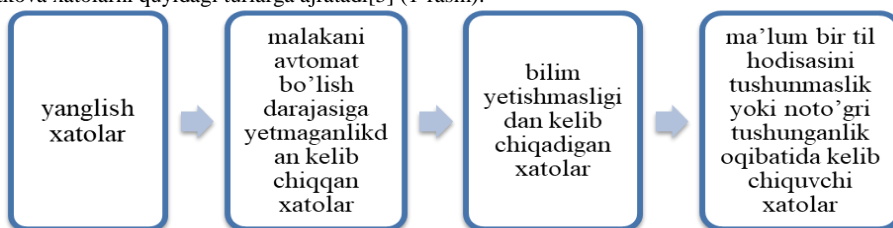
Kalit so‘zlar: xatolar fenomeni, interferensiya, yozma nutq, yozma baho berish, chet til.

Kirish. Tilshunoslarning nutqdagi xatolar fenomeniga bo‘lgan qiziqishlari XIX asrning ohirida paydo bo‘ldi. O‘sha davrda olimlar asosan nutqda va uni qabul qilishdagi xatolarni tasvirlab beruvchi materiallar yig‘ish bilan ko‘proq mashg‘ul bo‘lganlar. XX asrning birinchi yarmida xatoga nutq jarayonida uchraydigan tabiiy hodisa degan qarashlar yuzaga kela boshladi, xato qilish deganda til adabiy normasining ma‘lum sabablarga ko‘ra buzilishi nazarda tutiladi.

Respublikamizda oliyoghlarda xorijiy tajribalar asosida ko‘p tillilik muhitida tillarni o‘rganish, talabalarning interferentiv qobiliyatini rivojlantirish, o‘quv mazmunini xalqaro ta‘lim standartlari asosida takomillashtirish, ta‘lim muassasalarining moddiy texnika bazasi kengaytirishning me‘yoriy asoslari yaratildi. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida “ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta‘lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash” [1] ustuvor vazifa etib belgilangan. Natijada ko‘p tillilik muhitida talabalarning interferentiv ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari yaratiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Keyingi izlanishlarda olimlar o‘z oldilariga chet tilda nutqda xatolar kelib chiqishi va ularni bartaraf qilish mexanizmlarini o‘rganish vazifasini qo‘ydi. O‘z o‘zidan chet til o‘qitishda an‘anaviy ta‘limda xatoga “chet tilda to‘g‘ri dasturlangan fikrni bayon qilishda til vositalarini noto‘g‘ri tanlash oqibati” deb qaralgan [2].

Biroq N.Kondakova o‘zining dissertatsiya ishida aytib o‘tganidek XX asrning ohirigacha “xato” ga “norma”ning Z.M.Tsvetkova xatolarini quyidagi turlarga ajratadi[5] (1-rasm):

1-rasm. Xatolar turlari.

Ilmiy adabiyotlarda an‘anaviy ravishda xatolarni til interferensiyasi tufayli kelib chiqadigan bir guruh xatolar keltiriladi. I.V.Gradova ta‘kidlashicha ona tili va o‘rganilayotgan

teskarisi deb qaralgan. Norma esa fikrni ifoda etishning yagona to‘g‘ri varianti deb tushunilgan. Zamonamiz olimlari esa xato deb aynan nimani tushinishga aniqroq yondashishni boshladilar. Shuning uchun eng so‘nggi ilmiy ishlarda shunday rad qilib bo‘lmaydigan opozitsiya o‘zining aktualigini yo‘qota boshladi, normaning variativ ekanligi isbotini topdi va bir hil mazmunni bir necha ko‘rinishda ifoda qilish mumkin degan hulosaga kelindi [3]. Shuning uchun turli mazmundagi ifodani nafaqat normaga to‘g‘ri kelish kelmasligi (adabiy/ adabiy emas, yoki to‘g‘ri / noto‘g‘ri) balki ularning stilistik jihatdan ahamiyati ham hisobga olinishi kerak bo‘ladi. Shunday qilib chet tilda nutqdagi xatoga yangicha nigo bilan qaralganda, uni quyidagicha ta‘riflash o‘rinli bo‘ladi: “ataylab qilinmagan, o‘rganilayotgan til normalari va qonuniyatlarini ongsiz ravishda buzishdir. Bu xatolar fikrni bayon etishning neadekvatligiga sabab bo‘lishi mumkin.

B.M.Choybonovanning ta‘kidlashicha xatolarni tasniflashning mazkur yondashuvlari ikki umumiy kriteriyalarga asoslanadi - miqdoriy va sifat. Miqdoriy kriteriyaga takrorlanib turuvchi, oddiy ,va doimiy xatolar kiradi [4]. Xatolar sifat kriteriyasiga asoslanib tasniflanganda qoida bo‘yicha quyidagi turlarga ajratish mumkin, masalan xatolar tabiati, ya‘ni xatolar kelib chiqish sabablari, xatolar tarqalish doirasi, yani “xatolar paydo bo‘lish muhiti (masalan ,til tizimi yoki nutq, til aspektlari, o‘gzaki yoki yozm nutq, momologik yoki dialogik nutq), shu bilan birga ularning ahamiyati (odatiy, takrorlanib turuvchi va doimiy, kommunikativ ahamiyatga ega va ega emasligi) [4].

chet til tizimida o‘hshashliklar qancha kam bo‘lsa interferensiyaning kelib chiqish ehtimoli shuncha ko‘p bo‘ladi. Shu interferensiya sababidan talabalarning chet tildagi nutqida

xatolar kelb chiqaveradi [6]. Ter-Minasova fikricha til interferensiyasi talabalarda chet tilda turg'un birikmalarni ishlatishda alohida qiyinchiliklar tug'diradi: "Ona tilidagi odatiy so'z birikmalarini

chet tilga o'g'irish talabalar uchun yengib o'tilishi qiyin bo'lgan to'siqlardan biridir, shu so'z birikmlarni notog'ri talqin qilish orqali talaba chet tilda mavjud bo'lmagan so'z birikmalarini yaratib olishi mumkin [7].

T.E.Kles tillararo interferensiya tufayli kelib chiqadigan xatolarni jiddiy deb hisoblaydi, chunki ular fikr qilish darajasida bo'ladi. Til ichki interferensiyasi sababli yuzaga keladigan xatolarni yengil xatolar deb hisoblaydi, chunki ular fikrni ifoda qilayotgan paytning o'zida paydo bo'ladi[8].

Tarqalish doirasiga ko'ra O.G.Polyakov 1) fonetik,2) grammatik,3) leksik va 4) stilistik xatolarga ajratadi. Bundan tashqari til birliklari darajasidagi xatolar 1) uning shaklida, 2) uning ma'nosida ,3) uning qo'llanilishida, 4) uning to'g'ri yozilishida kelib chiqishi mumkin [9]. Fikrimizcha, xatolar yana lingvistik mezonlarga ko'ra ham kelib chiqishi mumkin, ularga 1) orgografik xatolar ,va 2) morfologik hamda sintaktik xatolar kiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Shunday qilib biz xatolar tushunchasi mohiyatini , talabalar chet tilda yozma nutqida uchraydigan xatolar tasnifining turli hil yondashuvlarini ko'zdan kechirdik. Endi esa talabalar chet tilda yozma nutqida uchraydigan xatolarni tuzatish strategiyalarini ko'rib chiqamiz.

Talabalar chet tilda yozma nutqida uchraydigan xatolarni to'g'rilahsga qaratilgan yozma baho berish (feedback) haqida batafsil to'htab o'tamiz. R.Ellis xatolarni ko'rsatib berish hamda ularni to'g'rilab berishning quyidagi strategiyalarini tavsiya qiladi :

- bevosita yozma baho berish (direct feedback)
- bilvosita yozma baho berish (indirect feedback)
- metalingvistik yozma baho berish (metalinguistic feedback)
- diqqat qaratilgan yozma baho berish (focused feedback)
- diqqat qaratilmagan yozma baho berish (unfocused feedback)
- elektron yozma baho berish (electronic feedback)
- qayta shakllantirish (reformulation).

Yozma baho berish (feedback) –talabalar yozuvidagi xatolarni to'g'rilash pedagog tomonidan til birliklarini ishlatishda qilgan xatoning to'g'ri bo'lgan variantini ko'rsatish hisoblanadi. Bu quyidagi yo'llar bilan bajarilishi mumkin:

- keraksiz bo'lgan so'z, so'z birikmasi yoki morfemani o'chirib tashlash orqali:
- yetishmagan so'z, so'z birikmasi va morfemani qo'yish orqali
- noto'g'ri matni yoniga yoki tepasiga to'g'risini yozish orqali.

a a the was

A dog stole | bone from |butcher.He escaped with having |bone. When he|

a saw the

going through |bridge over the river he found | dog in the river.

J.Lambertning ta'kidlashicha bunday tog'rilovchi yozma baho berishning asosiy afzalligi shundaki ,talabaga matnga uni yaxshilash uchun qanday o'zgartirishlar kiritish muhimligi aniq va ravshan ko'rinib turadi [10]. D.Ferris va B.Roberts qat'iy ishonch bilan shuni aytishadiki,yozma baho berishning bunday turi chettil organishning ilk bosqichlarida turgan talabalar uchun mos keladi [11]. I.Shin izlanishlari natijalariga ko'ra baho berishning ushbu turi Grammatik ko'nikmalrni shakllanishda juda qo'l keladi ,aniqroq qilib aytganda, artikllarni ishlatishda [12] muhim ahamiyat kasb etadi.

Albatta bevosita to'g'rilovchi baho berishning o'ziga hos kamchiliklari ham yo'q emas. R.Ellisning fikricha ushbu baholash usuli talabadan faol tafakkur qilishni talab qilmaydi – xatolarni to'g'rilashda o'qituvchi hamma ishni matni tayyor to'g'rilab qo'yish orqali o'zi bajardi [13]. Bevosita to'g'rilovchi baho

berishdan farqli o'laroq bilvosita baholash usulida faqatgina xato qilinganlik ko'rsatib o'tiladi holos, u o'qituvchi tomonidan to'g'rilanmaydi. Pedagog bu bilan xatoning aniq joyini ko'rsatib o'tish kerak yoki kerak emasligi haqida o'zi qaror qabul qiladi, masalan noto'g'ri tanlangan so'z yoki so'z turkumining tagiga chizish bilan, yoki xatoga yo'l qo'yilgan qatorni o'ziningina ko'rsatib qo'yish orqali topshiriqni yana ham murakkablashtirish mumkin. Shunday qilib, baholashning ushbu turining afzalliklaridan biri qilib J.Lalande shuni aytadiki, ushbu usul til o'rganishda juda muhim sanalgan faollik va onglik kabi umumdidaktik prinsiplarga to'la javob bera oladi.

A dog stole X bone from X butcher.He escaped with Xhaving Xbone.When the

dog was going X through XX bridge over X river he found X dog in the river.

X- missing word

X-X – wrong word

Shuni aytib o'tish joizki ,bilvosita baholash usuli qo'llanilganda talaba qaerda xato qilganini va uni qanday qilib tuzatish mumkinligini bilmasligi ham mumkin.Ushbu baholash usulini qo'llashdan oldin pedagog talabaning o'z xatosini to'g'rilay olishi uchun yetarli bilimlari va manbaalari bor ekanligiga ishonch hosil qilgan bo'lishi zarur.Bundan tashqari, talabaga o'z xatosini aniqlash ,uning turini toppish va uni mustaqil ravishda to'g'rilash imkonini berilgan paytda pedagog kelgusida bu ishni qayta ko'rib chiqishi va talaba o'z oldiga qo'yilgan topshiriqni uddalaganiga ishonch hosil qilishi zarurligini yodda tutishi lozim bo'ladi.

Xatolarni belgilashning mahsus belgilari odatda qisqartmalar yoki abbreviaturalar ko'rinishida bo'ladi, ular daftar chetlari yoki matn ustiga qo'yiladi. Metalingvistik baho berishning ushbu usuli bevosita hamda bilvosita shaklga kira olishi mumkin- pedagog bunda xatoni o'zi to'g'rilab qo'yishi yoki xatoni shunchaki ko'rsatib qo'yishi mumkin.

1-jadval. Xatolar turini ko'rsatishda mahsus belgilardan foydalanish

Art WW art

A dog stole bone from butcher.He escaped with having bone. When the

The the

dog was going through bridge over river he found dog in the river.

Art.x3,WW A dog stole bone from butcher.He escaped with having bone.

Prep, art. When the dog was going through bridge over river he

Art found dog in the river

Xatolarni ko'rsatishda belgilardan foydalanishning samaradorligini o'rganish maqsadida olib borilgan izlanishlarda J.Hattie til o'rganayotgan talabalar guruhida tajriba o'tkazildi, va shunday hulosaga keldiki xatolarni bevosita to'g'rilash usulidan farqli o'laroq ularni belgilar yordamida ko'rsatib o'tish aynan o'sha yozma topshiriq qaytadan yozilganda xatolarning ancha kamayishiga olib kelgan [14]. Boshqa izlanishlarda ham xatolar turlarini belgilardan foydalangan holda ko'rsatib berish chet til o'rganayotgan talabalarining yozma savodhonligini oshirishda ijobiy natijalar ko'rsatadi.

Ba'zi horijiy olimlar ta'kidlashicha barcha turdagi xatolarni to'g'rilash (ayniqsa agar ular ko'p bo'lmasa) talabalar hafa qilishi yoki demotivatsiya qilishi mumkin. Ular pedagoglarga yozma ishdagi xatolarni tanlab to'g'rilashni va talabalar ayni vaqtda dolzarb bo'lgan xatolarga diqqatini qaratishni tavsiya qilishadi. R.Ellis va I.Shin ikki hil tajriba guruhlarda izlanish olib bordin, talabalarining birinchi guruhi to'g'rilovchi baholash va artikllarni qo'llashdagi xatolarga qaratilgan baholash usuli qo'llanildi , ikkinchi guruhga esa hech qanday to'g'rilovchi baholash usuli qo'llanilmadi. Olimlar shunday hulosaga keldilarki ikkala guruh talabalarining yozma savodhonligi baravar ko'tarildi va diqqat qaratilgan hamda diqqat qaratilmagan baholash usullari baravar ravishda samarali bo'lib chiqdi [13].

Tahlil va natijalar. Shunday bo'lsada hamma olimlar ham diqqat qaratilgan baholash usulini to'laqonli foyda beradi deb

aytmaydilar. Xatolarni aniqlash va baho berishning bunday usulidan foydalanilganda talabalar ba'zi bir xatolarga ko'z yumib ketsa bo'laveradi degan hulosaga kelib qolib, o'zining noto'g'ri varianatini to'g'ri ekan deb qabul qilib olishi mumkin. Bunday holatlarda eng to'g'ri yo'l xatolarni jiddiy va uncha jiddiy bo'lmagan tularga bo'lib olish, hamda talabalarga ularni qanday qilib to'g'rilash mumkinligi tushintirib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Qayta shakllantirish (reformulation) – to'g'rilovchi baholashning navbatdagi turi hisoblanadi, bunda pedagog matnning bir bo'lagi yoki so'z birikmasini to'g'rilangan variantini qayta yozib chiqadi.

Hozirgi paytda chet tilga o'rgatishni optimizatsiya qilish uchun turli hildagi kompyuter va mobil texnologiyalar ishlab chiqilmoqda. *Mark My Words* talabalarining yozma savodxonligini tekshirishning avtomatlashgan holda tekshirishni amalga oshiruvchi ilk kompyuter dasturlaridan biridir. Ushbu kompyuter dasturim o'zida 100 ga yaqin ingliz tilini chet til siatida o'rganayotgan hitoy talabalarida tez uchraydigan leksik – grammatik xatolarni jamlagan “ombor” hisoblanadi. Bundan tashqari mazkur tizim tayyor metalingvistik izohlardan foydalanish imkonini yaratib beradi, va so'zsiz pedagog vaqtini tejaydi va ishini yengillashtiradi.

Shuni aytib o'tish muhimki, pedagog talabalar ishlarini baholashning elektron tizimidan foydalanish va yozma baho

berish orqali o'zidan yozma ishlarni to'g'ri ekanini biluvchi yagona manbaa - “arbitr” rolini olib tashlaydi [13]. Bu esa o'z o'zidan baholash jarayonining ishonchligini va obyektivligini oshiradi. Bugungi kunda ko'pgina chet tilni baholovchi halqaro imtihonlarni tashkillashtiruvchilar yozma ishlarni tekshirishda maksimal darajada avtomatlashgan tizimdan foydalanishi bejiz emas (masalan TOEFL imtihoni, Pearson kompaniyasi testlari).

Xulosa va takliflar. Biroq shuni ham esda tutishimiz lozimki, talabalar yozma ishlarni avtomatlashgan tekshiruvini amalga oshiradigan texnologiyalar va uskunalar odatda tekni bo'lmaydi va hamma pedagogni ham uni olish imkoni bor emas. Bundan ko'rinadiki yozma ishlarni qo'l bilan tekshirish va baholash va yozma izoh berish pedagogning zarur bo'lgan mahoratlaridan biridir va bu mahorat pedagog tayyorlovchi kasbiy programmalarda doirasida rivojlantirib boriladi.

Shunday qilib pedagogik yozma baho berish biz tomonimizdan pedagogik muloqotning baholash, o'rgatish, to'g'rilash, boshqarish, stimul berish va ta'lim berish vazifalarini bajaruvchi zarur komponenti sifatida qaraladi. Yozma pedagogik baho berishga talabalarni chet tilda yozma ishlarini tekshirish natijasida biz tomonimizdan pedagogning chet tildagi yozma nutqining kasbga yo'naltirilgan janri sifatida qaraladi va ushbu dissertatsiya ishi pedagogning kasbiy – kommunikativ malakalarini rivojlantirishning o'ziga hos modelini ishlab chiqishni o'z oldiga maqsad qilib olgan.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – №6 (766) -70-modda. – T.: Adolat, 2017. – B. 38.
2. Бурденюк, Г.М., Григорьевский, В.М. Языковая интерференция и методы ее выявления. - Штинца, 1978.
3. Кондакова, Н.Н. Методика предупреждения ошибок в иноязычной письменной речи (английский язык, языковой вуз) : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Кондакова Наталья Николаевна. - Тамбов, 2006. — 184 с.
4. Чойбонова, Б.М. Языковые ошибки в речи обучающихся на начальном этапе интенсивного обучения английскому языку :Метод активизации личности и коллектива : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Чойбонова Бэла Матвеевна. — Москва, 2004. — 261 с.
5. Цветкова, З.М. Советская методика преподавания иностранных языков.
6. Материалы IV-го Международного методического семинара преподавателей русского языка стран социализма. — М.: МГУ, 1964.
7. Градова, И.В. Норма, мультиформа и подготовка разнопрофильных специалистов / И.В. Градова // Язык и карьера. Материалы науч.-практ. конференции 28-29 марта 2002 года / Отв. ред. И.В. Градова. — Архангельск: Поморский госун-т, 2002. — С. 35-36.
8. Тер-Минасова, С.Г. Словоупотребление в научно-лингвистическом и дидактическом аспектах. Учебное пособие / С.Г. Тер-Минасова. — М.: Высшая школа, 1981. — 144 с.
9. Клец, Т.Е. Обратная связь как средство диагностики педагогических результатов иноязычного интерактивного общения // Труды Псковского политехнического института. — 2011. — №15. — Том 1. — С. 82-87.
10. Поляков, О.Г., Ильина, О.К., Петрова, А.А. Компетентностная модель обучения иностранному языку профессии на этапе магистратуры (на примере курса английского языка для журналистов) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. — 2019. — №Т.12 — Вып. 5. — С. 403-408.
11. Lambert, J. Written Corrective Feedback. Effective for Students, Timesaving for Teachers// Cambridge University Press ELT [Youtube]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AZz3Td-Hc4k&t=1551s> (дата обращения: 27.11.2020).
12. Ferris D., Roberts B. Error feedback in L2 writing classes: How explicit does it need to be?/D.Ferris, B.Roberts //Journal of second language writing. — 2001. — Т. 10. — №. 3. — С. 161-184.
13. Sheen, Y. The effect of focused written corrective feedback and language aptitude on ESL learners' acquisition of articles/Y. Sheen //Tesol Quarterly. — 2007. — Т. 41. — №. 2. — С. 255-283.
14. Ellis R. A typology of written corrective feedback types //ELT journal. — 2008. — Т. 63. — №. 2. — С. 97-107.
15. Hattie, J., Timperley, H. The power of feedback //Review of educational research. — 2007. — Т. 77. — №. 1. — С. 81-112.

Baxtigul MAVLONOVA,
Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Eshnazarov taqrizi asosida

OLIIY TA‘LIM MUASSASALARI TALABALARIDA BOSHQARUV KOMPETENSIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH TEKNOLOGIYASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada kompetensiya tushunchasining mazmun-mohiyati, oliy ta‘lim muassasalari talabalarida boshqaruv kompetensiyalarini takomillashtirish, oliy ta‘lim muassasalari talabalarida boshqaruv kompetensiyalarini rivojlanishiga tayyorgarlik omillari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Kompetentlik, kasbiy kompetentlik, boshqaruv kompetensiyasi, shaxsiy tajriba, texnologiya, amaliy faoliyat, rivojlantirish.

ТЕХНОЛОГИЯ ПОВЫШЕНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ

Аннотация

В данной статье раскрыта сущность понятия компетентности, совершенствование управленческих компетенций у студентов высших учебных заведений, факторы подготовки к развитию управленческих компетенций у студентов высших учебных заведений.

Ключевые слова: Компетентность, профессиональная компетентность, управленческая компетентность, личный опыт, технология, практическая деятельность, развитие.

TECHNOLOGY FOR IMPROVING MANAGEMENT COMPETENCES IN STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Annotation

This article describes the essence of the concept of competence, the improvement of management competences among students of higher education institutions, the preparation factors for the development of management competences among students of higher education institutions.

Key words: Competence, professional competence, managerial competence, personal experience, technology, practical activity, development.

Kirish. Yuksak kelajak yaratish va jahon hamjamiyatidan munosib o‘rin egallashga shaxdam qadamlar bilan intilayotgan davlatimiz uchun yuqori malakali, raqobatbardosh mutaxassis kadrlar tayyorlash muhim va dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Oliy ta‘lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarining boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish kutilgan natijalarga erishishga xizmat qiladi. Hozirgi pedagogik ta‘limdagi vaziyatning murakkabligi, ijtimoiy tartib, me‘yorlar, qoidalar, qadriyatlarining o‘zgarishi, zamonaviy islohotlar oliy ta‘lim muassasalari talabalarida o‘zini o‘zi boshqarishida biroq muammolarga sabab bo‘ladi. Pedagogik ta‘lim tizimidagi boshqaruv mahorati talabalarining kelajakdagi kasbiy rivojlanishida duch keladigan muammolarni hal etishda katta rol o‘ynaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ta‘limda menejment sohasida professional kadrlarni shakllantirish muammosi kundan kunga dolzarb bo‘lib bormoqda.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning “Yoshlarimiz mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektualva ma‘naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqiyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”, degan fikrlari ham yangi O‘zbekistonimiz yoshlarini erkin fikrlashni tarkib toptirishga qaratilayotgani ham e‘tibordan holi emas. Shunday ekan biz o‘qituvchilar hozirgi yangi davr talabi asosida darslarni zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil qilishimiz oldimizdagi yuksak vazifalardan biridir.

Ushbu muammoli vaziyatdan chiqishning yagona yo‘li - oliy ta‘limda yangicha, ya‘ni kompetent yondashuvni joriy etishdir. Kompetent yondashuv talabadan bilim va ko‘nikmalarni alohida-alohida emas, balki yaxlitlikda egallashni talab etadi. Mazkur talab bilan bog‘liqlikda, o‘z navbatida, o‘qitish metodlarini tanlash tizimi ham o‘zgarishga uchraydi. O‘qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo‘llash ta‘lim jarayonida qo‘yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va funksiyalarni takomillashtirishni talab etadi[6].

Hozirgi kunda tashqi ta‘sirlar dinamikasining kuchayishi, texnologik yutuqlarning uzluksiz rivojlanishi, ilg‘or pedagogik yondashuvlarning murakkab ijtimoiy va iqtisodiy tizimlarga integratsiyalashuvi ta‘lim boshqaruvchilarining o‘shishini taqozo etmoqda. Ta‘kidlash joizki, so‘nggi paytlarda "boshqaruv kompetensiyalari takomillashtirish" tobora ommalashib bormoqda va bu mutaxassislik bo‘yicha yetarli professional kadrlarning yetishmasligi ham dolzarbdir. Talabalarda boshqaruv ko‘nikmalarini shakllantiradigan o‘quv natijalarining yo‘qligi ularning kelajakdagi rivojlanishi va bu ko‘nikmalardan foydalanishida noaniqlikni keltirib chiqaradi. Boshqaruv kompetensiyalari har qanday xodim o‘zi ishlaydigan tashkilotda aniq vazifalarni bajarishi kerak bo‘lgan maxsus qobiliyatlar bilan belgilanishi mumkin. Bunday hal qiluvchi masalani ta‘lim-tarbiya kun tartibiga qo‘yish pedagogik jarayonda talabalarining dunyoqarashi, bilimi, fikrlash tarzini o‘zgartirishni taqozo etadi. Jamiyat ehtiyojlarini qo‘llab-quvvatlash yoki institutsional muhitni o‘zgartirishda yoshlarning zamonaviy yondashuv va faoliyatlar doirasida o‘z iste‘dodli va uzoqni ko‘ra bilish qobiliyatini namoyon etishi dolzarb ahamiyatga ega.

Talabalarining innovatsion faoliyati ularga yangilik yaratish, mustaqil ishlarni tashkil etish, tadqiqot ko‘nikmalarini rivojlantirish va kelajakdagi global muammolarga javob berish imkoniyatini beradi, boshqaruv kompetensiyalari takomillashtirishga olib keladi.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi o‘n yilliklarda kompetentlik va kompetensiyalarni shakllantirishga e‘tiborning kuchayishi nafaqat bilim va ko‘nikmalarga, balki shaxsiy fazilatlariga ega bo‘lgan talabalarining kuchayishi natijasidir, bu esa kompetensiyaga asoslangan yondashuvni shaxsning bilimini tavsiflash uchun konsepsiya va tizimli tushunchaning o‘ziga xos turi sifatida ustuvorligini ta‘kidlaydi [1].

Ta‘limda “boshqarish” tushunchasi bugungi kunda “pedagogik menejment” tushunchasi bilan bog‘liq. Inglizcha “management”, “manager” - “leader” sifatida qabul qilinadi. M.X.Meskon, M.Albert, F.Xedouri va S.Moinat menejment

konseptsiyasining hozirgi tahlilini batafsil tushuntirib beradilar va ta'limni boshqarish kelajakda mehnat, aql-zakovat, xulq-atvor motivlaridan foydalangan holda muayyan maqsadga erishish qobiliyati ekanligini ta'kidlaydilar. Talabalarda boshqaruv kompetensiyasini shakllantirishning kompleks yutug'i sifatida ta'limning yangi mazmuni va texnologiyasiga boshqaruv nazariyasi va fanlararo integratsiyani joriy etish ushbu maqsadning asosiy mazmuni hisoblanadi.

G.Miroljubova o'zining "Menejerlar madaniy kompetensiyalarining rivojlanishi" deb nomlangan o'quv qo'llanmasida boshqaruvchining tayanch kompetensiyalari xususida zamonaviy, ilmiy jihatdan asoslangan qator fikr-mulohazalarini ta'kidlab o'tadi[4]. Shu bois ham, da'vogarining lavozimga loyqlik mezonlari xususida gap ketganda, mutaxassislar oldida boshqaruvchi shaxsiga xos quyidagi tayanch kompetensiyalarni aniqlash yoki o'rganish masalasi ko'ndalang turadi:

1. Professional kompetensiya– bu o'zi boshqarayotgan soha faoliyatini mukammal darajada yo'lga quyish uchun tashkilot missiyasini aniqlashtirishga xizmat qiluvchi mavjud ma'lumot, bilim hamda malakalarga ega bo'lish.

2. Uslubiy kompetensiya– bu rahbarning bilgan narsalari, shaxsiy malaka va ko'nikmalari, turli loyihalar xususidagi ma'lumotlar hamda topshiriqlarni tez, to'g'ri va tushunarli tarzda xodimlarga yetkaza olish qobiliyati.

3. Ijtimoiy-psixologik kompetensiya – bu shaxsning ijtimoiy-psixologik hodisalar hamda muomala qonuniyatlari, o'zgalarni bilish, to'g'ri idrok qilish, dilidagini anglash va shu asosda o'zaro hamkorlikni tashkil qilish borasidagi savodxonligidir.

"Amaliy ijtimoiy psixologiya" kitobining mualliflari ijtimoiy-psixologik kompetensiyaning 3 ta asosiy tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatishadi:

- a) kommunikativ kompetensiya;
- b) perseptiv kompetensiya;
- c) interaktiv kompetensiya.

B.I.Kanayev har bir kompetensiyani har qanday ta'lim jarayoni mazmunining asoslarini tavsiflovchi elementar tarkibi nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni taklif qiladi: jamiyat tomonidan olingan bilimlar, faoliyatning ma'lum usullari, imkoniyatlar, ushbu kompetensiya doirasidagi ijodkorlik, dunyo bilan bir xil chegaralardagi munosabatlar tajribasi nuqtai nazaridan [2] K.A.Bajenova Yu.V.Krichevskiy, L.V.Lvov, O.V.Perevozova va A.I.Tayurskiylarning[3] fikricha, tashkiliy va boshqaruv kompetensiyalari tashkiliy-boshqaruv qobiliyatlari bilan shakllanadi.

Shunday qilib, tashkiliy-boshqaruv kompetensiyasi - o'z-o'zini tashkil etish jarayonida namoyon bo'ladigan, tashkiliy, boshqaruv bilimlari va ko'nikmalari, qadriyat yo'nalishlari asosida tashkil etish va boshqarishda kasbiy vazifalarni bajarish istagi va qobiliyatini aks ettiruvchi ajralmas shaxsiy xususiyatdir.

Natijalar va muhokama. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida boshqaruv kompetensiyalarini takomillashtirish texnologiyasi sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

-talabalarining o'quv jarayonida o'zini o'zi boshqarishning universitet tajribasini tashkil etish va talabalarining tipik xatolarini aniqlash;

- talabalarida boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik – psixologik xususiyatlarini aniqlash;

-ilmiy-pedagogik tadqiqotlarda muammoni tahlil qilish;

-oliy ta'lim talabalarida boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirishning samarali usullarini yaratish;

-tadqiqot metodik usullari samaradorligini va talabalarining o'zini o'zi boshqarish kompetensiyalarini tekshirish bo'yicha tajriba-sinov ishlarini olib borish;

talabalarda boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirishni ilmiy asoslab berish orqali uslubiy yo'nalish berish.

Shu nuqtai nazardan, boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirishni tashkil etishning nazariy muammolari, psixologik asoslari, tamoyillari, talabalarda boshqaruv xulq-atvorini shakllantirishning baholash va metodik asoslarini o'rganish lozim.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarida boshqaruv kompetensiyalarini takomillashtirishda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

1. Menejment tizimlari: Talabalarni boshqarish va ularga yo'l yo'riq berish uchun menejment tizimlari, masalan, elektronik o'quv yuqumalari, veb-platformalar va mobil ilovalar foydalanish.

2. O'quv tizimlari: O'quv jarayonini boshqarish va monitoring qilish uchun elektronik o'quv platformalari, onlayn testlar va baholash tizimlari, veb-konferensiyalar va webinarlar.

3. Ma'lumotlar bazasi va ma'lumotlar analitikasi: Talabalarining ma'lumotlarini saqlash, tahlil qilish va ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish uchun ma'lumotlar bazasi tizimlari va ma'lumotlar analitikasi texnologiyalari.

4. Kommunikatsiya texnologiyalari: Talabalarni o'qitish va ularga yo'l yo'riq berishda foydalaniladigan kommunikatsiya platformalari, masalan, elektronik pochta, chat tizimlari, onlayn forumlar.

5. Virtual realitiy (VR) va augmentatsiya texnologiyalari: Virtual muhitlar orqali talabalarga amaliy mashg'ulotlar o'tkazish, laboratoriya ishlarni bajarish va boshqa amaliy mashg'ulotlar uchun VR va augmentatsiya texnologiyalardan foydalanish.

Bu texnologiyalar yordamida oliy ta'lim muassasalari talabalarida boshqaruv kompetensiyalarini takomillashtirish va o'quv jarayonini yanada samarali qilish mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, oliy ta'lim muassasalari talabalarida boshqaruv ko'nikmalarini shakllantirish uning mohiyati, mazmuni va maqsadlarini turli nuqtai nazardan to'g'ri aniqlashga bog'liqdir. Boshqaruv odatlarining yangi mazmunida metakognitiv ko'nikmalarining mavjudligi o'quvchilarda zamonaviy jamiyat talabalariga mos ravishda yangi ilmiy – siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ekologik qarashlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Yuqorida aytilganlarga asoslanib, shuni ta'kidlaymizki, oliy o'quv yurtida magistrantni kasbiy tayyorlash jarayoni - bu nazariy jihatdan maqsadli o'qitish, kasbiy bilim, ko'nikmalarni shakllantirish va ularni rivojlantirish, shaxsiy tajriba bilan amaliyotga yo'naltirilgan mashg'ulotlar orqali mustahkamlash talaba bilimini boyitadi. Shunday qilib, universitet ta'limi talabalarni o'quv jarayonining haqiqiy sub'yekti bo'lishga undashga asoslangan bo'lishi kerak, chunki faqat shaxsiy ish talabaning raqobatbardosh, yuqori malakali mutaxassisga aylanishiga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. Смородинова, М.В. Формирование предметных компетенций учащихся основного общего образования. дис... канд. пед. наук 13.00.01/ Смородинова Мария Васильевна. – Москва, 2015. –193 с.
2. Канаев, Б.И. Педагогический анализ результата образовательного процесса: практикоориентированная монография. М.: Тольятти: Инрао, 2003.
3. Кричевский, В.Ю. Управление – деятельность профессиональная. Спб., 2001.
4. Миролюбова Г. С. Готовность субъекта к инструментальному использованию нормы как психологический фактор культурной компетентности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Г. С. Миролюбова ; Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. - Екатеринбург: 2006. - 23 с.
5. Ijtimoiy psixologiya: O'quv qo'llanma / N. Ismoilova, D. Abdullayeva; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013. - 168 b.
6. Ishmukamedov R.J., Yuldashev M.A. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar.-T.: Nihol, 2013.

UDK: 373.21

Shaxodat MADAMINOVA,
Urganch davlat pedagogika institute o'qituvchisi
E-mail: madaminovashaxodat@gmail.com

Gulnoza BEKMETOVA,
Urganch davlat pedagogika institute o'qituvchisi
E-mail: bekmetovagulnoza@gmail.com

Mohinur DOSCHANOVA,
Urganch davlat pedagogika institute o'qituvchisi
E-mail: doschanovamohinur343@gmail.com

Urganch davlat universiteti dotsenti, f.f.n. M.Jumaniyozova taqrizi asosida

THE PROBLEM OF THE COMPETENCE APPROACH TO TEACHING STORIES IN READING CLASSES AND THE CONCEPT OF COMPETENCE

Annotation

The problem of improving the methodical support of the competence approach to teaching stories in the reading classes of primary education is analyzed. also, the technologies of the scientific and methodical foundations of teaching prose works based on the competence approach in primary school reading classes are shown.

Key words: competence, professional competence, artistic work, story, knowledge, skill, method, didactic material.

ПРОБЛЕМА КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА К ОБУЧЕНИЮ РАССКАЗАМ НА УРОКАХ ЧТЕНИЯ И ПОНЯТИЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация

Анализируется проблема совершенствования методического обеспечения компетентного подхода к обучению рассказам на уроках чтения начального образования. Также на начальных занятиях по чтению показаны технологии научно-методических основ обучения прозаическим произведениям на основе компетентного подхода.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, художественное произведение, рассказ, знание, умение, метод, дидактический материал.

O‘QISH DARSLARIDA HIKOYALARNI O‘QITISHGA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV MUAMMOSI VA KOMPETENTLIK TUSHUNCHASI

Annotatsiya

Boshlang‘ich ta‘limning o‘qish darslarida hikoyalarni o‘qitishga kompetensiyaviy yondashuv masalasi metodik ta‘minotini takomillashtirish masalasi tahlil qilingan. Shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida kompetensiyaviy yondashuv asosida nasriy asarlarni o‘qitishning ilmiy-uslubiy asoslari texnologiyalari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlari: kompetensiya, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, badiiy asar, hikoya, bilim, ko‘nikma, metod, didaktik material.

Kirish. Jahon ta‘lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida maktab ta‘limi mazmunini har tomonlama har o‘n yillikda takomillashtirish, o‘quvchilar tomonidan boshlang‘ich ta‘lim, umumiy ta‘lim ma‘lumotining samarali o‘zlashtirilganligini tasdiqlovchi umumiy bitiruv imtihonini topshirish asosida o‘rta maktabga o‘tishni ta‘minlashning me‘yoriy asoslarini rivojlantirish, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning ta‘limga bo‘lgan ishtiyoq va qiziqishlarini rivojlantirishning nazariy masalalarini kengaytirish yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Qolaversa, o‘quvchilarning kitobxonlik tajribasiga hamda axborotlardan maqsadli foydalanish malakalarini rivojlantirish, nutq o‘stirishda badiiy–ifodali, hissiy–estetik imkoniyatlarni kengaytirish, ularda fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarga katta e‘tibor qaratilmoqda.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida umumiy o‘rta ta‘lim sifatini tubdan oshirish, yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo‘llab–quvvatlash va ro‘yobga chiqarish hamda ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat‘iy hayotiy nuqtayi nazarga ega yoshlarni tarbiyalash kabi yo‘nalishlar ustuvor vazifalar sifatida belgilab berildi[2]. Zero, bu ta‘limning dastlabki bosqichlaridan boshlab o‘quvchilar nutqini o‘stirish metodikasini takomillashtirishni ham taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Uzluksiz ta‘lim tizimining o‘rta bosqichi adabiyot darslarida o‘quvchilarni mustaqil mulohaza yuritishga o‘rgatish ishlari bilan shug‘ullangan

Q. Husanboeva o‘quvchilar tafakkuri mustaqilligi darajasini o‘lchashning taxminiy mezonini quyidagicha belgilagan: “Ma‘lum vaqt oralig‘ida mustaqil ravishda bajarilgan aqliy ish ko‘lami va sifati (ishning pishiqligi, asoslarning kuchliligi)– tafakkur mustaqilligi darajasini o‘lchash mezonini bo‘lib xizmat qiladi”[3]. Bu mezon haqida shuni aytish mumkinki, o‘quvchilarning, bu ta‘limning qaysi bosqichida bo‘lishidan qat‘i nazar, har qanday janrdagi badiiy asar tahlili asosida aytgan fikrlaridagi o‘ziga xoslik, o‘zgalarning qarashlaridan xoli betakrorlik, sodda, qisqa bo‘lsada ma‘lum asoslarga ega bo‘lgan mukammal javobini munosabatining tanqidiyligi darajasidan kelib chiqib baholash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Rus olimlaridan L.B.Bulanova, O. M. Boronina, M. P. Voyushina, O. V. Sosnovskaya, E. L. Melnikova, T. N. Serebrennikova, S. M. Sivakova, N. F. Talizina, A. M. Fyodorova, E. V. Golovnevalar muammoli ta‘limdan bevosita boshlang‘ich sinflar ta‘limida foydalanish yo‘llarini izlaganlar.

Jahon pedagogikasida o‘qitishning muammoli turi bo‘yicha u yoki bu yo‘nalishda: Heys D. C., Hmelo, X., Lohman M. C., Finkelstein M. (AQSh); Mc. Parland, M., Noble, L. M., muammoli ta‘limdan bevosita boshlang‘ich sinflar ta‘limida foydalanish yo‘llarini izlaganlar.

Ular boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini intellektual faoliyatga undovchi ichki ehtiyoj muammoli vaziyatlarda paydo bo‘lishini nazariy jihatdan asoslashgan. Bunday ehtiyoj uning oldiga qo‘yilgan murakkab masala mohiyatini bilishga bo‘lgan qiziqishdan tug‘ilishini ta‘kidlashgan. O‘quvchi oldiga qo‘yilgan muammoni o‘zidagi ijodiy qobiliyat, intellektual imkoniyat va

hayotiy tajribani to'liq safarbar etgan holda hal etishini ilmiy-amaliy jihatdan isbotlashga muammosini o'rganganlar. Bu esa albatta o'quvchilarni kreativ fikrlashga, ularda fanga oid va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllanisha zamin yaratadi.

Hozirgi kunda ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan pedagoglar egallashi lozim bo'lgan talablardan biri bu kompetensiyadir.

“Kompetentlik” tushunchasi ta'lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan. Shu sababli kompetentlik noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalikni anglatadi [3]. Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi.

Mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi va pedagogik mahorati unda nafaqat kasbiy bilimlarni kerakli darajasini, balki, psixologik tayyorgarlikni, o'zini-o'zi va o'quv-tarbiya jarayonini boshqarish, o'zini kerakli faoliyatga yo'naltirish, kasbiy, ma'naviy, jismoniy va shaxsiy imkoniyatlarini kerakli sharoitda qo'yilgan masalani hal etishga to'g'ri yo'naltira bilish kabi kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishni nazarda tutadi. Chunki, aynan shu ko'nikmalar kasbiy tayyorgarlikning shakllanishidagi zaruriy fenomenlar sifatida baholanadi. Yuqorida qayd etilganlardan ko'rinib turibdiki, pedagogika oliygohlarida mutaxassislar kasbiy tayyorgarligi, pedagogik mahoratini shakllantirish dolzarb ijtimoiy ahamiyatli muammo hisoblanadi. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, pedagogning mutaxassis sifatida aniq maqsad, intilish asosida pedagogik jarayonni takomillashtirish, pedagogik jarayon samaradorligini, o'zining ishchanlik faolligini oshirish, izchil ravishda yangilanib borayotgan pedagogik bilimlarni o'zlashtirish, ilg'or texnologiya, metod hamda vositalardan xabardor bo'lish, faoliyatiga fan-texnikaning so'nggi yangiliklarini samarali tadbir etish, kasbiy ko'nikma va malakalarini takomillashtirish, salbiy pedagogik nizolarning oldini olish, bartaraf etish choralarini izlash yo'lida olib boradigan amaliy harakati uning o'z ustida ishlashini ifodalaydi.

Tahlil va natijalar. Ko'rinadiki, boshlang'ich sinflarda nasriy asarlarni o'qitishga kompetensiyaviy yondashuvda foydalaniladigan tadqiqot metodidan ta'limning yuqori bosqichlari adabiy ta'limi samaradorligini ta'minlash va o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda foydalanish mumkin. Yuqorida sanab o'tilgan metodlardan boshlang'ich sinflar adabiy ta'limida oqilona foydalanish yuqori sinflarda tadqiqot metodidan samarali foydalanishga zamin tayyorlaydi.

Buni quyida “O'qish kitob”laridan o'rin egallagan hikoyalar tahlilida aniq ko'rishimiz mumkin.

Amaldagi 4- sinf “O'qish kitobi”ning 154–156-betlarida X. To'xtaboev qalaminan mansub “Nihollarning nolasi”[5] nomli hikoya o'rin olgan. Shunday hajmdagi hikoya matni yuzasidan ikki dona savol: “1. Nihollar nima uchun nola chekishdi? 2. “Nola chekdi?” iborasini qanday tushunasiz?” didaktik material sifatida taqdim etilgan. Hikoya yaxshi tanlangan. Mazmun-mohiyati bilan bu yoshdagi bolalarga mos asar. 4-sinfda bu hikoyani o'rganishdan maqsad tarbiyalanuvchilar ruhiyatiga achinish, mas'uliyat, burch, o'zгани anglash va ayash hissini shakllantirishdan iborat. Lekin darslikdagi ikki savol bilan bu maqsadga erishish amri mahol.

O'quvchilarni asar matni bilan tanishtirilgandan so'ng uni didaktik tahlilga tortib quyidagi ilk savol va topshiriqlar bilan murojaat qilish yuqoridagi maqsadga muvofiq bo'ladi: 1. “Avvalo, aytinch, qanday daraxtni mazarali deb bilasiz? “Manzarali” so'zini izohlashga urinib ko'ring. Ularning mevali daraxtlardan farqi nimada? 2. Manzarali va mevali daraxtlardan bir nechtasini sanab bering”. Bata'lab mazmuni yuzasidan suhbat davom ettirilib tarbiyalanuvchilarga quyidagi bir qator savol-topshiriqlar bilan murojaat qilinadi: “O'quvchilarning “... biri ketmonini asfalt yo'lda daranglatib sudrab, biri belkurakni yelkasiga teskari qo'yib, yana bittasi bo'sh chelakni childirma qilib chalib...” tarzidagi ketishiga diqqat qiling. Sizningcha, bu yaxshimi yoki

yomonmi? Nimasi, nega yaxshi-yu nimasi nega yomon? 3. Nima deb o'ylaysiz, nima uchun bolalar ketishgach “chinorlar bir-birlariga ma'noli qarab qolishdi?” O'ylab ko'ringchi, bu qarashda, sizningcha, qanday ma'no bo'lishi mumkin? 4. Ikkinchi niholning gapiga diqqat qiling: “Men bo'lsam tanam-u shoxchalarim bilan shabnam so'rdim...” Bu holatni tasavvur qila olasizmi? Taassurotlaringiz bilan o'rtoqlashing. 5. Quyidagi jumlagi diqqat qiling: “Nihollar sabr-u bardoshlari zo'r, ancha-muncha qiyinchilikka parvo qilmaydigan, quyosh taftiga, suvsizlikka o'rgatilgan edi”. Shunday ekan, nihollar nega suvsizlikdan nobud bo'lishdi? Sizningcha, har ikkala holatning bir-biri bilan qanday aloqadorlik joyi bor, o'ylab ko'ring. 6. Nihollarning “Suv!” deb baqirib yuborganiga ishonasizmi? Siz shunday chaqiriqni eshitganmisiz? Bunday ovozni eshitish, ko'rish yoki tuyish mumkinmi? Qaysi biri hayotiy haqiqatga yaqin, Sizningcha? 7. Qaddi-qomati kelishgan novcha nihol nega o'zi uchun qayg'urmay ukalari haqida o'ylab qiynaldi? Nima, uning o'ziga suv kerak emasmi? 8. Hikoya matnida shunday jumla bor: “Axir ular tog' bag'ridagi sersuv, bahavo adirlarda maza qilib o'sishayotgan edi, o'z hollariga qo'yib berishganda, bu yerlarga majburan ko'chirib kelishmaganda, qanday soz bo'lardi-ya!” Siz bu fikrga qanday qaraysiz? Ularni kim majburlagan deb o'ylaysiz? Nega? 9. Hikoyadagi: “...bir tomchi suvga zor bo'lib jon berayotgan nozik niholchalar” haqida o'ylab ko'ring. Ularni odam deb tasavvur qiling. Mazkur holatning iztiroblari haqida suhbatlashing. 10. Asar matnidan olingan quyidagi jumlagi e'tibor qiling: “Ertasiga ertalab niholchalarining ko'plari uyg'onmadi, tungi shabnamga yetolmay namozgar pallasidagi dimlikda birin-ketin nobud bo'lishgan ekan...” nihollarning suvsizlikdan halok bo'lishini qanday tasavvur qilaysiz? Ichingizga bir qarangchi, ko'nglingizda qanday hislar paydo bo'ldi? Bu tuyg'ularning nomini topishga urinib ko'ring. 11. Qaddi-qomati kelishgan niholning quyidagi gaplariga diqqat qiling: “«Yo'q, – deya chayqalib ketdi novcha niholcha, – men o'lmasligim kerak, men yashayman, yashayman!»” uning bu gapi xarakteridagi qanday sifatdan dalolat beradi? Sizningcha, niholning xarakteriga xos xususiyat nima? 12. O'ylab ko'ringchi, nima uchun ko'chadan o'tayotgan odamlar niholning qichqirig'ini eshitmadi? Bu odamlarga xos bo'lgan qanday sifatdan dalolat beradi, bilasizmi? 13. Niholchani holati tasvirlangan quyidagi jumla qayta o'qing: “«Meni bu yerga ekip, ketmonini asfaltida daranglatib sudrab ketgan bolalar kelib qolmasmikan», – deb yana bir bor ko'cha boshiga ko'z tashladi...” endi o'z ruhiyatingizga diqqat qiling. U erda nimalar kechayotganini kuzating. 14. Izlanuvchan-evristik suhbatlarning xarakterli xususiyati shundan iboratki, o'quvchilar o'qituvchi tomonidan oqilona qo'yilgan mantiqli yoki muammoli savollar va o'zlarining imkoniyatlari va mustaqil fikrlashi natijasida yangi bilimlarni o'zlashtiradilar. Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida yuqorida taqdim etilganidek izlanuvchi-evristik suhbat shaklida tashkil qilingan darslarda o'qituvchi izchil ravishda o'quvchilarga mantiqli va muammoli savollar bilan murojaat qilar ekan, bu bilan o'quvchilarni izlanish bosqichiga olib kiradi. Bu metoddan foydalanish jarayonida o'qituvchining mantiqiy savollari bilan o'quvchilarning mantiqli javoblari butun dars davomida, ba'zan esa darsning bir qismida izlanuvchi faoliyatda qorishib ketadi. Bunday qisman izlanuvchan faoliyat asta-sekin o'quvchilarni muammoning mustaqil echimiga o'tib boradilar, o'z ulosalarini chiqaradilar, mustaqil faoliyat olib boradilar, bu jarayonning o'zlariga xos qonuniyatlarni yaratib oladilar, o'z faoliyatlariga ichki qiziqish bilan yondashadilar, aqliy operatsiyalarni amalga oshiradilar. Bu izlanuvchi-evristik suhbatlarni tashkil etishda ta'lim berishning evristik suhbat, tadqiqot elementlari bilan ishlash va o'yin usullaridan foydalaniladi. O'quvchilar esa bilimlarni o'zlashtirishning quyidagi: qo'yilgan masalani mustaqil o'zlashtirish, ma'lum yo'naltiruvchi topshiriqlarni bajarish, mustaqil faoliyatini rejalashtirish, evristik suhbatlarda ishtirok etish, mustaqil mulohaza yuritish singari asosiy usullaridan foydalanadilar.

4-sinf “O'qish kitobi” darsligining “Vatanimiz o'tmishdan” bo'limidan Mirkarim Osimning “Kitobga ixlos”[4] nomli hikoyasi o'rin egallagan. Hikoya 2-qismdan iborat. O'quvchilar asar matni bilan tanishtirilgach, ular diqqatini matn mazmuniga qaratish maqsadida o'quvchilarga bir qator savollar bilan murojaat qilinadi:

Dastavval darslikdagi mavzuga oid didaktik materiallarga diqqatni qaratsak. Ikki qismdan tashkil topgan hikoya matni yuzasidan 1 – qism bo'yicha hech qanday savol berilmagani holda, ikkinchi qismda quyidagi ikkita savol taqdim etilgan: "1. Ibn Sino nima uchun Buxoroni tashlab ketishga majbur bo'ldi? 2. Sitorabonu xayrlashuv chog'ida o'g'liga nimalarni tayinladi? savollari didaktik material sifatida taqdim etilgan. Hikoya bu yoshdagi o'quvchilar uchun to'g'ri tanlangan. 4-sinfda bu hikoyani o'rganishdan maqsad o'quvchilarda qadimiy Buxoro shahri tarixi, shaharning o'tmishda qorabug'raxoniylar tomonidan bosib olinishi, bozorlarning bosqinchilar tomonidan talanishi, ularga qarshi chiqqanlarning qilich bilan chopib tashlanganli, ibn Sinoning uch oyni kitob o'qish bilan o'tkazgani, Registon yaqinidagi hujra o't ketib tibbiyotga oid kitoblarning yonayotganini ko'rgan ibn Sinoning yonayotgan kitoblarni olib chiqqani, oradan ancha vaqt o'tib uning ilm istab, Buxorodan Gurganchga yo'l olganligi haqida ma'lumot hosil qilishdan iborat. Lekin darslikdagi ikkita savol bilan bu maqsadga erishishib bo'lmaydi, albatta.

O'quvchilarni hikoya matni bilan tanishtirilgandan so'ng tahlilga tortib, quyidagi savol va topshiriqlar bilan murojaat qilish yuqoridagi maqsadga muvofiq bo'ladi, bizningcha: 1. Buxoro nima sababdan dushmanlar tomonidan bosib olingan? 2. Shaharni qaysi hukmdor ishg'ol qiladi? 3. Qorabug'roxon shahar aholisiga qanday zulm o'tkazgan? 4. O'z mol-dunyasini saqlab qolmoqchi bo'lgan buxoroliklarga nisbatan bosqinchilar qanday vahshiyliklar qilishgan? Nima uchun ularni qotil deb ataymiz? 5. Bunday achinarli ahvol shu zaylda Buxoroda qancha vaqt davom etgan? 6. Ibn Sino nima sababdan yarim tungacha o'tirib mutolaa qilar va yozar edi? 7. Ibn Sino odati bo'yicha uyqusini qochirish uchun osmonga qarab, qaysi yulduzni kuzatadi? 8. Ibn Sino yulduzni kuzatayotganda tasodifan nimani ko'rib qoldi? 9. Ibn Sino

Registon tomonga nima uchun shoshilib ketadi? 10. "Bu qanday falokat, qanday mudhish falokat!–deya yig'lamoqdan beri bo'lgan inson kimligini ayting. 11. Ibn Sinoga qarab: "Ha, baxtsizlik, ammo bilib qo'yingki, dunyoviy ilm dushmanlari ma'rifat chirog'ini o'chirolmaydilar"- degan fikrni kim aytadi? 12. "...xuddi yaqin bir kishisini ko'mib, qabristondan qaytgan kishidek oshini quyi solib, yarim-yorti kuygan bir necha kitobni qo'ltiqlagan holda uyiga jo'nadi...." Bu tasvir kimga tegishli? 14. Nima sababdan oradan ikki oy o'tgach ibn Sino onasining oldiga xursand holda kelib, undan suyunchi so'raydi? 15. Nima sababdan ibn Sinoning onasi Sitorabonu "Oxiri baxayr bo'lsin, – deb qo'yadi? 16. Nima sababdan Ibn Sino Buxoroni tark etib, o'ziga ma'rifatparvar bir hokim, homiy izlash to'g'risida o'ylay boshladi? 17. Ibn Sinoning oilaviy ahvoli haqida nimalarni bilasiz? 18. Sitorabonu o'g'lini Buxorodan chiqib ketishga undab, nimalar deydi? 19. Onasining gapidan qat'iy qarorga kelgan ibn Sino qat'iy qarorga kelib, onasiga nimalar deydi? 20. Ibn Sino Buxorodan chiqib, qaysi shaharga ketadi? 21. Nima sababdan hikoya "Kitobga ixlos" deb nomlangan?

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, ifodali o'qish jarayonida asarni tahlil qilishda o'quvchining qabul qilish holatini ham hisobga olish zarur. O'quvchi matnni o'qibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan hayajonlansin. Matnni tahlil qilishda o'quvchilarda fikr uyg'onsin, ularda estetik didni tarbiyalasin. Ana shunda o'quvchida ilk ijodkorlik qobiliyati uyg'ona boshlaydi. Kitob o'qishga layoqati oshadi. O'qish darslarining uchdan ikki qismi o'qishni mashq qilishga ajratilishi lozim.

Demak, o'quvchilarni o'qishga o'rgatish, ularning o'qish sur'atini oshirish, ifodali va ongli o'qish elementlarini shakllantirish, tarbiyalash o'qish darslarining muhim vazifalari hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-son Farmoni
2. Harakatar strategiyasini "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola
3. Husanboyeva Q. Adabiy ta'lim jarayonlarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishning ilmiy–metodik asoslari. Ped. fan. Doktori diss.–T., 2006.
4. Matchonov S., Shojalilov A., G'ulomova X., Sariyev Sh., Dolimov Z. O'qish kitobi. 4-sinf uchun darslik. T.; 2020. B.-34-38
5. Matchonov S., Shojalilov A., G'ulomova X., Sariyev Sh., Dolimov Z. O'qish kitobi. 4-sinf uchun darslik. T.; 2020. B.-154-156.

УДК :371.3:374.5:482(045)

Баходир МУРАТОВ,

Университет экономики и педагогики Доцент кафедры Иностранных языков

E-mail: baxodir.muratov@gmail.com

под обзором Атамуродова Ф.Т. Доцент Университета экономики и педагогики, ф.ф.ф.д.

MILLIY GURUHLAR TALABALARINI RUS TILIDA MUTAXASSISLIK BO'YICHA MA'RUZALAR TINGLASHGA O'RGATISH

Аннотация

Maqola o'zbek o'quvchilarini rus tilida leksiya tenglashini o'rgatilishiga bag'ishlanadi. Bunda leksiya yozishda o'zbek o'quvchilari o'rganishida uchraydigan qiyinchiliklarga ahamiyat berilgan va ularni bartaraf etish yo'li ko'rsatilgan. Maqolada leksiya yozishni o'rgatishda qul keladigan topshiriq va mashqlar tizimi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Leksiya, tinglash, anglash, ma'no, til, matn, mutaxassislik, hikoya, so'z boyligi, daraja, ishlatmok, auditoriya, shakllantirmok, mantiq, hodisa, bog'liqlik, qiyinchilik.

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП СЛУШАНИЮ ЛЕКЦИЙ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Статья посвящена проблеме обучения навыкам и умениям слушать лекции по специальности студентов - узбеков на русском языке. В ней указываются проблемы, которые нужно решить, чтобы преодолеть трудности в обучении слушанию лекций по специальности. Показана система заданий и последовательность упражнений по становлению навыков и умений слушать лекции на русском языке по специальности.

Ключевые слова: Лекция, слушать, понимать, смысл, язык, текст, специальность, рассказ, запас слов, уровень, использовать, аудитория, формировать, стихийно, логика, событие, взаимосвязь, трудности.

TEACHING STUDENTS OF NATIONAL GROUPS TO LISTEN TO LECTURES ON THE SPECIALTY IN RUSSIAN

Annotation

The article is devoted to the problem of teaching skills and abilities to listen to lectures on the specialty of Uzbek students in Russian. It indicates the problems that need to be solved in order to overcome the difficulties in learning to listen to lectures in the specialty. The system of tasks and the sequence of exercises for the formation of skills and abilities to listen to lectures in Russian in the specialty are shown.

Key words: Lecture, listen, understand, meaning, language, text, specialty, story, vocabulary, level, use, audience, form, spontaneously, logic, event, relationship, difficulties.

Введение. Обучение аудированию на русском языке в вузе справедливо считается наиболее трудным для национальной аудитории. Но практическая необходимость слушать лекции по специальности, требует системной работы в этом направлении. Дело в том, что учащиеся, не обладая необходимым языковым запасом и навыками его использования в речи, а также в силу необученности речевым умениям, еще не могут пользоваться языком как средством вычленения информации из текстов по специальности. Кроме того, овладение языком в этот период сопряжено с большими трудностями из-за сильного интерферирующего влияния узбекского и русского языков, отсутствия опыта в слушании лекций на русском языке. Вследствие этого учащиеся продвигаются вперед в этом направлении медленно, и им приходится затрачивать много времени и сил на формирование навыков и умений слушания лекций по специальности.

Ни у кого не вызывает сомнения то, что практическая необходимость слушать лекции по специальности на филологических факультетах требует системной работы в этом направлении, потому что учащиеся, не обладая, необходимым лексическим запасом и навыками его использования в речи не могут пользоваться языком как средством вычленения информации из текстов по специальности. Слушание лекций в этот период сопряжено с большими трудностями из-за сильного интерферирующего влияния узбекского и русского языков и отсутствия опыта аудирования на русском языке. Стихийный характер обучения мешает формированию навыков и умений слушать лекции по специальности. С целью интенсифицировать процесс обучения необходимо обеспечить более быстрое

формирование речевых умений, чтобы обучение носило четкую коммуникативную направленность.

Анализ литературы по теме. Поэтому особенно важно на этом этапе всемерно интенсифицировать процесс обучения, обеспечив тем самым скорейшее достижение такого уровня владения языком, который позволил бы пользоваться им как средством овладения знаниями по специальности. Не менее важно, чтобы обучение в вузе носило четкую коммуникативную направленность. В этом случае необходимо обеспечить более быстрое формирование речевых умений, что способствовало бы сохранению интереса к изучаемому языку.

Как известно, специфика обучения в вузе заключается в том, что в этот период закладывается перцептивная и артикуляторная база видов речевой деятельности, формируются слуховые, произносительные и орфографические навыки и речевой слух, устанавливаются буквенно-звуковые связи, а также приобретает минимально необходимый запас языкового материала. В это же время закладывается основа развития всех видов речевой деятельности, что выражается в формировании базовых умений и навыков. В силу нерешенности данного вопроса до конца в методике обучения аудированию, а именно, отсутствия перечня умений и, как следствие, конкретных приемов их формирования, развитие умений носит недостаточно конкретный и целенаправленный характер. В результате, умение слушание лекций в национальной аудитории, формируются стихийно, в процессе выполнения данного вида деятельности. Совершенно очевидно, что подобный путь тормозит образование умений и, соответственно, развитие данного вида речевой деятельности. Мы разработали систему заданий, как средство активизации

обучения в вузе, которые нужны для того, чтобы преодолеть типичные недостатки в овладении аудированием, которые можно наблюдать на продвинутом этапе, как, например, неумение понять логику событий и их взаимосвязь. И, как результат, фрагментарность, отрывочность понимания или неумение выделить главную мысль, приводящие к непониманию замысла автора, его идей, что объясняется недостаточностью соответствующих умений. Нам представляется, когда уровень сформирования этих умений и навыков и их набор окажутся достаточными для выражения собственных и понимания чужих мыслей, естественно, в строго ограниченных пределах, предусмотренных программой для данного этапа, можно говорить о достижении исходного уровня владения речевой деятельностью.

Коммуникативный характер обучения в этот период, когда закладывается перцептивная и артикуляторная база всех видов речевой деятельности, формируются слуховые, произносительные, моторные и орфографические навыки и речевой слух, устанавливаются буквенно-звуковые связи, а также приобретает минимально необходимый запас языкового материала, требует систематизации всех этих навыков и умений.

С целью активизации процесса обучения мы разработали систему заданий, которые нужны для того, чтобы преодолеть типичные недостатки в овладении аудированием, как, например, неумение понять логику событий и их взаимосвязь, фрагментарность, отрывочность понимания или неумение выделить главную мысль, приводящие к непониманию замысла автора, его идей, что объясняется недостаточностью соответствующих умений. Для достижения исходного уровня владения речевой деятельностью достаточного для выражения собственных и понимания чужих мыслей, необходим высокий уровень сформирования этих навыков и умений.

Методология исследования. Предлагается следующая система работы над формированием умений исходного уровня для слушания лекций по специальности:

1. Студентам предлагаются практические задания:

- а) научиться разделить текст на смысловые куски и сосчитать их количество;
- б) уметь перечислить факты текста, поставив вопросы к каждому из них;
- в) расставить пункты плана в соответствии с последовательностью фактов в тексте;
- г) привести план в соответствие с фактами текста (убрать лишние, добавить пропущенные, исправить неверные);
- д) самим составить план, отразив в нем все факты текста. Одновременно определяется тема, выделяются ключевые слова.

2. Научить устанавливать логические связи между элементами текста:

- преподаватель показывает на примере конкретного текста его композицию: начало, основную часть, концовку;
- показывает логику изложения путем постановки вопросов к каждой последующей фразе;
- расставить фразы в логической последовательности (не более 2-7 коротких предложений);
- менять местами фразы в соответствии с логикой изложения, заменить фразу, нарушающую логику изложения.

4. Выделить главную мысль:

- главная мысль отражает замысел автора и отвечает на вопрос, с какой целью автор рассказал о чем-то;
- рассмотреть главную мысль, которая выражена в тексте эксплицитно;
- учащиеся сами должны найти главную мысль в тексте;
- затем выбрать из трех предложенных вариантов главную мысль, соответствующую смыслу прослушанного текста;
- самим сформулировать главную мысль.

При обучении слушанию лекций по специальности большое внимание уделяется системе упражнений для аудирования. Оно состоит из:

- взаимодействия аудирования и говорения как двух форм общего общения;
- взаимодействия подготовительных и речевых упражнений, их дозировки;
- постепенного увеличения трудностей.

Учитывая факторы, влияющие на восприятие речевых сообщений, в подготовительных упражнениях можно выделить две группы:

- упражнения, направленные на снятие трудностей лингвистического характера
- упражнения, направленные на преодоление трудностей психологического характера.

В результате выполнения упражнений 1-й группы формируются следующие умения:

- а) вычленение из речевых сообщений незнакомых явлений, их дифференциация и понимание;
- б) соотнесение звуковых образцов с семантикой;
- в) определение значения слов (с помощью словообразовательной догадки);
- г) определение контекстного значения различных лексических единиц и грамматических конструкций;
- д) распознавание и осмысление синонимических и антонимических явлений и другие.

Вторая группа подготовительных упражнений способствует развитию:

- а) прогностических умений;
- б) объема кратковременной и словесно-логической памяти;
- в) механизма эквивалентных замен;
- г) речевого слуха;
- д) умений свергивать внутреннюю речь.

Анализ и результаты. Речевые упражнения, способствующие выработке умений воспринимать лекции по специальности, обучают:

- а) определять наиболее информативные части лекции;
- б) устранять пробелы в понимании за счет выявления смысловых опор;
- в) соотносить текст лекции с устным пересказом студентов;
- г) членить аудитекст на смысловые куски и определять основную мысль в каждом из них;
- д) письменно фиксировать основную часть лекции.

Задания на выполнение речевых упражнений:

- прослушайте тексты, различные по содержанию, в нормальном темпе в звукозаписи без опоры на наглядность ответьте на вопросы;
- прослушайте начало рассказа и постарайтесь догадаться о том, что произошло дальше;
- прослушайте рассказ и перескажите ту его часть, которая является описанием данной ситуации;
- прослушайте рассказ и ответьте на вопросы;
- прослушайте два рассказа и скажите, что в них общего и разного;
- прослушайте текст и подберите к нему заглавие;
- прослушайте текст и изложите его содержание двумя-четырьмя предложениями;
- прослушайте текст и расположите пункты плана в нужном порядке;
- прослушайте текст и определите его тип (сообщение, описание, повествование, рассуждение);
- прослушайте диалог и кратко передайте его содержание;
- ответьте на вопросы, прослушав фрагмент текста.

Выводы и предложения. Итак, возможность интенсификации обучения слушанию лекций по специальности в формировании базовых умений данного вида речевой деятельности в вузе после создания перцептивной базы аудирования такова: целенаправленное и градуированное развитие умения требует меньше затрат времени и усилий обучающихся, чем стихийное и комплексное, и дает лучшие результаты.

Мы рассмотрели приемы, с помощью которых за период обучения на продвинутом этапе можно сформировать базисные умения слушания лекций по специальности и достичь его исходного уровня.

Для закрепления этих умений и доведения их до автоматизма нужна система упражнений для становления речевых умений и навыков в устных видах речевой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лapidус. Интенсификация процесса обучения иноязычной речи(пути и приемы)-М.:Высшая школа,1970.-128с.
2. Леонтьев А.А. Речевая деятельность//ЛЭС. - М., Наука.,1990. -368с.
3. Методика развития речи на уроках русского языка / Под ред. Т.А.Ладыженской. - М., 1980.-223с.
4. Норман Б.Ю. Грамматика говорящего. М. 1994.212 с.
5. Верещагин Е.М. Костомаров В.Г. Язык и культура лингвострановедение в преподавание в русского языка. 3-е издание. М. 1993.159 с.
6. Сысоев П.В. Язык и культура в поисках нового направления в преподавание культуры страны изучаемого языка. М. 2001.

UDK:102.10.11

Dildora MURATOVA,
Renessans ta'lim universiteti dotsenti v.b
E-mail: muratovadildora959@gmail.com

TerDU dotsenti X.Sharafudinova taqrizi asosida

SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE PHILOSOPHY OF CONSCIOUSNESS AND UNCONSCIOUSNESS

Annotation

In this article, we tried to reveal the levels of human consciousness and unconsciousness under the scientific theory of various psychologists. The sociality of a person leads to the emergence of consciousness or unconsciousness of self-awareness in his spiritual world. A person understands himself, not only other people but also by understanding the framework of material and spiritual activities carried out by them. In the process of self-awareness, a person's ability to separate himself from the world around him and his relationship to it was revealed.

Key words: Man, consciousness, unconsciousness, literature, personality, psyche, world, national consciousness, denial, behavior, society, social development, idealistic, "I" concept.

СОЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФИЛОСОФИИ СОЗНАНИЯ И БЕССОЗНАНИЯ

Аннотация

В этой статье мы попытались раскрыть уровни человеческого сознания и бессознательного в соответствии с научной теорией различных психологов. Социальность человека приводит к возникновению сознательного или бессознательного самосознания в его духовном мире. Человек понимает себя не только других людей, но и через понимание рамок осуществляемой ими материальной и духовной деятельности. В процессе самосознания раскрывалась способность человека отделять себя от окружающего мира и свое отношение к нему

Ключевые слова: Человек, сознание, бессознательное, литература, личность, психика, мир, национальное сознание, отрицание, поведение, общество, общественное развитие, идеалистическая, концепция «Я».

ONG VA ONGSIZLIK FALSAFASINING IJTIMOYIY AHAMIYATI

Аннотация

Ushbu maqolamizda insonning ong va ongsizlik darajalarini turli psixolog olimlarning ilmiy nazariyasi ostida ochib berishga harakat qildik. Insonning ijtimoiyiligi uning ruxiy olamida o'z - o'zini anglashni onglilik yoki ongsizlikning vujudga kelishiga olib keladi. Inson o'zini o'zi, nafakat boshqa kishilar, balki ular tomonidan amalga oshirilayotgan moddiy va ma'naviy faoliyat kadrini tushunish orqali ham anglay boradi. O'z - o'zini anglash jarayonida inson o'zini o'rab turgan dunyodan ajrala olishi va unga nisbatan o'zining munosabatlari ochib berildi.

Kalit so'zlar: Inson, ong, ongsizlik, adabiyot, shaxs, psixik, dunyo, milliy ong, inkor, xatti – harakatlari, jamiyat, ijtimoiy taraqqiyot, idealistik, "Men" tushunchasi.

Kirish. Inson azal - azaldan o'zigagina xos bo'lgan ongning nima ekanligi to'g'risida o'ylab, bahslashib keladi. Bu bahslarning bir jihati, ong tabiat mahsulimi yoki inson ongi ilohiy yaratilganmi? degan masaladan iborat. Ikkinchi jihati esa, inson dunyoni doimo bir xil anglaganmi? Ma'lumki ijtimoiy ongning xilma - xil shakllari mavjud. Kishilik jamiyatining ilk bosqichida, ijtimoiy taraqqiётning juda soddaligi tufayli, inson ongning shakllari, aniqrog'i o'ziga xos ko'rinishlari ham juda sodda bo'lgan. Inson ongning o'ziga xosligi ko'p hollarda shakllarda namoён bo'lmagan. Shunga ko'ra insoniyat taraqqiyotining navbatdagi bosqichlari davrida, inson bilan bir qatorda, uning ongi ham o'sdi. U o'z shakllariga ega bo'ldi. Jumladan, milliy ong ham o'sha zamonga xos ko'rinishga ega bo'ldi.

Suqrot «o'zingni bilsang, olamni bilasan»[1], – degan tushunchalari psixologiya va falsafa fanlaridan hali – hanuz katta ahamiyat kasb etib kelmoqda. Faylasuflar orasida birinchilardan bo'lib Suqrot insonni o'rab turgan dunyoni anglash bilan parallel raviisha o'z-o'zini anglash, o'zining ruhiy dunyosini anglash jarayonisiz kemtik bo'lib qolishini payqab yetgan edi. Falsafa alohida bilim sohasi, dunyo va inson to'g'risidagi qarash tusini ola boshlashi bilan ongning notinch xarakteri to'g'risidagi, aqlning o'z - o'ziga nisbatan tanqidiy munosabati borligi haqidagi fikrlar ham paydo bo'la boshladi. Masalan, Platon ong faoliyati passiv idrok emas, balki o'z - o'zi bilan muloqot xarakteridagi shaxsiy ichki ishdir; ong fikr yuritar ekan, gaplashish, o'z - o'zidan so'rash, javob berish, ma'qullash va inkor qilishdan boshqa narsa qilmaydi, deya ta'kidlagan edi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adabiyotlarimizning ko'p qismi xorij adabiyotlaridan tashkil topgan bo'lib, asosan maqolamiz mavzusi asosida yig'ilgan. Bundan tashqari o'zimizning shaxsiy maqolalarimizdan ham iqtiboslar keltirib o'tilgan. Xususan Z.Freydning "Psixologiya besoznatelstva"

nomli asari maqola mavzumizga mos holda uni ochib berishda foydalanilgan. Xuddi shunga mos adabiyotlarimizdan YE.P. Ilin "Psixologiya individualnix razlichiy" asarlarida inson hayotining oliy maqsadi va inson ongning Supermind darajalari ko'rsatib o'tilgan. Bundan tashqari K.G.Yungning aynan maqolamiz asosi bo'lgan Analiticheskaya psixologiya: Proshloye i nastoyasheye asarlari o'rin olgan. Bularda inson ongning ustirish va ongsizlik darajasini ilmiy bilimlarimiz orqali tahlil etish yo'llari haqida o'zimizning shaxsiy fikrlarimizni kiritib o'tdek.

Tadqiqot metodologiyasi. O'z-o'zini anglashning shakllanishi insoniyat tarixida ham, insonning individual rivojlanishida ham sotsial omilsiz, muloqotsiz, o'zini o'zgalardan farqlashsiz va ayni paytda, o'zini o'zgalar, ularning hayotiy mavqelari bilan qiyoslamasdan, o'zini boshqa kishilar na jamiyat nuqtai nazaridan baholamasdan turib mumkin emas.[2] Shunday qilib, insonning ijtimoiyiligi uning ruxiy olamida o'z - o'zini anglashni onglilik yoki ongsizlikning vujudga kelishiga olib keladi. Inson o'zini o'zi, nafakat boshqa kishilar, balki ular tomonidan amalga oshirilayotgan moddiy va ma'naviy faoliyat kadrini tushunish orqali ham anglay boradi. O'z - o'zini anglash jarayonida inson o'zini o'rab turgan dunyodan ajrala oladi va unga nisbatan o'zining munosabatini aniqlash uchun harakat qiladi. Agar ong insonga o'zning amaliy faoliyatini nazorat qilishga imkon bersa, o'z - o'zini anglash esa ong faoliyatini ham nazorat ostiga oladi, ya'ni ongning o'zini ham o'zgartiradi. O'z-o'zini anglash jarayonida inson shaxs bo'lib shakllanadi, o'zini shaxs sifatida, amaliy va ma'naviy faoliyatning obyektii sifatida anglay boshlashi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, ongning tabiatini anglash masalasi – eng qadimiy falsafiy masalalardan biri, deyish mumkin. Garchand ong va uning turli xususiyatlari insonga xos hodisa sifatida psixologiya, adabiyot, sotsiologiya kabi fanlarning

tadqiqot mavzui doirasiga kirgan bo'lsa-da, ongning mohiyati, uning turli ko'rinishlari o'rtasidagi munosabat kabi masalalarni o'rganish bilan aynan falsafa shug'ullanadi. Ongning mohiyati masalasi eng qadimiy muammolardan biri ekan, uni anglash jarayonida turli xil javoblar bo'lganligi tabiiy. Bu savolga eng qadimiy javob diniy va mifologik qarashlar doirasida berilgan[3].

Xorijiy psixologiyada shaxsning ongsizlik holati, xato xatti-harakatlari va unda mavjud bo'lgan psixologik himoya mexanizmlarining ilk ko'rinishlari talqin qilingan; siqib chiqarish himoya mexanizmi sifatida ongsizlikning bir ko'rinishi hisoblanadi. Mazkur ongsizlik esa ikki xil ko'rinishda bo'lib ular latent ongsizlik va siqib chiqarilgan ongsizlikni tashkil etadi; shaxslarning psixik hayoti o'zining turli - xil tarkibiy qismlaridan bo'lgan. Bular Id, Ego, va Superego modellaridan iborat va ular shaxsning xulq - atvorlari tarkibini hosil qiladi. Himoya mexanizmlarining izohli tasnifi o'rni ularni turlarga ajratish; psixologik himoya mexanizmlarida noqulayliklar, bezovtalik holatlari, ichki nizolarni yo'q qilishga yoki kamaytirishga qaratilgan tartibga soluvchi mexanizmlar tizimi; himoya mexanizmlari shaxs "Men"ni turg'un bo'lishga o'z hissasini qo'shadi, ammo ichki nizolarni bartaraf etish imkoniyatlarini cheklaydi; himoya mexanizmlari tahlikali vaziyatlarda insonning javob reaksiyasi sifatida talqin qilinadi. Ongsizlik psixologiyasi bilan bog'liq bo'lgan ilk nazariyalar mashhur psixolog Z.Freydga borib taqaladi. Olim ong osti faoliyati bilan bog'liq bo'lgan nazariyalarning ilk ko'rinishlari 1915 - 1917 yillarda chop etilgan "Psixanalizga kirish" asarida mutaxassislariga bayon qilingan. Z.Freyd psixanalizni asabiy bemorlarni davolovchi fan ekanligini ta'kidlab o'tadi [4] Ushbu davolanish jarayonida bemor bilan shifokor o'rtasida so'z almashinishidan boshqa hech narsa bo'lmaydi. Bemor o'tmishini va hozirgi taassurotlarini gapiradi, barcha his-tuyg'ularini oshkor etadi. Shifokor esa aksincha, bemorning fikrlarini tinglashga harakat qiladi, unga nimanidir eslatadi, diqqatini ma'lum bir yo'nalishda ushlab turishga yordam beradi.

Inson ruhiyatida ong bilan birga ongsizlik ham mavjud. Jahon falsafiy an'anasi va psixologiyasida ong va ongsizlik olimlar tomonidan tan olinmoqda. Biroq, yaqin o'tmishda, ya'ni o'tgan asrning 20 - 50 - yillarida sobiq ittifoqda ongsizlik tushunchasi qoralangan va idealistik tushuncha hisoblangan edi. 60 - yillardan boshlab ongsizlik tushunchasi qayta tiklanib, uning fenomeni faol o'rganila boshlandi [5]

Ayni paytda, shaxs ongining diqqat markazida bo'ladigan barcha narsalar xotira yordamida onga kiritishi mumkin emas, ularni ongsizlikka kiritish ham no'rindir. Masalan, o'tmishda ko'plab axborot olganmiz, lekin u ongimiz amal qilishning har bir daqiqasida barga bevosita ta'sir ko'rsatmaydi. Uni amalda ong fokusiga yuborish mumkin, ammo ular ham muayyan holda xatti-harakatlarimizga ta'sir etadi. Ongsizlik sohasiga insonning biologik mavjudot sifatidan xoli bo'lgan instinktlari kiradi. Instinktlar insonda ongosti istak-mayllari, tuyg'ulari, xohish impulsalarini paydo qiladi, keyin ular ong sohasiga aylanadi.

Shu ma'noda, ongsizlik inson xatti-harakatlarini boshqarishi ham, onga muayyan tarzda ta'sir ko'rsatishi ham mumkin. Adabiyotdagi ikkita fakti keltiramiz. Ba'zi xorijiy mamlakatlar kinoteatrlarida badiiy film namoyishi payti biron-bir tovarni reklama qiluvchi maxsus kadrlar ko'rsatilgan. Bu kadrlar inson ko'zi ilgamas muddat ichida (ya'ni 0,5 s. dan kamroq) ko'rsatilgan va film tomoshasiga ham xalaqit bermagan. Tomoshabin bu kadrlarni ko'rmagan, lekin ular ongosti tomonidan qayd qilinib, seansdan so'ng shu odamlar xatti-harakatiga ta'sir kursatgan. Ana shu tarzda reklama qilingan tovarlarga nisbatan ehtiyoj odatdagidan 2-3 baravar ortgan [6].

Tahlil va natijalar. Ongsizlik to'g'risidagi tasavvurlar asosida, 3. Freyd o'z dunyoqarashini, shuningdek, inson psixikasi, ong (men) va ongsizlik (u) o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik to'g'risidagi ta'limotini yaratdi.

3. Freyd fikricha, inson ruhiyati, uch sohaga egadir: «U», «Men», «Oliy men». «U» ongsiz intilishlarning chuqur qatlamidir, bunda rohatlanish tamoyili yetakchilik qiladi. «Men» onglilik sohasi bo'lib, ongsizlik bilan tashqi dunyoni bog'lab turadi va reallik tamoyili amal qiladi. «Oliy men» ichki shaxsiy vijdon, o'ziga xos axloqiy ta'qiq, aytilish mumkinki, inson ongi ichidagi sotsiallikdir.

«Men» dunyo va «U» o'rtasida vositachi bo'lishga, «U»ni dunyoga muvofiq qilishga hamda dunyoni «U» xoxish-istagi bilan muvofiqlashtirishga intiladi. «Men» tashqi dunyoga «U» ta'sirida yordam berishga va bu dunyo an'analarini amalga oshirishga harakat qiladi. «Men» «U»da hukmronlik qiladigan qoniqish tamoyilini reallik tamoyili bilan almashtirishga intiladi. «Men»ning funksional ahamiyati shundaki, unga normal sharoitlarda harakatga undash ustidan hukmronlik qilish xuquqi berilgan. «U»ga nisbatan «Men» chavandozga o'xshab ot kuchini jilovlab borishi kerak, ya'ni uni chavandozdek qayoqqa xoxlasa, o'sha tomonga boshlaydi. Xuddi shunga o'xshash tarzda "Men" "U"ning odatdagi xoxishini, go'yoki uning o'zi istagandek harakatga aylantiradi. Z.Freyd «U»ning «Men»ga nisbatan mohiyatini bo'rtirib yuborgan. Bunday bo'rttirish ongsizlik va onglilik o'rtasidagi munosabatning gnoseologik aspektidan ko'ra psixologik aspektiga, inson xatti-harakatlarining sabablari masalasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Lekin bu holat Z.Freyd dunyoqarashi ongsizlikdan boshlanishini bo'rttirishga tomon yo'naltirilgan an'ananing ichki mohiyatini belgilaydi. Olimning asosiy qarashlariga qarama-qarshi bo'lgan fikr «barcha ruhiy jarayonlar asosan ongsizlikdir», degan fikrdir [7].

Ongni ongsizlikkacha soddalashtirish ruhiyat va fiziologik munosabat muammosida Z.Freyd fikrlarining gnoseologik noizchilligini anglatadi. Bundan tashqari, garchi olim ong masalasining sotsial jihati to'g'risida fikr yuritgan bo'lsa ham, lekin sotsial faktoring inson ongi va ruhiyati shakllanishi hamda taraqqiyotidagi ahamiyatini ochib bermadi. Bu ruhiylikning ijtimoiylashuvi muammosining aniq shakllarini endigina aniqlashga kirishgan hozirgi zamon psixologiyasi uchun ham murakkab masaladir.

Freyd «Men»ni shunday ta'riflaydi: «Men... biz biron bir shaxsning ruhiy jaraenlari tuzilmasini tasavvur qilamiz va uni «Men»ni belgilaymiz. Ana shu «Men» ongi bilan bog'liqdir, u tashqi olamga qarab harakatga intilish hissini nazorat qiladi». «Bu jonning shunday markaziki, har bir xususiy harakatlarni boshqaradi, kechasi tushga aylanadi va uni ham nazorat qiladi. Ana shu «Men»ga ondan sikib chiqarish ham bog'liq». Z.Freydning kuzatishlaricha, bemorlarning ong ostidagi «Men»ni ongidagi «Men»ga qarshilik ko'rsatadi. Kasallar ana shu obyektga e'ki hodisaga yaqinlashishni istamaydilar, chunki ularning «Men»ni siqib chiqarilgan edi. Lekin bemorlar ana shu xohlamaqlik sababini ochib berolmas edilar. Bemorlar qarshilikning o'zini anglamas edilar. Freyd bundan shunday xulosaga keladiki, «Men»ning tuzilmasida ongsizlik xususiyatlari mavjuddir. Demak Freydning fikricha, ondan siqib chiqarilgan hamma narsa ongsizlikdir, lekin ongsizlik siqib chiqarilgan hodisalar bilan aynan bir narsa emas[9; 16]. Jumladan, ongsizlikning quyi sohalari bir muncha mazmunliroqdir. Freyd shunday masalani o'rtaga tashlaydi, ya'ni qanday qilib ongsizlikni onglilik darajasiga ko'tarish mumkin? Olim fikricha, onglilik bu hodisalarning yuzaki qismidir[10; 112]. Bizning butun tashqi, ichki taassurotlarimiz, hissiyatlarimiz ongimiz tomonidan anglanadi. Ular ichki ruxiy holatlar bilan bog'liqdir. Qachonki ular ong bilan bog'lansa, taassurot hissiyati anglanadi. Agar ular ong bilan bog'lanmasdan, e'pib qo'yilsa, unda ongsizlikka aylanadi. Ong oldi sohasi taassurot va hissiyatlarga ta'sir etmaydi. Ular e'ki ongli bo'ladi, e'ki ongsiz bo'ladi. Hissiy qabul qilinganda, so'z shakliga kirgandan so'ng onglilik anglanadi. Demak onglilikning asosiy qismi bu tafakkurlash mexanizmidir, ya'ni u so'z orqali namo'ён bo'ladi. Freyd ta'kidicha, «Men» onglilikning yadrosidir, u ong oldi sohasi bilan chambarchas bog'langan. Freyd onglilik va ongsizlikni aniqlash uchun ikki tushunchani kiritadi, ular «Men» tushunchasi va unga bog'lanadigan ong oldi tushunchasidir.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, ong mazmuni shakllanish jarayonida bilishga oid ajratib ko'rsatilgan barcha manbalar bilan o'zaro bog'liqdir. Inson ruhiyati kelib chiqishi, uning shakllanishi, takomili va rivojlanishida ongsizlik birinchi, onglilik esa ikkinchi bosqich bo'lib maydonga chiqadi. Lekin ongning paydo bo'lishi bilan ongsizlik unga qorishib ketmaydi, u ong bilan faol aloqa qila boshlashi natijasida inson ruhiyatining tarkibiy qismiga, muayyan darajasiga aylanadi. Insondagi va hayvondagi ongsizlik umumiylikka ega bo'lishi bilan birga muhim farqlarga ham ega. Odamda ongsizlik insoniyatlashadi va ijtimoiylashadi, u o'z tabiatiga ko'ra biosotsial hodisaga aylanadi.

ADABIYOTLAR

1. Валиев, Л. А. (2022). АУРОБИНДО ГҲОШНИНГ ФАЛСАФИЙ АНТРОПОЛОГИЯСИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 23), 319 - 326.
2. Эрнийёзов, У., Раматов, Ж., Тухтабоев, Э., Валиев, Л., Жуманиёзова, Н., & Хасанов, М. (2022). Шри Ауробиндо қарашларида инсон ва унинг маънавий юксалиш зарурати. *World scientific research journal*, 9(1), 197-202.
3. Valiyev, L. (2020). Moral virtues and the role of Nations in the Education of a developed Generation in "Bahoriston". *Science and Education*, 1(Special Issue 1), 27-36.
4. Валиев, Л. А. (2021). Ауробиндо Гхошнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида инсон ақли. *Academic research in educational sciences*, 2(2), 808-815.
5. Валиев, Л. А. (2022). Гхош таълим концепциясининг шахс маънавиятидаги ўрни. *Academic research in educational sciences*, 3(TSTU Conference 1), 241-244.
6. С.Раматов, Ж. С., Хасанов, М., & Валиев, Л. А. Ауробиндо Гхош ҳаёти ва илмий фалсафий мероси. Л.А.Валиев. Гхош таълим концепциясининг шахс маънавиятидаги ўрни. ТДТУ. 2022. Б.522-526

Aziza MURODOVA,
Jizzax politehnika instituti tayanch doktranti
E-mail: azizamurodova664@gmail.com

O'zMU Jizzax filiali "Pedagogika va psixologiya" fakulteti dekani, p.f.n. N.Alimov taqrizi asosida

DEVELOPMENT PROSPECTS OF VIRTUAL REALITY TECHNOLOGIES

Annotation

The article is devoted to the history of the development of virtual reality technology, its capabilities, the components of immersion, the devices used to perceive the virtual environment as elements of the real world, and its advantages in the educational process.

Keywords: e-learning tools, e-learning resources, e-learning environment, student, professional competence, virtual audience.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Аннотация

Статья посвящена истории развития технологии виртуальной реальности, ее возможностям, компонентам погружения, устройствам, используемым для восприятия виртуальной среды как элементов реального мира, и ее преимуществам в учебном процессе.

Ключевые слова: виртуальность, виртуальная реальность, vr-шлемы, vr-очки, иммерсивность, имитация.

VIRTUAL REALITY TECHNOLOGIES DEVELOPMENT PROSPECTS

Аннотация

Mazkur maqolada virtual reality texnologiyasining rivojlanish tarixi, imkoniyatlari, immersivlikning tarkibiy vositalari, virtual muhitni haqiqiy dunyo elementlari singari idrok etishda foydalaniladigan qurilmalar va ta'lim jarayonidagi afzalliklari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: virtuallik, virtual reality, vr-shlemlar, vr-ko'zoynak, immersivlik, imitatsiya.

Kirish. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida "virtual reality", "kengaytirilgan reality", "buyumlar internet", "blokcheyn", "neyrotarmoqlar" kabi yangi tushunchalar kundalik hayotga tobora ko'proq qo'shilmoqda. Bir necha yil oldin virtual reality tushunchasi faqat ko'ngilochar texnologiyalar sifatida qabul qilinardi. Endi virtual reality texnologiyalar butunlay boshqa bosqichgako'tarilmoqda.

"Virtual reality" atamasi 1980-yillarning o'rtalarida tarqalgan bo'lib, ma'lumotlar vizualizatsiyasi va biometrik texnologiyalar sohasidagi olim, amerikalik tadqiqotchi Jaron Lanier tomonidan ishlatilgan va ommalashgan.

Talabalar an'anaviy usuldagi har qanday ta'limga qaraganda ancha boy va murakkabroq bo'lgan yangi aloqa vositalari tomonidan yaratilgan "o'ziga xos" bilim maydonida yashaydilar. Axborotlashuv ustuvorliklarining paydo bo'lishi bilan virtual ta'lim asta-sekin o'z-o'zini tarbiyalashga qaytishi mumkin. Multimedia ta'lim mahsulotlarini joriy etish nafaqat ta'lim muassasalari tomonidan amalga oshiriladi, shuning uchun o'quv jarayoni bevosita ijtimoiy muassasadan tashqarida, balki "kompyuter bilan" yakka tartibda amalga oshirilishi mumkin.

Virtual ta'lim masofaviy ta'lim bilan chambarchas bog'liq, lekin u bilan cheklanib qolmaydi. U o'qituvchilar, talabalar va o'rganilayotgan ob'ektlarning odatiy yuzma-yuz muloqotida paydo bo'lishi mumkin (va sodir bo'ladi). Masofaviy ta'lim texnologiyalari talabalar, o'qituvchilar, mutaxassislar va bir-biridan uzoqda joylashgan axborot majmualarining o'zaro foydalanish imkoniyatini oshirish orqali kunduzgi ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi.

Virtual ta'limning, shuningdek, umuman insonni tarbiyalashning asosiy maqsadi - insonning real dunyoda o'z taqdirini, shu jumladan virtual tarkibiy qismini aniqlash va unga erishishdir.

Avvalo, ushbu kontseptsiyani tushunish va talqin qilishni chalkashtirib yuboradigan "virtual ta'lim" atamasining ikki tomonlama tushunilishini ta'kidlash kerak. Virtual ta'lim deganda nafaqat masofaviy telekommunikatsiya ta'limi, balki "ta'lim sub'ektlari va ob'ektlarining o'zaro ta'siri jarayoni va natijasi, ularni yaratish bilan birga, o'ziga xosligi ushbu ob'ektlar va sub'ektlar tomonidan aniq belgilanadi". Tasavvur qilish

mumkin, birinchi tushuncha virtual muhit tomonidan olib boriladigan "virtual ta'lim" ning tor ma'nosini o'z ichiga oladi.

"Virtual ta'lim"ning ikkinchi tushunchasi keng ma'noda virtual maydon, o'zaro ta'sir sub'ektlarining o'zaro ta'sirini belgilovchi virtual ta'lim maydoni, tashuvchisi turli xil elektron va og'zaki, bosma aloqalar bo'lgan virtual ta'lim maydoni sifatida ta'riflanadi. Agar biz ta'limni ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayoni deb hisoblasak, u virtual jarayon bo'ladi: "Agar bir yoki bir nechta o'zaro ta'sir qiluvchi ob'ektlar (talaba, o'qituvchi) faoliyatning o'zaro ta'siri sub'ektlari sifatida harakat qilsalar, u holda bu o'zaro ta'sir ularning virtual manbai bo'ladi. Bir xil sub'ektlarning ushbu o'zaro ta'sirdan oldingi holatidan farq qiladigan holat".

Ya'ni, ta'lim jarayonini amalga oshirish virtual muhitni qayta qurishdir. Ammo, haqiqiy jamiyatdagi ta'lim haqiqiy institutning barqaror maqomiga ega bo'lganligi sababli, bizning vazifalarimiz faqat zamonaviy tadqiqotlarda ta'limni virtualizatsiya qilish deb ataladigan mavjud jarayonni virtualizatsiya qilish tavsifini o'z ichiga oladi.

Asosiy qism. Virtual reality (virtual reality, VR) - bu sezgi (ko'rish, eshitish va sezish) orqali sun'iy dunyoni anglash axborot muhiti bo'lib, uni foydalanuvchining ongiga yetkazish imkonini beradigan dasturiy va texnik vositalarning to'plamidir. Ya'ni, atrof-muhitning odatiy usuldagi tasavvurini - turli texnik vositalar yordamida hosil qilinadigan axborotlar bilan almashtirish usulidir.

Inson miyasida neyronlar virtual elementlarga haqiqiy dunyo elementlari singari javob beradi. Shuning uchun, inson virtual muhitni idrok etadi va virtual olam ichida sodir bo'layotgan voqealarga haqiqatda sodir bo'layotgan voqealar singari munosabatda bo'ladi [1].

Virtual realityda olamni uning idrokiga murakkab ta'sir orqali vujudga keladigan virtual shlemlar yoki foydalanuvchiga ko'rinadigan joyni dinamik ravishda yangilaydigan periferik qurilmalar biriktirilgan kompyuter tizimi yordamida yaratiladi [2].

Virtual reality texnologiyasining o'zi XX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan. Biroq, ba'zi ekspertlar Virtual reality texnologiyasining ba'zi tushunchalari olimlar va faylasuflar tomonidan bundan ancha vaqt oldin tasvirlangan deb hisoblashadi.

Izlanishlar natijasiga ko'ra shuni aytish mumkin, Virtual reality texnologiyalarini yaratish yo'lidagi birinchi qadam

haqiqiy dunyo sharoitlarini sun'iy ravishda qayta tiklaydigan va shu bilan birga inson idrokiga murakkab ta'sir ko'rsatadigan qurilmani yaratish deb hisoblash mumkin. 1929-yilda "Link Trainer" parvoz simulyatori patentlangan bo'lib, simulyatoridagi vizual tasvirlar sifatida harakatlanuvchi rasmlar ishlatilgan. Bunda harakatlanish, burilish, tushish va yo'nalishni o'zgartiruvchi navigatsiya orqali virtual parvoz amalga oshirilgan hamda yaxshi harakat hissi uyg'ongan.

Foydalanuvchiga aniq hissiyotlarni taqdim etish hamda uni sun'iy ravishda yaratilgan his-tuyg'ular dunyosiga singdirish qobiliyati faqatgina inson idrokiga murakkab ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu ta'sirlar 1950-yillarda kino sanoatini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan [3].

An'anaviy kino ekranlarini tomosha qilish uchun insonga ko'rish maydonining atigi 5% kerak. Umuman olganda, odamning idrok etishi 70% (yana 20% - eshitish, 5% - hid, 4% - tegib ko'rish va 1% - tambilish) vizual komponentga bog'liq.

To'liq vizual effektini his etish uchun 100% ko'rish maydonidan foydalanishi va tasvirning aniqligini saqlash zarur. Shunga ko'ra, to'liq immersivlikni yaratish uchun idrokning boshqa tarkibiy qismlariga nisbatan bir xil ta'sirga erishish kerak.

1957-yilda Morton Xeylig dunyodagi birinchi "Sensorama" virtual simulyatorini yaratadi. Bu simulyator tashqi ko'rinishdagi gumbazli slot mashinasiga o'xshash va bitta foydalanuvchi uchun 4D film ko'rinishida Bruklin ko'chalarida foydalanuvchi virtual mototsiklda sayr qilishi mumkin edi. Rasman qurilma 1962-yilda patentlangan.

1967-yilda Ivan Sutherland "The Sword of Damocles" deb nomlangan birinchi virtual borliq shlemni yaratadi. Bu shlem kompyuterda hosil bo'lgan tasvirlarni translyatsiya qilib uzatgan. Olim keyinchalik ultratovushli sensorlar bilan harakatlarni kuzatib boradigan yengilroq ikkinchi modelni yaratgan. Ixtirochi Virtual reallik moslamalari "matematik mo'jizalar oynasi" ekanligini ta'kidlaydi [4].

1980-yillarda virtual reallik texnologiyalari NASAning bir qator loyihalarida, masalan, virtual reallik shlemni yaratish uchun ishlatilgan. VPL Research kompaniyasi EyePhone virtual reallik ko'zoynaklarini va bosh, tana harakatlarini tahlil qilish hamda ular yordamida boshqariladigan kompyuter simulyatsiyasi doirasida efirga uzatish imkoniyatiga ega bo'lgan sensorli kostyum DataSuitni yaratadi.

1990-yil virtual reallik texnologiyalari o'yin sohasida qo'llanila boshlanadi. 1993-yilda Sega kompaniyasi virtual reallik texnologiyasidan foydalangan holda o'yin platformasi Genesis konsolini ishlab chiqdi. Afsuski, grafik va texnik tarkibiy qismlarining nomukammalligi foydalanuvchilarning ko'ngil aynish va bosh aylanishi olib keladi. Shuning uchun Genesis konsoli unchalik ommalashmadi. Ularning yuqori narxi virtual reallik texnologiyalaridan vaqtincha voz kechishga olib keldi.

Virtual ta'lim sohasi - tashqi dunyoga keng tarqalib, hissiy, intellektual va intellektual qobiliyatini ishlatadigan o'quvchining faoliyati orqali o'zining tashqi sohalarni kashf eta oladigan makondir.

Virtual o'quv muhiti: o'quv jarayonining barcha ishtirokchilari tomonidan ta'lim maqsadlarida tashkil etilgan va foydalaniladigan mahalliy, korporativ va global kompyuter tarmoqlarining axborot mazmuni va kommunikativ imkoniyatlarini o'z ichiga oladi;

o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarini samarali muloqot qilish uchun yaratilgan va ishlab chiqilgan ta'lim olishning an'anaviy usullaridan farqli o'laroq, ta'lim kommunikatsiyaning tabiati, bilvosita, ham uzoq, ham an'anaviy tarzda "ko'zdan-ko'zga" olib boriladi.

Virtual ta'lim muhiti vazifalari:

ma'lumot va trening (turli xil ta'lim ma'lumotlarining shakllarida taqdim etilgan); aloqa (o'quv jarayoni ishtirokchilari bilan muloqotda bo'ladi);

nazorat va ma'muriy (bilim, ko'nikma va boshqaruv darajasini nazorat qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar ko'rilmogda).

Virtual ta'lim muhitida informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchisining o'rni quyidagilardan iborat: informatika va axborot texnologiyalari fani o'quv jarayonining tashkilotchisi, bilim oluvchisi va o'quvchilarning ijodiy

faoliyatini baholaydi, innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda virtual o'qitish muhitida o'qitish ishlarini olib boradi [4].

Virtual ta'lim muhitining afzalliklari. O'quvchi moslashuvchanligi quyidagicha ko'rsatib o'tilgan:

barchasi trenajor Internet texnologiyalari orqali amalga oshirilganligi uchun qulay joyga joylashadi. O'quvchilar ta'lim muassasalariga joylashtirilishidan masofa samarali o'quv jarayoni uchun to'stinlik qilmaydi;

o'zlar uchun qulay vaqtda qatnashadi. har bir inson o'z biologik "soatiga" ega va ularga qarab sinflar vaqtini tanlashi va o'zgartirishi mumkin:

o'z didaktikasini qurish orqali o'tilgan nazariy va amaliy mashg'ulot jarayonlarini qayta ko'rib chiqadi, avvalgi darslardagi saqlangan materiallarga murojaat qila oladi va o'qituvchi bilan virtual makon orqali bog'lana oladi;

➤ muayyan bo'limlarga konsratsiyalash, har bir bo'limni, modulni va zarur bo'lgan vaqtni blokirovkalash. shunday qilib, uni tezroq qilish orqali vaqtni tejash mumkin;

➤ o'quv mashg'ulotlarini amalga oshirish uchun talaba va ta'lim tizimining xarajatlari ta'lim sohasi, vaqt va texnik resurslardan samarali foydalanish maqsadida kamayadi[5].

O'qituvchining yangi roli. Yangi xususiyatlar:

➤ o'quv-uslubiy majmuani tayyorlash, virtual o'quv muhiti atrofidagi materiallarni joylashtirish;

➤ o'quv jarayoni virtual o'quv muhitida qanday amalga oshirilishini, o'qituvchilar dars materiallari bilan qanday tanishishi, topshiriqlarni qanday topshirishlari, forumlarda ishtirok etishlari, muloqot qilishlari va boshqalar bilan tanishishlari uchun tanishtiruvchi tashkiliy darsni o'tkazish;

➤ kelajakdagi professional faoliyat muhitida o'rganish - o'quv muhitida ta'lim olish; Kurs materiallari samaradorligini kuzatish;

➤ o'quvchilarning mustaqil ishi bo'yicha topshiriqlarni bajarilishini nazorat qilish; kollektiv muhokamalarda ishtirok etish, forumlar va suhbatlar, veb-seminarlar, veb-kestlar;

➤ munozaralarni, yuzaga kelgan savollarga javoblarni umumlashtirish;

➤ o'qituvchilar bilan forum, lahzali xabar almashish tizimi, Skype va boshqalar orqali muloqot qilish[6].

Virtual o'quv muhitining innovatsion salohiyatidan amaliy foydalanish: o'quv jarayonlarini zarur o'quv materiallari bilan ta'minlash; o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlar; trening tizimidagi boshqaruv axborotlarini almashish; aloqa uchun xalqaro axborot tarmoqlaridan foydalanish, professional pedagogik yordamni amalga oshirish, axborotni o'zlashtirishni nazorat qilish; virtual ta'lim muhiti, birinchi navbatda, mehnat muhiti va innovatsion ta'lim faoliyatiga aylanadi: "Doingle learning!" - "Doing o'rganing!" (Dewey printsipi, XIX asr); amaliyoti davomida o'z tajribangizni qurish; O'qituvchini malakasini oshirish, nou-xauga ega bo'lish va o'z faoliyatining natijalarini tezda baholash va zamonaviy asbob-uskunalar va texnologiyalarni qo'llash orqali o'qitishning afzalliklarini o'rganish imkoniga ega bo'lganligi sababli o'qituvchini muvaffaqiyatli vaziyatga qo'yish [7]

Interaktivlik. O'qituvchilar, murabbiylar, ma'murlar bilan muntazam aloqada bo'lish jarayonida yangi ta'lim shakliga moslashish va kasbdagi virtual ta'lim muhiti innovatsion salohiyatidan foydalanish jarayonlarini tushunish; Talaba va umuman tizim o'rtasida axborot almashinuviga tayanish; Ko'p tomonlama o'zaro ta'sirni amalga oshirish[8].

Hozirgi kunda virtual reallik shlemlari (HMD-display, head-mounted display) chap va o'ng ko'zlar uchun tasvirlarni namoyish etadigan bir yoki bir nechta display, tasvir geometriyasini sozlash uchun obyektiv tizimi hamda

qurilmaning fazoda yo'nalishini kuzatadigan nazorat tizimini o'z ichiga oladi. Tashqi ko'rinishi ko'zoynakka o'xshagani uchun ular *VR headsets* (VR-garnitura) yoki *virtual reallik ko'zoynaklari* deb nomlanadi.

Virtual reallik ko'zoynaklar uch guruhga:

1. Tasvirga ishlov berish va chiqarishni ta'minlaydigan ko'zoynaklar (Android, iPhone, Windows Phone). Bunda mobil qurilmalardan foydalaniladi. Mobil qurilmalar yordamida uch o'lchovli tasvirlarni mustaqil ravishda qayta ishlashga qodir bo'lgan yuqori samarali bo'lib, yuqori piksellar soniga ega. Deyarli har bir mobil qurilmaning virtual reallikdagi o'rnini aniqlashga imkon beradigan sensorlar bilan jihozlangan bo'ladi[9].

2. Tashqi qurilmalar (PC, Xbox, PlayStation va boshqalar) tomonidan tasvirga ishlov beriladigan ko'zoynaklar. Tashqi qurilma axborotlarni operativ almashinish va pozitsiyali sensorlar bilan jihozlangan bo'ladi.

3. Avtonom ko'zoynaklar (Lenovo Mirage Solo, Oculus, Samsung Gear VR va boshqalar).

Virtual reallikni qo'llashdagi yangidan-yangi imkoniyatlarni aniqlash va ularni izchillik bilan amaliyotga tatbiq etib borish taraqqiyotning zamonaviy bosqichidagi muhim omillaridan biri hisoblanadi. O'z navbatida, virtual reallik texnologiyalarining jadal taraqqiyot etib borishi - ularni ta'lim jarayonlarida keng qo'llanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratmoqda.

Virtual reallik texnologiyalarini o'quv jarayonidagi afzalliklarini aytib o'tadigan bo'lsak, bular [10]:

Xarajatlarni tejash. O'quv jarayonida uskunalar, laboratoriya xonalari, kerakli xomashyolar va boshqa qurilmalar yetishmasligi sababli ko'pgina tajribalarni amalga oshirish mumkin emas. Virtual reallik texnologiyalaridan foydalanib, o'quvchilar uydan chiqmasdan turli xil tajribalar o'tkazishlari, haqiqiy tajriba kabi kerakli natijalar olishi mumkin. Bu orqali ta'limga ajratiladigan mablag'larni sezilarli ravishda kamaytirishga erishish mumkin.

Xavflarning oldini olish. Real tajribalar yoki turli vazifalar ko'pincha har xil xavflar bilan bog'liq bo'lganligi sababli amalga oshirilmay qolinadi. Virtual reallik muhitida o'quvchilar turli xil xavf-xatarlar bilan bog'liq bo'lgan tajribalarni ishonchli bajarishlari mumkin. Masalan, parvoz simulyatori o'quvchilar xato qilganda samolyot halokati natijasida yuzaga keladigan jiddiy baxtsiz hodisalarning oldini olishga yordam beradi[11].

Makon va vaqt chegarasizligi. Virtual reallik texnologiyasi butun koinot bo'ylab sayohatlar tashkil etishi, atom zarralarini kuzatish, yillar yoki hatto asrlar osha virtual turlarni amalga oshirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, virtual haqiqat ongimizda sun'iy axborot bilan taqdim etilishi mumkin bo'lgan hayoliy muhitni yaratadi va uning haqiqatligiga ongimizni ishontiradi. Bir so'z bilan aytganda, yaqin kelajakda Virtual reallik taraqqiyoti ulkan bo'lishi kutilayotgan sohalardan biri, desak, adashmaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Hamidov J.A., Murodova A.Y. (2023) Technology for development of professional and technical component of future engineers through virtual educational technology Atamuratov R.K. The educational advantages of virtual reality technologies. The Computing Science and Technology International Journal, 4 May 2023, 87-90 pp.
2. Hamidov J.A., Ximmatuliyev D.O., Qodirov I.D., Ravshanov J.F., Xikmatullayeva D. "Jahon ta'lim tizimi" fanidan elektron darslik. Davlat patent idorasi guvohnomasi. – T., 2022 №DGU 18218.
3. Hamidov J.A., To'raqulov O.X. Ilg'or pedagogik texnologiyalardan dars jarayonida. Uslubiy tavsiyanoma. – Jizzax, 2009. – 149 b.
4. Murodova A.Y. (2023) Technology of development of professional and technical component of future engineers by means of virtual education technology. Science and innovations, 2023/2, 306-311 pp.
5. Murodova A.Y. (2023) Virtualization in the training of engineers as a factor of increasing scientific efficiency. Academic Research Journal 2023. 184-189 betlar.
6. Hamidov J.A., Murodova A.Y. (2023) Virtual ta'lim texnologiyalari asosida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning nazariy asoslari. Science and innovations, 2023/2, 182-189 pp.
7. Murodova A.Y. (2023) Virtual ta'lim texnologiyalari asosida bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatiga tayyorlashning tashkiliy-tuzilmaviy modelini yaratish. "Zamonaviy ta'limni raqamlashtirish: muammo va yechimlar" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. O'zDJTU. 188-191 betlar.
8. Murodova A. B. BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI KASBIY LAYOQATLARIN SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK O'ZIGA XOSLIKLARI //Scientific progress. – 2021. – T. 1. – №. 5. – C. 259-263.
9. Hamidov J., Muradova A. TECHNOLOGY FOR DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL AND TECHNICAL COMPONENTS OF FUTURE ENGINEERS THROUGH VIRTUAL EDUCATIONAL TECHNOLOGY.
10. Muradova A. TECHNOLOGY OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL AND TECHNICAL COMPONENT OF FUTURE ENGINEERS BY MEANS OF VIRTUAL EDUCATION TECHNOLOGY //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. B2. – C. 306-311.
11. Abdurasulovich H.J., Qizi M. A. Y. VIRTUAL TA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA BO'LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY KOMPITENTLIGINI RIVOJLANTRISHNING NAZARIY ASOSLARI //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. Special Issue 10. – C. 182-189.

Adiba MUSAYEVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: adibamusaeva5@gmail.com

Guliston davlat universiteti dotsent v.b, PhD Z.Norqo'ziyeva taqrizi asosida

ASPECTS OF DEVELOPMENT OF REFLECTIVE COMPETENCES OF STUDENTS

Annotation

This article aims to confirm successful reflexive competence in professional activities, guide future professionals to search for their professional development, how important it is to know a foreign language to improve their professional skills, and how self-organization is a person's It is dedicated to the connection with the competence of organizing one's activity, to independently defining the goals and tasks of the activity.

Key words: reflexive competence, self-awareness, foreign language, independent education, cognitive process.

АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ РЕФЛЕКЦИОННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Данная статья призвана подтвердить успешную рефлексивную компетентность в профессиональной деятельности, направить будущих специалистов к поиску своего профессионального развития, насколько важно знание иностранного языка для совершенствования своих профессиональных навыков, а также насколько важна самоорганизация человека. связь с компетентностью организации своей деятельности, с самостоятельным определением целей и задач деятельности.

Ключевые слова: рефлексивная компетентность, самосознание, иностранный язык, самостоятельное обучение, познавательный процесс.

TALABALARNING REFLEKSIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH JIHATLARI

Аннотация

Ushbu maqola kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatli refleksiv kompetensiyani tasdiqlashga, bo'lajak mutaxassislarni o'z kasbiy rivojlanish yo'lini izlashga yo'naltirishga, chet tilini yaxshi bilish ularning kasbiy mahoratini oshirish uchun qanchalik muhim ekanligiga va o'zini-o'zi tashkil etish insonning o'z faoliyatini tashkil qilish kompetensiyasi bilan bog'liqligiga, faoliyatning maqsad va vazifalarini mustaqil ravishda belgilashga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: refleksiv kompetensiya, o'zini-o'zi anglash, chet tili, mustaqil ta'lim, kognitiv jarayon.

Kirish. Respublikamizda so'ngi yillarda bo'lajak chet tili o'qituvchilarning tanlangan ta'limning ijtimoiy ahamiyatini anglashga tayyorligini rivojlantirish vazifalari, kasb-hunar va o'zini-o'zi tashkil etish, mustaqil kasbiy ta'lim qobiliyati, pedagogik faoliyatga motivatsion munosabatni rivojlantirish, shaxsiy va kasbiy o'sishi bo'lajak chet tili o'qituvchilarga chet tililarini o'rgatishning pedagogik imkoniyatlarini rivojlantirishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda. "Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish, ta'lim sifatini oshirish bo'yicha ta'lim tizimini zamon talablariga moslashtirish"[1] ustuvor vazifa etib belgilangan. Bunday sharoitda oliy ta'lim oldiga – o'z kasbining shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini anglaydigan, uning natijalari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan o'zini-o'zi anglaydigan, o'z kasbining shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini anglaydigan o'qituvchi tayyorlash kabi dolzarb vazifa qo'yadi. Uni kasbiy va pedagogik faoliyatning faol subyekt bo'lishi, kasbiy ta'limni rivojlantirishning belgilangan strategiyasi pedagogik ta'lim bakalavriyatini tayyorlash zarurligini ochib beradi. Tabiiyki, bu holat bo'lajak chet tili o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashda yangicha yondashuvlarni izlash va samarali texnologiyalarni ishlab chiqishni taqozo etdi.

Ushbu maqolada refleksiv kompetensiyalar metodikasini rivojlantirish chet til o'qitish jarayonida o'rganildi. Hozirgi zamonaviy ta'limda nafaqat biror soha mutaxassisi sifatida, balki chet tillarni va axborot texnologiyalarini ham yaxshi biladigan, dunyoqarashi va bilimi keng inson sifatida shakllanmogi kerak. "Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish choratadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5117-son qarori [2] asosida ta'lim sohasida chet tillarni bilish darajasini amalga oshirilgan tub islohotlar jismonan sog'lom, ma'nan yetuk, har tomonlama barkamol zamonaviy shaxsni tarbiyalashga qaratilgan va yoshlarni ta'lim sohasida amalga

oshirayotgan islohotlarining faol ishtirokchisiga aylantirishdan iborat.

Biz shaxsning o'zini-o'zi anglashini hisobga olgan holda, kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatli refleksiv kompetensiyani tasdiqlashi haqida ketmoqda, u yoki bu universitetda o'qish yillarida uning refleksiv kompetensiya qanchalik rivojlanganligi bilan bog'liq. Buning uchun bo'lajak mutaxassislarni o'z kasbiy rivojlanish yo'lini izlashga yo'naltirish kerak; chet tilini yaxshi bilish ularning kasbiy mahoratini oshirish uchun qanchalik muhim ekanligiga ishonirish, bu ko'pincha ularning shaxsiy takomillashuviga bog'liq. Shuning uchun ham, xususan, tillarni o'rganish bilan bog'liq bo'lgan ta'limga shaxsiy yondashuvning ustuvorligini ta'kidlash kabi tendentsiyani kuzatish mumkin. Va bu yerda chet tilini o'rganish samarali bo'lishining shartlaridan biri bu o'zini-o'zi ta'limga refleksli tayyorlikni rivojlantirishga yo'naltirilganlikdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Haqiqat shundan iboratki, aniq bir professional sharoitda ro'y berayotgan o'zgarishlar jarayoni shunchalik jadal bo'ladiki, oliygohlarda olingan bilimlar ko'pincha o'z ahamiyatini yo'qotadi yoki shaxsning keying kasbiy faoliyati uchun yetarli bo'lmaydi. Shu tariqa doimiy ravishda V.I. Andreev ta'kidlashicha, refleksiv kompetensiya muhimligi muammosi har qanday mutaxassis uchun quyidagi xususiyatlar rivojlanganda paydo bo'ladi: yangi bilimlarni egallash qobiliyati; ushbu bilimlarni tizimlashtirishni tahlil qilish qobiliyati; o'z bilimining asl darajasini yetarli darajada o'zini-o'zi baholash; o'z ta'lim traektoriyasini rejalashtirish qobiliyati, shuningdek, unga kerakli, tuzatishlarni o'z vaqtda kiritish uchun uning natijalarining yutuqlari haqida fikr yuritish[3].

Shuni aytib o'tish joizki, hozirda chet tililarini o'rgatish usuli ta'lim qanday o'zgarib borayotgani va integratsiya jarayonlari bilan bog'liq, bu yaxlit o'zini-o'zi rivojlantirish jarayonining mavjudligini asoslash imkonini beradi, bu aslida, faqat shaxsning o'zi tomonidan bajariladi va natija uning

rivojlanishida namoyon bo'ladi. Shu munosabat bilan N.M. Axmedova, reflektiv kompetensiyani quyidagi jihatlarini ajratib

1-rasm. Reflektiv kompetensiya jihatları

E.V. Bagdai, reflektiv kompetensiya shaxsning mustaqil bilish faoliyati bo'lib, u quyidagi tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladi: shaxsning avtonomligi asosida o'zini-o'zi rivojlantirish, uning asosi uning bilish qobiliyatining mavjudligi va o'zini-o'zi anglashning mavjudligi; amalga oshirilgan tadbirlarning ehtiyojlarini qondirish; muammoni shakllantirish, ijodiy izlanish hamda yangi narsalarni kashf qilish, jarayonida kognitiv zaruriyatlarni bilish asosida ishlab chiqarish faoliyati; o'zini-o'zi rivojlantirish jarayoni bilan bog'liq maqsadlarga erishish uchun maxsus tashkil etilgan havaskor bilish faoliyati[4]. Shunga ko'ra, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, shaxsning avtonomligi va uning reflektiv kompetensiyaga o'zaro bog'liqligi muammosi muhim ahamiyatga ega. Bu mustaqil faoliyat shaxsning ichki erkinligining muhim shartidir, chunki u kognitiv ehtiyojlar tarkibida, masalan, tillarni o'rganishda yuzaga keladi.

Shunga asoslanib, E.V. Bagdai, shaxs avtonomiyasining zarur komponentlarini ajratib ko'rsatish mumkin, ular uning maqsadli erkin faoliyatida ko'riladi deb ta'kidlaydi. Ushbu tarkibiy qismlar quyidagicha belgilanadi: a) buni amalga oshirish imkoniyatini bilish; b) shaxs tomonida o'z faoliyatining tashqi zaruratini ichki ishonch va shaxsiy manfaatlar bilan umumlashtirish; v) irodaning namoyon bo'lishi; d) tanlangan faoliyat turida o'zini-o'zi amalga oshirish hamda o'zini-o'zi anglash istagi; (masalan, chet tilini o'zlashtirish). Demak, shaxs avtonomiyasining o'zini-o'zi rivojlantirishning asosiy sharti – bu shaxsning, o'zini-o'zi rivojlantirish asosida, ushbu avtonomiyani tushunish qobiliyatidir [4].

Biroq, reflektiv kompetensiya faoliyatida, qoida shuki, maqsadni belgilashning ikkinchi versiyasi samarali bo'ladi, chunki o'zini-o'zi rivojlantirish har doim o'zini-o'zi tashkil etuvchi va o'zini-o'zi boshqaradigan kognitiv jarayondir. Shunday ekan, o'zini-o'zi tashkil etish insonning o'z faoliyatini tashkil qilish kompetensiyasi bilan bog'liq bo'lib, faoliyatning maqsad va vazifalarini mustaqil ravishda belgilash, ularga erishish metodlarini tanlash, o'z xatti-harakatlarini vaqtida aniqlash, o'zini-o'zi nazorat qilish va o'zini-o'zi tuzatishdan iboratdir[5].

Bundan kelib chiqqan holda, reflektiv kompetensiyani rivojlantirishni ichki mexanizmi (uning tarkibiy qismlari o'zini-

ko'rsatish mumkinligini ta'kidlaydi[7](1-rasm):

o'zi rivojlantirish) bilan bog'lash mumkin, bu ongni qayta qurishning, muhim jihati bo'lib, uning mazmun mohiyati nafaqat yangi bilimlarni olish, qadriyat, maqsad, faoliyat dasturini amalga oshirish, balki bu yangi bilim va ko'nikmalarining yo'qligi bilan ham bog'liqdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Shuni ta'kidlash joizki, reflektiv kompetensiya turli kasbiy qobiliyatlarga nisbatan hal qiluvchi rol o'ynaydi. Universitetda o'quv jarayonini shunday tashkil qilish kerakki, birinchi kursdan boshlab bo'lajak chet tili o'qituvchilarning fikrlashi o'z-o'zidan emas, balki maqsadli shakllantirilsin. Va bu yerda reflektiv kompetensiyaning ikki darajasini ajratish muhimdir: kognitiv faoliyati haqida mulohaza yuritish va chet tilidagi muloqotni tashkil qilish qobiliyati haqida fikr yuritish. Masalan, mulohaza yuritish jarayonida bo'lajak chet tili o'qituvchiga quyidagi savollar berilishi mumkin: "Faoliyatingiz jarayonida nimaga erishmoqchi edingiz?" "Haqiqatan ham nimaga erishdingiz?" "Rejalaringiz, kutganlaringiz va real natijalaringiz tasodif va muvofiqligi nimada?" "Muvofiqlik sabablarini nimada ko'rasiz?". Bu savollarning barchasi fikrlash natijalari bo'lajak chet tili o'qituvchining kognitiv faoliyatning keying bosqichlarini rejalashtirish uchun asos bo'lishi uchun muhimdir.

Bunday faoliyatni ijodiy yondashuv bilan chet tilini o'rganishga bo'lgan doimiy xohish deb atash mumkin. Bundan tashqari, reflektiv kompetensiya odatda o'zini-o'zi rivojlantirishning markaziy bo'g'inidir. Shuning uchun, bu faoliyat reflektiv faoliyat sifatida izohlanadi, uning komponentlari: o'zini-o'zi reflektiv anglash (genesis), keyin o'zini-o'zi bilish (faoliyat) keladi va bu o'zini-o'zi rivojlantirish (natija) bilan tugaydi.

Shaxsning faolligi hamda erkinligini rag'batlantiradigan, ichki motivlarning tegishli tizimini rivojlantirishga vositachilik qiladigan, reflektiv kompetensiyani faollashtirish va yo'naltirish jarayoniga barqaror qo'shilishni ta'minlaydigan o'zini-o'zi anglashning reflektiv jarayonidir. Yuqoridagilardan kelib chiqib, reflektiv kompetensiyani ikkita asosiy xususiyatiga e'tibor qaratish kerak: (1-jadval)

1-jadval

Reflektiv kompetensiyaning ikkita asosiy jihatları

№	Reflektiv kompetensiya jihatları	Tasnifi
1.	Shaxsiy xususiyat	O'zini-o'zi rivojlantirishning mazmuni, strukturasi va jarayonini reflektiv faoliyat darajasida ko'rib chiqishga olib keladi.
2.	Maqsadlilik va tizimlilik	Shaxs o'zini-o'zi rivojlantirish jarayonini muhimligini tushunib yetgan taqdirdagina mumkin bo'ladi.

Bundan tashqari, chet tili darslarida reflektiv usullarning quyidagi xususiyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

1. Emotsional holat va kayfiyatni aks ettirish. U darsning boshida ham, oxirida ham amalga oshiriladi. Bu sizga auditoriya bilan hissiy aloqa o'rnatishga, talabalarni ishga tayyorlashga yoki faol miya faoliyatidan so'ng stressdan xalos bo'lishga imkon beradi.

2. O'quv materialining mazmuni haqida fikr yuritish. Darsning turli bosqichlarida foydalanish mumkin. Ushbu turdagi refleksiya o'tilgan materialni tushunish darajasini aniqlashga qaratilgan.

3. Faoliyatning aks etishi. Loyiha faoliyatida ishtirok etgandan so'ng, uy vazifasi yoki mustaqil topshiriqlarni tekshirish paytida bajarilgan ishni tushunish uchun foydalaniladi.

Chet tili darslarida refleksiya turlari boshqa darslardagi refleksiya turlari bilan juda umumiydir, lekin o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular asosan o'quvchilarning tilni bilish darajasiga bog'liq bo'lib, ular to'g'ri tarzda reflektiv ish olib borishga sezilarli darajada xalaqit berishi mumkin.

Bundan tashqari, reflektiv kompetensiya turini tanlashda darsning maqsadi, o'quv materiali darajasi, o'qitish usullari va shakllari, o'quvchilarning yoshi va psixologik xususiyatlarini hisobga olish kerak, shuningdek, bolalar mulohaza yuritishga qodir va tayyor.

Tahlil va natijalar. Shunday qilib, reflektiv kompetensiya xususiyatlari haqida gapirganda, o'qituvchining reflektiv va lingvistik muhitni yaratishi muhimdir. Reflektor ko'nikmalarini rivojlantirishning bir necha usullari mavjud,

jumladan, o'qituvchining shaxsiy aks ettirish namunasi, darslarda tizimli aks ettirish, o'quvchilarga hissiy holatni, o'quv materialining mazmunini va o'z faoliyatini aks ettirish uchun shablonlarni ko'rsatish.

Shunday qilib, psixologik nuqtai nazaridan, refleksiv kompetensiya shaxsning samarali faoliyati va masalani qo'yish, ijodiy izlanish va yangi bilimlarni kashf qilish nuqtai nazaridan, ushbu erkin jarayonning mantiqini tushunishi mumkin.

Bundan tashqari, refleksiv kompetensiya chet tilini o'rganish bilan bog'liq bo'lgan o'z maqsadlariga ko'ra, shaxslar tomonidan ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladi, deb faraz qilinadi; bu jarayon davomida ular mustaqil ravishda tili materialini tanlaydi; uni o'rganish, strategiyasi va taktikasini aniqlaydi; kognitiv vazifalar, ularning murakkabligi o'zgaruvchan xususiyatga ega bo'lishi mumkin; bu bilan bog'liq qarama-qarshiliklarni mustaqil ravishda bartaraf etadi; maktab o'quv predmeti sifatida chet tili haqida o'z qarashlarini shakllantiradi; o'zining dunyoqarashini va unga bog'liq bo'lgan o'zini-o'zi o'zgartirishni refleksiya asosida tuzadi[6].

Mustaqil ta'limning ma'nosini anglash va bu boradagi muhim muvaffaqiyatlar bo'lajak chet tili o'qituvchi o'rganish yo'lini maksimal darajada qoniqish bilan o'rganishi bilanoq boshlanadi. Shuningdek, fikr mulohaza yuritish orqali rivojlangan harakatlar va orttirilgan tajriba muxokama va o'zini o'zi tanqid

ostiga oladi, ya'ni, bo'lajak chet tili o'qituvchilar o'zlarining bilish aktivligi haqida fikr yuritadilar va qaysi tili bilimlarini allaqachon o'zlashtirganliklari va ularning tili kompetensiyalarini rivojlantirishning qaysi bosqichida ekanligini baholaydilar. Bu muayyan ta'lim vazifalariga ham, qoida sifatida bir vaqtning o'zida rivojlanmaydigan ta'lim harakatlariga ham bog'liq bo'lishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Shu munosabat bilan biz kognitiv faoliyatda o'zini-o'zi rivojlantirish kontekstida refleksiv kompetensiyaning rolini ta'kidlaydigan quyidagi fikrlarini qayd etamiz: Refleksiya – faoliyatning o'zini rivojlantirishning asosiy mexanizmlaridan biri; kognitiv faoliyat shartlarini o'zgartirganda, o'zini-o'zi nazorat qilish va olingan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonini boshqarishda refleksiya zarur. Shunday qilib, bo'lajak chet tili o'qituvchilarning refleksiv faoliyati ularning o'zlarining kognitiv faoliyati muommolarini ko'rish qobiliyati rivojlantirish; uni ichki resurslari hisobiga o'zgartirish; o'z tanlovini amalga oshirish; qarorlari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish kabilardir.

Demak, kognitiv faoliyatda refleksiv kompetensiyani rivojlantirish kelajakda mutaxassis bo'lishning asosiy vazifasiga aylanadi. Psixologik va pedagogik adabiyotlarda chet tililari o'rganishda o'zini-o'zi rivojlantirishning bir qismi sifatida shaxsning refleksiv faoliyati haqida fikrlar to'plangan.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son farmoni / <https://lex.uz/docs/5841063>
2. 2021 yil 19 maydagi PQ-5117-son "O'zbekiston Respublikasida chet tililarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora- tadbirlari to'g'risida".
3. Андреев, В.И. Педагогика : учебный курс для творческого саморазвития/ В.И. Андреев. - Казань : Центр инновационных технологий, 1996. - 567 с.
4. Багдай, Е.В. Формирование рефлексивной позиции студента в процессе изучения гуманитарных дисциплин : дисс. ... канд. пед. наук / Е.В. Багдай. - Киров, 2007. - 163 с.
5. Xolmurodova D.X. Oliy ta'lim muassasasi talabalarining til qobiliyatlari
6. rivojlanish jarayonining shaxsiy yondashuv nuqtayi nazaridan tahlili. Toshkent Davlat pedagogika universiteti Ilmiy axborotlari Ilmiy-nazariy jurnali, 2021/ 5-son, ISSN 2181-9580/ 96-104 b.
7. Богин, В.Г. Обучение рефлексии как способ формирования творческой личности/ В.Г. Богин // Современная дидактика: теория-практика / под науч. ред. И.Я. Лернера, И.К. Журавлева. - М. : Изд-во ИТП и МИО РАО, 1993.
8. Axmedova N.M. The pedagogical conditions of effective training of future
9. foreign language teachers for using game technologies in professional activity. O'zMU xabarлари ilmiy-uslubiy jurnal. №4 T.: 2018, b. 110-115.

Dadaxon NASRIDDINOV,
O'zbekiston Respublikasi FVV Akademiyasi dotsenti, PhD
E-mail: dadaxon20172019@mail.ru

CHDPU dotsenti, PhD M. Dustmuratov taqrizi asosida

ROBOTICS DEVELOPMENT MODEL BASED ON PHYSICS

Annotation

This article presents a model for the development of robotics based on physics. The development of creative abilities of cadets and students through the introduction of elements of robotics into the field of education is emphasized.

Key words: objects of application of robotics, elements of robotics, educational technologies, studying physics, robotics in educational physics experience, educational modules on robotics, educational projects on robotics, robotics, robotic laboratory devices, robotic experiments, robotic training, objects of robotics.

МОДЕЛЬ РАЗРАБОТКИ РОБОТОТЕХНИКИ НА ОСНОВЕ ФИЗИКИ

Аннотация

В данной статье представлена модель развития робототехники, основанная на физике. Подчеркнуто развитие творческих способностей курсантов и обучающихся путем внедрения элементов робототехники в сферу образования.

Ключевые слова: объекты применения робототехники, элементы робототехники, образовательные технологии, обучение физике, робототехника в учебно-физическом опыте, учебные модули по робототехнике, учебные проекты по робототехнике, робототехника, робототехнические лабораторные устройства, робототехнические эксперименты, робототехническое обучение, объекты робототехники.

FIZIKA FANI ASOSIDA ROBOTOTEXNIKANI RIVOJLANTIRISH MODEL

Аннотация

Ushbu maqolada fizika fani asosida robototexnikani rivojlantirish modeli keltirib o'tilgan. Ta'lim sohasiga robototexnika elementlarini joriy etish orqali kursant va tinglovchilarning ijodkorlik faoliyati rivojlanishi ta'kidlab o'tilgan.

Kalit so'zlar: robototexnikaning qo'llanish ob'yektlari, robototexnika elementlari, ta'lim texnologiyasi, fizika fanini o'rganish, robototexnika o'quv-fizik tajribada, robototexnika bo'yicha o'quv modullari, robototexnika bo'yicha o'quv loyihalari, robototexnika, robotlashgan laboratoriya qurilmalari, robototexnik tajribalar, robototexnika mashg'ulotlari, robototexnik obyektlar.

Kirish. Fizika fanining mavzularini o'rganayotganda robototexnika asoslari bilan tanishish kursantlarga robototexnikaning elementar bazasidan turli robototexnik konstruksiyalarini loyihalashda ongli va unumli foydalanishga hamda ularning yanada ilg'or modellarini yaratishga, shu jumladan, ushbu fanlarda o'z dizayn elementlaridan foydalanishga imkon beradi.

Biz fizika fani asosida robototexnikani o'rganishning to'rtta darajasini aniqladik. Fizika fani asosida robototexnikani o'rganishning to'rtta darajasi robototexnik tizimni tashkil qiladi va uning barcha funktsionalligini ta'minlaydi. Ushbu tizim ishlashining ilmiy asoslari fizika mashg'ulotlarida o'rganish predmeti hisoblanadi.

Robototexnik tizimlarni loyihalash asoslarini o'rganish kursantlarga har xil turdagi robototexnik ishlanmalar yaratish bilan bog'liq muammolarni yanada muvaffaqiyatli hal qilish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 mart kuni imzolangan PQ-5032-sonli "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida "fizika sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning ishlab chiqarish bilan uzviy bog'liqligini ta'minlash, iqtisodiyot tarmoqlaridagi muammolar yechimiga qaratilgan ilmiy ishlar ko'lamini kengaytirish" hususida so'z yuritilgan bo'lib, bundan kelib chiqadiki O'zbekiston Respublikasi FVV Akademiyasi fizika fani mazmunini, yong'in xavfsizligi hamda texnosfera xavfsizligi bo'yicha mutaxassislar tayyorlashdagi zamonaviy talablardan kelib chiqib, tahlil qilib chiqish va uni sifat jihatdan yaxshilash dolzarb masala ekanligi shubhasizdir[1].

Shu bilan bir qatorda Fizika mashg'ulotlarida robototexnikaning texnik qo'llanilishini tahlil qilish orqali fizik hodisalar va tegishli harakat qonunlariga asoslangan robotlarning turlarini o'rganish mumkin. Bunday imkoniyat o'qituvchiga deyarli barcha ta'lim mavzularida beriladi.

Robototexnikaning qo'llanish ob'yektlari quyidagilar bo'lishi mumkin:

1) jamiyat hayotining turli sohalarida qo'llaniladigan texnik ob'yektlar;

2) o'quv eksperimentning robotlashtirilgan qurilmalari.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ob'yektlarni o'rganish turli yo'llar bilan tashkil etilishi mumkin.

Birinchi usul (demo). Bu metoddan foydalanishda kursantlarga birinchi navbatda robot tuzilishi tushuntiriladi va uning fizik asoslari ochib beriladi. Keyinchalik robotning ishlaydigan modeli namoyish etiladi. Masalan, suv osti tadqiqotlari uchun mo'ljallangan robotlarni o'rganish mumkin. Shu bilan bir qatorda tajriba uchun robot qurilmalarini ko'rsatish mumkin. Masalan, prujina mayatnigining tebranish qonuniyatlarini, rezonans hodisasini, ishqalanish qonunlarini va boshqalarni o'rganish. Robot eksperimentini o'tkazishda o'qituvchi ushbu eksperimental ob'yektlar element bazasi ishlashining fizik asoslarini tushuntirib beradi.

Ikkinchi yo'l. Bu metod asosida tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda o'qituvchi kursantlarga mustaqil ishlash uchun topshiriq beradi. Kursantlar dizayn g'oyasini taklif qilishlari va ma'lum bir funktsiyaga ega bo'lgan aniq robot modelini yig'ishlari kerak. Masalan, u yadroviy reaktorning modeli bo'lishi mumkin. Ushbu model reaktor dizaynining ba'zi elementlarini, shuningdek, uning quvvat blokidagi issiqlik uzatish jarayonlarini namoyish qilishi kerak.

Oliy harbiy ta'lim muassasalarida fizika fanini o'rganishda politexnik bilimlarni o'zlashtirish orqali kursantlar alohida texnik ob'ektlar bilan ishlashning boshlang'ich ko'nikmalariga ega bo'lishi, fizika faniga oid bo'lgan ilmiy izlanishlarda uskuna va orroratli texnika ob'ektlari bilan ishlash ko'nikmalarini egallashi lozim. Kursantlar ma'lum bir murakkablikka ega bo'lgan texnik vazifalarni yechish bilim va ko'nikmalarni egallashi, ma'lum bir yo'nalishdagi politexnik loyihalarda ishtirok etishi lozim.

Kursantlarning politexnik tayyorgarligi ularda texnik bilim va malakalarning shakllanishiga bog'liq. Bunday tayyorgarlik kursantlarda texnik innovatsiyalar bilan tanishish, ularni chuqur o'rganib chiqish orqali shakllanadi.

Zamonaviy texnomuhit shakllanishining muhim yo'nalishlaridan biri bu robototexnikadir. Robotsozlik ishlab chiqarishning mustaqil yo'nalishi sifatida vujudga keldi va doimiy rivojlanmoqda. Hozirgi kunda dunyo tajribasida robototexnika tamomilda yangi bosqichga o'tdi. Natijada, robotlashgan tizimlar universal va samarali, nafaqat ishlab chiqarish, balki maishiy ehtiyojlarda foydalanishga imkon beruvchi omillar yuzaga keldi.

Robototexnik tizimlar zamonaviy texnomuhitning ajralmas bo'lagiga aylanib bormoqda. Jamiyatning robototexnik tizimlarga bo'lgan yuqori qiziqishi robototexnika rivojini aniqlab beradi.

Tahlil va natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hozirgi kunda robototexnik tizimlar ishlashining fizikaviy asoslarini o'rganish oliy harbiy ta'lim muassasalari oldidagi asosiy vazifalardan biridir.

Robototexnika elementlarini o'rganish uchun fizika fani o'quv dasturiga quyidagi masalalar kiritilishilozim:

1. Robototexnika tarixi va uning rivojlanish istiqbollari, robototexnik tizimlarning zamonaviy texnomuhitdagi o'rni va ahamiyati bo'yicha ma'lumotlar;

2. Robototexnikaning falsafasi va uslubiyati asoslari, robotning texnik ob'yekt sifatida o'ziga xos belgilari, robotlarning turlari, robototexnika qonunlari;

3. Robotning kibernetik modeli, robototexnik tizimlarni loyihalashga asosiy yondoshuvlar, robototexnikalarni yasash uchun maxsus to'plamlar va maxsus dasturiy ta'minotlar asosida robotlarni komp'yuter va tabiiy modellashtirish;

4. Robotlarni yasash va dasturlash sohasidagi zamonaviy yechimlar va texnologiyalar.

Izlanishlar davomida robot kibernetik modelining har bir tizimi ishini bajaruvchi asosiy qurilmalar ishlash prinsiplari va tuzilishi tahlil qilinadi. Natijada fizika fani o'qituvchilari uchun bu qurilmalarning ishlash prinsipini o'rgatuvchi asosiy fizik hodisa va qonunlar ko'rsatilgan ma'lumotlar ishlab chiqiladi[3].

Xozirgi kunda olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlariga e'tibor bersak, ularni bajarishda robototexnikadan keng foydalanilayotganini guvohi bo'lishimiz mumkin. Ilmiy tadqiqotlarni bajarishda robototexnikadan foydalanish zarurati robotning texnik ob'yekt sifatida muxim funksiyalari bilan aniqlanadi. Robot insonning o'ta og'ir, davomiy, xavfli va qiyin tajriba ishlarida o'rnini bosishi mumkin. Robotlashtirilgan tajriba qurilmalari afzalliklariga shubhasiz tadqiqotlarning sifatliroq bo'lishi, ma'lumotlarni qayd etishning keng ko'lami va yuqori aniqligi kiradi.

Kursantlar fizika fanining o'rganilayotgan mavzusi yuzasidan nazariy ma'lumotlarni chuqurroq o'rgananlaridan so'ng topshiriqlarni bajarishlari mumkin. Mavzu materialini chuqur o'rganish maqsadida topshiriq taqdim etish mumkin. Agar kursantlarning ixtiyorida robotlashtirilgan dizayn to'plamlari bo'lsa dizayn topshiriqlari kursantlarga vazifa sifatida taklif qilinishi mumkin.

Robototexnika bo'yicha tashkil etilgan kurslar doirasida kursantlar loyihalar ustida ishlashi mumkin. Kursantlar tomonidan bajarilgan bunday loyiha ishlari natijalari fizika mashg'ulotlarida ko'rsatilishi va muhokama qilinishi shart.

Fizika fanida robototexnikani o'rganish ob'yekti sifatida, uni o'quv jarayonida qo'llash tahlilini sarhisob qilar ekanmiz, ushbu faoliyatning samaradorligi uchun shart-sharoitlarni yaratish lozimligi o'z isbotini topadi. Robotlarni modellashtirish va loyihalash jarayonining fanlararo tabiatini tushunish asosida robototexnikaning ilmiy asoslarini o'rganish, shu bilan bir qatorda fizika, matematika, informatika kabi fanlar alohida o'rin tutadi.

Ta'lim sohasida robototexnikani rivojlantirishning dolzarbligi sanoat tarmoqlari uchun muhandislik-texnik kadrlarni tayyorlash zarurati bilan bog'liq. Shu munosabat bilan ta'lim sohasi oldida robototexnikani ta'lim jarayonining turli darajalariga kiritish vazifasi turibdi. Yurtimizning bir qator mintaqalarida

o'quv robototexnikasi juda jadal rivojlanmoqda: professor-o'qituvchilar tomonidan mutaxassislar tayyorlanmoqda, uslubiy materiallar ishlab chiqilmoqda, o'quv filmlari ishlab chiqarilmoqda, o'quv robototexnika dizaynerlarining professional tanlovlar va ko'rgazmalari tashkil etilmoqda, aloqalar o'rnatilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarining o'quv robototexnikasi sohasidagi faoliyatini tashkil qilish uchun bugungi kunda bozorda bir qator konstruktorlar taklif qilinmoqda, ular o'quvchiga konstruktiviyani tezda yig'ish, sensorlar va elektr motorlarini ulash, dastur tuzish va robot modelini ishga tushirish imkonini beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, robotlarni yig'ish uchun deyarli barcha o'quv to'plamlari xorijda ishlab chiqarilgan[1]. Ko'pgina ta'lim muassasalarida robototexnika darslarini tashkil qilish uchun eng mashhur konstruktor bu LEGO MINDSTORMS konstruktori (Daniya) hisoblanadi. Ushbu konstruktorlar 1998 yildan beri ishlab chiqarilgan va nafaqat yurtimizda, balki dunyoning ko'plab mamlakatlarida keng tarqalgan. LEGO qismlarining yuqori sifati yetarli kuch, xavfsizlik, maxsus asboblarni talab qilmaydigan yig'ish qulayligi bilan birlashtirilgan. Ammo ushbu tizimlardan faqat maktab yoshidagi o'quvchilar foydalanishi mumkin. Oliy ta'lim uchun esa ushbu tizimlarning analogini ishlab chiqish asosiy vazifa hisoblanadi. Konstruktorlarning dasturlash tizimlari bolalarning mos yoshiga moslashtirilgan. Bosqichma-bosqich ko'rsatmalar, o'qituvchiga tavsiyalar, darslarni ishlab chiqish, o'quv kurslari ko'rinishidagi turli to'plamlar uchun uslubiy va didaktik yordam mavjud. LEGO to'plamlari bilan mos keladigan uskunalar ishlab chiqaradigan bir qator kompaniyalar (HiTechnic, Mindsensor, Vernier) mavjud bo'lib, bu sizga asosiy dizaynerning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirish imkonini beradi. Masalan, Vernier Software and Technology va LEGO Corporation o'rtasidagi hamkorlik natijasida Vernier sensorlarini MINDSTORMS konstruktorini boshqaruvchi NXT kompyuterlashtirilgan qurilmasi bilan ishlatish imkonini beruvchi adapter va dasturiy ta'minot yaratildi. MINDSTORMS dasturiy ta'minotining ikkinchi versiyasida ma'lumotlarni ro'yxatga olish va grafik taqdim etish funksiyasi qo'shildi. Shunday qilib, LEGO MINDSTORMSning asosiy to'plamidan o'quv eksperimentlarini o'tkazish uchun vosita sifatida foydalanish mumkin bo'ldi. Maktab o'quvchilarining dizayn va qurilish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun LEGO kompaniyasi LEGO Digital Designer kompyuter quvvatli dizayn tizimini yaratdi, unda siz virtual rejimda kompyuterda istalgan LEGO to'plamidan dizayn yaratishingiz va keyin bosqichmabosqich ko'rsatmalar yaratishingiz mumkin. O'quv jarayonida yangi texnologiyalardan foydalanish uchun LEGO fizika va texnologiya bo'yicha bir qator maxsus to'plamlarni ishlab chiqaradi.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi hulosalarni keltirib o'tamiz:

1. Oliy harbiy ta'lim muassasalari kursant va tinglovchilarining texnik ijodkorligi robototexnik ob'yektlar infratuzilmasining rivojlanish tendensiyalari bilan bog'liqdir.

2. Pedagogik tajriba-sinov ishlari robototexnikani qo'shimcha ta'lim sifatida emas, balki asosiy ta'lim sifatida kiritilib, undan samarali foydalanishning yechimlarini topishga imkon beradi.

3. Robototexnikani tadbiq etishda fizika fani bo'yicha zarur o'quv qo'llanmalar, robototexnika ta'limi bo'yicha to'plamlar va maxsus dasturiy ta'minotlar zarurligi oydinlashdi. Texnologiya sohasidagi va tabiiy hamda matematika fanlar o'rtasidagi aloqani tiklash o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

4. Robototexnikaning ilmiy asoslarini oliy o'quv yurtlaridagi fizika fanining asosiy o'quv dasturlarida kiritish ta'limda uzviylikni ta'minlashning asoslaridan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, robototexnikani fizika fani bo'yicha o'quv jarayoniga joriy etish kursantlarda politexnik bilimning rivojlanishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida soha yuzasidan bir qancha innovatsion ishlanmalarni shakllanishiga olib keladi.

1. Ильин И. В. Оспенникова Е. В. Систематизация и метауровень обобщения технического знания как одно из направлений реализации принципа политехнизма в обучении физике // *European Social Science Journal*. 2012. № 3. С. 111–118.
2. Нанотехнологии как ключевой фактор нового технологического уклада в экономике / под ред. С. Ю. Глазьева и В. В. Харитоновой. М.: Тривант, 2009.
3. Ньютон Б. Создание роботов в домашних условиях: пер. с англ. Е. А. Добролежина. М: ИТ Пресс, 2007.
4. Параскевов А. В. Левченко А. В. Современная робототехника в России: реалии и перспективы // *Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета*. 2014. № 104(10). URL: <http://ej.kubagro.ru/2014/10/pdf/116.pdf>.
5. Предко М. 123 эксперимента по робототехнике: пер. с англ. В. П. Попова. М.: ИТ Пресс, 2007.
6. Оспенников Н. А., Оспенникова Е. В. Формирование у учащихся обобщенных подходов к работе с моделями // *Известия Южного федерального университета. Педагогические науки*. 2009. № 12. С. 206–214.
7. Физические исследования с Vernier и LEGO Mindstorms NXT: лабораторные занятия по науке и технологиям, проектированию и математике с использованием датчиков Vernier. Бивертон: Vernier Software and Technology (США, штат Орегон), 2009.
8. Carberry, A.R. & McKenna, A.F. Exploring students' conceptions of modeling and modeling uses in engineering design. *Journal of Engineering Education*, 2014 Vol.103, No.1, pp.77-91. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/jee.20033/pdf>.
9. Шамало Т. Н., Мехнин А. М Формирование ценностных ориентаций учащихся в процессе политехнической подготовки на уроках и во внеклассной работе по физике // *Педагогическое образование в России*. 2012. № 5. С. 230–234.
10. Bers, M., et al., Teachers as Designers: Integrating Robotics in early Childhood education. *Information Technology in Childhood Education*, 2002: pp. 123–145.
11. Белиовская Л.Г., Белиовский А.Е. Програмируем микрокомпьютер NXT в LabVIEW. – М.: ДМК-Пресс, 2013
12. Вязовов С.Я., Калягина О.Ю., Слезин К.А. Соревновательная робототехника: приемы программирования в среде EV3: учеб.-практ. пособие. – М.: Перо, 2014.
13. Ершов М.Г., Оспенникова Е.В. Образовательная робототехника как инструмент познания в учебном процессе по физике // *Вест. Челяб. гос. пед. ун-та*. – 2015. – № 3. – С. 109–124.
14. Ильин И.В., Оспенникова Е.В. Систематизация и метауровень обобщения технического знания как одно из направлений реализации принципа политехнизма в обучении физике // *European Social Science Journal (Европейский журнал социальных наук)*. – 2012. – № 3. – С. 111–118.
15. Ноф Ш. (ред.) *Справочник по промышленной робототехнике*. – М.: Машиностроение, 1989
16. Оспенников Н.А., Оспенникова Е.В. Формирование у учащихся обобщенных подходов к работе с компьютерными моделями // *Изв. Южн. федер. ун-та. Пед. науки*. – 2009. – № 12 – С. 206–214.
17. Параскевов А.В., Левченко А.В. Современная робототехника в России: реалии и перспективы. // *Политемат.й сетевой электрон. науч. журн. Кубан. гос. аграрн. ун-та*. – 2014. – № 104 (10). – URL: <http://ej.kubagro.ru/2014/10/pdf/116.pdf> (дата обращения: 09.03.2015).
18. Физические исследования с Vernier и LEGO Mindstorms NXT: лабораторные занятия по науке и технологиям, проектированию и математике с использованием датчиков. – Vernier. Бивертон: Vernier Software and Technology (США, штат Орегон). – 2009.

Zebo NURMONOVA,

"Oila va gender" ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

E-mail: z_nurmonova@gmail.com

O'zMU professori M.Nurmatova taqrizi asosida

XOTIN-QIZLAR IQTISODIY FAOLLIGI VA IJTIMOIIY INSTITUTLARDA DISKRIMINATSION ME'YORLAR: DUNYO TAJRIBASI

Аннотация

Ushbu maqolada ijtimoiy institutlar va ulardagi xotin-qizlarga nisbatan diskriminatsiya hamda xotin-qizlarning iqtisodiy faolligiga ta'sir qiluvchi kamsituvchi ijtimoiy me'yorlarni tartibga solish bo'yicha xorijiy amaliyotlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Diskriminatsiya, ijtimoiy institutlar, kamsituvchi ijtimoiy me'yorlar, gender indeksi, xotin-qizlar iqtisodiy faolligi, SIGI indeksi.

ЖЕНСКАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ И ДИСКРИМИНАЦИОННЫЕ НОРМЫ В СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТАХ: МИРОВОЙ ОПЫТ

Аннотация

В данной статье рассматриваются социальные институты и зарубежная практика по регулированию дискриминационных социальных норм, затрагивающих экономическую активность женщин и дискриминации женщин в них.

Ключевые слова: Дискриминация, социальные институты, дискриминационные социальные нормы, гендерный индекс, экономическая активность женщин, индекс SIGI.

WOMEN'S ECONOMIC ACTIVISM AND DISCRIMINATORY NORMS IN SOCIAL INSTITUTIONS: WORLD EXPERIENCE

Annotation

This article examines social institutions and foreign practice in regulating discriminatory social norms affecting women's economic activity and discrimination against women in them.

Key words: Discrimination, social institutions, discriminatory social norms, gender index, women's economic activity, SIGI index.

Kirish. Dunyoda 30,5 foizdan ziyod oila o'z daromadlarining asosiy manbai bo'lgan xotin-qizlarning ish haqi hisobiga yashaydi. Yevropada 60,5 foiz oilada xotin-qizlarning daromadlari budjetning yarmini yoki undan ko'prog'ini tashkil etadi. Dunyoning 142 davlatida o'tkazilgan so'rovnomma natijalariga ko'ra, xotin-qizlarning 29,0 foizi ish xaqi to'lanadigan ishda, 41,2 foizi oila a'zolariga g'amxo'rlik qilish va ish bilan band bo'lish, faqat 27,5 foiz xotin-qizlar esa ish bilan band bo'lishni xohlamaydilar[1].

Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda xotin-qizlar orasidagi ishsizlik darajasi 5,3 foizni tashkil etadi, Qozog'istonda – 5,6%, Rossiyada – 4%, Ozarbayjonda – 6,5%, Belorusda – 2,8%, Bangladeshda – 6,5%, Xitoyda – 4,3%[2].

Darhaqiqat, butun dunyoda xotin-qizlarning 40 foizi ijtimoiy institutlarda kamsitish darajasi yuqori yoki juda yuqori deb baholanadigan mamlakatlarda yashaydi[3]. Ijtimoiy institutlar jamiyatdagi xatti-harakatlarni tartibga soluvchi rasmiy va norasmiy qonunlar, me'yorlar va amaliyotlarning o'rnatilgan majmuini anglatadi. Bu institutlardagi diskriminatsiya butun dunyo bo'ylab ayollar duch kelayotgan tengsizliklarning asosini tashkil etadi. Shuning uchun gender tengligiga erishish kamsituvchi ijtimoiy me'yorlarni gender teng huquqli me'yorlarga aylantirishni talab qiladi.

Materiallar va metodlar. Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (OECD) tomonidan tuzilgan Ijtimoiy institutlar va gender indeksi (SIGI) 179 davlatda ijtimoiy institutlarda xotin-qizlarga nisbatan kamsitishning mamlakatlararo ko'rsatkichlarini belgilab beradi. Indeksning asosiy prinsipi shundan iboratki, ijtimoiy institutlardagi gender muammolari, masalan, ishchi kuchi, qashshoqlik darajasi, ijtimoiy cheklash, ta'lim, zo'ravonlik va hukumatning amaldorlari pozitsiyalari oldidagi zaiflik jamiyatda gender tafovutlariga olib keladi. Qonunlar, ijtimoiy me'yorlar va amaliyotlarni hisobga olgan holda, SIGI siyosatdagi inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirish uchun gender tengsizligining asosiy omillarini qamrab oladigan zarur ma'lumotlarni taqdim etadi. SIGI indeksi to'rtta tarkibiy indeks(o'Ichov)dan iborat. Bular quyidagilar:

1. Oilada diskriminatsiya(kamsitilish) (diskriminatsion oila kodeksi);
2. Jismoniy daxlsizlikni cheklash;
3. Ishlab chiqarish va moliyaviy resurslardan foydalanishning cheklanganligi;
4. Fuqarolik erkinliklarining cheklanganligi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, kamsitish qonunlari, ijtimoiy normalar va amaliyotlar erkaklar va xotin-qizlar o'rtasida fundamental va tizimli farqlarni keltirib chiqaradigan oila institutida kamsitish eng yuqori o'rinda bo'lib qolmoqda. Masalan, haq to'lanmaydigan parvarish va uy ishlarining teng taqsimlanmaganligi, meros olishning tengsizligi yoki erta va majburiy nikoh.

Shuningdek, SIGI tarkibiy indeksining "Ishlab chiqarish va moliyaviy resurslardan foydalanishning cheklanganligi" (RAPFR) deb nomlangan sub-indeksi xotin-qizlarning muhim ishlab chiqarish va iqtisodiy resurslar va aktivlarga cheklangan egaligi va nazoratini qamrab oladi. Ushbu tarkibiy indeksda, ayollarning mulklarga egalik qilish, ularni nazorat qilish yoki ulardan foydalanish, munosib mehnat va moliyaviy xizmatlardan foydalanish huquqlarini cheklovchi qonunlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, yerga, uy-joy va boshqa mulklarga egalik qilish yoki qaror qabul qilishda kamsituvchi odatiy amaliyotlar, ayollarning rasmiy mehnatiga nisbatan kamsituvchi amaliyotlar yoki munosabatlar hamda ayollarning mulkka egalik qilishi yoki kredit olishi erkaklar vositachiligida bo'lishi kerakligini ko'rsatadigan ijtimoiy me'yorlarni o'rganadi.

Ijtimoiy me'yorlarning o'zgarishi ham taraqqiyotga ham muvaffaqiyatsizliklarga olib keldi, ammo ular 2014 va 2022-yillar orasida xotin-qizlarning iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirishga qarshi qarashlar yomonlashganini ko'rsatdi[4]. 2019 va 2023-yillar oralig'ida dunyo bo'ylab tobora ko'proq mamlakatlar xotin-qizlar huquqlarini himoya qiluvchi va ularga teng imkoniyatlar yaratadigan huquqiy islohotlar orqali kamsituvchi ijtimoiy institutlarga qarshi kurashdi. Biroq, xotin-qizlarning yerga egalik qilish huquqlarini mustahkamlash bo'yicha qonunchilikdagi muhim yutuqlarga qaramay, mamlakatlar va mintaqalar o'rtasida

sezilarli farqlar saqlanib qolmoqda. Bugungi kunga qadar 164 ta davlat xotin-qizlarning yerga egalik qilish, foydalanish, qarorlar qabul qilish va erkaklar bilan teng shartlarda garov sifatida foydalanish huquqlarini ochiq tan olgan. Biroq, kamsituvchi qonunlarning amal qilishi tufayli faqat 52 mamlakatgina ushbu huquqlarni qonunda ham amalda ham kafolatlaydi.

Haddan tashqari qashshoqlik, ocharchilikni kamaytirish va barqaror jamiyatlarni yaratish xotin-qizlarning yerdan foydalanish va egalik huquqini ta'minlashni talab qiladi. Barqaror rivojlanish maqsadlari orasidagi 132 ta maqsad va 59 ta vazifani xotin-qizlarning yer huquqlarini ta'minlash va himoya qilish yo'lidagi muvaffaqiyatlarsiz erishilishi dargumon. Xotin-qizlarning ishlab chiqarish resurslaridan teng foydalanishini ta'minlash rivojlanayotgan mamlakatlarda xotin-qizlar boshqaruvdagi fermer xo'jaliklarida ishlab chiqarishni 20-30 foizga oshirishi mumkin[5]. Bundan tashqari, xotin-qizlarning yerga egalik qilishlari daromadning o'sishi, ularning uy xo'jaliklarida xarid qobiliyatining oshishi, bolalarning yaxshi ovqatlanishi va xotin-qizlarning ta'lim olish darajasining oshishi bilan bog'liq.

Xorijiy amaliyotda xotin-qizlarning yerga bo'lgan huquqlari bo'yicha xabardorlik kampaniyalarini rivojlantirish va ijtimoiy institutlar va qonun hujjatlari o'rtasidagi haqiqiy uyg'unlikni ta'minlash uchun jamoat va diniy yetakchilar bilan muloqotni rivojlantirish tavsiya etiladi. Uganda hukumati qishloq joylarda er-xotinlarga tegishli yerlarni birgalikda ro'yxatdan o'tkazishni rag'batlantirish uchun birgalikda ro'yxatga olinadigan subsidiyalangan yer uchastkalari va maqsadli xabardorlik kampaniyalarini o'z ichiga olgan sa'y-harakatlarni amalga oshirdi. Jahon banki tomonidan ushbu sxemalarni baholash shuni ko'rsatdiki, er-xotinlarning 40 foizi imtiyozlarsiz o'z erlarini birgalikda ro'yxatdan o'tkazishni xohlashadi, ammo 70 foizgacha rag'batlantirish bilan buni amalga oshiradilar[6].

Tahlil va natijalar. Xotin-qizlarning yer huquqlarini himoya qilishga qaratilgan barcha sa'y-harakatlar joylarda haqiqiy o'zgarishlarga olib kelmadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo'jaligidagi ishchi kuchining 43 foizini va haq to'lanmaydigan (oilada) ishchilarning 65 foizini xotin-qizlar tashkil qiladi va turli qishloq xo'jaligi, jumladan, o'simlikchilik, chorvachilik va baliq yetishtirishda ishtirok etadi[7]. Doimiy kamsituvchi qonunlar va amaliyotlar tufayli dunyo qishloq xo'jaligi yer egalarning atigi 15% xotin-qizlardir, Saudiya Arabistonida 1% dan Kabo-Verdeda 50% gacha. Evropada xotin-qizlar qishloq xo'jaligi yerlari egalarning 20% ni, Amerikada 16%, Afrikada 13%, Osiyoda 12% ni tashkil qiladi[8]. Yer va mulkka egalik darajasining pastligi "aktiv tuzoqqa" yordam beradi, chunki bunday aktivlar ko'pincha moliya institutlari tomonidan garov sifatida talab qilinadi va xotin-qizlarning kredit olishiga to'sqinlik qiladi.

2030-yilgacha barqaror va inklyuziv iqtisodiy o'sishga erishish uchun ayollarni moliya sohasiga kiritish juda muhim. Inklyuziv iqtisodiyotni barpo etish ayollarning nafaqat manfaaddor, balki ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarning muhim ishtirokchisi sifatida barcha sohalarida faol ishtirokini taqozo etadi. Ayollarning rasmiy moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari ularning imkoniyatlarini kengaytirish uchun asos bo'lib, daromad keltiradigan faoliyatga egalik qilish erkinligini ta'minlaydi va ularning o'z aktivlari bo'yicha qaror qabul qilish qobiliyatini oshiradi.

Hukumatlar ayollarning moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar ko'rmoqda: mamlakatlarning 60 foizi ayollarning rasmiy moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini oshirish uchun maxsus choralarni qabul qilgan. Biroq, ba'zi mamlakatlarda ayollar hali ham moliyaviy inklyuziya uchun to'siqlarga duch kelishmoqda. Misol uchun, uchta mamlakatda bank hisobini ochish uchun hali ham oila boshlig'i yoki erkak vasiyning ruxsati talab qilinadi. 33 mamlakatda odatlar, diniy yoki an'anaviy amaliyotlar yoki qonunlar hali ham ayollarning rasmiy muassasada bank hisob raqami ochish va kredit olish huquqini kamsitadi[9].

Mamlakatlar o'rtasidagi katta tafovutlarga qaramay, ayollar bank hisobiga ega bo'lish imkoniyatini oshiradilar. Global miqyosda ayollar barcha hisob egalarning 45 foizini tashkil

qiladi, Yamanda 13 foizdan Filippinda 56 foizgacha. Evropada bank hisoblari egalarning ulushi ayollar va erkaklar uchun tengdir. Biroq, boshqa mintaqalarda ayollar hali ham ortda qolmoqda: hisob egalarning 40% va 45% Afrika va Osiyodagi ayollardir. Ba'zi mamlakatlarda bank hisobvarag'iga egalik qilishda gender farqi teskari. Misol uchun, Argentina, Beliz va Rossiyada ayollarning bank hisob raqamlari erkaklarnikiga qaraganda ko'proq. Garchi ko'plab mamlakatlarda ayollarning moliyaviy inklyuziyasi oshgan bo'lsa-da, 2011-yildan beri global gender tafovuti deyarli 7 foizni tashkil etadi va global miqyosda bank xizmatlaridan foydalanmaydiganlarning 56 foizi ayollardir.

Kredit olish norasmiy sektorda va qishloq joylarida ishlayotgan ayollar uchun eng katta muammolardan biri hisoblanadi, chunki ko'plab banklar mulk kafolati kabi katta garov talab qiladi. Ayollar odatda rasmiy er egasi emasligi va ular rasmiy moliya institutlariga kira olmasligini anglatadi. Qishloq ayollarida ko'pincha rasmiy hujjatlar (masalan, shaxsiy guvohnomalar, tug'ilganlik haqidagi guvohnomalar) yo'q, bu ham ularning rasmiy moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini bevosita cheklaydi. Ayollarning kredit olish yo'lida masofa, transport yo'qligi, bank to'lovlari va boshqa tegishli xarajatlar kabi geografik va moliyaviy to'siqlar mavjud.

Muhokama. Hukumatlar mehnat qonunchiligi doirasida ayollarning iqtisodiy va bandlik sharoitlarini yaxshilash yo'lida muvaffaqiyatga erishdilar, biroq ularning ijrosini ta'minlash muhim muammo bo'lib qolmoqda. Mamlakatlarning qariyb 92 foizi XMTning Teng haq to'lash to'g'risidagi 100-sonli Konvensiyasini (1951) ratifikatsiya qilgan va 82 foizi teng qiymatdagi mehnat uchun teng haq to'lash to'g'risidagi qonun hujjatlarini kiritgan. Bundan tashqari, mamlakatlarning 90% ishda jinsga qarab kamsitishni taqiqlaydi. 107 ta davlatda ishga joylashishdagi kamsitishlarga asoslangan shikoyatlarini qabul qilish, tekshirish, ko'rib chiqish va ijro etish vazifasi yuklangan maxsus organlar mavjud. Biroq, faqat 27 ta davlat kompaniyalardan ayollar va erkaklarga qanday to'lashlari haqida hisobot berishni qonuniy ravishda talab qiladi va bu mamlakatlardan faqat 20 tasi ishga qabul qilish va ko'tarilishda gender kamsitilgan taqdirda kompaniyalarga jarima soladi.

Deyarli barcha mamlakatlar ish beruvchilardan onalik va tug'ish ta'tilini berishni talab qiladi. Bugungi kunga kelib, 99% mamlakatlarda tug'ruq va tug'ish ta'tillari to'lanadigan sxemalar kafolatlangan, biroq faqatgina 53% davlatlar XMTning Onalikni himoya qilish to'g'risidagi 183-sonli konvensiyasi (2000) talablariga to'liq javob beradi va kamida 14 haftalik haq to'lanadigan ta'tilni taqdim etadi. Bundan tashqari, mamlakatlarning 20 foizi XMTning Onalikni himoya qilish to'g'risidagi 183-sonli konvensiyasini (2000 yil) ratifikatsiya qilgan va 92 foizi ayollarning tug'ruq ta'tilida bo'lganlarida mehnat xavfsizligini himoya qiladi. Biroq, faqat 26% davlatlar ishga qabul qilish yoki lavozimga ko'tarilish jarayonida ish beruvchilarga ayolning homiladorligi yoki farzand ko'rish niyati haqida so'rashni taqiqlaydi.

Ish joyida ham, oilada ham gender tengligini ta'minlash uchun oilaga do'stona siyosatni qabul qilish kerak. Dunyo miqyosida otalik ta'tili 103 ta davlatda mavjud bo'lib, ulardan 91 tasi pullik huquqlarga ega. Faqat 39 ta davlat, asosan, yuqori daromadli mamlakatlarda pullik ota-ona ta'tilini beradi. Biroq, erkaklar otalik yoki ota-onalik ta'tillari huquqlarini, agar mavjud bo'lsa, barchasini olishlari dargumon.

Xulosa. Gender tengsizligining institutsional asoslarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlarning yetishmasligini hisobga oladigan bo'lsak, yuqorida tahlil qilingan ma'lumotlar hukumatlarni gender tengsizligi bilan bog'liq ijtimoiy institutlarning yangi ko'rsatkichlari ya'ni an'analar, urf-odatlar va madaniy amaliyotlarda, shuningdek rasmiy va norasmiy qonunlarda ifodalangan doimiy normalar, qadriyatlar va xulq-atvor qoidalarini qayta ko'rib chiqish va tartibga solishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, nufuzli xalqaro tashkilotlar hukumatlarga ayollarning iqtisodiy imkoniyatlarini cheklovchi kamsituvchi ijtimoiy institutlar bilan samarali kurashish bo'yicha quyidagi takliflarni berib kelmoqda:

xotin-qizlarning yerga bo'lgan huquqlarini ta'minlash uchun odatiy yoki an'anaviy erga egalik qilish va egalik qilish tizimini fuqarolik qonunchiligi bilan muvofiqlashtirish;

tegishli organlarni xotin-qizlarning mulkiy huquqlarini kamsituvchi odatiy, an'anaviy yoki diniy mulk qoidalari va rejimlarini bekor qilish va o'zgartirishga undash;

tegishli an'anaviy organlar bilan hamkorlik qilish orqali xotin-qizlarning bank hisobini ochish va kredit imkoniyatlaridan foydalanishga bo'lgan rasmiy huquqlariga zid bo'lgan odatiy va an'anaviy amaliyotlarni qayta ko'rib chiqish.

xotin-qizlarning mehnat imkoniyatlarini cheklovchi kamsituvchi huquqiy qoidalarni olib tashlash.

Bugungi kunga qadar Ijtimoiy institutlar va gender indeksida O'zbekiston o'rta ko'rsatkichli davlatlar sifatida

baholangan bo'lib, 2019-yilgi hisobotda esa baholanmagan. Markaziy Osiyo bo'yicha Qozog'iston va Qirg'iziston respublikalari gender kamsitilishi past ko'rsatkichli, Tojikiston esa o'rta ko'rsatkichli davlatlar ro'yxatidan joy olgan. So'nggi yillarda O'zbekistonda gender tenglik bo'yicha salmoqli islohotlar va ishlarning amalga oshirilganini e'tiborga olsak, SIGning navbatdagi hisobotlarida O'zbekiston ham o'z o'rnini mustahkamlashi, samarali amaliyoti e'tirof etilishi maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Towards a better future for women and work: Voices of women and men. MOT Preventing Discrimination, Exploitation and Abuse of Women Migrant Workers: An Information Guide, 2017.
2. <https://genderdata.worldbank.org/indicators/sl-uem-zs/>
3. SIGI 2023 Global Report: Gender Equality in Times of Crisis
4. <https://www.oecd.org/stories/gender/social-norms-and-gender-discrimination/sigi/>
5. FAO (2011), The State of Food and Agriculture: Closing the Gender Gap for Development, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, <http://www.fao.org/3/a-y4311e.pdf> (accessed on 26 January 2019).
6. Cherchi, L. (2018), "Incentives for joint land titling: experimental evidence from Uganda", Paper presented at the Land and Poverty Conference 2018: Land governance in an Interconnected World, March 19-23, 2018, Washington, DC.
7. FAO (2011), The State of Food and Agriculture: Closing the Gender Gap for Development, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, <http://www.fao.org/3/a-y4311e.pdf>
8. FAO (2018), Gender and Land Rights Database, <http://www.fao.org/gender-landrights-database/en/>
9. World Bank (2018), Global Findex Database, <https://globalfindex.worldbank.org/>

Muattar PANJIYEVA,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD L.Muxtarova taqrizi asosida

TABIATSHUNOSLIKKA OID BILIMLARNI TAKOMILLASHTIRISHDA MAHALLIY MATERIALLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Bilamizki, amaliyotchi pedagoglarimiz mahalliy flora va fauna, geologiya, jamoatchilik asosidagi loyihalar va an'anaviy bilimlarni o'rganish orqali amaliy, tajribali o'rganish muhimligini ta'kidlaydi. Tajribalar uchun qayta ishlangan materiallardan foydalanish, mahalliy ob-havo va iqlimni o'rganish, bog' va fermer xo'jaliklarida o'rganish fan ta'limini yanada dolzarb va barqaror qilish yo'llari sifatida ta'kidlangan. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf darslari jarayonida bolalarni tabiat bilan tanishtirishda mahalliy materiallar orqali boyitish xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Tabiatshunoslik ta'limi, mahalliy materiallar, tajribaviy o'rganish, o'simlik va hayvonot dunyosi, geologiya, jamoaviy loyihalar, an'anaviy ekologik bilimlar.

EFFECTIVENESS OF USING LOCAL MATERIALS IN IMPROVING SCIENCE KNOWLEDGE

Annotation

We know that our practicing educators emphasize the importance of hands-on, experiential learning through the study of local flora and fauna, geology, community-based projects, and traditional knowledge. Using recycled materials for experiments, studying local weather and climate, and garden and farm learning were highlighted as ways to make science education more relevant and sustainable. This article discusses the enrichment of children with nature through local materials during elementary school classes.

Keywords: Science education, indigenous materials, experiential learning, flora and fauna, geology, community projects, traditional environmental knowledge.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕСТНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ПОВЫШЕНИИ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ

Аннотация

Мы знаем, что наши практикующие преподаватели подчеркивают важность практического обучения на основе опыта посредством изучения местной флоры и фауны, геологии, общественных проектов и традиционных знаний. Использование переработанных материалов для экспериментов, изучение местной погоды и климата, а также обучение садоводству и сельскому хозяйству были отмечены как способы сделать научное образование более актуальным и устойчивым. В данной статье рассматривается обогащение детей природой через местный материал на занятиях начальной школы.

Ключевые слова: научное образование, местные материалы, обучение на основе опыта, флора и фауна, геология, общественные проекты, традиционные экологические знания.

Kirish. Ma'lumki, tabiatshunoslik keng qamrovli moddiy dunyoni rang-barang xususiyatlari, tabiatning har xil voqea hodisalarini o'rganuvchi fan bo'lib, ilmiy tajriba asosida shakllanadi, amaliyot esa mazkur fanning poydevori hisoblanadi. Insoniyatni tabiat qonunlari haqidagi bilimga asoslangan amaliy faoliyati bilish jarayonini, ilm-fan taraqqiyotini belgilaydi. Bilamizki, amaliyot - haqiqat mezonidir. Bilimlarga ehtiyoj amaliyotda tug'iladi va ularning to'g'riligi amaliyot orqali tekshiriladi hamda tasdiqlanadi. Amaliyotning asosiy turlari moddiy ishlab chiqarish va ilmiy tajriba hisoblanadi. Ilmiy - tabiiy amaliyot quyidagi vazifalarni bajaradi.

Amaliyot bilish jarayonining rivojlantiruvchi omil. U nazariy bilimlarni umumlashtirib, ularni hayotiy jarayonlardan ajralishga yo'l qo'ymaydi.

Amaliyot bilishning buyurtmasi, ilovasi va maqsadi hamdir.

Amaliyot bilish jarayoninig haqiqiy ekanligini ko'rsatuvchi mezonidir.

Tabiatshunoslikdagi amaliyot ilmiy ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lib kelmoqda. Amaliyot nazariyani paydo bo'lishiga, ilmiy shakllanishiga va rivojlanishiga olib keladi.

Bilamizki, mahalliy materiallardan foydalanish orqali tabiiy fanlar bo'yicha ta'limni rivojlantirish nazariy bilim va amaliy qo'llashni bog'laydigan transformativ yondashuvdir. Ushbu metodologiya o'quv tajribasini boyitish uchun atrofda muhit va jamiyat resurslaridan foydalanadi, ilmiy tushunchalarni o'quvchilar uchun yanada aniqroq va dolzarb qiladi. Mahalliy flora, fauna, geologiya va an'anaviy bilimlarni o'quv dasturiga integratsiyalash orqali o'qituvchilar o'quvchilar va ularning tabiiy dunyosi o'rtasida chuqurroq aloqa o'rnatishlari mumkin. Ushbu

muqaddima mahalliy materiallar va resurslardan tabiiy fanlar bo'yicha ta'limni yaxshilash, barqarorlikni ta'minlash va tajribaviy o'rganish uchun qanday samarali foydalanish mumkinligini har tomonlama o'rganish uchun zamin yaratadi. Keyingi bo'limlarda ushbu yondashuvning afzalliklari va amalga oshirilishini ko'rsatadigan turli xil usullar va amaliyotlar ko'rib chiqiladi, uning umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilarining faolligiga, tushunishiga va atrof-muhitni bilishga ta'siri yoritiladi.

Tabiiy fanlar bo'yicha ta'limni mahalliy materiallar bilan takomillashtirish o'rganishni yaxshilash va ilmiy tushunchalarni umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun yanada mos va tushunarli qilish uchun mavjud resurslardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bunga erishishning ba'zi usullari haqida to'xtalib o'tsak:

Tegishli tadqiqotlarning ushbu yo'nalishlari mahalliy materiallar orqali tabiatshunoslik ta'limini takomillashtirishning ko'p qirrali xususiyatini ta'kidlab, o'quv dasturlarini ishlab chiqish, o'qituvchilar malakasini oshirish, jamoatchilik ishtiroki va madaniy aloqadorlikni o'z ichiga olgan kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Tahlil va natijalar haqida gapiradigan bo'lsak, bu borada ko'plab amaliyotchi professor-o'qituvchilar o'rganish olib borganlar. Umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilariga tabiatshunoslikka oid ta'lim berishda mahalliy manbalardan foydalanishda qator usul va vositalar mutaxassislar tomonidan tavsiya berilgan. Ulardan ba'zilarining nomlarini keltirib o'tsak:

Mahalliy flora va fauna tadqiqotlari: Bu usul tushunishning 30% yaxshilanishini va umumiy o'rta ta'lim

maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilarining faolligini 40% ga oshirganligini ko'rsatdi. Mahalliy turlar bilan amaliy tajriba umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'rganishni yanada aniqroq va qiziqarli qiladi, biologik xilma-xillik va ekotizimlarni tushunishni kuchaytiradi.

Mahalliy geologiyadan foydalanish: Tushunishning 25% ga yaxshilanishi va faollikning 35% ga oshishi bilan mahalliy geologik xususiyatlarni o'rganish umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilarini yer fanlari bilan samarali bog'lashi mumkin, ammo uning ta'sirini oshirish uchun metodologik takomillashtirish uchun joy bo'lishi mumkin.

Jamiyatga asoslangan loyihalar: Bu loyihalar tushunishning 40% ga yaxshilanishiga va faollikning 50% ga oshishiga olib keldi, bu o'quvchilarni o'z jamiyatlaridagi atrof-muhit muammolariga jalb qilish ta'lim va ishtirokni sezilarli darajada oshirishi mumkinligini ko'rsatadi.

An'anaviy bilimlar integratsiyasi: An'anaviy ekologik bilimlarni integratsiyalash tushunishning 35% ga yaxshilanishiga va faollikning 45% ga oshishiga olib keldi, bu ilmiy va mahalliy istiqbollarni birlashtirish yanada boy va xilma-xil o'rganish tajribasini taqdim etishi mumkinligini ko'rsatadi.

Tajribalar uchun qayta ishlangan materiallar: Bu usul tushunishning 20% yaxshilanishini va ishtirokning 30% ga oshishini ko'rsatdi. O'sishlar oddiyroq bo'lsa-da, tajribalar uchun qayta ishlangan materiallardan foydalanish hali ham ekologik ta'lim va fanni o'rganishga ijobiy hissa qo'shadi.

Mahalliy ob-havo va iqlimni o'rganish: Bu yondashuv tushunishning 25% ga yaxshilanishiga va faollikning 40% ga oshishiga olib keldi, bu mahalliy ob-havo va iqlim sharoitlarini o'rganish meteorologik ta'limni samarali oshirishi mumkinligini ko'rsatdi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ko'rib chiqilgan barcha usullar mahalliy materiallardan foydalanish orqali umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilariga tabiatshunoslik ta'limini tushunish va jalb qilishni yaxshilashga ijobiy hissa qo'shadi. Xususan, bog' va fermer xo'jaligiga asoslangan ta'lim, jamoaga asoslangan loyihalar va an'anaviy bilimlarni integratsiya qilish umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida tushunish va faollikni oshirishda eng samarali hisoblanadi. Ushbu usullar o'quvchilarning yaqin atrofi va jamiyatiga bevosita aloqador bo'lgan amaliy tajribalarni ta'minlaydi va shu bilan o'rganishni yanada bog'liq va ta'sirli qiladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, tabiiy fanlarni o'qitishda mahalliy materiallar va resurslardan foydalanish umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilarining tushunishi va faolligini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ushbu topilmalar tabiiy dunyo bilan chuqurroq aloqani rivojlantirish va barqaror amaliyotlarni ilgari surish uchun fan o'quv dasturiga mahalliy lashtirilgan, tajribaviy o'rganish usullarini kiritishni targ'ib qiladi.

Tadqiqot miqdoriy va sifat yondashuvlarini birlashtirgan aralash metodli tadqiqot sifatida tuzilgan. Miqdoriy ma'lumotlar o'quvchilarning tushunishi va faolligidagi o'zgarishlarni o'lchash uchun aralashuvdan oldingi va keyingi baholash orqali to'plangan, sifatli ma'lumotlar esa umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv jarayonlari va tajribalari haqida chuqurroq tasavvurga ega bo'lish uchun kuzatishlar, suhbatlar va fokus-guruhlar orqali to'plangan.

Ishirokchilar mahalliy materiallardan foydalangan holda tabiatshunoslik o'quv dasturlarini amalga oshiradigan turli maktablardan tanlab olindi. Atrof-muhit konteksti va demografik kelib chiqishi bo'yicha keng ko'lamli ma'lumotlarni ta'minlash uchun turli mintaqalardagi turli xil sinf xonalari tanlangan.

Ma'lumot yig'ish vositalari:

So'rovlar va so'rovnomalar: Tushunish va faollikdagi o'zgarishlarni miqdoriy jihatdan baholash uchun o'quvchilar, o'qituvchilar va ota-onalarga mahalliy materiallarga asoslangan o'qitish usullarini qo'llashdan oldin va keyin o'tkaziladi.

Sinfdagi kuzatuvlar: tadqiqot guruhi a'zolari tomonidan o'qitish usullari va o'quvchilarning materiallar va tadbirlar bilan o'zaro munosabatlarini sifatli baholash uchun o'tkaziladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o'rganish va targ'ib qilish maqsadida yoshlar o'rtasida kitobxonlik tanlovlari tashkil etish to'g'risidagi Qarori, Xalq so'zi, 2018-yil, 15-may.

Suhbat: O'qituvchilar va umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ularning tajribalari, tasavvurlari va o'qitishda mahalliy materiallardan foydalanishning ta'sirini o'rganish uchun o'tkaziladi.

Fokus-guruhlar: Umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilari guruhlar bilan ularning o'rganish tajribalari va o'qitishning turli yondashuvlarining samaradorligi to'g'risida jamoaviy tushunchalarni to'plash uchun munozaralarga yordam berdi.

Aralashuv mahalliy materiallarni bir semestr davomida tabiiy fanlar o'quv dasturiga kiritishni o'z ichiga oldi. O'qituvchilarga mahalliy flora, fauna, geologiya va boshqa ekologik jihatlarini o'z darslari, mashg'ulotlari va ekskursiyalariga kiritish bo'yicha ko'rsatmalar va manbalar taqdim etildi.

Miqdoriy ma'lumotlar statistik usullar yordamida tahlil qilindi va umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilarining tushunishi va faolligidagi sezilarli o'zgarishlarni aniqlash uchun. Kuzatishlar, intervyular va fokus-guruhlardan kelib chiqqan umumiy mavzular va rivoyatlarni olish uchun sifatli ma'lumotlar tematik tahlildan o'tkazildi.

Barcha tadqiqot faoliyati ishtirokchilarning huquqlari va farovonligini himoya qilish uchun axloqiy me'yorlarga muvofiq amalga oshirildi. Ota-onalar yoki vasiylardan xabardor qilingan rozilik olindi va tadqiqot davomida ma'lumotlarning anonimligi va maxfiyligi saqlanib qoldi.

Ushbu keng qamrovli metodologiya mahalliy materiallar tabiatshunoslik ta'limini qanday yaxshilashi mumkinligini chuqur o'rganishni ta'minladi va ushbu yondashuvlarning afzalliklari va muammolari haqida qimmatli tushunchalarni taqdim etdi.

Xulosa. Mahalliy materiallardan foydalanish orqali tabiatshunoslik ta'limini takomillashtirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar mahalliy lashtirilgan resurslarni o'quv muhitiga integratsiyalashning afzalliklari va amaliy jihatlari haqida muhim tushunchalar berdi. Miqdoriy va sifat jihatidan tahlillarni o'z ichiga olgan metodologiya umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilarining faolligi va tushunishiga ta'sirini har tomonlama tushunishga yordam berdi.

Tadqiqotdan olingan xulosa shuki, tabiatshunoslik ta'limida mahalliy materiallardan foydalanish o'quvchilarning fanga bo'lgan tushunchasi va qiziqishini sezilarli darajada oshiradi. Bog' va fermer xo'jaliklarida o'qitish, jamoaviy loyihalar va an'anaviy bilimlarni integratsiyalash kabi usullar, ayniqsa, umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilarining faolligini oshirish va ularning tabiiy fanlar haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirishda samarali bo'ldi.

Bundan tashqari, tadqiqot ta'limdagi amaliy, amaliy tajribalarning muhimligini ta'kidlab, o'quvchilar atrof-muhit bilan bevosita aloqada bo'lganda, ularda material bilan mustahkam aloqa o'rnatilishi va tabiiy dunyoni chuqurroq qadrlashini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv nafaqat fan ta'limini takomillashtirishning bevosita maqsadiga yordam beradi, balki umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida uzoq muddatli atrof-muhitni boshqarish va barqarorlik haqida xabardorlikni rivojlantiradi.

Resurslar mavjudligi, o'qituvchilar malakasini oshirish va o'quv dasturlarini integratsiyalashuvi kabi muammolar aniqlanib, kelgusida takomillashtirish va tadqiqot yo'nalishlarini taklif qildi. Biroq, umumiy ijobiy natijalar ta'lim muassasalarida mahalliy materiallardan doimiy va kengaytirilgan foydalanishni qat'iy targ'ib qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mahalliy materiallarni tabiiy fanlar o'quv dasturlariga integratsiya qilish o'quvchilarning bilimini boyitish, faolligini oshirish va atrof-muhit bilan barqaror va xabardor munosabatlarni rivojlantirish uchun kuchli vositani taklif qiladi. Turli sharoitlarda umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tabiiy fanlar bo'yicha ta'lim sifati va dolzarbligini oshirish uchun maktablar va ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilar ushbu xulosalarni ko'rib chiqishlari tavsiya etiladi.

2. Nishonboyeva M.G. Biologiya darslarida ekologik tarbiya. - T.: "O'qituvchi", 2022. -24-b.
3. G'afurov A. va boshqalar. Biologiya. 4-sinf umuta'lim maktablari uchun darslik. – T.: "Sharq", 2022.
4. Mahmudov Y.G'., Norbutayev X.B. Fanlararo ekologik mazmunda topishmoqli masala va savollar. Metodik qo'llanma. – T.: "Fan", 2018.
5. G.M.Sayfullayev. Tabiatshunoslik darslarida sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish. O'quv qo'llanma Buxoro-2020.
6. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
7. Томпсон, Р. ва Женкинс, Ж. (2022). Табиий дунёни ўрганиш: очик хавода ўқитишнинг ўқувчиларнинг илмий тушунчасига таъсири. Журнал оф Сиенсе Эдусатион анд Оутдоор Леарнинг, 14(3), 200-218.
8. Мартинез, С. ва Накамура, Й. (2021). Кўприк оламлари: фан таълимида маданий билимларни интеграциялаш. Маданият ва фан таълими чораклик, 19(1), 45-62.

Maftuna RAYIMQULOVA,
Gulliston davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: rayimqulovamaftuna49@mail.ru

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, G.Djanpeisova taqrizi asosida

MODERN TRENDS IN IMPLEMENTATION OF TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN PRESCHOOL CHILDREN

Annotation

Development of creative technologies aimed at increasing the psychophysiological, intellectual, creative and personal potential of children on a global scale, innovative education focused on the individual in preschool educational institutions. Innovative education aimed at increasing the psychophysiological, intellectual, creative and personal potential of children on a global scale. Scientific-practical research is being conducted on issues of improving the quality management mechanisms of pre-school education based on the principles of organization of learning environment and strategic management. In these studies, improvement of the information-methodological system of pre-school education management, differentiation of quality education services, introduction of information and communication technologies, interactive and problem-based teaching methods into the educational process, professional development of pre-school education system employees. Special attention is paid to the implementation of effective forms and methods of development and assessment of innovative competence.

Key words: Cognitive process, education, tendency, critical thinking.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ВНЕДРЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНИКА

Аннотация

Развитие креативных технологий, направленных на повышение психофизиологического, интеллектуального, творческого и личностного потенциала детей в мировом масштабе, инновационное образование, ориентированное на личность в дошкольных образовательных учреждениях. Инновационное образование, направленное на повышение психофизиологического, интеллектуального, творческого и личностного потенциала детей на В мировом масштабе проводятся научно-практические исследования по вопросам совершенствования механизмов управления качеством дошкольного образования на основе принципов организации образовательной среды и стратегического управления. В этих исследованиях осуществляется совершенствование информационно-методической системы управления дошкольным образованием, дифференциация качества образовательных услуг, внедрение в учебный процесс информационно-коммуникационных технологий, интерактивных и проблемных методов обучения, повышение квалификации работников дошкольного образования. Особое внимание сотрудников системы уделяется внедрению эффективных форм и методов развития и оценки инновационной компетентности.

Ключевые слова: Познавательный процесс, образование, склонность, критическое мышление.

MAKTABGACHA TAYYORLOV YOSHDAGI BOLALARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARINI JORIY ETISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Annotatsiya

Dunyo miqyosida bolalarni psixofiziologik, intellektual, ijodiy va shaxsiy salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan kreativ texnologiyalarni rivojlantirish, maktabgacha ta'lim muassasalarida shaxsga yo'naltirilgan innovatsion ta'lim dunyo miqyosida bolalarni psixofiziologik, intellektual, ijodiy va shaxsiy salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan inovatsion ta'lim muhitini tashkil qilish hamda strategik boshqaruv tamoyillari asosida maktabgacha ta'limning sifat menejmenti mexanizmlarini takomillashtirish masalalariga qaratilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Mazkur tadqiqotlarda maktabgacha ta'limni boshqarishning axborot-metodik tizimini takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlarini differensiyalash, ta'lim-tarbiya jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interaktiv va muammoli vaziyatli o'qitish usullarini joriy etish, maktabgacha ta'lim tizimi xodimlarining kasbiy-innovatsion kompetentligini rivojlantirish va baholashning samarali shakl va metodlarini amaliyotga joriy etish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: Kognitiv jarayon, ta'lim-tarbiya, tendensiya, tanqidiy fikrlash.

Kirish. Milliy ta'lim tizimimizning ilk bo'g'ini bo'lgan maktabgacha ta'lim tizimi uchun o'quv dasturlarini yaratishda shaxs rivojlanishining eng muhim bosqichi bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning kognitiv jarayonini rivojlantirish, ularni dunyoni faolroq tadqiq etish, ma'lumotlarni tahlil etish, ijodiy fikrlash hamda iste'dod va qobiliyatlarini yanada to'liq ochib berishga xizmat qilishni ko'zda tutish lozim.

Maktabgacha yoshdagi bolalar tafakkurini o'rgangan olim Jan-Jak Piaje 6-7 yoshli bolaning tafakkuri quyidagi xususiyatlarga ega ekanligini aniqladi: bolalar narsalarning asosiy xossalari fazosi haqidagi tasavvurlar shakllanmagan, ya'ni saqlanish tamoyilini tushunmaydilar, ob'ektning bir nechta xususiyatlarini bir vaqtning o'zida hisobga olmaslik va ularning o'zgarishlarini solishtirish, markazlashirish, bolalar qolganlarini e'tiborsiz qoldirib, faqat bitta narsaga, eng aniq xususiyatga e'tibor berishadi. Markazlashish hodisasi bolaning boshqa

odamlarning nuqtai nazarini hisobga ololmasligini aniqlaydi hamda dunyoga o'zining qarashi unga yagona to'g'ri yo'l sifatida ko'rinadi. Bolalar tafakkurining bu xususiyatlari Jan Piajening klassik tajribalarida aniq namoyon bo'ladi [5].

Xitoy maqoliga ko'ra: "Menga ayting va men unutaman". Menga ko'rsating va men eslayman. Men buni o'zim qilishimga ijozat bering - va men tushunaman" - hamma narsa qat'iy va uzoq vaqt davomida bola buni eshitib, ko'rgan va o'zi qilganda o'rganiladi. 6-7 yoshli bolalar hamma narsaga qiziqishadi. Ular yangi taassurotlar uchun tinimsiz tashnalik, qiziquvchanlik, sinov va xato orqali tajriba o'tkazishga doimiy intilish va mustaqil ravishda dunyo haqida yangi ma'lumotlarni izlash bilan ajralib turadi.

"Tanqid" atamasini ko'rib chiqadigan bo'lasak u juda kebnq qamrovli bo'lib, u "Rpipro" ajratmoq, farqlamoqni anglatib, uning tuzulishi tanqidiy yondashuv, tanqidiy tahlil, tanqidiy baholash, tanqidiy munosabat, tanqidiy fikrlash kabi bir necha

turdagi tarmqolari mavjud. Ilmiy-uslubiy adabiyotlarda esa "tanqid – tadqiq, muhokama qilish, tahlil qilish, fikr bildira olish, tekshirish, muayyan mazmuni inkor etmagan holda kamchiliklarni aniqlash" sifatida ko'rsatiladi.

Tanqidiy fikrlash - bu insonning intellektual faoliyati turlaridan biri bo'lib, u o'zini o'rab turgan axborot maydonini idrok etish, tushunish va yondashuvning ob'ektivligi bilan ajralib turadi. Bu yangi, mazmunli savollar berish qobiliyati; turli xil qo'llab-quvvatlovchi dalillarni ishlab chiqish; mustaqil, o'ylangan qarorlar qabul qilish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Izlanishlar shuni ko'rsatadi-ki, tanqidiy fikrlash jarayoni bola rivojlanishi va qobiliyatiga cheklov yoki taqiqlar qo'ymaslikdan iborat bo'lgan. G'arbda bu fenomen S.L. Rubinshteyn, J. Piaje, Dj. Bruner, L.S. Vigotskiy, R. Paul, K. Popper, E. Glasser, D. Djonson, Dj. A. Braus, D. Byd, D. Xalpern, M.N. Braun, Dj. Cheffi, Ch. Templn, K. Meredikt, D. Stil, S. Uolter, K. Edamson, S. Brukfild, S.I. Veksler, V.A. Shams, R. Pol singari bir qator pedagoglar tomonidan o'rganilgan.

Bugungi kunda turli ilmiy manbalarda siz "tanqidiy fikrlash" atamasining turli ta'riflarini topishingiz mumkin. J. Brous va D. Vud buni nimaga ishonish va nima qilish kerakligini hal qilishga qaratilgan aqli, aks ettiruvchi fikrlash sifatida belgilaydi. Tanqidchilar o'zlarining "men"larini tushunishga va amalga oshirishga, ob'ektiv, mantiqiy bo'lishga va boshqa nuqtai nazarlarni tushunishga harakat qilmoqdalar. Tanqidiy fikrlash, ularning fikriga ko'ra, sog'lom fikrni izlashdir: "qanday qilib ob'ektiv hukm qilish va o'z nuqtai nazariningizni va boshqa fikrlarni hisobga olgan holda mantiqiy harakat qilish, o'z noto'g'ri qarashlaringizdan voz kechish qobiliyati. Tanqidiy fikrlashchilar yangi g'oyalarni o'ylab topishlari va yangi imkoniyatlarni ko'rishlari mumkin, bu esa muammolarni hal qilishda juda muhimdir".

D. Xelpen [2] o'zining "Tanqidiy fikrlash psixologiyasi" asarida tanqidiy fikrlashni quyidagicha ta'riflaydi: bu "yo'naltirilgan fikrlash hisoblanib u muvozanatli, mantiqiy va maqsadga muvofiqdir, u shunday kognitiv ko'nikmalar va strategiyalardan foydalanish bilan ajralib turadi, buning ehtimolini oshiradi. kerakli natijaga erishishni ta'minlaydi.

Pedagog E. Glasser mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish, taxminlarni tan olish, xulosalar va dalillarning kuchini baholash uchun testlarni o'z ichiga olgan tanqidiy fikrlash dasturini ishlab chiqdi. Uning fikricha, tanqidiy fikrlash - bu mulohazalarning asosligi, harakatlarni ma'qullash va ularning asoslilik darajasini baholash, qo'llanilishining o'ziga xos chegarasini topish qobiliyatidir.

Tanqidiy fikrlash nazariyasi va amaliyoti sohasidagi AQShning yetakchi olimlaridan biri Richard Pol [1] tanqidiy fikrlash tushunchasini turli xil, ziddiyatli bo'lmagan usullarda aniqlash mumkin, deb hisoblaydi. Shularni hisobga olib, u ushbu ta'rifni beradi: "Tanqidiy fikrlash - bu fikrlash haqida o'ylash, bu yerda inson o'z tafakkurini yaxshilash maqsadi bilan aks ettiradi".

M.N. Braun tanqidiy fikrlashni g'oyalarni baholashga qaratilgan fikrlashning alohida turi sifatida belgilaydi. Tor ma'noda, bu bayonotlarning to'g'riligini va mulohazalarning to'g'riligini tekshirish bilan bog'liq. Uning fikricha, tanqidiy fikrlashning o'ziga xosligi ko'p jihatdan uning so'roqli pozitsiyasi bilan belgilanadi, bu quyidagi fikrlarda izohlanadi:

- o'zaro bog'liq tanqidiy masalalar majmuini bilish;
- tanqidiy savollarni berish va tezkor javob berish qobiliyati;
- tanqidiy savollardan faol foydalanish istagi.

Amerikalik faylasuf va pedagog Jon Dyui tanqidiy fikrlash bolalarning muayyan muammo bilan shug'ullana boshlaganlarida paydo bo'ladi, deb hisoblaydi. "O'quv jarayonining boshlang'ich nuqtasi sifatida olingan vaziyat yoki hodisa haqida berilishi kerak bo'lgan asosiy savol bu hodisa qanday muammolarni keltirib chiqaradigan savoldir" [5]. Dyuning so'zlariga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalar diqqatini muammolarga qaratish va tabiiy ravishda qiziquvchan bo'lish orqali tanqidiy fikrlashga undaydi. "Faqat muayyan muammo bilan kurashish, qiyin vaziyatdan chiqish yo'lini topish orqali haqiqatan ham o'ylaydi." Shunday qilib, tanqidiy fikrlash deganda Dyui aks ettirishni anglatadi.

Binobarin, tanqidiy fikrlashning bir jihati o'zgal va o'z fikrlarini aks ettirish, idrok etish va baholashda namoyon bo'ladi. Tanqidiy fikrlashning ikkinchi tomoni bilim bilan bog'liq. Bunda tanqidiy fikrlash baholash ishlarini bajaradi: bilimning kelib chiqishi, uning ishonchligi va asosligi baholanadi, bilimlar izohlanadi va tushuniladi, uning asosida xulosa yoki xulosa chiqariladi. Shunday qilib, tanqidiy fikrlash natijasi qaror, nuqtai nazar, taklif, qarorga yangi yondashuv bo'lishi mumkin. Biroq, tanqidiy fikrlash uni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, to'liq aks ettirilmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Dunyo miqyosida mamlakatlar turli xil ta'lim texnologiyalaridan foydalanadilar. Global ta'lim tizimida global tendentsiyalarni va ilg'or xorijiy ta'lim tashabbuslarini ko'rsatishni muhim deb hisoblaymiz.

Ta'limda tanqidiy fikrlashni mohiyatini va uning zaruratini bilish uchun bir nechta davlatlarning holatini ta'lim tizimi nuqtai nazaridan tahlil qilamiz. PISA xalqaro tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, bu yo'nalishda Kanada ta'lim tizimi yuqori natijalarni ko'rsatmoqda. Kanadada ta'lim quyidagicha ishlaydi: federal darajada ta'limni boshqarish tuzilmasi amalda yo'q, ta'lim avtonomdir. Bu mamlakatda milliy ta'lim siyosati yoki ta'lim vazirligi yo'q.

2016-yilda Kanada Ta'lim Vazirlari Kengashi uzoq davom etgan muhokamalar va tadqiqotlardan so'ng oltita global kompetensiyalardan iborat loyihani qabul qildi: tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish; innovatsiyalar, ijodkorlik va tadbirkorlik munosabatlari; o'rganish qobiliyatlari, o'z-o'zini anglash va o'zini o'zi boshqarish; hamkorlik qilish qobiliyati; aloqa; global fuqarolik va barqarorlik yo'nalishi. Bu oltita kompetensiya bolalarga bilimlarni, jumladan, kognitiv, ijtimoiy va shaxsiy qobiliyatlarni o'zlashtirish, bilimlarni yangi va murakkab vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi. Shuningdek, global kompetensiyalar bolalar bog'chasidan 12-sinfgacha bo'lgan barcha darajadagi ta'lim dasturlariga kiritilgan.

"Tadqiqot ruhi" ta'limning barcha darajalariga, bolalar bog'chasidan professional kasblar haqida o'ylash bosqichiga qadar kirib boradi. Ushbu kompetensiyalarni natijasini ko'rsatib beruvchi "yutuq jadvallari" mavjud bo'lib, ularda nafaqat bolalarning bilim olish harakatlari va natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar qayd etiladi, balki fikrlash va muloqot qobiliyatlari, shuningdek, ularni turli fan sohasida qo'llash haqidagi ma'lumotlar ham mavjud. Norasmiy ta'limda tarbiyalanuvchilar yetakchilik va ifoda qobiliyatlarini rivojlantiradilar.

XXI asr kompetensiyalarini rivojlantiruvchi va Kanada ta'lim tizimida qo'llaniladigan amaliyotlar: faol o'qitish amaliyotlari, ya'ni tadqiqotlar, loyihalar, tajriba asosida o'rganish, amaliyot, jamoalar bilan jismoniy va virtual aloqalarni kengaytirish, informatika savodxonligi, ekologiya, tibbiy ma'lumotlarni tahlil qilish, muhandislik, o'yinlar, raqamli media yaratish va robototexnika; fikr almashishga yordam beradigan bilimlar, tarbiyalanuvchilarni turli xil fikrlash usullarini ochib berish, shu orqali tanqidiy va axloqiy fikrlashni rivojlantirish, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarni amaliy muammolarni hal qilishda kichik munozaralarga jalb qilish uchun turli xil vositalardan ijodiy foydalanishga undaydilar, hamkorlik va izlanishda ishtirok etadilar va ularning fikrlari inobatga olinishini his qiladilar.

Tahlil uchun taqdim etmoqchi bo'lgan navbatdagi davlat - Xitoy. Biz uchun Xitoy alohida qiziqish uyg'otadi, chunki u ko'p asrlik madaniy an'analarga ega bo'lgan, har jihatdan Yevropa modeliga yaqin bo'lmagan mamlakatda ta'limni o'zgartirish tajribasini taqdim etadi..

Ammo, shu bilan birga, yuqoridagi barcha universal kompetensiyalar Xitoy ta'lim tizimi doirasida ham mavjud. 2014-yilda Ta'lim vazirligi transformatsion islohot, jumladan, barcha fanlar bo'yicha universal kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha hisobotini e'lon qildi. Masalan, xitoy tili darslarida ierogliflarni o'rganish mantiqiy va tanqidiy fikrlash, analitik ko'nikmalar, estetik sezgirlik va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam beradigan tarzda tuzilgan

Xitoy ta'limida universal kompetensiyalar 3 yo'nalishga ta'sir qiladi: sub'ektivlik va avtonomiyani nazarda tutadigan o'z-o'zini rivojlantirish, jismoniy va psixologik fazilatlarini rivojlantirish, o'rganish qobiliyati va o'quv jarayonini shaxslar va

guruhlar o'rtasidagi, jamiyatdagi va mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlarni o'z ichiga olgan ijtimoiy inklyuziya; uchinchi soha esa madaniy ta'lim, ya'ni inson donishmandligi va sivilizatsiyasi yutuqlarini idrok etishdir.

Xitoydagi maktabning roli umumiy o'quv dasturini bolalarning individual xususiyatlari va ehtiyojlariga moslashtirishdir.

Uchinchi holat - Koreya Respublikasi, bilimli inson ideali hisoblanadi. Koreyscha yondashuv fanlararo mavzularga birlashtirilgan "yangi savodxonlik" ni tanlash kabi xususiyatga ega. Koreyalik ilmiy tadqiqotchilar akademik fanlar doirasidagi universal kompetensiya elementlarini aniqladilar. Bog'chada bolalarning o'zlashtirishi va muvaffaqiyati doimiy ravishda baholanadi, buning uchun maxsus topshiriqlar, portfoliolar, bolalarning o'zini o'zi baholash va o'zaro baholash usullari o'tkaziladi.

Tahlil va natijalar. Tanqidiy fikrlash maktabgacha yoshdagi bolalarda odobli skeptitsizm, umume'tirof etilgan haqiqatlarga shubha qilish, muayyan masala bo'yicha nuqtai nazarni rivojlantirish va uni mantiqiy dalillar bilan himoya qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Tanqidiy fikrlash - bu yagona mahorat emas, balki ko'plab ko'nikmalarning kombinatsiyasi. Bu texnologiya ta'lim jarayonida qabul qilish, tushunish va mulohaza yuritish bosqichlari orqali amalga oshiriladi.

Qabul qilish bosqichida maktabgacha yoshdagi bolalar o'z bilimlarini tahlil qiladilar, muloqot qobiliyatlarini o'zlashtiradilar, ta'lim faoliyatida faol ishtirok etadilar. Tushunish bosqichida ular axborot bilan aloqaga kirishadi, ya'ni bolalarning qiziqishi va faolligi saqlanib qolgan holatda yangi ma'lumotlarni idrok etish uchun sharoitlar yaratiladi.

Fikrlash bosqichida maktabgacha yoshdagi bolalar o'z fikrlarini so'zlari bilan bilan farq qilishini tushunib boradilar, ular bilan bahslashadilar, fikrlarini bir-biri bilan erkin almashadilar. Ushbu bosqichda olingan bilimlarni mustahkamlash, bilimlarning mavjud tuzilmasini faol qayta qurish va yangi tushunchalarni kiritish va yangi ma'no yaratish amalga oshiriladi. Aynan yuqoridagi uch fazali model mashg'ulotlarni tashkil qilish uchun ma'lum bir mantiqni belgilaydi.

Xulosa va takliflar. Ilg'or xorijiy mamlakatlar tajribalarini o'rgangan xolda xulosa qilib aytishimiz mumkin-ki, tanqidiy fikrlashning bir jihati o'zgalar va o'z fikrlarini aks ettirish, idrok etish va baholashda namoyon bo'ladi. Tanqidiy fikrlashning ikkinchi tomoni bilim bilan bog'liq. Bunda tanqidiy fikrlash baholash ishlarini bajaradi: bilimning kelib chiqishi, uning ishonchligi va asosligi baholanadi, bilimlar izohlanadi va tushuniladi, uning asosida xulosa yoki xulosa chiqariladi. Shunday qilib, tanqidiy fikrlash natijasi qaror, nuqtai nazar, taklif, qarorga yangi yondashuv bo'lishi mumkin. Biroq, tanqidiy fikrlash uni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, to'liq aks ettirilmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Paul R., Elder L. The Critical Thinking Reading and Writing Test Publisher: Foundation for Critical Thinking, 2006. – 68 p.
2. Халперн, Д. Психология критического мышления [Текст] / Д. Халперн. – 4-е международное издание. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с
3. Монтень Мишель. Опыты. Избранные произведения в 3-х томах. Том 2. Пер. с фр. – Москва: «Педагогика», 1992. 560с.
4. Руссо Ж.Ж. «Эмил или О воспитании». – Москва: 1995. С.62
5. Пиаже, Ж. Речь и мышление ребенка [Электронный ресурс] /Ж. Пиаже – 1994. – 528 с – Режим доступа: http://elibrary.gnpbu.ru/text/piazhe_rech-myshlenie-rebenka_1994/go,0;fs,1/ [Дата обращения: 14 февраля 2018.
6. Скуднова Т.Д. Гуманистические традиции мировой социальной педагогики Таганрог. 2007.- 178 с.
7. Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Критическое мышление и новые виды грамотности. – М.: ЦГЛ, 2005. – С. 5-13
8. Темпл Ч., Стил Дж.Л., Мереди К.С. Критическое мышление – углубленная методика. Пос. 4. – М.: Изд-во Инта «Открытое общество», 1998.

Sevara RAXIMOVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti stajyor o'qituvchisi

E-mail: imperatork2833@gmail.com

Siyosiy fanlar doktori U.Butayev taqrizi asosida

UNRAVELING THE HISTORICAL FABRIC OF POLITICAL CULTURE: A COMPREHENSIVE REVIEW

Annotation

Political culture, a concept deeply ingrained in the study of politics, represents the collective values, beliefs, attitudes, and behaviors that characterize a society's approach to governance and politics. This article provides a comprehensive review of the concept of political culture, tracing its historical development, key theoretical frameworks, and its significance in shaping political systems and institutions. Beginning with its conceptualization by early political theorists, through its evolution amidst changing socio-political landscapes, to its contemporary interpretations, this article aims to offer a nuanced understanding of the concept of political culture and its enduring relevance in contemporary political analysis.

Key words: Political culture, history, development, theoretical frameworks, significance.

РАСПУТЫВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТКАНИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ: КОМПЛЕКСНЫЙ ОБЗОР

Аннотация

Политическая культура, концепция, глубоко укоренившаяся в изучении политики, представляет собой коллективные ценности, убеждения, отношения и поведение, которые характеризуют подход общества к управлению и политике. В данной статье дается всесторонний обзор концепции политической культуры, прослеживается ее историческое развитие, ключевые теоретические основы и ее значение в формировании политических систем и институтов. Целью данной статьи является предложить детальное понимание концепции политической культуры и ее непреходящей актуальности в современном политическом анализе, начиная с ее концептуализации ранними политическими теоретиками, через ее эволюцию среди меняющихся социально-политических ландшафтов и заканчивая современными интерпретациями.

Ключевые слова: Политическая культура, история, развитие, теоретические основы, значение.

SIYOSIY MADANIYATNING TARIXIY MATOSINI OCHISH: KENG QAMROVLI SHARH

Аннотация

Siyosatshunoslik faniga chuqur singib ketgan tushuncha bo'lgan siyosiy madaniyat jamiyatning boshqaruv va siyosatga bo'lgan munosabatini tavsiflovchi jamoaviy qadriyatlar, e'tiqod, munosabat va xulq-atvorni ifodalaydi. Ushbu maqolada siyosiy madaniyat tushunchasini har tomonlama ko'rib chiqish, uning tarixiy rivojlanishi, asosiy nazariy asoslari, siyosiy tizimlar va institutlarni shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Ilk siyosiy nazariyotchilarning kontseptualizatsiyasidan boshlab, o'zgaruvchan ijtimoiy-siyosiy landshaftlar sharoitida evolyutsiyasi orqali, uning zamonaviy talqinlariga qadar, ushbu maqola siyosiy madaniyat tushunchasi va uning zamonaviy siyosiy tahlildagi doimiy dolzarbligi haqida nozik tushunchani taklif qilishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Siyosiy madaniyat, tarix, taraqqiyot, nazariy asoslar, ahamiyati.

Kirish. Siyosiy madaniyat siyosatshunoslik va sotsiologiya sohalariga chuqur singib ketgan tushuncha bo'lib, ma'lum bir siyosat doirasidagi boshqaruv, hokimiyat va ijtimoiy qadriyatlarining murakkab dinamikasini tushunish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. U fuqarolar va davlat o'rtasidagi munosabatlarni shakllantiradigan, siyosiy ishtirok etishdan tortib institutlar faoliyatigacha bo'lgan barcha narsaga ta'sir ko'rsatadigan jamoaviy me'yorlar, e'tiqodlar, munosabat va xulq-atvorni qamrab oladi[1]. Ushbu maqolada biz siyosiy madaniyat tushunchasini va uning tarixiy evolyutsiyasini har tomonlama o'rganishga kirishamiz. Qadimgi falsafiy nutqda paydo bo'lgan ildizlaridan tortib, demokratik boshqaruv kontekstida zamonaviy ifodalanishigacha, biz siyosiy madaniyatning kontseptual asoslari, nazariy asoslari va zamonaviy ahamiyatini o'rganamiz. Vaqt o'tishi bilan uning traektoriyasini kuzatib, biz doimiy o'zgarib turadigan dunyomizdagi siyosat va boshqaruvning murakkabligini tushunishimiz mumkin bo'lgan ob'ektiv sifatida siyosiy madaniyatning doimiy dolzarbligini yoritishga intilamiz.

Adabiyot tahlili. Siyosiy madaniyat kontseptsiyasi nazariy asoslar, empirik tadqiqotlar va fanlararo istiqbollarning boy gobeleniga asoslanib, qizg'in ilmiy izlanishlar mavzusi bo'ldi. Ushbu bo'limda siyosiy madaniyat haqidagi tushunchamizni shakllantirgan asosiy adabiyotlar ko'rib chiqiladi, ular dastlabki siyosiy nazariyotchilardan tortib to zamonaviy ilmiy tadqiqotlarga bo'lgan muhim asarlarni qamrab oladi.

Siyosiy madaniyatning ildizlarini boshqaruv, fuqarolik va ideal siyosat masalalari bilan kurashgan Aflotun va Aristotel kabi antik faylasuflarning asarlarida topish mumkin. Biroq, siyosiy madaniyat faqat 20-asrga qadar Gabriel Almond va Sidney

Verbaning muhim hissasi tufayli alohida o'rganish sohasi sifatida paydo bo'ldi[7]. Ularning 1963-yilda nashr etilgan "Fuqarolik madaniyati" nomli innovatsion ishi demokratik barqarorlik va fuqarolar faolligini shakllantirishda siyosiy madaniyatning rolini tizimli o'rganishga zamin yaratdi. Almond va Verbaning siyosiy madaniyatlar tipologiyasi, jumladan, paroxial, sub'ekt va ishtirokchi - turli jamiyatlardagi siyosiy munosabat va xatti-harakatlardagi o'zgarishlarni tushunish uchun asos yaratdi[7].

Almond va Verbaning asosiy tushunchalariga asoslanib, olimlar siyosiy madaniyatni tahlil qilish va sharhlash uchun bir qator nazariy asoslarni ishlab chiqdilar[7]. Talkott Parsons kabi sotsiologlar asarlari ta'sirida tuzilgan strukturaviy-funksional yondashuv ijtimoiy tartib va barqarorlikni saqlashda siyosiy madaniyatning rolini ta'kidlaydi. Ushbu nuqtai nazarga ko'ra, siyosiy institutlar va amaliyotlar jamiyatning birlashishi va integratsiyasiga hissa qo'shadigan asosiy madaniy me'yorlar va qadriyatlarni aks ettiradi va mustahkamlaydi.

Aksincha, antropologlar va madaniyat nazariyotchilarining asarlaridan ilhomlangan madaniyatshunoslik yondashuvi asosiy e'tiborni shaxslarning siyosiy ramz va marosimlarga bog'laydigan sub'ektiv ma'nolari va talqinlariga qaratadi. Klifford Geertz kabi olimlarning ta'kidlashicha, siyosiy madaniyat nafaqat aniq e'tiqod va amaliyotlarni, balki jamoaviy ongga kiritilgan chuqurroq, ramziy ma'nolarni ham o'z ichiga oladi. Siyosiy hayotga asos bo'lgan marosimlar, afsonalar va ramzlarni o'rganib, madaniyatshunos olimlar siyosiy xulq-atvor va o'ziga xoslikni shakllantiruvchi asosiy taxminlar va dunyoqarashlarni ochishga intiladi.

Bundan tashqari, siyosiy madaniyatga qiyosiy yondashuv siyosiy madaniyatlarning shakllanishi va o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish uchun millatlararo so'rovlar va amaliy tadqiqotlarga asoslanib, turli jamiyatlardagi naqsh va o'zgarishlarni aniqlashga intiladi. Qiyosiy tadqiqotlar siyosiy qarashlar va xulq-atvorni shakllantirishda tarixiy meros, ijtimoiy-iqtisodiy omillar va institutsional tartibga solishning ahamiyatini ochib berdi, xalqlar ichida va millatlararo siyosiy madaniyatlarining murakkabligi va xilma-xilligini yoritib berdi.

So'nggi yillarda olimlar globallashuv, texnologik o'zgarishlar va demokratik orqaga qaytish kabi paydo bo'layotgan muammolarga javoban siyosiy madaniyatning yangi o'lchovlarini o'rganishda davom etdilar. Ijtimoiy media, identifikatsiya siyosati va transmilliy faollikning ta'sirini o'rganuvchi tadqiqotlar raqamli asrda siyosiy madaniyatning rivojlanish usullarini yoritib berdi. Bundan tashqari, olimlar mavjud kontseptual asoslarning cheklovlari haqida tanqidiy mulohaza yuritib, siyosiy madaniyatlar ichidagi kuch dinamikasi, tengsizliklar va marginal ovozlarni yanada nozikroq tushunishga chaqirdilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Siyosiy madaniyatni o'rganish akademik paradigmalari, metodologik yondashuvlar va real siyosiy jarayonlardagi o'zgarishlarni aks ettiruvchi muhim nazariy evolyutsiyani boshdan kechirdi. Ushbu bo'lim siyosiy madaniyat sohasidagi nazariy asoslarning traektoriyasini o'rganadi, asosiy istiqbollarning paydo bo'lishini va ularning siyosiy hodisalarni tushunishimizga qo'shgan hissasini kuzatadi.

Siyosiy madaniyatni o'rganishda qo'llanilgan eng dastlabki nazariy asoslardan biri bu strukturaviy-funksional yondashuvdir. Emil Dyurkgeym va Talkott Parsons kabi ilk sotsiologlarning asarlarida ildiz otgan bu nuqtai nazar siyosiy madaniyatni kengroq ijtimoiy tuzilmalar va funktsiyalarining aksi sifatida qaraydi[5]. Bu qarashga ko'ra, siyosiy institutlar va amaliyotlar jamiyatda umumiy qadriyatlar, me'yorlar va ramzlarni mustahkamlash orqali ijtimoiy tartib va birdamlikni saqlashga xizmat qiladi. Siyosiy madaniyat, o'z navbatida, shaxslarni ijtimoiy tuzilishga integratsiyalash va o'zgarishlar sharoitida barqarorlikni saqlash mexanizmi sifatida qaraladi.

Tahlil va natijalar. Strukturaviy-funksional yondashuv siyosiy madaniyatning ijtimoiy hamjihatlik, jamoaviy o'ziga xoslik va siyosiy hokimiyatning qonuniyligini ta'minlashdagi funktsional rolini ta'kidlaydi. U madaniy me'yorlar va siyosiy institutlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'kidlab, bir sohada o'zgarishlar butun ijtimoiy tizimga to'liq ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatadi. Biroq, tanqidchilarning ta'kidlashicha, bu nuqtai nazar siyosiy xatti-harakatlarning murakkabligini haddan tashqari soddalashtirishi va jamiyat ichidagi kuch dinamikasi, nizolar va tengsizliklarning rolini e'tiborsiz qoldirishi mumkin.

Strukturaviy-funksional nuqtai nazardan farqli o'laroq, madaniy yondashuv shaxslarning siyosiy ramzlari va amaliyotlarga bog'laydigan sub'ektiv ma'nolari va talqinlarini ta'kidlaydi. Klifford Geertz va Benedikt Anderson[2] kabi madaniyatshunos olimlar antropologiya, madaniyatshunoslik va ramziy interaksionizm tushunchalariga tayangan holda, siyosiy madaniyat monolit mavjudot emas, balki jamoaviy o'ziga xoslik va dunyoqarashni shakllantiruvchi ramzlari, marosimlar va rivoyatlarining murakkab to'ri ekanligini ta'kidlaydilar.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, siyosiy madaniyat nafaqat rasmiy institutlar va jarayonlarni, balki siyosiy hayotni shakllantiruvchi norasmiy amaliyotlar, nutqlar va madaniy artefaktlarni ham qamrab oladi. Olimlar siyosiy o'ziga xoslik va ongning chuqur qatlamlarini ochish uchun siyosiy marosimlar, marosimlar va rivoyatlarga kiritilgan ramziy ma'nolarni tahlil qiladilar. Siyosatning ramziy o'lchovlariga e'tibor qaratgan holda, madaniy yondashuvlar siyosiy madaniyatning shaxsiy va jamoaviy o'ziga xosliklarni, mafkuralarni va ijtimoiy harakatlarni shakllantirish usullari haqida tushuncha beradi.

Siyosiy madaniyatga qiyosiy yondashuv turli jamiyatlardagi siyosiy munosabat va xulq-atvorning naqshlari va farqlarini aniqlashga, millatlararo so'rovlar, amaliy tadqiqotlar va tarixiy tahlillarga asoslangan holda aniqlashga intiladi. Samuel P. Xantington va Ronald Inglehart[3] kabi olimlar siyosiy madaniyatlarining shakllanishi va o'zgarishiga ta'sir etuvchi

omillarni o'rganish uchun keng ko'lamli qiyosiy tadqiqotlar olib boranlar.

Qiyosiy tadqiqotlar siyosiy munosabat va xulq-atvorni shakllantirishda tarixiy meros, ijtimoiy-iqtisodiy omillar va institutsional tartibga solishning ahamiyatini ochib berdi. Shuningdek, u millatlar ichida va millatlararo siyosiy madaniyatlarining xilma-xilligini ta'kidlab, siyosiy madaniyatning monolit tushunchalariga qarshi chiqdi va kontekstga xos tahlil zarurligini ta'kidlaydi. Siyosiy madaniyatlarini turli kontekstlarda taqqoslash orqali qiyosiy yondashuvlar siyosiy natijalarni shakllantirishda madaniyat, institutlar va ijtimoiy-iqtisodiy dinamika o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni tushunishimizga yordam beradi.

Siyosiy madaniyat sohasidagi nazariy asoslar vaqt o'tishi bilan rivojlanib bordi, ular akademik paradigmalari, metodologik yondashuvlar va real siyosiy o'zgarishlardagi kengroq o'zgarishlarni aks ettirdi. Ijtimoiy integratsiya va barqarorlikni ta'kidlaydigan strukturaviy-funksional nuqtai nazardan ramziy ma'no va talqinlarga e'tibor qaratuvchi madaniy yondashuvlar va jamiyatlar bo'ylab o'zgarishlarni o'rganuvchi qiyosiy tadqiqotlarga, bu ramkalar globallashgan dunyodagi siyosiy madaniyatning murakkabliklarini tushunish uchun turli xil linzalarni taklif qiladi.

21-asrda siyosiy madaniyat kontseptsiyasi dolzarbligicha qolmoqda, chunki jamiyatlar globallashuv, texnologik o'zgarishlar, demografik o'zgarishlar va demokratik eroziya kabi misli ko'rilmagan qiyinchiliklarni engib o'tmoqda. Ushbu bo'lim siyosiy madaniyatning zamonaviy dolzarbligini o'rganadi va ushbu sohada tadqiqot va ilmiy tadqiqotlar uchun kelajakdagi potentsial yo'nalishlarni belgilaydi.

Globalashuv siyosiy manzarani o'zgartirdi, an'anaviy chegaralarni yo'qotdi va shaxslar, jamoalar va davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar modellarini qayta shakllantirdi. Borgan sari o'zaro bog'langan dunyoda siyosiy madaniyatni o'rganish g'oyalari, o'ziga xoslik va qadriyatlarining transmilliy oqimining murakkabliklari bilan kurashishi kerak. Olimlar globallashuv siyosiy madaniyatlarining shakllanishi va tarqalishiga qanday ta'sir qilishini, shuningdek, uning demokratik boshqaruv, ijtimoiy birlik va madaniy o'ziga xoslikka ta'sirini o'rganmoqda. Ushbu sohada kelgusi tadqiqotlar siyosiy o'ziga xoslik va faollikning yangi shakllarining paydo bo'lishiga, raqamli texnologiyalarning siyosiy aloqa va mobilizatsiyaga ta'siri va multikultural jamiyatlarda madaniy xilma-xillikni boshqarish muammolariga qaratilishi mumkin.

Populistik yetakchilar, noliberal rejimlar va avtoritar amaliyotlarning kuchayishi butun dunyo bo'ylab demokratik me'yorlar va institutlar uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqardi. Siyosiy madaniyatni o'rganish demokratik eroziya va avtoritar mustahkamlikni qo'zg'atuvchi omillarni tushunish uchun juda muhimdir. Olimlar siyosiy madaniyatdagi o'zgarishlar, jumladan, jamoatchilikning demokratiyaga bo'lgan munosabatining o'zgarishi, institutlarga ishonch va o'zgacha fikrga nisbatan bag'rikenglik demokratik me'yorlarning yemirilishiga va avtoritar boshqaruvning mustahkamlanishiga qanday hissa qo'shishini o'rganmoqda. Kelgusida olib boriladigan tadqiqotlar demokratik barqarorlikni oshirishda siyosiy ta'lim, mediasavodxonlik va fuqarolik faolligining roliga, shuningdek, avtoritar tahdidlarga qarshi demokratik qadriyatlar va institutlarni himoya qilish strategiyalariga qaratilishi mumkin.

Global iqlim inqirozi 21-asrning hal qiluvchi muammolaridan biri bo'lib, insoniyat jamiyatlari va tabiiy dunyo o'rtasidagi munosabatlarga oid chuqur savollarni tug'dirdi. Siyosiy madaniyatni o'rganish ekologik qadriyatlar, e'tiqodlar va amaliyotlar barqarorlik, tabiatni muhofaza qilish va iqlim harakatlariga nisbatan siyosiy munosabat va xatti-harakatlarni shakllantirish usullari bilan kurashishi kerak. Olimlar madaniy me'yorlar va dunyoqarashlar atrof-muhit muammolariga javob berishga qanday ta'sir qilishini, shuningdek, boshqaruvning yanada barqaror va adolatli shakllarini o'zgartirish imkoniyatini o'rganmoqda. Kelajakdagi tadqiqotlar ekologik siyosatni shakllantirishda madaniy hikoyalar, jamoaviy o'ziga xosliklar va ijtimoiy harakatlarning rolini, shuningdek, global ekologik tahdidlarni hal qilishda madaniyatlararo muloqot va hamkorlik imkoniyatlarini o'rganishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, siyosiy madaniyat tushunchasi 21-asrda ham dolzarbligicha qolmoqda, chunki jamiyatlar globallasuv va o'ziga xoslik siyosatidan tortib demokratik eroziya va ekologik barqarorligacha bo'lgan murakkab muammolarga duch kelmoqda. Olimlar tobora o'zaro bog'langan va noaniq dunyoda siyosiy madaniyat, ijtimoiy

o'zgarishlar va boshqaruv o'rtasidagi kesishuvlarni o'rganadigan fanlararo tadqiqotlar bilan shug'ullanishga tayyor. Siyosatning madaniy jihatlari haqidagi tushunchamizni chuqurlashtirib, biz global muammolarga qarshi demokratik qadriyatlar, ijtimoiy adolat va ekologik barqarorlikni targ'ib qilish bo'yicha yanada samarali strategiyalarni ishlab chiqishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Nations. Princeton University Press.
2. Geertz, C. (1973). The Interpretation of Cultures: Selected Essays. Basic Books.
3. Huntington, S. P. (1968). Political Order in Changing Societies. Yale University Press.
4. Inglehart, R. (1997). Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton University Press.
5. Parsons, T. (1951). The Social System. The Free Press.
6. Putnam, R. D. (2000). Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. Simon & Schuster.
7. Verba, S., & Nie, N. H. (1972). Participation in America: Political Democracy and Social Equality. Harper & Row.

UDK:796.08:378(575.1)

Mirzoxid RAXMATILLAEV,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: mrxmatillaye@gmail.com

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent A.Mo'minov taqrizi asosida

IMPROVING THE STRENGTH OF HIGHLY SKILLED HANDBALL PLAYERS

Annotation

In this article, the research process uses modern innovative methods for developing the quality of strength of highly qualified handball players by analyzing the training process. Scientific and theoretical opinions on monitoring the level of training were expressed and scientific research was carried out, the results obtained as a result of the study were comparatively analyzed and appropriate conclusions were drawn.

Key words: strength, complex exercises, special physical training, training period, weight instruments, innovative method, training program.

ПОВЫШЕНИЕ СИЛЫ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ГАНДБОЛИСТОВ

Аннотация

В данной статье в процессе исследования использованы современные инновационные методы развития качества силы гандболистов высокой квалификации путем анализа тренировочного процесса. Были высказаны научно-теоретические мнения по контролю уровня подготовки и проведены научные исследования, полученные в результате исследования результаты были сравнительно проанализированы и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: сила, комплексные упражнения, спетсиальная физическая подготовка, тренировочный период, весовые инструменты, инновационный метод, программа обучения.

YUQORI MALAKALI GANDBOLCHILARNI KUCH SIFATLARINI OSHIRISH

Аннотация

Mazkur maqolada yuqori malakali gandbolchilarning mashg'ulot jarayonini tahlil qilish orqali ularning kuch sifatini rivojlantirishning zamonaviy innovatsion usullari qo'llanilgan. Tayyorgarlik darajasini nazorat qilish yuzasidan ilmiy-nazariy fikrlar ilgari surilgan hamda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan, tadqiqotdan olingan natijalar qiyosiy tahlil qilinib, tegishli xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: kuch, kompleks mashqlar, maxsus jismoniy tayyorgarlik, davri, og'irlik vositalari, innovatsion usul, mashg'ulot dasturi.

Dolzarbliqi. Sport insonning nafaqat jismoniy, balki ma'naviy kamolotga erishishida ham muhim omillardan biriga aylangan. Gandbolchilarni har tomonlama tayyorlash, jumladan, kuch qobiliyatlarini rivojlantirishda kompleks mashqlardan foydalanish, turli texnik-taktik harakatlarni rivojlantirishda dolzarb masalalardan hisoblanadi. So'nggi yillarda mamlakatimizda bir qator xalqaro musobaqalar o'tkazilib kelinmoqda. Har bir sport turini istiqboli bugun olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar, sport sohasida orttirilayotgan tajriba va malakalar gandbol sport turi bo'yicha tayyorlanayotgan kadrlarimizga bog'liq. Sport taraqqiyotining bugungi bosqichida biz shunday xususiyatlarni ko'ramizki, ular sportchilarni tayyorlash jarayoniga jiddiy ta'sir ko'rsatadilar va murabbiy bilan sportchi oldiga yangidan-yangi murakkab vazifa va topshiriqlarni qo'yadilar bu vazifa va topshiriqlarni esa, o'z navbatida, mashq jarayonini tashkil qilishning eng munosib shakl va usullarini izlab topishga majbur etadi.

Tadqiqotning maqsadi. Malakali gandbolchilarda kuch qobiliyatlarini rivojlantirish uchun maxsus mashqlar majmuasining ta'sirini o'rganish hamda kuch sifatini takomillashtirish vosita va usullarini nazorat qilish orqali sportchilarni musobaqalarga tayyorlash.

Tadqiqotning vazifalari:

1. Mavzu yuzasidan ilmiy adabiyotlar va mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarini, amaliy tajribalarini o'rganish.

2. Yillik mashg'ulotlar davrida o'quv-mashg'ulot yuklamalarini ilmiy nazariy tomonlarini o'rganish va tahlil qilish.

3. Malakali gandbolchilarning o'quv-mashg'ulotlar jarayonida kuch sifatlarini o'sish sur'atini tekshirish va qo'llanilgan usullarni samaradorligini pedagogik tajribada asoslash.

Tadqiqotni tashkil etish. Tadqiqot ishlari 2022-2023 yillar davomida O'zDJTSU "SKUF" erkaklar gandbol jamoasida shug'ullanuvchi malakali gandbolchilarda tadqiqot ishlari olib

borildi. Tadqiqotning kontingenti qilib jamoadan 20 nafar gandbolchi tajriba guruhiga saralab olindi va pedagogik tajriba o'tkazildi. Tadqiqot davomida mavzuga oid ilmiy tadqiqotlar, olimlarning amaliy tajribalari o'rganildi. Pedagogik kuzatishlar gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligini tahlil qilish, charchash darajasini (tashqi belgilarga xosligini) aniqlash, kuch darajasini samaradorligini baxolash maqsadida o'tkazildi. Mazkur holda kuch yuklamalarini taqsimlash xususiyatlari aniqlandi. Tadqiqotlar jarayonida vazifalarni hal etish uchun pedagogik tajribalar o'tkazildi. Tadqiqot natijalarining statistik jihatdan hisoblab chiqiladi. Unda tajriba va nazorat guruhlarining statistik ko'rsatkichlari (o'rtacha arifmetik qiymati, standart og'ish, variatsiya koeffitsienti va hokazolar) hisoblandi.

Test natijalari bo'yicha sportchilar 2 guruhga bo'lindilar: yuqori darajada va past darajadagi kuch sifatlariga ega bo'lganlar. Shuning uchun mashg'ulot dasturi ishlab chiqildi.

Kuch sifatleri yuqori darajada rivojlangan sportchilar umum qabul qilingan dastur bo'yicha shug'ullandilar, shuningdek, past darajada rivojlangan sportchilarga esa kuch sifatlarini rivojlantiruvchi xos bo'lmagan vositalarga e'tibor berib maxsus dastur taklif qilindi. Kuch sifatlarini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha vosita va usullarda farq mavjud. Yuqoridagi uslubiy mulohazalar shu yo'nalish bo'yicha gandbolchilar ishtirokida pedagogik tajriba o'tkazishga da'vat etdi.

Pedagogik kuzatuv davrida 18-22 yoshli gandbolchilar ko'rib chiqildi. Tajribada umum qabul qilingan usullar qo'llanilib, mashg'ulot jarayonida pedagogik kuzatishlar olib borildi. Uning maqsadi gandbolchilarda kuch qobiliyatlarini aniqlashdan iborat edi.

Nazorat mashqlari va ko'rsatkichlarini baholashni qabul qilish uslubiyoti – gandbol to'pini uzoqlikka otish, vazni 1 kg. bo'lgan to'pni otish, turgan joydan uch hatlab sakrash, turgan joydan yuqoriga sakrash bo'lib, natija V.M.Abalakov tomonidan yaratilgan sakrash asbobi yordamida aniqlandi. Bundan tashqari

shug'ullanuvchilarning kuch sifatini aniqlash maqsadida 30 s. mobaynida devordagi mo'ljalga to'pni uzatib qaytib olib olish kabi nazorat me'yori qabul qilindi. Har bir test nazorat me'yorini qabul qilishda 3 ta urinish berilib, eng yaxshi natija hisobga olindi.

Yuqori malakali gandbolchilarning kuch sifatini rivojlantirish bo'yicha o'quv-mashg'ulot dasturi ishlab chiqildi, ushbu dastur bo'yicha tajriba guruhida o'quv-mashg'ulotlari olib borildi. Gandbolchilarning ko'p yillik tayyorgarligida jismoniy

sifatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan quyidagi ikkita guruhga tegishli mashqlardan foydalanildi: jumladan, maxsus bo'lmagan (yugurish, sakrashlar, kuch trenajyorlarida bajariluvchi mashqlar) va maxsus (taktik-texnik) mashqlar. Birinchi guruhga kiritiluvchi mashqlar asos (bazaga oid) ko'rinishidagi jismoniy sifatlarni (umumiy chidamlilik, umumiy kuch) rivojlantiradi, shu bilan bir vaqtda ikkinchi guruhga kiruvchi mashqlar tarkibiga ushbu maxsus sifatlarni rivojlantiruvchi mashqlar belgilab berildi.

Gandbolchilarda jismoniy mashg'ulotlarni o'tkazish bo'yicha og'irlik vositalari bilan bajariladigan mashqlar orqali kuchni rivojlantirish usullari

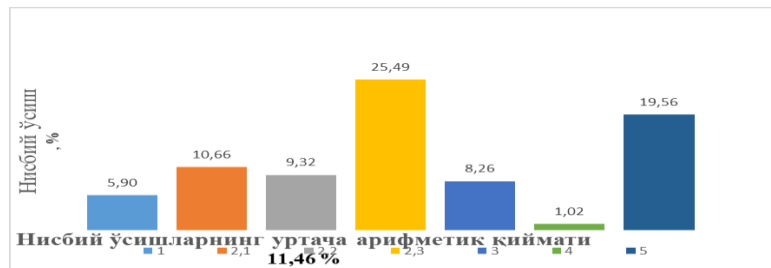
1-jadval.

Kuchni rivojlantirish usullari	Kuchni rivojlantirish usullarining yo'nalishi	Yuqumalar komponentining tarkibi						
		Nisbat maksimal % da	og'irligi,	Mashqni takrorlash soni	Yondashuvlar soni	Dam olish, minut	Harakatlarni engish tezligi	Mashq bajarish tezligi
Maksimal harakatlanish usuli	Kuchni maksimal rivojlanishi	100 va undan ko'p		1-3	2-5	2-5	Sekin	Mustaqil
	Mushak massasining ortishi bilan maksimal kuchning rivojlanishi	90-95		5-6	2-5	2-5	Sekin	Mustaqil
	Kuch va mushak massasining bir vaqtda o'sishi	85-90		5-6	3-6	2-3	O'rtacha	O'rtacha
Normallashtirilgan takroriy cheksiz harakat usuli	Maksimal kuchning mushak massasi bilan bir vaqtda ustunlikda o'sishi	80-85		8-10	3-6	2-3	O'rtacha	O'rtacha
	Tana vaznining yog' komponentini kamaytirish va kuch chidamliligini oshirish	50-70		15-30	3-6	3-6	O'rtacha	Yuqoridan maksimalgacha

Yuqori malakali gandbolchilarning kuch sifatlari darajasi tayyorgarligini maxsus testlar bo'yicha ko'rsatkichlari (n=20)

2-jadval

№	Test	Tajriba boshida		Tajriba oxirida		Nisbiy o'sish, %	t	p	
		$\bar{X} \pm \sigma$	V, %	$\bar{X} \pm \sigma$	V, %				
1.	Gandbol to'pini uzoqlikka otish (m)	37,3±1,37	3,67	39,5±2,54	6,43	5,9	2,41	<0,01	
2.	Vazni 1 kg. bo'lgan to'ldirma to'pni uzoqlikka otish, (m)	O'ng qo'l	27,2±1,86	6,84	30,1±2,15	7,14	10,66	3,23	<0,001
		Chap qo'l	16,1±1,39	8,63	17,6±1,25	7,10	9,32	3,23	<0,001
		Ikki qo'l bilan bosh orqasidan	10,2±1,58	15,49	12,8±2,05	16,02	25,49	3,18	<0,001
3.	30 s. mobaynida devordagi mo'ljalga to'pni uzatib qaytib olib olish (oralik 3 m)	21,8±2,7	12,39	23,6±1,84	7,80	8,26	1,74	<0,05	
4.	Turgan joyidan 3 hatlab sakrash (sm)	754,2±10,9	1,45	761,9±8,15	1,07	1,02	1,79	<0,05	
5.	Balandlikka sakrash (sm) Abalakov usulida	27,1±4,56	16,83	32,4±4,86	15	19,56	2,51	<0,01	

1-rasm. Tajriba guruhining tanlangan testlar bo'yicha ko'rsatgan natijalarining nisbiy farqlari, %

Tajriba davomida shuni kuzatdikki, o'tgan vaqt mobaynida, mashg'ulot jarayonlarini an'anaviy tarzda o'tkazib kelgan nazorat guruhida barcha ko'rsatkichlar dastlabki olingan natijalarga nisbatan o'zgaragan bo'lsa, tajriba guruhiga mansub sinaluvchilarning barcha ko'rsatkichlarida sezilarli farqlar kuzatildi. Tajriba guruhining tajriba boshida va tajriba oxirida ko'rsatgan natijalari qiyosiy tahlil qilindi. Testlarning tajriba guruhidagi statistik xarakteristikalarining nisbiy farqi tajriba boshidagiga nisbatan 11,46 % ga yaxshilanganini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa. Bugungi kunda malakali gandbolchilarning musobaqa faoliyatiga jismoniy kuch tayyorgarligi bilan birgalikda psixologik tayyorgarligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Gandbolchilarning jismoniy kuch sifatlarini tarbiyalashda, uchrashuvlarda yuqori darajadagi harakatlarni bajarishga erishishda, har bir o'quv-mashg'ulotlarida muayyan bir tayyorgarlikni rivojlantirish maqsadiga qaratilmog'i muhimdir.

Ishlab chiqilgan mashqlar majmuasi yuqori malakali gandbolchilarning mashg'ulotlari jarayonida qo'llanildi va o'tkazilgan tajribalar natijasida tajriba boshida va oxirida TGda o'tkazilgan test natijalarining statistik xarakteristikalarini hamda

ularning pedagogik tajriba davomida o'zgarishining "Student taqsimoti" kritik qiymatlari asosida baholangan statistik ishonchliligi to'g'risidagi ma'lumotlar ham TGdagi o'zgarishlarning ancha ishonchli ekanligini ko'rsatdi. Har bir test va guruhdagi o'rtacha nisbiy o'sishning ancha yuqoriligi va statistik ishonchli ijobiy o'zgarishlari tajriba guruhida o'quv dasturining me'yoriy qismiga sezilarli tuzatishlar kiritilganligini hamda tayyorgarlik turlarini umumiy, maxsus harakat tayyorgarlikka berilgan vaqtning mutanosibligi inobatga olinganligini samaradorligini tasdig'i hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslanadigan bo'lsak, gandbol sport turi va uning elementlaridan foydalanish jismoniy tayyorgarlikni kompleks rivojlantirishga yaqindan yordam beradi, jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishda har bir jismoniy sifatning o'zak qismi aniq bir mashqlar majmuasiga tayanadi. Shunday ekan, har qanday jismoniy sifatlarni rivojlantirishda oldingi o'rinlarda mashqlarni muvofiqlashtirishga e'tiborni qaratish lozimdir. Shu sababdan bolalarni dastlabki jismoniy mashqlarga o'rgatishda shu masalaga jiddiroq e'tibor qaratilsa, yoshga nisbatan kompleks rivojlanishga erishiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 6-iyundagi PQ 268-sonli "Olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
2. Pavlov Sh.K., Isroilov R.I., Abdalimov A.O. "Sport pedagogik mahoratini oshirish" (Gandbol) o'quv-qo'llanma – T.: Ilmiy-texnika axboroti press nashriyoti 2022. 160 b.
3. Pavlov Sh.K. "Sport pedagogik mahoratini oshirish" (Gandbol) o'quv qo'llanma–Toshkent: "Ilmiy-texnika axboroti-press nashriyoti", 2021. 208 b.
4. Isroilov R.I.1, Xabibjonova X.M.1 «Kontrol fizicheskoy i texnicheskoy podgotovki studentov obshchego kursa zanimayushixsya gandbolom» Innovatsionnye tehnologii v sporte i fizicheskom vospitaniy podrastayushchego pokoleniya, sbornik statey po materialam X nauchno-prakticheskoy konferentsii s mejdunarodnym, Stranitsy: 86-88. Moskva-2020.
5. Mo'minov A.Sh. "Sport pedagogik mahoratini oshirish" (Gandbol) o'quv qo'llanma–Toshkent: "Ilmiy-texnika axboroti-press nashriyoti", 2021. 200 b.
6. Ахмеджанов м. и., рахматиллаев м. с. соревновательная деятельность в системе спортивной подготовки гандболистов //студенческая наука-первый шаг в академическую науку. – 2022. – с. 549-555.
7. Rakhmatillayev m. methods of selecting talented children for handball sport //евразийский журнал академических исследований. – 2022. – т. 2. – №. 11. – с. 935-939.
8. Мўминов а., рахматиллаев м. technology of development of speed qualities of young handball players //o'zbekiston milliy universiteti xabarlari. – 2022. – т. 1. – №. 10.

Madina RAXMATOVA,

Senior teacher of Department of English Teaching Methods Samarkand State Institute of Foreign Languages

E-mail: madinaraxmatova78@mail.ru

Based on the review of SamSIFL, PhD Associate professor, Sh.Yusupova

THE VALUE OF INDEPENDENT WORK IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Annotation

The article deals with the problem of setting up students' independent study for foreign language acquisition using innovative teaching techniques that ensure the implementation of a unique professional and personal growth trajectory for a future specialist.

Key words: foreign language, innovative educational technologies, competencies, psychological and pedagogical technologies, personality-oriented technologies, case technologies, standard of education.

CHET TILINI O‘RGANISHDA MUSTAQIL ISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada bo‘lajak mutaxassis uchun noyob kasbiy va shaxsiy o‘shish traektoriyasini amalga oshirishni ta‘minlaydigan innovatsion o‘qitish usullaridan foydalangan holda chet tilini o‘zlashtirish uchun talabalarning mustaqil ta‘limini tashkil etish muammosi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: chet tili, innovatsion ta‘lim texnologiyalari, kompetentsiyalar, psixologik va pedagogik texnologiyalar, shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalar, case texnologiyalari, ta‘lim standarti.

ЗНАЧЕНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматривается проблема организации самостоятельной работы студентов по овладению иностранным языком с использованием инновационных методик обучения, обеспечивающих реализацию уникальной траектории профессионального и личностного роста будущего специалиста.

Ключевые слова: иностранный язык, инновационные образовательные технологии, компетенции, психолого-педагогические технологии, личностно-ориентированные технологии, кейс-технологии, стандарт образования.

Introduction. Independent work of students is an important form of the educational process, planned pedagogical and scientific work carried out under the guidance of a teacher under his guidance and control, in which creative activity is carried out to acquire and consolidate scientific knowledge, new cognitive skills are acquired, a scientific worldview and personal beliefs are formed in order to apply the acquired knowledge and skills in practical activities. Independent work is active forms and methods of learning, it is a unit educational and scientific work, this is cooperation of students and teachers. Independent work in the study of the English language means the desired activity of students for acquiring knowledge, skills and abilities, during which students learn to observe, compare and contrast, analyze, generalize and emphasize linguistic phenomena.

Literature review. Independent activity of the student, no matter what no matter how it appears, it always has a single basis - the learning process is individual learning. It is based on three types of student activities: 1) activities for assimilation of concepts, theories, patterns or applications ready-made information in familiar learning situations (when solving typical cognitive tasks); 2) activity, goal this is the definition of possible modifications of the action of learned patterns under changing conditions of the situation - learning; 3) independent activity to discover patterns [1]. Organization of any independent work of students takes place in three stages: at the first stage, goals, tasks, tasks for students, instructions and explanations for completing tasks are set; the second stage is the period of self-organization of students and their direct activity in completing tasks and solving problems set by the teacher; third stage - evaluation and summing up the results of students' independent work [2].

The role of independent study in the education system has always been recognized as significant. Many scholars such as Holec, N., Little, D., Dewey, J., Zimnyaya, I. wrote about the importance of self-study in learning various fields. Training a competitive specialist is practically impossible without focusing on technologies that ensure the development of subjectivity. The

first goal of education is independence; education turns out to be useless if it does not lead to independence. In this context the word "independence" means "freedom" and independent work in the context of innovative learning is a factor contributing to success. Independent work of students is an important form of the educational process, planned pedagogical and scientific work performed at the direction of the teacher, under his guidance and supervision, in which creative activities are carried out to acquire and consolidate scientific knowledge, acquire new cognitive skills, form a scientific worldview and personal beliefs regarding the use of acquired knowledge and skills in practice. Independent work is active forms and methods of learning, it is unity of pedagogical and scientific work, and it is the cooperation of a student and a teacher. The theory of Independent study was developed in the second half of twentieth century. Foreign scientists such as G. Allport and R. Franken focused on the research of the basis of individual independence ("selfhood").

Scholars such as S.L. Rubinstein, M.N. Skatkin, B.P. Esipov, N.A. Polovnikova and many others, paid priority attention to issues of organization and management of independent work, and its significance for the assimilation of experience and for development of mental processes [2].

Research methodology. Independent work appears in the unity of four aspects: *self-organization, self-government, self-control and self-assessment*. Self-organization involves mastering the techniques of educational activity and the presence of such mental states and processes, as attention, an internal attitude to the perception and assimilation of mental activity, volitional efforts, focus on systematic activity, etc. But all these processes will not work if there is no internal need for students to self-performance of activities, that is, if you are not aware of the motives and goals of activity. I.A. Zimnyaya, indicates that the independent work as a form of activity should not be limited to fulfilling the tasks given by the teacher, but also should include self-management, which involves personal development in terms

of improving self-awareness, self-discipline and own activity (development of oneself as a subject of activity) [3].

Analysis and results. Indirect system management of self-development work on the part of the teacher is carried out through the compilation relevant training program, methodological manuals, use of technical means. *Self-organization* involves mastering the methods of learning activities and the presence of such mental states and processes as attention, an internal attitude to the perception and assimilation of knowledge, mental activity, and efforts of will, focus on systematic activities, etc. But all these processes will not work if the students do not have an internal need for independent implementation of activities, that is, if the motives and goals of the activity are not realized. Self-organization involves mastering the methods of learning activity and the presence of such mental states and processes as attention, an internal focus on the perception and assimilation of knowledge, mental activity, volitional efforts, focus on systematic activity, etc. But all these processes will not work when not there is an internal need for students to independently carry out activities, that is, when the motives and goals of the activity are not realized. I. A. Zimnyaya, pointing out that the effective implementation of self-employment as a form of activity should not be reduced to fulfilling the duties of a teacher, speaks of the need for self-government, which includes the development of the individual in the sense of improving confidence, self-discipline and own activity (development of oneself as a subject of activity) [3].

Indirect system control of the independent work of the teacher is carried out through the compilation appropriate curriculum, training materials, use of technical resources. *Self-control* is the ability of a person to regulate his actions. From a psychological point of view, action is the implementation of a certain program of the brain. As a result of comparing the execution of an action (through the mechanisms of the reverse connection) with a given program, self-checking and error correction are performed. That is, the task of the teacher at the first stages of the formation of self-control is to offer students tasks which are sequentially limited and then completely removed from the external field of action. Finally, the ability to *self-assessment* is formed, that is, to correlate one's own activity, on the one hand, with the results achieved, and, on the other hand, with the desired ones (with the model) [4].

There are several ways to organize independent work: you can work in pairs, small groups, independently, or as a class. Each of these forms is intended to help students build and enhance their cognitive, communicative, organizational, and informational abilities; students who successfully master these forms will advance in their language learning in tandem with the growth of their technique. The type of activity being developed, the age and psychological makeup of the students, the degree of equipment in the foreign language classroom, and the nature of the content all influence the choice of organizational form and the location of its application.

The arrangement of schoolchildren's independent work is seriously flawed, according to a review of the experience of pupils doing independent extracurricular work in a foreign language based on methodological literature and articles from the magazine "Foreign Languages at School".

1. In many schools, students lack the foundational knowledge and practical skills needed for the orderly arrangement of their coursework. They also lack awareness of the customs and procedures for acquiring theoretical knowledge on their own and using it to complete exercises and assignments that follow a textbook.

2. Students lack knowledge about the psychological and physiological aspects of memory and forgetting. They also lack

understanding of the proper order and time of day to prepare courses and complete certain activities.

3. A lot of teachers lack the self-motivation to create the didactic handouts that are required for learning differentiation and individualization. They also fail to teach students how to use dictionaries, textbook reference materials, and strategies for independently revealing the meaning of new vocabulary units.

4. Methodically, independent work is done poorly.

5. When assigning students to complete independent work, teachers sometimes fail to consider their own goals, whether the work will pique students' interests, whether the task's complexity is manageable for the entire class (group), how long the task (especially homework) will take to complete, and when and how it will be checked.

6. What the instructor was unable to finish in class is a question that is frequently asked at home. Students are therefore unable to handle these kinds of assignments. On the other hand, there are situations where students' independent work tasks simply restate what they learned in class and fail to pique their interest in the subject matter or format. A lot of the assignments have nothing to do with one another or the content from the prior session.

7. Assignments for solo work are typically handed out at the conclusion of the class, either before to or following the call, and without a detailed explanation.

8. Students struggle to visualize the objectives of some assignments, fail to see the relevance of their work in real-world situations, and lack the necessary skills to complete some task types correctly.

9. The duties are quickly and fluidly reviewed. Many teachers don't keep meticulous records of their homework inspections [5]. In order to avoid futility and failure to achieve the intended outcomes, it is now imperative that students engage in daily, methodical work in a foreign language under the guidance of their instructor, with regard to form, content, methods, and implementation strategies.

Noteworthy is the fact that the teacher must pre-teach students the methods, formats, and subject matter of this work before allowing them to undertake independent work as a specific type of educational activity. This type of work is known to boost students' levels of cognitive and educational motivation as well as their proficiency in a foreign language. This highlights the necessity for the learner to acknowledge oneself as a legitimate topic of learning activities while also emphasizing the significance of the teacher's planning and controlling duties [6].

Conclusion. The conducted studies of the concept of independent work and independent cognitive activity led to the conclusion that there is still no single approach to the interpretation of independent work and related concepts. A number of scientific studies are devoted to the independent work of students in the process of mastering a foreign language, solving certain issues of this problem. Teachers should prepare students for independent work from the first days of study. The teacher should pay attention to some factors that cause, support and develop this motivation. This is, first, the implementation of problematic teaching methods, novelty and research nature educational activities, the creation of students' creative freedom, etc. In order for the work to be truly independent, secondly, students must organize and perform it consciously and rationally to highlight what is most important to achieve the goal, thirdly, to determine in what order it is more effective to carry out learning activities; find ways and means to achieve the goal; fourthly, to be able to check the correctness of their actions; fifth, it is desirable to master the skills of self-control.

LITERATURE

1. Harris. V. "Adapting Classroom Based-Strategy Instruction to Distance Learning Context." TESL journal vol (7), 2003.-1-19 p.
2. Lamb, T. E. & H. Reinders . Learner independence in language teaching: A concept of change. In D. 2005. 90-101p.
3. Зимняя, И.А. Условия формирования навыка говорения на иностранном языке и критерии его отработанности / Москва: Просвещение, 1993. – 100-113 с.

4. Качалов Н.А., Шатилов С.Ф. Организация самостоятельной работы студентов - важный фактор интенсификации учебного процесса в языковом педагогическом вузе// Самостоятельная работа в обучении иностранным языкам в школе и вузе/ Под ред. С.Ф. Шатилова. - Л., 1990. -3 – 11с.
5. Рогова Г. В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение, 1998. –287 с.
6. Рогова Г. В.Некоторые предложения по организации самостоятельной работы учащихся// ИЯШ. –1980. –№5. –С. 25-31.

Komila RUZIYEVA,
Senior lecturer Tashkent University of architecture and civil engineering
E-mail: k_ruzieva@mail.ru

TAQI dotsenti Kh.Zakirova taqrizi asosida

ADVANCED PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AS A TOOL FOR DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE

Annotation

This article deals with the exploration of developing communicative competence with advanced pedagogical technologies used in language teaching. Boosting communicative competence in language learners involves various strategies and techniques tailored to develop their ability to effectively communicate in the target language. Generally speaking, today the communicative approach to language teaching refers to teaching students a number of skills which are aimed at developing their ability to communicate.

Key words: communicative competence, pedagogical technologies, authentic materials, task-based learning, problem-solving, simulation, innovative technologies, communication strategies.

ПЕРЕДОВЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию развития коммуникативной компетенции с помощью передовых педагогических технологий, используемых в обучении иностранному языку. Повышение коммуникативной компетенции у изучающих иностранный язык включает в себя различные стратегии и приемы, направленные на развитие их способности эффективно общаться на изучаемом языке. Вообще говоря, сегодня коммуникативный подход к преподаванию иностранных языков подразумевает обучение студентов ряду навыков, направленных на развитие их способности к общению.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, педагогические технологии, аутентичные материалы, обучение на основе задач, решение проблем, моделирование, инновационные технологии, коммуникативные стратегии.

ILG‘OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYATNI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqola til o‘qitishda qo‘llaniladigan ilg‘or pedagogik texnologiyalar bilan kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishni o‘rganishga bag‘ishlangan. Til o‘rganuvchilarda kommunikativ kompetensiyani oshirish maqsadli tilda samarali muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish uchun mo‘ljallangan turli strategiya va usullarni o‘z ichiga oladi. Umuman olganda, bugungi kunda til o‘qitishga kommunikativ yondashuv talabalarga muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bir qator ko‘nikmalarni o‘rgatishni anglatadi.

Kalit so‘zlar: kommunikativ kompetensiya, pedagogik texnologiyalar, haqiqiy materiallar, vazifalarga asoslangan ta‘lim, muammolarni hal qilish, simulyatsiya, innovatsion texnologiyalar, aloqa strategiyalari.

Introduction. The main trend of changes currently taking place in the education system reflects the focus on humanistic values, communicative culture, the processes of development and self-actualization of the personality of each participant in the educational process.

According to one of the main requirements for the personal results of mastering the basic educational program of basic general education is the formation of communicative competence in communication and cooperation with peers, older and younger children, adults in the process of educational, socially useful, educational, research, creative and other activities.

Communicative competence is one of the most important qualitative characteristics of a person, allowing him to realize his needs for social recognition, respect, self-actualization and helping the successful process of socialization. However, an unambiguous understanding and a clear structure of communicative competence, its features in adolescents have not been revealed in scientific sources, which allows for further scientific research.

Literature review. Language skills are based on more or less commonly agreed upon teaching principles which in practice can be applied in different ways, depending on the teaching context, the age and level of the learners, their learning goals, etc.

The generally agreed assumption is but one - the communicative language teaching materials should be “authentic”: texts for reading, listening reproducing and writing must be literary or scientific texts, magazine articles, etc. and textbooks should be designed following the standards of real-life situations and sources. Similarly, modern foreign language

teaching methodology suggests a range of pedagogical technologies for the effective ‘communicative competence’ development, which we will try to summarize herewith through several approaches to practical teaching activities.

1. Authentic Communication: Encourage learners to engage in real-life communication situations where they must use the language to express themselves, such as discussions, debates, role-plays, and simulations.

2. Meaningful Contexts: Provide language learning materials and activities that are relevant and meaningful to learners' lives and interests. This can enhance motivation and engagement, leading to better communication skills development.

3. Focus on Functional Language: Teach language in context, through discourses, focusing on functional language relevant to specific communicative situations, such as making requests, giving opinions, asking for clarification, etc.

4. Task-Based Learning: Design tasks and activities that require learners to use the language to accomplish specific goals or tasks, fostering authentic communication and problem-solving.

5. Collaborative Learning: Encourage collaboration among learners through pair work, group discussions, and projects. Collaborative activities promote interaction and provide opportunities for learners to negotiate meaning and practice communication skills.

6. Feedback and Error Correction: Provide constructive feedback on learners' language use, both oral and written, to help them identify areas for improvement. Error correction should be done in a supportive and non-threatening manner, focusing on meaningful communication rather than perfection.

7. Language Practice Opportunities: Create opportunities for learners to practice the language outside the classroom through language exchange programs, conversation clubs, language learning apps, etc.

8. Cultural Awareness: Incorporate cultural aspects of the target language community into language learning to enhance learners' understanding of cultural norms, values, and communication styles, which are integral to effective communication.

9. Use of Authentic Materials: Integrate authentic materials such as newspapers, podcasts, videos, and social media into language instruction to expose learners to real-life language use and diverse communication contexts.

10. Role-plays and Simulations: Conduct role-plays and simulations of everyday scenarios to help learners practice using the language in context and develop their communicative skills in simulated real-life situations, including arts and stage performances.

11. Vocabulary Expansion: Encourage learners to continually expand their vocabulary through developing their dictionary habits for working with special dictionaries of synonyms and antonyms, dictionaries of idioms, formulaic language, for learning to express themselves more precisely and effectively in different communicative contexts.

Results and analysis.

Basically, these technologies lead to improving the knowledge of the foundations of phonetics, grammar, vocabulary, knowledge of producing and understanding different types of texts (e.g., narratives, reports, interviews, conversations), ability to use language for different purposes and functions, understanding how to vary language use according to discourses (e.g., knowing when to use formal and informal speech or when to use language appropriately for written as opposed to spoken communication), and knowing how to maintain communication through different kinds of communication strategies.

However, none of these levels of communicative competence can be achieved without a solid knowledge of the vocabulary. The richer the vocabulary, the more powerful our speaking or writing is, and the more effective is what we say or mean. This indispensable tool helps us choose the best word for every job and avoid vague words that do not give your listeners or readers a good sense of your meaning.

Building up our vocabulary is one of the easiest ways to improve the power of our writing and make any task that much easier. Developing your vocabulary need not be difficult or painful. Since the times of much criticized grammar-translation method we know that the best ways to increase vocabulary is through repetition. Throughout the day, repeat a word you're trying to learn to embed it within your memory. You can also write down a word multiple times on a piece of paper to improve your memory.

Writing a word down provides the added benefit of seeing the word again and again. Another repetition strategy frequently used to improve vocabulary is to create a sentence using a word you're trying to learn and then repeating the entire sentence several times. Repetition of a word, within a context that communicates its meaning, is a powerful strategy for enhancing vocabulary. Also the more a memory is used, the more it will endure. So the next tip is to engage learners in active repetition and usage. This is where the teacher gets to play with new words.

Word games that challenge learners and help them discover new meanings and new words are great and fun tool in the quest for expanding vocabulary. Examples include crossword puzzles, word jumble and etc.

Innovative technologies have become a key concept for the success of reforms in almost all spheres of modern life. The term itself has long outgrown specific technical spheres and refers now to methods, systems and devices which are the result of scientific knowledge being used for practical purposes. From this point of view the much discussed nowadays in Uzbekistan CEFR and credit-modular systems in foreign languages learning can be referred to innovative technologies which are supposed to play a crucial role in the efforts for improving the present-day language

teaching and learning situation and for enhancing the quality and efficacy of the FLT at the national and international levels.

It is the teachers' utmost professional duty nowadays to learn the CEFR guidelines which represent an umbrella framework making transparent the relationship between European and national higher education frameworks of qualifications.

Turning to the educational reform in Uzbekistan we can see that there still is a strong need for flexible, innovative learning approaches and delivery methods in many educational areas, particularly in FLT. One key way of achieving this goal is to introduce new pedagogical and methodological technologies to enrich teaching, improve learning experiences, support personalised learning, facilitate access through distance and blended learning and virtual mobility, streamline administration and create new opportunities for research.

The three sequential cycles identified by the Bologna process in foreign languages qualifications are Bachelor, Master and Doctorate, within which all European higher education qualifications are distributed. This system does not fully coincide with the Uzbekistan system yet.

Consequently, we still need to better learn the new concepts and grounds behind the European qualifications frameworks. The learning outcomes should clearly define what a learner is expected to know, understand and /or be able to do at the end of a period of learning. They should be assessed on credit system, which is a quantified means of expressing the volume of learning based on the achievement of learning outcomes and their associated workloads.

The FLT system needs clear understanding and application of a range of instruments regarding teaching and learning processes. The following range of such special tools can be mentioned here:

Discussion. Teaching methods might include guided self-study, research project integration seminar, teamwork problem-oriented tutorial, online discussion, micro teaching, excursion, project, blended learning, etc. The assessment methods vary as much and may include oral examination, peer evaluation, simulation (role play), skills tests, written exam with multiple choice questions, portfolio, essay, written exam with open questions, etc.

At all the stages of teaching vocabulary the teacher should constantly use all kinds of vocabulary testing to see how the students assimilate the form, the meaning, and the usage of the vocabulary units. Being able to effectively communicate, both verbally and in writing, is a very important skill to develop. Effective communicators are highly sought after by organizations and companies.

Generally, people are often judged by their vocabulary, whether negative or positive. Additionally, a strong vocabulary is the single best predictor of academic success in school or university. For these reasons, it's important to take every opportunity to enhance vocabulary learning. By implementing the strategies and techniques suggested in this research, language learners can enhance their communicative competence and become more proficient and confident in using the target language to interact with others effectively.

While the core principles of effective language teaching apply to teaching any modern language, including English, Spanish, French, Japanese or Mandarin, there may be some differences in emphasis or approach depending on the specific language being taught. However, these differences are generally minor, and the most effective teaching methods can be adapted to suit any language. For example, Communicative Language Teaching (CLT), Task-Based Language Teaching (TBLT), and Content and Language Integrated Learning (CLIL) are all highly effective for teaching any language. These methods prioritize authentic communication, meaningful tasks, and contextual learning, which are essential for successful language acquisition regardless of the target language.

Conclusion. Thus, if we organize developing work with students aimed at studying communicative competence and its development in the context of the realization of a generation, this will increase the level of its formation, namely, the formation of communicative knowledge, skills and abilities that contribute to

the effective establishment and maintenance of contacts with other people, mastery of communication norms, application of their knowledge in changing conditions of communicative progress.

However, certain aspects of a language might require more specific attention or focus. For instance, English has a more complex phonology and a larger vocabulary compared to some

other languages, which may require additional emphasis on pronunciation and vocabulary building. Spanish and French have grammatical gender and more verb conjugations than English, which may necessitate a more structured approach to teaching grammar.

REFERENCES

1. Byrne D. (2005) Blended learning. DACG Ltd., 2005 // <http://www.trainingreference.co.uk>
2. Gaebel M. (2010) Input statement on Bologna Policy Forum// http://www.aic.lv/bologna/2010/policy_forum
3. Richards J.C. (2006) Communicative Language Teaching Today. Univ of Sydney, 2006 – 62 p.
4. Wilson, T. D. (2008). Activity theory and information seeking. Annual Review of Information Science and Technology, 42, 119-161.

UDK:355.233.231:37.01(575.1)

Bobir SAPAROV,

O'zbekiston Milliy universiteti Harbiy tayyorgarlik o'quv markazi maxsus tayyorgarlik sikli boshlig'i, dotsent, podpolkovnik

E-mail: bobirsaparov2@gmail.com

O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, PhD U.Maxkamov taqrizi ostida

YOSHLARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIVLASHNING INNOVATSION YECHIMLARI VA METODLARI

Аннотация

Globalashuv va o'zaro bog'liqlik hukm surayotgan davrda yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish butun dunyo jamiyatlari uchun muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Ushbu maqola vatanparvarlik qadriyatlarini tarbiyalashga qaratilgan yoshlarni tarbiyalashda qo'llaniladigan zamonaviy uslub va strategiyalarni o'rganadi. Innovatsion ta'lim uslublari, raqamli platformalar va jamoatchilikni jalb qilish tashabbuslarini o'rganish orqali o'qituvchilar va siyosatchilar yoshlarda o'z vataniga chuqur muhabbat tuyg'usini samarali tarbiyalashi, fuqarolik mas'uliyati va milliy g'ururga asoslangan kelajak avlodni ta'minlashi mumkin.

Kalit so'zlar: Globalashuv, raqamli platformalar, interaktiv ta'lim, inklyuzivlik, yoshlar, vatanparlik.

ИННОВАЦИОННЫЕ РЕШЕНИЯ И МЕТОДЫ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ В ДУХЕ ПАТРИОТИЗМА

Аннотация

В эпоху, отмеченную глобализацией и взаимосвязанностью, привитие чувства патриотизма молодым людям остается важнейшей задачей для обществ во всем мире. В данной статье рассматриваются современные методы и стратегии, используемые в воспитании молодежи с упором на воспитание патриотических ценностей. Благодаря изучению инновационных образовательных технологий, цифровых платформ и инициатив по вовлечению общества преподаватели и политики могут эффективно воспитывать среди молодежи глубокую любовь к своей стране, обеспечивая будущее поколение, основанное на гражданской ответственности и национальной гордости.

Ключевые слова: Глобализация, цифровые платформы, интерактивное образование, инклюзия, молодежь, патриотизм.

INNOVATIVE SOLUTIONS AND METHODS OF EDUCATING YOUNG PEOPLE IN THE SPIRIT OF PATRIOTISM

Annotation

In an era marked by globalization and interconnectedness, instilling a sense of patriotism in young individuals remains a crucial endeavor for societies worldwide. This article delves into the contemporary methods and strategies employed in educating young people with a focus on nurturing patriotic values. Through an exploration of innovative educational techniques, digital platforms, and community engagement initiatives, educators and policymakers can effectively cultivate a profound love for one's country among the youth, ensuring a future generation grounded in civic responsibility and national pride.

Key words: Globalization, digital platforms, interactive education, inclusion, youth, patriotism.

Kirish. Vatan bu insonning tug'ilib o'sgan yeri, uning go'daklik chog'idanoq mehr qo'ygan o'chog'i, mahallasi va qishlog'i bilan ta'riflanadi. Vatanni sevish uni himoya qilish naqadar savobli ish ekanligi, Vatanga xiyonat qilish esa kechirilmaydigan katta gunohligini ko'rishimiz mumkin. Vatan ostonadan boshlanadi, deganlaridek Vatan har bir kishining o'z qalbidan vijdonidan boshlanadi. Ya'ni, har kishining qalbidagi Vatanning jajji qiyofasi yashaydi. Vatan biz nafas olayotgan havodir. Vatanning bir zarrasi ekanini anglamoq kishi uchun iftixor va sharaftir. Vatanni onaga qiyoslashadi. Ko'plab adabiyotlarda "ona vatan" jumlasini juda ko'p uchratganmiz "biz hech kimdan kam bo'lmaymiz, kam emasmiz" shiorini yodda tutgan holda vatan ravnaqiga o'z hissamizni qo'shmog'imiz zarur. Axir bu muqaddas vatan bizniki emasmi? Uni sevishimiz ko'z qorachiday asrash burchimiz deb bilaman. Bu vatan, bu yurt seniki, meniki, uniki, buniki emas barchamiznikidir. Shu jumladan shuni ham yozishim kerak deb o'ylayman. Zero hozirgi kunda ko'plab vatandoshlarimiz eskicha boqimandalik kayfiyatida yurgani barchamizga sir emas. Mana shunday vatandoshlarimizga kerakli yordamlarni berib qo'llasak nur ustiga a'lo nur bo'lardi deb o'ylayman. Zero oqibatli yurtda baraka bo'ladi. Lekin kasbimizdan o'z manfaatimiz yo'lida qurol sifatida foydalanmaylik. Ko'plab davlatlarda arzimagan sabablarni ro'kach qilib oilalar buzilishi yuzaga kelmoqda. Bu esa vatanimizni ham chetlab o'tgani yo'q. Oqibatda norasida go'daklar yetim bo'lib qolmoqda. Bu esa bolalar kelajagiga jiddiy ta'sir etmoqda. Yetim bolani ko'ngli kamtik bo'lib, kamtik joyni turli maqsaddagi kishilar to'ldirishga urinishi.

Vatanparvarlik tushunchasi o'z millatiga, uning madaniyati, tarixi va qadriyatlariga chuqur muhabbat, hurmat va sadoqatni o'z ichiga oladi. O'z fuqarolari o'rtasida hamjihatlik, mustahkamlik va fuqarolik faolligini oshirishga intilayotgan

davlatlar uchun ta'limning, ayniqsa, yoshlarning dunyoqarashini shakllantirishdagi o'rni muhim. Zamonaviy ta'lim yondashuvlari vatanparvarlikni samarali singdirish uchun texnologiya, tajribali o'rganish va inklyuziv hikoyalardan foydalangan holda raqamli asrga mos keladigan dinamik usullarni o'z ichiga olgan holda rivojlandi.

Raqamli platformalar va interaktiv ta'lim:

Raqamli platformalarni ta'lim o'quv dasturlariga kiritish yoshlar o'rtasida vatanparvarlikni targ'ib qilishda kuchli vosita sifatida paydo bo'ldi. Milliy diqqatga sazovor joylarga virtual sayohatlar, interaktiv tarix darslari va mamlakat yutuqlarini aks ettiruvchi multimedia taqdimotlari yoshlar ongini o'ziga jalb etib, g'urur va aloqa tuyg'usini rivojlantirishi mumkin. Bundan tashqari, onlayn forumlar va ijtimoiy media platformalari fuqarolik burchlari, demokratik qadriyatlar va faol fuqarolik ahamiyati, tanqidiy fikrlash va fuqarolik ishtirokini rag'batlantirish masalalari bo'yicha munozaralar uchun imkoniyatlar yaratadi. Raqamli platformalar va interfaol ta'lim yoshlarni vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalagan holda o'z millatining tarixi, madaniyati va qadriyatlarini o'rganishga jalb qilish uchun innovatsion vositalar va resurslarni taklif qilib, ta'lim manzarasini tubdan o'zgartirdi. Quyida raqamli platformalar va interfaol ta'lim yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga qanday hissa qo'shishining asosiy jihatlari keltirilgan:

Virtual sayohatlar va multimedia taqdimotlari:

Raqamli platformalar milliy diqqatga sazovor joylar, tarixiy joylar va madaniy muassasalar bo'yab virtual sayohatlarni taklif etadi, bu esa talabalarga dunyoning istalgan nuqtasidan o'z mamlakati merosini o'rganish imkonini beradi.

Multimedia taqdimotlari, jumladan, videolar, interaktiv vaqt jadvallari va hujjatli filmlar tarix va fuqarolik ta'limini hayotga tatbiq etuvchi, o'quvchilar e'tiborini o'ziga tortadigan va

o'z xalqining yutuq va muammolarini chuqurroq qadrlashni rag'batlantiradigan qiziqarli kontentni taqdim etadi.

O'yinlashtirish va interaktiv simulyatsiyalar:

O'yinlashtirilgan o'quv platformalari vatanparvarlik va fuqarolik qadriyatlarini o'rganishni talabalar uchun qiziqarli va motivatsiya qilish uchun ballar, darajalar va mukofotlar kabi o'yin elementlaridan foydalanadi.

Interaktiv simulyatsiyalar va rolli o'yinlar o'quvchilarga tarixiy shaxslar o'rniga qadam qo'yish, qarorlar qabul qilish jarayonlarida ishtirok etish, fuqarolik mas'uliyati, boshqaruv va demokratik tamoyillarning murakkabligini tushunish imkonini beradi.

Onlayn forumlar va ijtimoiy media ishtiroki:

Raqamli platformalar onlayn forumlar, munozara kengashlari va ijtimoiy media guruhlariga yordam beradi, bu erda talabalar o'z fikrlarini bildirishlari, vatanparvarlik, milliy o'ziga xoslik va fuqarolik faolligiga oid mavzularda konstruktiv muloqot qilishlari mumkin.

Ijtimoiy media kampaniyalari, chaqiriqlar va interaktiv viktorinalar milliy tarix, madaniy meros va fuqarolik burchlari haqida xabardorlikni oshirishga yordam beradi, turli demografik guruhlarda yoshlar o'rtasida faol ishtirok etish va baham ko'rishni rag'batlantiradi.

Shaxsiylashtirilgan ta'lim va foydalanish mumkin bo'lgan manbalar:

Raqamli platformalar o'quvchilarning qiziqishlari, o'rganish uslublari va tushunish darajalariga moslashtirilgan shaxsiylashtirilgan ta'lim tajribasini qo'llab-quvvatlaydi, vatanparvarlik haqidagi ta'lim mazmuni barcha kelib chiqishi o'quvchilari uchun ochiq va qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi.

Onlayn kutubxonalar, raqamli arxivlar va ta'limga oid ilovalar o'quvchilarga o'z millati tarixi va madaniyati jihatlarini mustaqil ravishda o'rganish va kashf qilish imkonini beruvchi birlamchi manba hujjatlarini, multimedia kontentini va interfaol darslarni o'z ichiga olgan boy resurslarni taqdim etadi.

Tajribali o'rganish va real dunyoda ishtirok etish:

An'anaviy sinf sharoitlaridan tashqari, tajriba asosida o'rganish yoshlarning vatanparvarlik haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Xizmat ko'rsatish loyihalari, madaniy almashinuvlar va ko'ngillilar imkoniyatlari kabi chuqur tajribalar talabalarga o'z harakatlarining o'z jamoalari va millatiga ta'siriga bevosita guvoh bo'lish imkonini beradi. Turli istiqbollarga bilan shug'ullanish va hamkorlikdagi tashabbuslarda ishtirok etish vatanparvarlik fuqaroligining muhim jihatlari bo'lgan hamdardlik, madaniy qadrlash va jamoaviy mas'uliyat hissini uyg'otadi. Tajribali o'rganish va real hayotda ishtirok etish yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga kuchli vositadir. Tajribali o'rganish va real hayotda ishtirok etish yoshlarda vatanparvarlikni rivojlantirishga qanday hissa qo'shishining asosiy jihatlari:

Xizmat ko'rsatish bo'yicha loyihalar:

"Service-learning" akademik ta'limni jamoat xizmati bilan birlashtirib, talabalarga o'z jamiyatlaridagi real muammolarni hal qilish uchun bilim va ko'nikmalarini qo'llash imkoniyatini beradi. Atrof-muhitni muhofaza qilish, ijtimoiy adolat, tarixiy asrab-avaylash yoki jamiyatni rivojlantirish bilan bog'liq xizmat ko'rsatish loyihalarida qatnashish fuqarolik mas'uliyat uyg'otadi va jamiyatni yaxshilashda faol ishtirok etishga undaydi, o'z mamlakatiga ijobiy hissa qo'shishdan faxrlanish uyg'usini rivojlantiradi.

Madaniy almashinuv va immersion dasturlari:

Madaniy almashinuv dasturlari talabalarga turli millatga mansub shaxslar bilan muloqot qilish imkonini beradi, madaniyatlararo tushunish, hamdardlik va o'z millatining ko'p madaniyatli merosi boyligini qadrlashga yordam beradi. Madaniy seminarlar va tadbirlarda qatnashish kabi dasturlari o'quvchilarning o'z mamlakatining an'analari, tillari va urf-odatlarini bilan aloqalarini chuqurlashtirib, tegishlilik hissi va madaniy g'ururni uyg'otadigan bevosita tajribalarni taqdim etadi.

Tarixiy jonlanishlar va merosga sayohatlar:

Tarixiy asarlar yoki meros ekskursiyalarida ishtirok etish talabalar uchun tarixni jonlantiradi, bu ularga o'z xalqining o'tmishidagi muhim daqiqalarni boshdan kechirish va tarixiy

voqealar, shaxslar va madaniy artefaktlarning ahamiyatini tushunish imkonini beradi.

Muzeylar, tarixiy joylar va yodgorliklarga tashrif buyurish o'tgan avlodlarning qurbonliklari, yutuqlari va jamoaviy xotirasi uchun qo'rquv, hurmat va minnatdorlik tuyg'ularini uyg'otadigan, davomiylik va merosni asrab-avaylash uyg'usini uyg'otadigan chuqur ta'lim tajribasini taklif qiladi.

Fuqarolik ishtiroki va jamoatchilik ishtiroki:

Saylovchilar uchun ta'lim kampaniyalari, mahallalarni tozalash, ko'ngillilar tashabbuslari yoki yoshlar yetakchilik dasturlari kabi fuqarolik tadbirlarida qatnashish talabalarga o'z jamiyatlarini shakllantirish va ijobiy o'zgarishlarni targ'ib qilishda faol ishtirokchi bo'lish imkoniyatini beradi.

Mahalliy tashkilotlar, davlat idoralari va jamoat tashkilotlari yetakchilari bilan hamkorlik qilish talabalarga demokratik jarayonlar, fuqarolik huquqlari va majburiyatlari haqida ma'lumot olish, demokratik qadriyatlar va tamoyillarni qo'llab-quvvatlashga ixtisoslik va sadoqat hissini tarbiyalash imkonini beradi.

Inklyuziv hikoyalar va ko'p madaniyatli ta'lim:

Irqi, etnik kelib chiqishi va ijtimoiy-iqtisodiy holati to'siqlarini engib o'tadigan vatanparvarlikni tarbiyalashda ta'limga inklyuziv yondashuv ajralmas hisoblanadi. Ko'p madaniyatli istiqbollarni o'quv dasturlariga kiritish xilma-xillikni qadrlashni rag'batlantiradi va barcha fuqarolarda umumiy daxldorlik uyg'usini rivojlantiradi. Inklyuziv hikoyalar va ko'p madaniyatli ta'lim yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga qaratilgan zamonaviy uslublarning muhim tarkibiy qismidir. Ushbu yondashuvlar xilma-xillikni qabul qilish, tarixiy murakkabliklarni e'tirof etish va barcha fuqarolar o'rtasida tegishlilik va umumiy o'ziga xoslik hissini targ'ib qilish muhimligini ta'kidlaydi. Inklyuziv hikoyalar va ko'p madaniyatli ta'lim yoshlarda vatanparvarlikni tarbiyalashga qanday hissa qo'shishining asosiy jihatlari:

Turli vakillik va inklyuziv o'quv dasturi:

Ta'limdagi inklyuziv hikoyalar o'quv dasturlari, darsliklar va o'quv materiallarida turli nuqtai nazarlar, ovozlari va hissalar aks ettirilishini ta'minlaydi.

Ko'p madaniyatli ta'lim turli xil madaniy an'analar, tarix va tajribalarni o'rganishga yordam beradi, turli millatdagi talabalar o'rtasida empatiya, hurmat va tushunishni rivojlantiradi.

Tarixiy aniqlik va kontekstni tushunish:

Tarix ta'limidagi inklyuziv rivoyatlar tarixiy voqealar, shaxslar va harakatlarning muvozanatli va nozik tasvirini taqdim etadi, turli nuqtai nazar va tajribalarni tan oladi. Tarixiy kontekstni ta'minlash talabalarga milliy o'ziga xoslik, meros va fuqarolik murakkabliklarini tushunishga yordam beradi, tanqidiy fikrlashni va o'tmish va uning zamonaviy muammolarga aloqadorligi haqida xabardor suhbatni rag'batlantiradi.

Madaniy meros va xilma-xillikni nishonlash:

Ko'p madaniyatli ta'lim millat ichidagi madaniy meros, urf-odatlar va tillarning boyligini nishonlaydi, o'z madaniy o'ziga xosligi bilan faxrlanishni rag'batlantiradi, shu bilan birga turli jamoalarning hissalarini qadrlashni rivojlantiradi.

Madaniy bayramlar, festivallar va badiiy ifodalarda ishtirok etish talabalarga o'z millatining tuzilishiga hissa qo'shadigan madaniyatlar mozaikasini o'rganish va nishonlash, xilma-xillikda birlik uyg'usini rivojlantirish va madaniyatni saqlashni rag'batlantirish imkonini beradi.

Anti-bias ta'lim va ijtimoiy adolat:

Inklyuziv rivoyatlar stereotiplar, noto'g'ri qarashlar va kamsituvchi munosabatlarga qarshi kurashish, inklyuzivlik, tenglik va ijtimoiy adolat madaniyatini rivojlantirish orqali tarafdorlikka qarshi ta'limni targ'ib qiladi.

Imtiyozlar, kuchlar dinamikasi va ijtimoiy tengsizliklar muammolarini hal qilish talabalarini jamiyatdagi barcha shaxslarning farovonligi va qadr-qimmatini birinchi o'ringa qo'yadigan vatanparvarlik tamoyillariga mos ravishda adolat, tenglik va inson huquqlarini himoya qilishga undaydi.

Jamoatchilik hamkorlik va murabbiylik dasturlari:

Ta'lim muassasalari, mahalla fuqarolar yig'inlari va davlat idoralarning hamkorligi vatanparvarlik uyg'ularini singdirish poydevorini mustahkamlaydi. Mentorlik dasturlari, mahalla yetakchilarining mehmon ma'ruzalari va fuqarolik

tashkilotlari bilan hamkorlik o'quvchilarga namuna olish, fuqarolik ishtiroki haqida tushunchaga ega bo'lish va jamiyatga munosib hissa qo'shish imkonini beradi. Sinfdagi ta'lim va real tajriba o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish orqali bu tashabbuslar yoshlarda fuqarolik g'urur va mas'uliyat hissini tarbiyalaydi. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning zamonaviy usullarida mahallalar hamkorligi va murabbiylik dasturlari hal qiluvchi o'rin tutadi. Jamiyat hamkorligi va murabbiylik dasturlari yoshlarda vatanparvarlikni rivojlantirishga qanday hissa qo'shishining asosiy jihatlari:

Rol modellashtirish va etakchilikni rivojlantirish:

Mentorlik dasturlari talabalarni turli kelib chiqishi bo'lgan tajribali murabbiylar bilan birlashtiradi, ular rahbarlik qobiliyatini, fuqarolik faolligini va o'z jamoalari va mamlakati oldidagi mas'uliyat hissini ilhomlantiradigan yo'l-yo'riq, qo'llab-quvvatlash va namuna olish imkonini beradi.

Mentorlik munosabatlari vatanparvarlik va faol fuqarolik tuyg'usining ajralmas qismi bo'lgan halollik, hamdardlik va xizmatga sodiqlik kabi qadriyatlarini singdirib, ijobiy namuna olishga yordam beradi.

Fuqarolik ta'limi va jamoatchilik ishtiroki:

Jamiyat hamkorligi talabalarga fuqarolik ta'limi tashabbuslari, jamoat xizmati loyihalari va mahalliy ehtiyojlarni qondirish va umumiy farovonlikka hissa qo'shadigan ko'ngillilar faoliyatida ishtirok etish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Jamoat tashkilotlari, davlat idoralari va notijorat guruhlar bilan hamkorlik qilish talabalarga fuqarolik jarayonlari, demokratik qadriyatlar, davlat siyosati va tashabbuslarini shakllantirishda faol ishtirok etish muhimligini bilish imkonini beradi.

Madaniy almashinuv va xilma-xillikni qadrlash:

Madaniy va jamoat tashkilotlari bilan hamkorlik madaniy almashinuv, muloqot va xilma-xillikni qadrlashga yordam beradi, turli millat vakillari o'rtasida birdamlik va inklyuzivlik tuyg'usini rivojlantiradi.

Jamiyat hamkorligi orqali turli nuqtai nazarlar, an'analar va merosni his qilish o'quvchilarning milliy o'ziga xoslik, merosni saqlash va millat ichidagi madaniy rivoyatlarning o'zaro bog'liqligi haqidagi tushunchalarini boyitadi.

Ishga kirishish va ko'nikmalarni rivojlantirish:

Mentorlik dasturlari talabalarga martaba yo'llarini o'rganish, amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish va professional tarmoqlarni rivojlantirish imkoniyatini beradi, ularga o'z jamoalari va jamiyatiga mazmunli hissa qo'shish imkoniyatini beradi.

Jamiyat hamkorligi orqali amaliyot o'tash, ish o'rinlarini belgilash va malaka oshirish bo'yicha seminarlarda qatnashish o'quvchilarni umrbod ta'lim va fuqarolik hissalarini qadrlaydigan vatanparvarlik tamoyillariga mos keladigan bilimli, malakali va ijtimoiy mas'uliyatli fuqarolar sifatida kelajakdagi rollarga tayyorlaydi.

Xulosa. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning zamonaviy usullari raqamli innovatsiyalar, tajribaviy o'rganish, inklyuziv hikoyalar va jamoatchilik ishtirokini o'zida mujassam etgan ko'p qirrali yondashuvni o'z ichiga oladi. Texnologiyalar kuchidan foydalanish, chuqur tajribani rivojlantirish, xilma-xillik va inklyuzivlikni targ'ib qilish va hamkorlikdagi hamkorlikni rivojlantirish orqali o'qituvchilar kelajak avlodni o'z xalqlarining farovonligi va taraqqiyoti uchun sodiq, bilimdon, hamdard va vatanparvar fuqarolar sifatidagi rollarini qabul qilishga ilhomlantirishi mumkin. Undan tashqari shuni qo'shimcha qilish mumkinki yoshlarimizni Vatanga muhabbati va sadoqatini mustahkamlash, harbiy xizmatga va ona yurt oldidagi farzandlik burchini yuksak mas'uliyat bilan bajarishga bo'lgan havasini oshirish, ularda qurolli kuchlarimizga bo'lgan ijobiy fikrlarni yanada kuchaytirish, yoshlarning jismonan sog'lom, kuchli va irodali ma'naviy yetuk, keng dunyoqarashli, mustaqil fikr yuritadigan barkamol inson sifatida shakllantirish. Vatanparvarlik tuyg'usi kishining o'z Vatani va uning tabiatiga, xalqiga, xalqining o'tmishdagi va hozirgi qahramonligi, tili va san'atiga bo'lgan otashin muhabbatini ifodalaydi.

ADABIYOTLAR

1. Musurmanov, P., & Shermatov, M. (2020). Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga innovatsion yondashuvlar. Ko'p tarmoqli tengdoshlar tomonidan ko'rib chiqilgan jurnal, 1 (1), 557-560
<https://innovativepublication.uz/index.php/jelsi/article/download/475/377>
2. A. X. Югай, Н. А. Миращирова. — *Общая психология*. Т. ТГПУ, 2014.
3. <https://extension.unr.edu/publication.aspx?PubID=4855>

Muhammad SULTONOV,
JDPU II kurs tayanch doktoranti
E-mail:josurbekbotirov14@gmail.com

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) F.Qushbayev taqrizi asosida

ISLOMIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR UYG'UNLIGI

Annotatsiya

Islomiy qadriyatlarga bo'lgan munosabatga ob'ektiv nuqtai nazardan yondoshish, uning rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabatni shakllantirishda eng asosiy vazifalardan biridir. Islomiy qadriyatlarga hurmat bilan qarash – millatning o'ziga hurmat bilan qarashning asosiy bo'g'inidir. Ming yillar mobaynida shakllangan islomiy qadriyatlarimiz hozirgi davrda yaratilgan madaniy-ma'naviy boyliklar bilan qo'shilib taraqqiyotimizni tezlatadi, g'oyaviy va ma'naviy poklanishni ta'minlashga ko'maklashadi. Shuning uchun ham islomiy qadriyatlarni avaylab asrash, ularni qo'riqlash, yuksaltirish alohida inson hayotida ham, jamiyat taraqqiyotida ham katta ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Massen, ezoterik, taqvo, yaxshilik, nafosat, go'zallik, odillik, do'stlik, muhabbat.

Аннотация

Подойти к отношению к исламским ценностям с объективной точки зрения, исследуя закономерности его развития, является одной из главных задач. Уважение исламских ценностей – главное звено уважения самой нации. Наши исламские ценности, формировавшиеся тысячелетия вместе с культурным и духовным богатством, созданным в настоящее время, ускорят наше развитие, способствовать идейному и духовному очищению. Поэтому бережное сохранение, защита, продвижение исламских ценностей имеет большое значение как в жизни личности, так и в развитии общества.

Ключевые слова: массовость, эзотерика, благочестие, добро, утонченность, красота, справедливость, дружба, любовь.

Annotation

Approaching the attitude to Islamic values from an objective point of view, researching the laws of its development, is one of the main tasks. Respecting Islamic values is the main link of respecting the nation itself. Our Islamic values, formed over thousands of years, together with the cultural and spiritual wealth created in the present time, will accelerate our development, help to ensure ideological and spiritual purification. Therefore, careful preservation, protection, promotion of Islamic values is of great importance both in the life of an individual and in the development of society.

Keywords: mass, esoteric, piety, goodness, sophistication, beauty, justice, friendship, love.

Kirish. Ma'lumki, islomiy qadriyatlar nafaqat kishilardagi ma'naviy-axloqiy tarbiya, balki ajdodlarimiz madaniy merosini chuqur o'rganishda ham muhim o'rinni egallaydi. Shu jihatdan olib qaralganda, islomiy qadriyatlar keng qamrovli falsafiy tushuncha bo'lib, u islom dinidagi vorisiylik va an'anaviylikni dialektik tarzda uyg'unlashtiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur muammo bir qator tarixiy va diniy asarlarda o'z aksini topgan bo'lib, bunday ilmiy izlaishlar sirasiga M. Xayrullayev, I. Haqqul, U. Uvatov va A. Ochilidiev kabi tadqiqotchilarning monografiya, maqola va risolalarini kiritish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada falsafa fanida qo'llaniladigan sinkretik, tavsifiy va qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv kabi usullardan keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, islomiy qadriyatlar tarkibiga eng avvalo, musulmon mintaqasi tarixida chuqur iz qoldirgan barcha buyuk allomalarning o'lmas asarlarini kiritish mumkin. Islomiy qadriyatlarga bo'lgan munosabatga ob'ektiv nuqtai nazardan yondashish, uning rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabatni shakllantirishda eng asosiy vazifalardan biridir. Bu esa, o'z navbatida, voyaga yetib kelayotgan yosh avlod, qolaversa, mutaxassis-kadrlarni komil inson sifatida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, "...Din o'z mazmun-mohiyati bilan azaldan jamiyat taraqqiyotiga, kishilarning tafakkuri va ma'naviyati, shu jamiyatga xolisona xizmat qiladigan ma'naviy komil insonlarni tarbiyalashdek sharafli ishga xizmat qilib kelgan [1].

O'z navbatida, islomiy qadriyatlar jamiyat hayotida muhim ijtimoiy-siyosiy, falsafiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ular o'tmish bilan hozirgi kun o'rtasidagi vorisiylikni ifodalaydi, shu tufayli ularda millatning tarixi, uning o'tmishi va madaniyati g'aldalanadi. Shuning uchun ham har bir siyosiy tuzum va davlat

qadriyatlardan o'z maqsadi hamda manfaati yo'lida foydalanib kelingan va hozir ham shunday bo'lmoqda.

To'g'ri, islomiy qadriyatlar o'z-o'zidan bevosita insonning ma'naviy qiyofasi, turmush tarzi, umuman, jamiyat taraqqiyotini belgilay olmaydi. Islomiy qadriyatlar aholi, ahamiyati, insonga ko'rsatayotgan ta'siri, uning istiqboli u yoki bu jamiyatdagi ijtimoiy tuzum tomonidan olib borilayotgan siyosat, uning manfaatlari bilan uzviy bog'langandir. Ushbu fikrlarning isboti sifatida o'zbek xalqi, uning kundalik hayotida islomiy qadriyatlarining turli davrlarda o'ziga xos o'rin tutganligi, ayniqsa, mustaqillik yillarida mazkur qadriyatlarining tom ma'noda qadr topganligi qayd etish kerak.

Agar VIII–IX asrlarda, yaxlit musulmon mintaqada madaniyati shakllanayotgan davrda Allohning kitobidagi muqaddas mazmuni sharhlab, undagi ulug' g'oyalarni oddiy insonlarga sodda til bilan tushuntirib bergan payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) hadislarini mukammal yig'ish, qog'ozga tushirish, ularni turli roviylar orqali yetib kelish jarayonini o'rganib, sahih va zaifga ajratish eng muhim vazifa sifatida Imom Buxoriy, Imom Termiziy kabi minglab ulug' muhaddislarning hayot mohiyatini tashkil etgan bo'lsa, keyingi bosqich, ya'ni X–XI asrlarda Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi buyuk allomalar mantiqiy tafakkur yo'lidan borib, islomgacha insoniyat yaratgan ilmiy-falsafiy boylikni tavihd ta'limoti nuqtai nazaridan tahlil qilib, sarasini sarak, puchagini puchakka ajratib, mintaqadagi musulmon madaniyatini yanada boyitishga xizmat qildilar. O'z navbatida, ushbu buyuk mutafakkirlarning ilmiy merosi ham islom ma'naviyatini yuksaltirish uchun xizmat qildi.

Shuning uchun ham taniqli faylasuf olim M. Xayrullaevning fikricha: "IX–XII asrlarda musulmon madaniyatidagi umumiy madaniy yuksalish Movarounnahr va Xuroson olimlari ijodida o'zining yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Ellinistik davrning oxirlarida fan va madaniyat markazi Misrning

Iskandariya shahri deb hisoblangan bo'lsa, IX–XII asrlarda musulmon madaniyatining “Oltin davri” bo'lmish fan va madaniyat rivoji Xuroson hamda Amudaryo ortidagi o'lka – Movarounnahr (Markaziy Osiyo) hududiga ko'chib o'tdi. O'sha davrlarda Markaziy Osiyodan Muhammad Xorazmiy (783–850), Ahmad Farg'oni (vafoti tax. 865), Muhammad ibn Ismoil Buxoriy (810–870), Muhammad Termiziy (824–892), Abu Nasr Farobiy (873–950), Abu Rayhon Beruniy (973–1048), Ibn Sino (980–1037), Mahmud Zamaxshariy (1075–1114) kabi yirik allomalar yetishib chiqdi, ularning benazir aql-zakovati ona zamin dovru'g'ini olamga yoydi, nomlari esa tarix zarvarqlariga abadiy harflar bilan yozildi [2].

Fransuz olimi A. Massening Qur'on suralari va hadislarini o'rganish asosida chiqargan xulosasiga ko'ra, dinning ezoterik qatlami aslida Odam Atodan, islom dinida esa Muhammad (sav)dan boshlangan [3]. Ushbu fikrlardan ma'lum bo'ladi, nafaqat islom, balki barcha dinlarning ezoterik mazmuni o'zaro uyg'un. Lekin, insoniyat tarixiy evolyusiyasi nuqtai nazaridan qaralsa, eng oxirgi din islom ekanligi, uning tub ildizi islom metafizikasi, ya'ni so'fizm ta'limotiga asoslanganligi, aynan unda “Dil ba-yoru, dast ba-kor” g'oyasi va uning amaliyoti yuksak rivojlantirilganligi uchun inson va insoniyat madaniyatining keyingi taraqqiyoti aynan ushbu ta'limotni anglash va uning ko'rsatmalariga amal qilish bo'lishi kerak, degan xulosa kelib chiqadi.

Zohidlik va ishq ilohiy targ'ibi bilan boshlangan XII–XIII asrlarda so'fiylik yo'li butun musulmon mintaqasi bo'ylab qator tasavvuf tariqatlari misolida insonlar qalbini zabt eta boshladi. Natijada, Markaziy Osiyoda Ahmad Yassaviy va Najmiddin Kubro asos solgan tariqatlardan bir asr o'tib, Abduxoliq G'ijduvoniyning Xojagon tariqatiga Bahouddin Naqshband yanada rivoj berib, ushbu yo'nalishni yangi bosqichga ko'tardi. Uning mashhur “Dil ba yoru dast ba kor” deb nomlangan hikmati Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Xoja Ahror va Maxdumi A'zam tomonidan nazariy hamda amaliy jihatdan rivojlantirilib, milliy ma'naviyatni eng yuksak darajaga ko'tardi.

Ma'lumki, tasavvufiy tafakkurga xos riyozat va botiniy poklanish oqibatida oliy substansiyadan qabul qilib olinadigan bunday ruhiy mazmun, ya'ni oliy g'oyalarda tuyg'ular oddiy tafakkur, ayniqsa sezgilar va empirik tajribalar vositasida hosil qiladigan ob'ektiv bilimga nisbatan behad yuksakligi va siriligi (mo'jizaviyligi) hamda oddiy mantiq tilida ifodalash mumkin emasligi bilan ajralib turadi. Shu ma'noda, bunday bilimlar din strukturasi faqat ramz va timsollardagina ifodalanishi mumkin bo'lgan botiniy mag'zini tashkil etadi.

Alisher Navoiyning “Lisonut-tayr” asari, Forobiyning “Fozillar shahri” misolida eng yuksak ijtimoiy ideal ayni o'zbek millati madaniyatida shakllantirilgan deb iftixor bilan ayta olamiz. Ayni paytda shuni ham “aytish lozimki, xalqimiz ma'naviyatini yuksaltirishda milliy urf-odatlarimiz va ularning zamirida mujassam bo'lgan mehr-oqibat, insonni ulug'lash, tinch va osoyishta hayot, do'stlik va totuvlikni qadrlash, turli muammolarni birgalashib hal qilish kabi ibratli qadriyatlar”ning ham ahamiyati katta [4]. Bunday milliy qadriyatlarning shakllanishida esa islomiy e'tiqodning ma'rifiy quvvati beqiyos ahamiyatga ega.

Islom dinining boshqa dinlardan farqli jihati shundaki, u avvalo, insoniyatning ajralmas qismi bo'lgan ruhiy va moddiy talablariga o'rtacha adolat bilan qaraganligidir. Islom dinining yakunlovchi din ekanligi, ya'ni shu bilan insoniyatga yo'l ko'rsatuvchi maxsus payg'ambarlar boshqa kelmasligi, endi insoniyat qiyomat boshlanishini kutib, o'zi xohlaganicha yashashi kerakligini aslo bildirmaydi. Aksincha, endilikda to'g'ri yo'lni topish uning o'z zimmasidagi eng katta mas'uliyat ekan, ushbu yo'l allaqachon barcha dinlar, ayniqsa, islomning ezoterik va ekzoterik mazmunida to'liq hamda benuqson yoritilganligini ko'rish mumkin. Insonda axloqiy ong va g'urur bo'lmasa, u o'zining qaysi millatga mansubligini his etmasa, uning islomiy qadriyatlarini anglashini tasavvur qilish qiyin. Toki, millatlar, islom mafkurasi mavjud ekan, islomga xos axloqiy munosabatlar, his-tuyg'ular va axloqiy qadriyatlar ham saqlanib qolaveradi.

Xususan, ayrim tadqiqotchilar “islomiy axloqiy g'oya” iborasining “ijtimoiy g'oya”ga juda yaqin ekanligini ko'rsatadilar [5]. Shuning uchun o'zbek millatini islomiy qadriyatlardan

mahrum qilishga urinish tarix va insoniyat oldidagi eng katta jinoyatdir.

Millatlarning o'z-o'zini anglash jarayoni takomillashgan sari axloqiy manfaatlar va islomiy qadriyatlar ham kuchayib, mustahkamlanib boraveradi. Islomiy qadriyatlarining e'zozlanishi va kuchayib borishi zinhor mahdudlik, xudbinlik hamda manmanlikka olib kelmasligi kerak. Shuning uchun ham ushbu masalada hushyorlik, nazokat, insof, diyonat, bag'rikenglik va saxovat talab qilinadi. Zotan, islomiy qadriyatlarining o'zi ayni paytda mintaqaviy yoki umuminsoniy axloqiy qadriyatlarining uzviy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Islomiy qadriyatlarining inson ma'naviyati va jamiyatidagi o'rni beqiyos.

Odamzodning chin ma'nodagi insonligi – uning iymoni, diyonati, mehr-oqibati, pokligi, halolliqi, kamtarligi va boshqalar bilan o'lchanadi. Bu umumiy tarzda insoniylik, u esa faqat iymonli insonlardagina bo'ladi. Bu o'rinda hamma kishilar uchun umumiy tarzda tegishli bo'lgan masalalar ustida baholi qudrat fikr yuritish mumkin. Har birimiz “Iymon” tushunchasining mohiyatini to'g'ri anglab, tushunib olsak, iymonni izohlovchisi bo'lgan diyonat, vijdonlilik, insof, mehr-oqibat, sahovat, adolatlilik, poklik va halollik, kamtarlik hamda boshqa ma'naviy fazilatlarining ham mohiyatini bilib olamiz. Shuning uchun faqatgina iymonli kishilargina poklik va halollik, diyonat, ezgulik, mehr-oqibat, saxovat hamda muruvvat yo'lida bo'lalilar.

Shuning uchun “iymon” tushunchasi va uning mohiyatini keng qamrovli asosda bayon qilishni maqsadga muvofiq. “Iymon” arabcha so'z bo'lib, lug'aviy ma'nosi “ishonch” demakdir [6]. U inson ruhiy olamining botiniy tomonini tashkil etadi. Iymon shaxsning o'z e'tiqodiga tayangan holda boshqalarning niyati, qilmish-qidirmishi, o'zi ishi va xatolariga munosabat bildirishdir. Iymon hayotda to'g'ri yo'l topishning mezonini hisoblanadi, shuning uchun bunday fazilatga ega kishilar Allohdan qo'rqish va bandadan uyalish nima ekanligini chuqur idrok etganlar. Allohni bir, Payg'ambarimiz (sallallohu alayhi vasallam)ni uning elchisi deb bilish – iymonning bosh belgisi hisoblanadi. Iymonli bo'lgan kishilar butun hayoti, faoliyati, uya va ko'chada birovga hamda o'z oilasiga munosabatlarida hamisha to'g'ri va halol yo'l tutishga intiladilar. Muomala va munosabatlarida g'araz bo'lmaydi, ta'ma hamda haromdan hazar qiladilar. Har ishlarida faqat bu dunyoni emas, oxiratni ham o'ylab ish tutadilar. Barcha amallari va xatti-harakatlarini shunga bo'ysundiradilar.

Ma'naviy-axloqiy fazilat sifatida esa iymon faqat odamzotgagina xos ruhiy hodisa jumlasiga kiradi. Inson, odamzotdan tashqari hech bir maxluqotda iymonning o'rni ham yo'q. Binobarin, odamzod jamiki boshqa jonzotlardan biron-bir narsaga ishonib, uni muqaddas deb bilishi, ya'ni iymon keltirishi bilan ajralib turadi. Iymon kishi ma'naviyati va axloqining o'q ildizi, poydevori hamda negizidir. Iymondan mahrum kimsaning aqli nechog'li o'tkir, irodasi naqadar cho'ng bo'lmasin, o'zligidan qanchalik mag'rurlanmasin, u chinakam insonlar qatoriga hech qachon kiritilmagan, kiritilmaydi ham. Zero, iymonsiz odam na Allohdan qo'rqadi va na bandalaridan uyaladi. U o'z nafsining itoatkor qo'lib, har qanday razolat va pastkashliklardan qaytmaydi [7].

Iymoni yo'q kishilar esa mahalla-ko'y, yaqin kishilari orasida la'natlangan, bunday kishilar bilan muomala qilinmagan, oxir-oqibatda oriyati dosh berolmasa, boshqa joyga ko'chib ketishgacha borilgan. Demak, iymon inson hayoti va faoliyatiga asos bo'ladigan diniy hamda dunyoviy ma'naviy-axloqiy qadriyatlar tizimidir. Iymonni faqatgina tarixiy qadriyatgina emas, balki hozirgi kunimizda ham inson kamolotiga bevosita daxldor bo'lgan ma'naviyat deb qarash joiz.

Allohdan qo'rquvchi har bir banda oila va jamiyatda halol yashaydi, haromga qo'l urmaydi, oxiratda javob berishini o'ylab, birovning haqiga xiyonat qilmaydi, to'g'ri bo'ladi, poraxo'rlik qilmaydi, qasamxo'r bo'lmaydi, birovni aldamaydi, yolg'on gapirmaydi, kishilarga, vatanga hiyonat qilmaydi va boshqalar.

Sharm-hayo ham iymonlilik belgisi sanaladi. Sharm – har bir odamning nojo'ya, yomon hatti-harakatlardan o'zini tiya olish, uyalish hissi. Hadisi shariflarda aytilishicha, odam eng avvalo, o'zidan uyalishi kerak. Nojo'ya, yomon qilmishi, hatti-harakati uchun o'zidan uyalgan odam o'z g'aga ham nojo'ya hatti-harakatni ravo ko'rmaydi. O'zidan uyalagan odamda sharm bo'lmaydi. Demak, sharm odam o'z nojo'ya hatti-harakati uchun o'z vijdoni,

diyoni oldida javob berish hissi, desak bo'ladi. Hayo – bu o'zbekcha uyat demakdir. Hayosiz, behayo deyilganida, uyatsiz ish qilganda hijolat chekmaydigan, odob-axloqsiz kishi tushuniladi. Hayo erkak kishiga nisbatan ayollarda tabiatan ko'proq bo'ladi. Erkak kishi bemalol aytadigan ba'zi so'zlarni, hatti-harakatlarni ayollar turli andisha va uyalish tufayli ayta olmaydilar, hayo ularga yo'l bermaydi. Hayoli bo'lish, bu faqat uyatli so'zni aytmalikda emas. U bundan ham ko'ra kengroq ma'no va mazmunga ega. Sharm-hayoli bo'lish insonni hayvon singari tubanlashib ketishdan saqlaydi. O'z nojo'ya hatti-harakatidan uyalish hissi faqat odamlargagina xos xususiyat. Farzandlarimizni sharm-hayoli qilib tarbiyalash oiladan boshlanadi. U milliy tarbiyamizning muhim jihatini tashkil etadi.

Islomiy qadriyatlarga hurmat bilan qarash -millatning o'ziga hurmat bilan qarashning asosiy bo'g'inidir. Ming yillar mobaynida shakllangan islomiy qadriyatlarimiz hozirgi davrda yaratilgan madaniy-ma'naviy boyliklar bilan qo'shilib taraqqiyotimizni tezlatadi, g'oyaviy va ma'naviy poklanishni ta'minlashga ko'maklashadi. Shuning uchun ham islomiy qadriyatlarni avaylab asrash, ularni qo'riqlash, yuksaltirish alohida inson hayotida ham, jamiyat taraqqiyotida ham katta ahamiyat kasb etadi. Yoshlarni islomiy qadriyatlar asosida

tarbiyalashdan ko'zlangan bosh maqsad, ularda yuksak mas'uliyat tuyg'ularini shakllantirish va takomillashtirishdan iborat.

Islomda – yaxshilik, burch, vijdon, hayotni ma'nosi, siyosat, huquq va mafkurada – tenglik, odillik, mustaqillik, demokratiya, erkinlik; nafasatda – go'zallik, ulug'vorlik; madaniyat, san'at va fanda – jamiyat ahamiyatiga molik bo'lgan yutuqlar, kashfiyot, qonun qoidalar va boshqalar ham kundalik hayotda qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan. Bundan tashqari, islomiy qadriyatlarda jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lgan talablar: o'z qavmi bo'lgan odamzod joniga qasd qilmaslik, tanini sog'-salomat va ozoda saqlash, xushxulqlik va boshqa o'nlab insoniy jihat va xususiyatlar ham umuminsoniyatga xos bo'lgan ma'naviylikni asosiy bo'g'inlaridir [8].

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni qayd etish mumkinki, ijtimoiy taraqqiyotda umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligini ta'minlash zaruriyati, rivojlanish natijasida paydo bo'layotgan zamonaviy muammolariga butunlay yangicha nuqtai nazardan qarash, kishilarni dunyoqarashi, faoliyati, ma'naviy qiyofasida umuminsoniylik talablariga mos keladigan xususiyatlarni shakllantirish hozirgi davrning asosiy talablaridan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Уватов У. Иймон нури. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 4.
2. Хайруллаев М. М. Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти. – Тошкент: Фан, 1994. – Б. 7–11.
3. Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент, 1991. – Б. 9.
4. Каримов И. А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 96.
5. Очилдиев А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. – Тошкент, 2004. – Б. 6–7.
6. <https://moturidiy.uz news>.
7. <https://cyberleninka.ru>.
8. <https://www.iiyu.uz news>.

UDK: 314.7:316.6(575.1)

Doniyor TESHAYEV,

O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

E-mail: doniyorteshayev1994@gmail.com

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi professori, sots.f.d Sh. Sodiqova taqrizi asosida

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FAMILY CONFLICTS

Annotation

This scientific article analyzes the causes of family conflicts, the basis that conflict families are at risk in society, the level of family disputes today, specific aspects of disputes between spouses and other family members and their prevention.

Key words: family, family conflict, husband and wife, risk group, neurotic family, conflicting parties, family divorce, children's worldview, inconsistency.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ СЕМЕЙНЫХ КОНФЛИКТОВ

Аннотация

В данной научной статье проанализированы причины возникновения семейных конфликтов, основании того, что конфликтные семьи входят в группу риска в обществе, уровень семейных споров на сегодняшний день, конкретные аспекты возникновения споров между супругами и другими членами семьи и их профилактика.

Ключевые слова: семья, семейный конфликт, муж и жена, группа риска, невротическая семья, конфликтующие стороны, развод семьи, детское мировоззрение, противоречивость.

OILAVIY NIZOLAR YUZAGA KELISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Аннотация

Mazkur ilmiy maqolada oilaviy nizolarning yuzaga kelish sabablari, nizoli oilalar jamiyatda xavf guruhiga kirishining asoslanishi, bugungi kundagi oilaviy ajrimlar darajasi, er-xotin o'rtasidagi hamda oilaning boshqa a'zolari o'rtasidagi nizolarning o'ziga xos jihatlari, uning oldini olish bo'yicha ma'lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: oila, oilaviy nizo, er-xotin, xavf guruhi, nevroitik oila, nizolashuvchi tomonlar, oilaviy ajrimlar, farzandlar dunyoqarashi, nomuvofiqlik.

Kirish. Kishilik jamiyati taraqqiyoti shundan dalolat beradiki, har qanday oilada nizoli vaziyatlar, ziddiyatli holatlar uchraydi. Bunga ichki va tashqi omillar, qarama-qarshi maqsadlar va manfaatlar to'qnashuvi va boshqa sabablar bo'lishi mumkin. Shu o'rinda oilaviy nizolar, ziddiyatlar va ajralishlarga sabab bo'luvchi omillarni quyidagicha guruhlarga ajratishimiz mumkin:

- **Psixologik omil** – oiladagi og'ir psixologik muhit, o'zaro tushunishning yo'qligi, oiladagi doimiy nizolar, boshqa shaxslarning er-xotin hayotiga aralashishlari, oiladagi befarqlikning ortib borayotganligi;

- **Ijtimoiy omil** – ichkilikbozlik, farzandsizlik, er yoki xotinning salomatligi yaxshi emasligi;

- **Ma'naviy-axloqiy omil** – er-xotindan birining uzoq vaqt davomidagi nikohdan tashqari aloqalari yoki bir-biridan qoniqish hissini yo'qligi, yangi muhitdagi mas'uliyatsizlik va majburiyatsizlik;

- **Iqtisodiy omil** – turar-joy sharoitlarining qoniqarli emasligi, moddiy yetishmovchilik, ishsizlik, erning oilani ta'minlamasligi, mehnat migranti sifatida chet elga ketgan er-xotindan birining oilasi bilan aloqasi uzilgani, qarzlarni uzolmaslik va boshqa iqtisodiy sabablarni keltirish mumkin[1].

Nizoli oilalarning jamiyatda xavf guruhiga kirishining muhim xususiyati shundaki, bunday oilaviy nizo ta'sirida noxush hodisalar: har xil asab tizimi bilan bog'liq kasalliklarning kelib chiqishi, har xil jinoyatlar, qotilliklar, o'z joniga qasd qilish, xiyonat, oilada begonlashuv, bolalar tarbiyasining buzilishi va shu kabi qator ko'ngilsiz holatlar kuzatiladi. Bu esa boshqa ijtimoiy muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Shuningdek, oilada nizolashuvchi tomonlar jamiyatdagi yana boshqa tuzilmaning ishtirokchisi hisoblanar ekan, asosiy tuzilma bo'lgan oiladagi mavjud nizoli holat va kayfiyat o'z-o'zidan ikkinchi faoliyatga, tuzilmaga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Shuning uchun ham oilaviy nizo va ziddiyatlar nafaqat oilaga balki butun jamiyatga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi Demografik ko'rsatkichlar bo'yicha 2023-yil yanvar-sentabr oylarida 184,5 mingga nikoh qayd etilgan bo'lsa, 37,7 mingga

nikoh bekor qilingan. 2022-yil yakunlari bo'yicha natijalarni e'lon qildi. Unga ko'ra 2022-yil nikohni qayd etish ko'rsatkichlari undan oldingi yildan past natijani qayd etgan, shuningdek, oilaviy ajrim holatlari esa 2021-yilgi holatdan oshganini ko'rishimiz mumkin, xususan, 2022-yilda 296 689 nafar nikoh qayd etilgan bo'lsa, bu 2021- yilga nisbatan 2,8 % ga kamaygan. Oilaviy ajrim holatlari esa 48 734 nafarni tashkil etib, 2021- yilga nisbatan 23,9% ga ko'paygan[2].

Ushbu raqamlar oilaviy nizolar va ularni oldini olish, shuningdek, bugungi oilaviy munosabatlarni tahlil qilish, oilaviy nizolarni o'ziga xosliklari, oilaviy nizolarni oldini olish, bartaraf etish yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratishimiz, nizoli oilalar bilan ishlash texnologiyasini o'zgartirishimiz kerakligini ko'rsatmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi zamonaviy oilalardagi o'zaro munosabatlar, yuzaga kelayotgan nizolar, oilaviy ajrimlar va uning salbiy oqibatlari keyingi yillarda dunyo miqyosida ijtimoiy fanlar olimlarining asosiy tadqiqot obyektiga aylanib bormoqda. Shu sababdan mazkur yo'nalishda ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan. Bu borada G'arb olimlaridan X.T.Kristensen, Garri Petrusen, Lourens Stoun; rus olimlaridan S.V.Kovalev, N.N.Obozev, Masherov, Yu.T.Timofeyevlar tomonidan oilalardagi bugungi munosabatlar, ajrimlar va nizolar ijtimoiy-psixologik jihatdan tahlil qilingan.

O'zbekistonda ijtimoiy ishning asosiy obyekti bo'lgan oila institutining sotsiologik tahlili, oilalardagi er-xotin va farzand munosabatlarining ijtimoiy-psixologik tahlili, oilalarga qaratilgan davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari, shuningdek, oilaviy ajrimlar va ularning salbiy oqibatlari, nizoli oilalar bo'yicha professor M.M.Ganiyeva, professor N.M.Latipova, dotsentlar: A.A.Abduxalilov, V.S.Alekseyeva, E.X.Zaitov[3] kabi tadqiqotchil olimlar ilmiy izlanishlar olib borganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumotlarning tizimli, tarixiy va qiyosiy tahlili, ekspert so'rovnomma, hujjatlarni tahlil qilish usuli orqali shakllantirilgan.

Tahlil va natijalar. Oldingi davrlarda ham, hozirgi kunda ham oilaviy nizolarning aksariyatini er-xotin o'rtasidagi nizolar tashkil etadi.

Mutaxassislar er-xotin o'rtasidagi oilaviy nizolar natijasida yuzaga keladigan ajralishning birinchi bosqichi hissiy aloqalarni yo'qolishi bilan boshlanadi. Keyingi bosqichda jismoniy ajralish bo'lib, bunda er-xotin birgalikda yashash tarzidan voz kechishgan jarayon bo'ladi. Mazkur jarayonning davom etishi keyingi bosqich - haqiqiy ajralish (oila xo'jaligini yuritish, oila byudjetini birgalikda boshqarishni tugatish, ba'zida bolalarni alohida tarbiyalash) ga olib keladi. Yakuniy bosqichda esa - qonuniy ajralish bo'ladi.

Oilaviy ajrimlarning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik va etnopsixologik xususiyatlari mavjuddir. Bu xususiyatlar oilalarning buzilishiga olib keladigan sabablar, ularning amalga oshirish jarayoni, oqibatlarini, ajralishgacha va undan keyingi davrlardagi er-xotinlarning ahvoli kabilarda ifodalanadi. Shunday xususiyatlardan biri ajralish niyatini bildirib rasmiy tashkilotlarga murojaat qiluvchi ajralish tashabbuskori kim ekanligida namoyon bo'ladi. Sharq oilalarida, ayniqsa o'zbek (qishloqlarda) oilalarida ajralish tashabbuskori ko'proq erkaklar bo'ladi va aksincha, Yevropa xalqlari oilalarida, yosh oilalarda va urbanizatsiyalashuv darajasi yuqori bo'lgan shahar oilalarida ajralish tashabbuskori ko'proq ayollar bo'ladi.[4]

Biz sizga ajralishlarning sabab-oqibatlarini haqida fikr-mulohazalarimizni bildirishdan oldin o'zbek oilalarida ajralishlarning o'ziga xos xarakteri, ya'ni boshqa (ayniqsa chet mamalakatlaridan) millatlardan farq qiluvchi jihatlarga to'xtalib o'tishni lozim topdik. Bu quyidagi obyektiv omillarga bog'liq bo'lishi mumkin:

- birinchidan, qishloq joylarda ajrashgan ayol erkakka nisbatan jamoatchilik tomonidan ko'proq tanqidiy muhokama qilinadi;

- ikkinchidan, qishloq joylarda ajralishgandan so'ng ayollarning ahvoli erkaklarga nisbatan yomonlashadi, negaki o'zbek millatidagi o'ziga xos urf-odatlar o'zbek ayolining uy-joylarni eriga qoldirib, o'z ota-onasini (uning aka-ukalari o'z oilasi, xotini, bolalari bilan yashayotgan va ajrashgan ayol uchun ahvolni yanada jiddiyashtiruvchi joyga) borib yashashga majbur bo'ladi;

- uchinchidan, qishloq ayollarida ajralishgandan so'ng qayta oila qurish imkoni nihoyatda kamdir.

Mana shu obyektiv sabablarni hisobga olgan holda qishloq joylardagi o'zbek ayollari muammoli (er-xotin orasidagi munosabatlar nihoyatda ziddiyatli, nizoli, ular orasidagi mehr-oqibat yetarli ifodalanmagan oila) nikohga ham ko'nirik yashayveradilar. Ba'zi ayollar, aslida eri bilan birga yashamayotgan bo'lsalar-da (hatto yillab), erlaridan "o'ch olish" maqsadida, uning boshqaga uylanishiga yo'l qo'ymaslik uchun rasmiy ravishda, sud orqali ajrashishga ko'nmaydilar. Qishloq joylardagi ajralishgan erkaklar ayollarga nisbatan bir muncha imtiyozli vaziyatda bo'ladi: ular ajralishgandan so'ng o'z yaqinlari tomonidan ko'proq qo'llab-quvvatlanadi. Bolasi yo'q bo'lgan holatda esa ajralishgan erkak uchun turmushga chiqmagan ayolga uylanish sezilarli darajada muammo tug'dirmaydi. Bundan tashqari u ajralishdan so'ng oldingi sharoitda o'z (ota-onasining) uyida qoladi va navbatdagi yangi oila qurish imkoniga ega bo'ladi. Shuning uchun qishloq joylarda ajralishlarning tashabbuskorlari ko'proq erkaklar bo'ladi. Agar ajralish "ozodlik" deb hisoblanadigan bo'lsa, unda hozirgi zamon nikoh-oila qonunchiligiga ko'ra bu "ozodlik" "kimga qanchaga tushadi?"

Oilaviy ajrimlar jamiyat uchun ham salbiy oqibatlarni olib keladi, xususan, noto'liq oilalar soni ko'payadi, oilalararo yoki qarindoshlararo adovat yuzaga keladi, bir jinsning ikkinchi jinsga nisbatan nafrati paydo bo'ladi, fohishabozlik ortadi, teritanosil kasalliklarning ortishi kuzatiladi, shaxsning ijtimoiy faolligi susayadi. Erkak uchun yolg'izlik hissining ortishi, giyohvandlik va ichkilikbozlikka berilish, turli kasalliklar, ayollar uchun esa yolg'izlikni his qilishning ortishi, qayta oila qurish imkoniyatining cheklanganligi, nevrozlar, stresslar, turli xastaliklar, o'z joniga qasd qilish. Yuqoridagilar bilan birga, o'zbek oilalar ajralishganda o'zgacha xususiyatlar ham kuzatiladi.

Psixolog olim Fahriddin Ro'ziqulov ajralishning asoratlarini mavzusida o'tkazgan maxsus tadqiqot natijalariga ko'ra aksariyat holda ajralish qurboni ayol bo'ladi. Ya'ni ajralish erkaklarga nisbatan ayollarni kelgusi oilaviy baxtiga, bolalarning tarbiyasiga, oila byudjetiga, ayolning salomatligiga, o'z ota-onasi bilan bo'lgan ota-ona va farzand munosabatlariga, ajralishgan ayolning ruhiyatiga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga ayol uchun katta hayotiy muammolarini - qayta oila qurish va yolg'izlik muammosini keltirib chiqaradi. Bu qishloq va shahar ayollarida deyarli bir xil ifodalanadi. Ammo shaharlik ayollar shahar turmush tarzida jinsiy xulq jihatdan birmuncha erkin bo'lganlari hamda o'z kasb faoliyatlarini bilan faol shug'ullanishlari tufayli qishloq ayollariga nisbatan yolg'izlikdan kamroq jabr ko'radilar.

Noto'liq oiladagi bolalar tarbiyasi. Noto'liq oila haqida gapirilganda shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, noto'liq oilalar ham turlicha yuzaga keladi. Oilalar er-xotinlardan birining vafot etganligi tufayli yoki ularning ajralishi tufayli noto'liq bo'lib qolishi mumkin. Albatta, oilada ota yoki onaning vafot etishi bu ulkan fojia, avvalo, bu fojia hech kimning boshiga tushmasin, lekin bunday oilalarda marhumning ruhi hurmati, unga nisbatan, uning sha'niga ijobiy munosabatlar saqlanib qoladi. Biroq er-xotinlarning ajralishi sababli yuzaga kelgan noto'liq oilalarda "tirik yetim" bolalar qoladi. Birinchidan, "tirik yetimlik" jamoatchilik o'rtasida, ayniqsa bolalar jamoalarida (bog'chada, maktabda, tengdoshlar davrasida) nisbatan kuchliroq qoralanadi. Ikkinchidan, bunday oilalarda ota yoki ona tomonidan, ularning yaqinlari tomonidan sobiq turmush o'rtog'i sha'niga, uning shaxsiyatiga salbiy bo'yoqlar beruvchi munosabatlar shakllanadi. Sobiq er-xotinlar tomonidan bir-birlarini qoralovchi fikr-mulohazalar ko'proq bildiriladi. Bular albatta, bu toifa noto'liq oilalardagi o'zaro munosabatlarning shakllanishida qator noxushliklarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

Ajralish faqatgina ajralgan er-xotinlar emas, balki ajralish oqibatida otasiz yashayotgan farzandlarga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi ekan. Ayniqsa ajralish otasiz o'sayotgan qiz bolaning his-tuyg'ulariga, otasiga bo'lgan mehriga, qiz bolada shakllanadigan ota obraziga va otasiz o'sayotgan qizning ruhiyatiga kuchli salbiy ta'sir qiladi. Bu esa nafaqat qiz bolaning bolalik davrida balki kelgusida o'zi mustaqil oila qurganda ham o'z asoratini ko'rsatishi mumkin. Ko'p tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha va rivoyatlarda ifodalanishicha ilmiy jihatdan o'z tasdig'ini topganligi asosida o'z otasiga mehr va hurmati yetarli ravishda shakllanmagan qiz kelajakda oila qurganda turmush o'rtog'iga ham hurmatini yetarli ravishda ifodalay olmaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra ajralish oiladagi otasiz o'sayotgan o'g'il bolaning o'qishiga va tarbiyasiga salbiy ta'sir etishi kuchli bo'lar ekan. Shu bilan birga ajralish

Nizoli vaziyatni yuzaga keltiradigan qo'shimcha omillar yoki shart-sharoitlar nikoh hayotining ba'zi bosqichlari bo'lib, nazariyotchilar inqiroz bosqichlari deb atashadi: hayotning birinchi yilidagi inqiroz (moslashish davri); oilada bolalarning paydo bo'lishi (keng doiradagi aralashish sharoitlari); o'rta yoshdagi inqiroz (monotoniya mojarosi); taxminan 20 yil yashaydigan oila inqirozi (yolg'izlik va yo'qotish mojarosi, hissiyotlar to'qnashuvi).

Shuningdek, turmush o'rtoqlarning ijtimoiy hayotining tashqi sharoitlari, ularning qiyinchiliklari bevosita oilaviy munosabatlarning tabiatida (mehnat muammolari, moliyaviy ahvolning yomonlashishi, uy-joy muammolari va boshqalar) aks etadi.

Oilaviy (er-xotin) nizolar bir necha turlarga bo'linadi.

Nizoli oila - bu ko'p sohalarda turmush o'rtoqlar manfaatlarining to'qnashuvi, munosabatlarda salbiy his-tuyg'ularning ustunligi.

Muammoli oila - bu turmush o'rtoqlar o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuviga olib keladigan umumiy ijtimoiy muammolarning uzoq muddatli mavjudligi. Inqirozli oila - faoliyatning eng muhim sohalarda turmush o'rtoqlar manfaatlarining keskin to'qnashuvi, murosasiz munosabatlarning tarqalishi, turmush o'rtoqlar o'rtasidagi munosabatlar, yon berishni istamaslik.

Nevrotik oila - bu turmush o'rtoqlarning farovonligini yomonlashtiradigan psixologik va ijtimoiy qiyinchiliklarning

to'planishi, buning natijasida oilaning psixologik mikroiklimi buziladi.

Shuningdek bugungi kunda ko'p tarqalib borayotgan oilaviy nizolardan biri ota-ona va farzand o'rtasidagi nizolardir. Bu toifadagi nizolarga ota-ona farzandiga o'z munosabati va tushunchalariga muvofiq xulq-atvorning ma'lum me'yorlari va qoidalarini singdirishga harakat qiladi. Aksariyat holatlarda ijtimoiylashuv jarayonidagi, o'sib borayotgan farzand kattalarning bosimini sezadi va nazoratdan chiqishga intiladi va erkinlik uchun, o'zi mustaqil ish yuritish uchun harakat qiladi. Ushbu jarayonlar ota-ona va farzand o'rtasidagi ziddiyatning yuzaga kelishiga sababchi bo'ladi.

Bugungi kunda farzandlar quyidagi ishlarni ota-onalari va boshqa yaqin qarindoshlaridan holi ravishda o'zi mustaqil bajarishga harakat qilishmoqda:

- dunyoqarashlar borasida, bugungi kun talabi doirasida kiyinish va tashqi qiyofa borasida;

- yoshlarning bo'sh vaqtini mustaqil tashkil etishi, do'st tanlashdagi mustaqillikka intilish;

- mehnat faoliyatida erkinlik hamda turmush o'rtoq tanlashdagi mustaqillik va boshqa jihatlarda ko'rish mumkin.

Farzandlar bu borada mustaqillikka intilib, ota-onalar tomonidan bo'ladigan nazoratni bajarmasligi, aks javob qaytarish va shunga o'xshash holatlar kuzatilmog'da. Bu esa bugungi kunda yoshlar tarbiyasining og'ib ketish jarayoni ota-onaga nisbatan munosabatning salbiylashuvi, oilaga nisbatan yuzaki va yengil qaraganligi sabab oila qurganda oilaviy ziddiyat va nizoga sabab bo'lmoqda. Ba'zi ota-onalar farzandlarini mehnat qilishga, kasb-hunarga o'rgatmaganligi ularning yengil-yelgi hayotga o'rganib qolganligi, keyinchalik ota-onalari oldidagi farzandlik burchini unutishiga sabab bo'lmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 80-moddasida: "Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar"-deb ko'rsatilgan.

Shu o'rinda farzand tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan ayrim ota-onalarning ham tarbiyaga muhtoj ekanligini, farzandi uchun vaqt ajratmasligini, bo'sh vaqtini farzand tarbiyasiga ajratish o'rniga ijtimoiy tarmoqlarga, ish bilan bog'liq boshqa masalalarga band qilayotganligi, shuningdek, o'zlari farzand uchun namuna bo'la olmayotganligida ko'rish mumkin. Bu xususida buyuk jadid ma'rifatchisi A.Avloniy "Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir"-deb bejiz aytmagan.

G'.B.Shoumarovning "Oila psixologiyasi" darsligida oila psixologiyasining umumiy asoslari, oila tasniflanishi, nikoh oldi omillari xususiyatlari va ularning nikoh mustahkamligiga ta'siri, oilada shaxslararo munosabatlar va muloqot psixologiyasi, oilaviy nizolar, ajralish, uning sabab va oqibatlari xususida batafsil so'z boradi. Muallif, ayniqsa, qaynona-kelin nizolarining sabablarini aniqlash, ularni bartaraf etish alohida ahamiyatga molik masala

ADABIYOTLAR

1. D.Abdullayeva, R.Yakubov, "Oila psixologiyasi" "Tafakkur gulshani" 2015.
2. O'zbekiston Respublikasining demografik holati, 2022-yil yanvar-dekabr. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.
3. Kholmatovich Z. E. THE ESSENCE AND SIGNIFICANCE OF THE NEIGHBORHOOD IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL MENTALITY //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2023. – T. 21. – C. 271-277. Kholmatovich Z. E. et al. The Role Of Guardianship And Trusteeship In The Social Protection Of The Interests Of Socially Orphaned Children //International Engineering Journal For Research & Development. – 2021. – T. 6. – №. 2. – C. 2-2. ZAITOV E. Retrospective Approach to Scientific Researches on "Orphan hood" at Different Periods //Eclss Online 2020a. – 2020. – C. 103. Зайтов Э. Х. Институционал Муассаса Битирувчиларини Жамиятга Ижтимоийлашувининг Устувор Йўналишлари //ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ. – 2020. – №. SI-1.
4. Kovalev S.V. Psixologiya sovremennoy semi. –M.:, 1988.
5. Oilani o'rganish psixodiagnostika metodikalari. Tuzuvchilar: N.A.Sog'inov, F.G'.Habibullaev. –T.,: 1996. –38 b.
6. Shoumarov Sh.B., Shoumarov G'.B. Muhabbat va oilaviy hayot. –T.,: —Ibn Sinol, 1996. –96 b.
7. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. [Matn] Rasmiy nashr. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2023. – 80 b.
8. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi: Akademik litsey va hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma. / G'.B.Shoumarov tahriri ostida/ Toshkent: "Sharq", 2008. -296 b.

ekanligini ta'kidlaydi va qaynona-kelin munosabatlaridagi kelishmovchiliklarni keltirib chiqaruvchi ayrim sabablarni ko'rsatadi:

1. Ba'zi qizlarda nikohgacha oilaviy hayotga, qaynonaga, qaynona-kelin munosabatlariga nisbatan salbiy tasavvur shakllangan bo'ladi. Ayniqsa, yoshlar qaynonani oldindan faqat salbiy qiyofa sifatida tasavvur qiladilar. Keyin esa oila qurib, tasavvuridagi emas, balki hayotdagi qaynona bilan yashay boshlaydilar. Oqibatda ular o'z tasavvuridagi qaynonaga xos bo'lgan kamchilik va illatlarni hayotdagi qaynonadan axtara boshlaydilar. Natijada bu keyinchalik qaynona va kelin o'rtasida nizoga olib kelishi mumkin;

2. Qaynona-kelinning dunyoqarashlari va uy-ro'zg'or tutishlari orasida kelishmovchilik paydo bo'ladi va keskinlashadi;

3. Ba'zi kelinlar kelinlik va onalik vazifalarini bajarishga tayyor bo'lmaydilar;

4. Ayrim hollarda qaynona-kelin bolalar tarbiyasi masalasida kelisha olmay qoladilar;

5. Ba'zan katta xonadonda ovsinlar, qaynona iltifotini qozonish yo'lida bir-birlaridan rashk qilishlari asosida kelishmovchiliklar kelib chiqadi;

6. Qaynona kelinning yosh xususiyatlarini, qiziqishini, orzu-havaslarini, ishlashi yoki o'qishini hisobga olmaydi.

7. Ayrim kelinlarning yangi oilaga moslashishi qiyin bo'ladi, oqibatda qaynona-kelin orasida kelishmovchiliklar kelib chiqadi.

Har bir oilaning o'ziga xos muhiti, qonun-qoidalari, an'analari, atrofda yuz berayotgan voqea-hodisalarga beradigan baho mezonlari, hatto shu xonadon a'zolari tushunadigan, shartli ravishda qabul qilingan so'z va iboralari bo'ladi. Yangi kelin yangi hayotga kirganda, yangi oilaga kelganda o'zi o'sgan oilaning muhitini, odat va ko'nikmalarini ham olib keladi. Shunga ko'ra, ayrim hollarda kelin va qaynonaning oilaviy muhitlari mos kelmay qoladi.

Shuningdek, oilaviy nizolar toifasiga aka-uka yoki opa-singillar o'rtasidagi nizolarni ham keltirish mumkin. Lekin bu toifadagi nizolar ijtimoiy dolzarbligi jihatdan muhim hisoblanmaydi, chunki bunda nizolar oila boshliqlari - ota-onalar tomonidan bartaraf etiladi. Bunday turdagi oilaviy nizolarni mediativ kelishuv orqali hal qilishga hojat qolmaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, oilaviy munosabatlarda nizoli vaziyatni oldini olish, oilaviy qadriyatlarini saqlab qolish muhim masala bo'lib bormoqda. Nizoli oilalar yoki ajrashgan oilalar esa jamiyatda xavf guruhi sifatida, ularning farzandlari jiyatchilikka moyilligi ortmoqda, ta'lim va tarbiya jihatda orqada qolishmoqda. Biz ushbu holatda vaziyatni to'g'ri baholab, oilaviy nizolarni bartaraf etish va oldini olish bo'yicha muhim choralarini ko'rmas ekanmiz, oila deb atalmish muqaddas dargohga darz etadi.

G'olib TULISHOV,

O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi

“Renessans” ta’lim universiteti dotsenti PhD J.Jo’raqulov taqrizi asosida

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA KREATIV KOMPETENTLIK TUZILMASI, MAZMUNI VA O‘ZIGA XOSLIGI

Аннотация

Mintaqa iqtisodiyotini hozirgi inson kapitalini rivojlantirish yo‘nalishlari doirasida ta’lim tarbiya va innovatsiyalarni joriy qilishda kreativlik insonning “nostandart vaziyatlardagi faoliyati, ijodiy imkoniyatlari (qobiliyatlarini)” sifatida ta’riflanadi. Ular tafakkurda, his-tuyg‘ularda, muomalada, faoliyatning alohida turlarida yuzaga chiqishi, shaxsning yaxlit yoki alohida tomonlari, faoliyat mahsulotlari, ularni yaratish jarayoni sifatida xarakterlanishi haqida fikr mulohaza yuritamiz.

Kalit so‘zlar: Kompetentlik, kreativ qobiliyatlar, kompetensiya va kompetentli yondashuv tushunchalari, kreativlik, kreativlik-ijodiylik, ijod, ijodiy faoliyat, ijodiy qobiliyatlar, kreativ salohiyat, kompetent yondashuv.

СТРУКТУРА, СОДЕРЖАНИЕ И ЕЕ ХАРАКТЕРИСТИКА ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

Креативность определяется как «деятельность, творческие возможности (способности) человека в нестандартных ситуациях» в рамках современных направлений развития человеческого капитала региональной экономики. Мы думаем о том, как они проявляются в мышлении, эмоциях, поведении, в отдельных видах деятельности, как целостные или отдельные стороны личности, как продукты деятельности, как процесс их создания.

Ключевые слова: Компетенция, творческие способности, понятия компетентности и компетентного подхода, креативность, творчество-творчество, креативность, творческая деятельность, творческие способности, творческий потенциал, компетентный подход.

CREATIVE COMPETENCE STRUCTURE, CONTENT AND ITS CHARACTERISTICS CONTENT OF CONCEPTS OF FUTURE TEACHERS

Annotation

Creativity is defined as "activities, creative possibilities (abilities) of a person in non-standard situations" in the framework of current human capital development directions of the regional economy, education and innovation. We think about how they appear in thinking, emotions, behavior, in particular types of activity, as whole or individual aspects of a person, as products of activity, as a process of their creation.

Key words: Competence, creative abilities, concepts of competence and competent approach, creativity, creativity-creativity, creativity, creative activity, creative abilities, creative potential, competent approach.

Kirish. Ta’lim tizimiga qaratilayotgan e’tibor izchil davom ettiriladi. Bu borada ham tenglik ta’minlanishi, ... O‘zbekistonda keng ko‘lamli, ortga qaytmas tus olgan islohotlar dasturini amalga oshiryapmiz. Unda asosiy e’tiborni demokratik jamiyat institutlarini mustahkamlash, iqtisodiyotni liberallashtirish, xalqimizning turmush darajasini yuksaltirishga qaratmoqdamiz, deb ta’kidladi davlatimiz rahbari. Shuning uchun tadqiqot ishining maqsad va vazifalarini amalga oshirishda bo‘lajak o‘qituvchi kreativ kompetentligi fenomeni asosida yotgan qator nazariy tushunchalarni aniqlashtirish va tavsiflash muhim va dolzarb masala hisoblanadi. Inson kapitalini rivojlantirish yo‘nalishlari doirasida ta’lim tarbiya va innovatsiyalarni joriy qilishda kreativ qobiliyatlar zarur keryativ-bu individ uchun yangi faoliyat jarayonida (yangi masala, muammolarni yechish jarayonida) paydo bo‘ladigan, shaxsning yangi holatlari (tafakkurda, idrokda, hayotiy faoliyat tajribasida, motivation sohada) va individual-psixologik xususiyatlari sintezidir. Bu yangi mahsulotning (g‘oyalari, predmetlar, badiiy asarlar va h.k.) sub’yektiv ob’yektiv paydo bo‘lishi yoki uning muvaffaqiyatli bajarilishiga olib keladi degan N.V.Kondratyev [1].

Mintaqada ta’lim tarbiya va innovatsiyalarni joriy qilishda ijodiy qobiliyatlar taraqqiyoti jarayoni kreativlikning, ijodiy qobiliyatga nisbatan yuksak darajadagi motivatsiyaga ega bo‘lgan shaxs turg‘un xususiyatining paydo bo‘lishiga olib keladi. Pedagogikaga oid adabiyotlarda kreativ qobiliyatlar har qanday individga xos bo‘lib, ular faoliyat jarayonida paydo bo‘ladi va rivojlanadi. Ijtimoiy, ta’limiy-tarbiyaviy muhit ijodiy qobiliyatlarining rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega.

Kreativ kompetentlik tushunchasining ta’rifi, uzliksiz ta’lim tizimida uning shakllanishi va rivojlanishi masalalari, shuningdek ilgari o‘tkazilgan tadqiqotlarning konkret predmeti sifatida ko‘rib chiqilishiga ehtiyoj mavjud. Bizning fikrimizcha, bunday tushunchalar quyidagilar: “kompetentlik”, “kompetensiya”, “kompetentli yondashuv”, “kreativlik”, “ijod”, “ijodiy faoliyat”. Mintaqa iqtisodiyotini hozirgi inson kapitalini rivojlantirish yo‘nalishlari doirasida ta’lim tarbiya va innovatsiyalarni joriy qilishda “Kompetentlik”, “kompetensiya” va “kompetentli yondashuv” tushunchalari ilmiy va metodik adabiyotlarda; amaliy pedagogik, psixologiya va pedagogika va boshqa tadqiqotlarda, shuningdek olimlar, o‘qituvchilar, ilmiy xodimlar va mutaxassislarining kasbiy muomalasida o‘tgan asrning ikkinchi yarimlarida 1950-1990 y.y.) ishlatila boshlandi. A.A.Pecherkina, E.E.Simanyuk, Ye.L.Umnikova (2011) lar fikriga ko‘ra, “kompetentlik” tushuncha sifatida XX asrning 50-yillarida ilmiy leksikonda paydo bo‘ldi.

Bir guruh tadqiqotchilar ular o‘rtasida hech qanday bog‘liqlik yo‘q ekanligini uqtirsalar, ikkinchi guruh vakillari kreativlik va intellekt darajasi bir-biriga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydilar (Kim, 2005 y.). “Kreativlik” tushunchasi o‘zida madaniy xilma-xillikni aks ettiradi va uning negizida noan’anaviylik, qiziquvchanlik, tasavvur, hazil- mutoyiba tuyg‘usi va erkinlik mavjud bo‘lishiga e’tiborni qaratadilar (Myordok, Ganim, 1993 y.; Shternberg, 1985 y.). Sharqliklar esa, aksincha, kreativlikni ezigulikning qayta tug‘ilish jarayoni, deb tushunadilar (Xui, Sternberg, 2002 y.; Rudovich, Xui, 1997 y.; Rudovich, Yuye, 2000 y.).

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Garchi g'arblik va sharqliklarning kreativlik borasidagi qarashlari turlicha bo'lsa-da, biroq, har ikki madaniyat vakillari ham mazkur sifat va unga egalikni yuqori baholaydilar (Kaufman, Lan, 2012 y.). J.Rovenning fikriga ko'ra (2002), kompetentlik o'zida tor maxsus bilimlar, malakalar, tafakkur usullari va o'z harakatlari uchun mas'uliyatni tuyushga tayyorgarlikni mujassamlashtirgan konkret predmet sohasidagi konkret harakatlarni amalga oshirish uchun zarur [2]. Biroq, Landsheyer V. (1988) ta'kidlaganidek, g'arb adabiyotida bugungi kunda kasbiy kompetentlikka "chuqurlashtirilgan bilim", "masalalarni adekvat yechish holati", "faoliyatni aktual amalga oshirish qobiliyati" deya berilgan ta'riflar mavjud. G.K. Britell, R.M. Jueger, W.E. Blank va boshqalar mazkur tushunchaning mazmunini to'liq konkretlashirmaydilar ham [2].

A.V. Xutorskoyning (2003) "Asosiy kompetensiyalar shaxsga yo'nalgan ta'limning komponentlari sifatida" (2003) maqolasida kompetensiya sompetentia shunday masalalarni o'zida mo'jassamlashtiradi, buning natijasi o'laroq inson yaxshi ma'lumotga ega bo'ladi, bilim va tajribani egallaydi. Kompetensiya shaxsning o'zaro bog'liq bo'lgan sifatlari to'plami (bilimlar, ko'nikmalar, malakalar, faoliyat usullari) dan iborat bo'lib, ular predmet va jarayonlarning ma'lum doirasiga nisbatan munosabatni shakllantiradi va shu munosabatlar bo'yicha sifatli produktiv faoliyat uchun zarur" degan fikrni ilgari suradi.

Kompetentlik (lot. Competens-mos keluvchi, mos tushuvchi, qobiliyatli, biluvchi) – inson tomonidan mos bo'lgan kompetensiyaning egallanishi bo'lib, u o'zida kompetensiyaga va uning faoliyat predmetiga nisbatan shaxsiy munosabatni mujassamlashtiradi. Kompetentlik faoliyat xarakteristikasi sifatida xodimning real kasbiy faoliyatida egallangan bilimlar, ko'nikmalar, malakalarni hayotga tatbiq qilishga nisbatan qobiliyati va tayyorgarligini belgilaydi. Kompetentlik-bu shaxsning shakllangan sifati va berilgan sohada faoliyatning minimal tajribasidir [3].

Belaya R.S. (2013) ning fikriga ko'ra, ta'lim taraqqiyotining hozirgi bosqichi kompetentli yondashuv bilan uzviy bog'liq bo'lib, mohiyatan ta'limdagi nazariy bilimlar bilan kasbiy-amaliy faoliyatning real mavjud ehtiyojlari o'rtasida muvozanatni o'rnatishga nisbatan harakatdir. "Kompetentli yondashuv" kategoriyasini quyidagicha interpretatsiya qilish mumkin: bu ta'lim maqsadlarini ta'riflash, ta'lim mazmunini tanlash, ta'lim jarayonini tashkil etish va ta'lim natijalarini baholashning umumiy prinsiplari to'plami [6].

Natijalar. Shunday qilib, Zimnyaya I.A. (2004) ta'limda kompetentli yondashuvning paydo bo'lishi va foydalanishining qator bosqichlarini ajratib ko'rsatadi (kompetentlik tushunchasini ko'rib chiqishga nisbatan yondashuvning o'zgarishlariga bog'liq holda).

Birinchi bosqich (1960-1970 y.) "kompetensiya" kategoriyasining ilmiy apparatga kiritilishi, kompetensiya, kompetentlik tushunchalarining farqlanishi asoslarini yaratilishi bilan xarakterlanadi. Shu vaqtdan boshlab D.Xayms tomonidan kiritilgan "kommunikativ kompetentlik" tushunchasining lisoniy kompetentlik turli xil turlarining tadqiq qilinishi boshlandi. Ikkinchi bosqich (1970-1990 y.) – kompetensiya, kompetentlik kategoriyalari boshqaruvda, rahbarlikda, menejmentda, muomalaga o'qitishda professionalizm bilan xarakterlanadi.

Zimnyaya I.A. (2004) "kompetentlik" tushunchasini ko'rib chiqar ekan, unda ikkita modelni ajratib ko'rsatadi – shaxs va faoliyat modellari, shuningdek kompetentliklarning uchta guruhini farqlaydi:

- 1) shaxs sifatida, hayotiy faoliyat sub'yekti sifatida o'z o'ziga nisbatan munosabat bo'yicha kompetentliklar;
- 2) insonning o'zga kishilar bilan o'zaro ta'siriga nisbatan munosabat bo'yicha kompetentliklar;
- 3) inson faoliyatining barcha shakllari va tiplarida yuzaga chiqadigan faoliyatga nisbatan munosabat bo'yicha kompetentliklar.

Muhokama. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, zamonaviy pedagogikada "kompetensiya", "kompetentlik" tushunchalarining mohiyati, strukturasi va mazmunining yagona ilmiy-nazariy talqini ham, shuningdek ular orasida farq ham yo'q. Bu narsa kompetentli yondashuvning

ta'lim muassasalarida, pedagogik xodimlarni, shu jumladan maktab o'qituvchilarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish institutlarida samarali amalga oshirilishini qiyinlashtiradi. Adabiyotlar tahlili ko'rsatadiki, kompetentlik tushunchasi kreativlik (kreativ kompetentlik), ijod (ijodiy kompetentlik) va ijodiy qobiliyatlar (imkoniyatlar) bilan uzviy aloqadadir.

Kreativlik nazariyasi ijodkorlaridan biri J.Gilford (1965): "kreativlik- ijodiy tafakkurga yordam beradigan shaxs xarakteristikalarining to'plami" -deya ta'rif beradi; Olim fmikricha, "kreativlik turli xil aqliy operatsiyalar, ayniqsa divergent tafakkurga tayanadi". Rojkova S.V. (2018) "kreativlik"ni quyidagicha xarakterlaydi. "Kreativ" tushunchasi ijodiy, yaratuvchilik ma'nolarini anglatadi, inglizcha so'z bo'lgan "creativity" tarjimada shaxsning nisbatan turg'un xarakteristikasini tashkil etadigan ijodiy salohiyat darajasi, ijodga qobiliyat ma'nolarida keladi. N.A. Muslimov fikricha, pedagogik kreativ faoliyat bo'lajak o'qituvchi rivojlanishining bosh mexanizmi bo'lib xizmat qiladi, chunki kreativ pedagog doimiy holda quyidagi jarayonlar orqali o'z kasbiy darajasini oshiradi: o'zini o'zi tashkil etish, ijodiy jihatdan o'zini o'zi realizatsiya qilish, kasbiy rivojlanish, faoliyatning yangi bilimlari, metodlari egallanadigan o'ziga o'zi ta'lim berish va boshqa ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, histuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini tavsiflaydi. Buning uchun ular E.P.Torrens tomonidan 1987 yilda asoslangan va shaxsning kreativ tafakkurga egaligini aniqlovchi testdan o'tadi.

Bo'lajak o'qituvchini kreativ faoliyatga yo'naltirishda quyidagi uchta sohani farqlash lozim:

1) metodik ijod (paydo bo'ladigan pedagogik vaziyatlarni tahlil qila bilish ko'nikmasi, metodik modellarni to'g'ri tanlash va qurish, usullarini qura bilish, ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganish hamda ularni pedagog va bolalar jamoasining individual xususiyatlarini inobatga olgan holda savodxonlarcha amaliyotda qo'llash bilan bog'liq).

2) kommunikativ ijod (bolalar bilan o'zaro ta'sir) (mazkur ijod ham bolalar bilan, ham ularning ota-onalari bilan, ham hamkasabalar, ma'muriyat bilan pedagogik jihatdan maqsadga yo'nalgan va samarali muloqotni tashkil qilish; o'zini o'zi regulyatsiya qilish qobiliyati bilan bog'liq).

3) ijodiy o'zini o'zi tarbiyalash (konkret ijodiy individuallik sifatida o'zini anglash, kelajakda takomillashtirish va korrektirovkasi talab qilinadigan o'z kasbiy-shaxsiy sifatlarini aniqlash, shuningdek uziksiz o'ziga o'zi ta'lim berish tizimida shaxsiy o'zini o'zi takomillashtirishning uzoq muddatli dasturini ishlab chiqish).

Kreativ tafakkurga ega bo'lgan bo'lajak o'qituvchilar:
- boshqa talabalarning xayoliga kelmagan g'oyalarni bildiradi; - o'zlarini ifoda etishning o'ziga xos uslubini tanlaydi;
-g'oyalarni aniq dalillar asosida muhokama qilishni afzal ko'radi; - muammoning yechimini topishda no'anaviy yondashuvni tanlaydi.

N.Qurbonov (2021)ning fikricha, pedagogning kreativ salohiyati – bu ta'lim jarayonini tashkil etish, kasbiy hamkorlik bilan bog'liq bo'lgan turli xil masalalarning innovasion yechimi uchun zarur bo'lgan imkoniyatlar to'plamidir. Pedagogning ijodiy salohiyati uchta komponentning integratsiyasida o'z ifodasini topadi va shaxsga taalluqli bo'lgan dinamik strukturaga ega bo'ladi:

- a) pedagogga xos bo'lgan qadriyatli-ijodiy tasavvurlar va afzalliklarni o'zida aks ettiradigan qadriyatli komponent;
- b) pedagog tomonidan uning mehnatining ijodiy xarakterga ega ekanligini tushunishiga yordam beradigan va kasbiy faoliyatini ijodiy tashkil qilishiga ta'sir ko'rsatadigan bilimlar to'plami hisoblangan kognitiv komponent;
- v) ijodiy salohiyatni pedagogning kelgusida rivojlanishi uchun imkoniyatlar yashiringan aktualizatsiya holatiga (pedagogning o'zini kasbiy-shaxsiy realizatsiya qilishi) ko'chirishga yordam beruvchi elementlarni o'zida jamlagan faoliyat komponenti.

Xulosa. Shunday qilib, yuqorida ko'rib chiqilgan tushuncha va terminlar, bizning fikrimizcha, yaxlit holda bo'lajak

o'qituvchilarning kreativ kompetentligining mazmuni, strukturasi va o'ziga xosligini, shuningdek texnologik yondashuv asosida uning diagnostikasi va rivojlanishini belgilab beradigan birlamchi (asosiy) tushunchali-terminologik tizimini tashkil etadi.

Kreativlik tushunchasi turli xil ta'riflarga ega. Ular bir-biridan farq qiladi, biroq ularda ayrim o'xshash elementlar ko'zga tashlanadi, masalan, quyidagilar: o'qituvchining odatdagi va noan'anaviy vaziyatlardagi faoliyatining muvaffaqiyatini ta'minlab beradigan integrativ kasbiy-shaxsiy xarakteristikasi (Tutolmin A.V., 2009); o'qituvchining innovatsionlilik, mobillik, kreativlik singari sifat xarakteristikalarini o'zida jamlagan bo'lajak o'qituvchining integrallashgan kasbiy-shaxsiy xarakteristikasi (Morxova I.V., 2015); kasbiy ijodiy faoliyatni amalga oshirishga nisbatan pedagogning tayyorgarligini ta'minlab beradigan, maxsus bilim, ko'nikma va motivlarning tizimini hamda kasbiy jihatdan muhim bo'lgan sifatlar to'plamini o'zida mujassamlashtiradigan shaxsning integrativ sifati (Paxtussova N.A., 2015 noan'anaviy vaziyatlarda harakat qilish qobiliyatini, ta'lim olayotganning bilimlari va tajribasiga tayangan ijodiy faoliyatga nisbatan qobiliyati va tayyorgarligini aks ettiradi (Plemyev V. V., Rassamagina F. A., 2016).

O'qituvchining zarur bo'lgan kasbiy kompetentligi fenomeni asosida yotgan tushunchalar tizimiga quyidagi tushunchalar kiradi: "ijod", "kreativlik", "ijodiy faoliyat", "ijodiy qobiliyatlar", "kreativ salohiyat", "kompetentlik", "kompetensiya", "kompetent yondashuv". Kompetentli yondashuv – bu ta'lim maqsadlarini aniqlash, ta'lim mazmunini tanlash, ta'lim jarayonini tashkil etish va ta'lim natijalarini baholashning umumiy prinsiplari to'plamidir.

Tahlillardan kelib chiqib, mualliflik pozitsiyasida kreativ kompetensiya atamasiga quyidagicha ta'rif berildi:

O'qituvchi ijodiy faoliyatining uchta sferasi farqlanadi:

- metodik ijod – (paydo bo'ladigan pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, metodik modellarni to'g'ri tanlash va qurish, o'quv-tarbiyaviy jarayonda ta'sir qilishning mazmunini va usullarini konstruksiya qilish;

- kommunikativ ijod (bolalar, samarali kommunikatsiyani va o'zini o'zi regulatsiya qilishni amalga oshirish qobiliyati bilan bog'liq);

- ijodiy o'zini o'zi tarbiyalash (o'zini konkret ijodiy individuallik sifatida anglash, o'z kasbiy-shaxsiy sifatlarini aniqlash, shuningdek shaxsiy o'zini o'zi tarbiyalash va o'zini o'zi takomillashtirish dasturini ishlab chiqish).

Kreativ kompetentlig tuzilmasi, mazmuni va o'ziga xosligi bo'lajak o'qituvchilarda tushunchalar mazmuni kreativ kompetentlik shaxsning ko'p omilli xususiyati, insonning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishni ta'minlaydigan va ko'plab original, nostandart va foydali g'oyalar hamda mahsulotlarni umumlashtirish imkoniyatini beradigan, shuningdek hayotiy va kasbiy vaziyatlarda insonning ijodiy harakat qilishga nisbatan tayyor shaxsning intellektual, emosional, axloqiy, irodaviy, shaxsiy sifatleri, bilimlari, ko'nikmalari, malakalari va tajribasi tizimi sifatida belgilanadi. Shunday qilib, kreativ kompetensiya o'zida quyidagi kompetentlarni mo'jassamlashtiradi:

kreativ (ijodiy) sifatlar – ilhomlanganlik, fantaziya, aqlning egiluvchanligi, qarama-qarshiliklarga sezgirlik;

fikrlar, his-tuyg'ular, harakatlardan ozodligi; tanqidiylik; prognoz qilishlik;

o'z fikriga egalik. Tadqiqot uchun asosiy, murakkab va muhim jihatlaridan biri bo'lajak o'qituvchilarda kreativ kompetentligini aniqlash va amaliyotda kreativlikni rivojlantirish muhim ijtimoiy-pedagogik masalalar sirasiga kiradi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva Sh. A. Pedagogik diagnostika. - Toshkent: fan va axborot texnologiyalari, 2010-yil. 278 b.
2. Abdullayeva Sh. A. Hokimlik pedagogikasi. - Toshkent: fan va axborot texnologiyalari, 2017. 178 b.
3. Andreyev A. Использование аутентичных материалов для изучения онотопеи на начальном этапе обучения корейскому языку студентов вуза // корееведение в россии: направление и развитие. – 2022. – т. 3. – №. 4. – с. 61-66.
4. Анохина Н.К. Педагогика.-М.: Университет, 2019. -232с.
5. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии.-М.Академкнига, 2010.-246с.
6. Djuraev R.X. Talimda interfaol texnologiyalari. -Toshkent, 2010. –76 b.
7. Djo'rayev R. X., Turgunov S. T. talim menejmenti. - Toshkent: Voris-Nashriyot, 2012 Yil. 167 b.
8. Grishina E.A. варианты, используемые в непряуженной речи // Инструментарий русистики: корпусные подходы. Slavica Helsingiensia 34 Helsinki, 2008 P. 63–91.
9. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya. -T.: Me'ros, 2011.-144 b.
10. Kichuk N.V. Творчество как мировой бренд современного образования / Н. Кичук // Теория и практика эстетического воспитания в учебных заведениях: материалы Всеукраинской научно-практической конференции (21 мая 2021 год, г. Кропивницкий) / под ред. А. С. Радул. - Кропивницкий, 2021- 275с.

Mohira TURSUNOVA,
Namangan davlat chet tillari instituti tadqiqotchisi
E-mail: mohiratorsunova1105@gmail.com

NamDCHTI dotsenti O.Dadaboyev taqrizi asosida

FANTASTIK ADABIYOTNING BADIY XUSUSIYATLARI

Аннотасија

Adabiyotda va boshqa san'atda aql bovar qilmaydigan hodisalarni tasvirlash, haqiqatga to'g'ri kelmaydigan badiiy tasvirlarni kiritish, rassomning tabiiy shakllar, sababiy munosabatlar va tabiat qonunlarini bo'rttirib tasvirlanishi fantastik adabiyotning asosi hisoblanadi. Ushbu maqolada fantastik adabiyotning badiiy xususiyatlari, xususan, uning boshqa yo'nalishdagi badiiy asarlardan kompozitsion, syujet qurilishidagi farqlari, ilmiy fantastika va fentezi yo'nalishining o'zaro o'xshash va farqli tomonlari tadqiqi kabi masalalar ilmiy tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: fantastika, adabiy yo'nalish, janr, badiiy xususiyat, ilmiy fantastika, fentezi, syujet xususiyatlari, kompozitsion xususiyatlar.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФАНТАСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

Описание невероятных явлений в литературе и другом искусстве, введение нереалистичных художественных образов, преувеличенное изображение художником природных форм, причинно-следственных связей и законов природы-вот основа фантастической литературы.

В данной статье анализированы художественные особенности литературы в жанре фэнтези, в частности, ее отличия по композиции и сюжетному построению от других жанров художественной литературы, исследование взаимных сходств и различий между научной фантастикой и фэнтези.

Ключевые слова: художественное произведение, литературное направление, жанр, художественная особенность, научная фантастика, фэнтези, сюжетные особенности, композиционные особенности.

ARTISTIC FEATURES OF FANTASTIC LITERATURE

Annotation

The description of incredible phenomena in literature and other art, the inclusion of unrealistic artistic images, the exaggeration of the artist's natural forms, causal relationships and laws of nature are the basis of fantastic literature.

This article analyzes the artistic features of literature in the fantasy genre, in particular, its differences in composition and plot structure from other genres of fiction, and a study of the mutual similarities and differences between science fiction and fantasy.

Key words: fiction, literary movement, genre, artistic feature, science fiction, fantasy, plot features, compositional features.

Kirish. Adabiy jarayonda yangi yo'nalishlar va uslublarning shakllanishi va taraqqiyoti adabiy hamda umumiy madaniy makonda sodir bo'layotgan o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq. Xalqaro va milliy madaniyat paradigmalarida sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, texnologik va madaniy jarayonlarni tasvirlash uchun adiblar turli yangi va yangi usullarga murojaat qilishadi. Natijada adabiyotda yangi yo'nalishlar paydo bo'lishiga sababchi bo'ladilar. Adabiy jarayondagi ana shunday hodisalardan biri bu fantastik adabiyotning paydo bo'lishidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XX asr ikkinchi yarmiga kelib fantastik adabiyotga mustaqil adabiy hodisa sifatida tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tadqiqot obyekti sifatida yondosha boshlandi. Bu borada rus adabiyotshunoslari olib borgan ishlar alohida ahamiyatga ega. Xususan, G.I.Gurevichning 2 ta kitobi ilmiy fantastika tadqiqotiga bag'ishlangan bo'lsa [1] [Гуревич Г.И. 1983], E.P. Brandis o'zining qator ilmiy ishlarini fransuz fantast-yozuvchisi Jyul Vern ijodiga va ilmiy fantastik romanchilikning rivojlanish masalalariga bag'ishlagan [2] [Брандис Е.П. 1981].

Shuningdek, A.F. Britikov sobiq sovet ittifoqi rus adiblari qalamiga mansub romanlar tadqiqi bilan shug'ullangan va birinchi bo'lib mamlakatdagi ilmiy-fantastik adabiyotni tarixiy-adabiy jihatdan tadqiq etgan. Uning mazkur tadqiqoti 1917-1967 yillarda yozilgan fantastik adabiy asarlarga bag'ishlangan [3] [Бритиков А.Ф. 1970].

S.L. Koshelev esa XX asrning 50-60-yillari ingliz adabiyotidagi ayrim yozuvchilarning fantastik asarlaridagi falsafiy qarashlarni o'rgandi [4] [Кошелёв Л.С. 1983]. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, mazkur adabiyotshunos olimlar o'z tadqiqotlarida birinchilardan bo'lib ushbu yo'nalishning badiiy usullari va janr xususiyatlarini tizimlashtirishga uringanlar. Biroq,

hozir ham fantastik adabiyotning lingvistik, kompozitsion, syujet xususiyatlari ko'plab tadqiqotchilarning ilmiy qiziqishlari markazida bo'lib qolmoqda.

Ta'kidlash joizki, fantastika zamonaviy adabiyotshunoslikda keng talqin qilinadigan atamalardan biridir. Bu atama tasvirni yaratishda obrazli ifoda vositalari tizimini va fantaziya yetakchi mavzu bo'lib xizmat qiladigan adabiyot turini hamda adabiyotning bir yo'nalishini o'z ichiga oladi. L.I. Timofeyev ta'kidlaganidek, "fantastika bu ilgari o'rganilgan real hayot faktlari asosida tasavvurda tug'ilgan xayoliy g'oyalar va obrazlar dunyosi"dir [5]. [Тимофеев Л. И., Тураев С. В.1974].

S.P. Belokurovaning ta'kidlashicha, "fantastika – bu tasvirning o'ziga xos fantastik turiga asoslangan badiiy adabiyot turi bo'lib, yuqori darajadagi an'anaviylik, voqelik me'yorlari, mantiqiy aloqalari va qonunlarining buzilishi, badiiy to'qimaga yo'naltirilganlik, o'ylab topilgan "ajoyib" olamlarni yaratish kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi[6] [Белокурова С. П. 2007]."

Xuddi shu nuqtai nazarni I.V.Golovacheva quvvatlagan holda, fantastikaningning o'ziga xosligini ta'kidlaydi[7] [Головачёва И. В. 2013]. T.V.Timoshenko ham "fantastika o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy-madaniy dinamikani aks ettiradi" deb ta'kidlaydi[8] [Тимошенко Т. В. 2003].

S.Todorovning fikricha, quyidagi uchta shart bajarilsa, adabiy asarni fantastik janrga kiritish mumkin:

1) fantastik adabiyot matni o'quvchini qahramonlar dunyosini tirik odamlar olami deb bilishga majbur qilishi va tasvirlangan voqealarning tabiiy va g'ayritabiiy izohlari o'rtasida tanlov qilishda ikkilanishni boshdan kechirishi kerak;

2) shu kabi ikkilanishlarni qahramonlar ham boshdan kechirishlari kerak, buning natijasida "ikkilanishlar tasvirning mavzusiga, asar mavzularidan biriga aylanadi";

3) o'quvchi "matnga nisbatan ma'lum bir pozitsiyani egallashi kerak: ham allegorik, ham "poetik" talqindan voz kechishi kerak.[9] [Тодоров И.1999]

S.Todorovning fikricha, hodisaning tabiiy yoki g'ayritabiiy xarakterga ega ekanligi haqidagi qahramon va o'quvchining ikkilanishlari orqali fantastika yaratiladi.

Tahlil va natijalar. Fantastika – bu voqelikni reproduksiya qilish usuli bo'lib, unda voqelik ijodkor tomonidan shu darajada qayta yaratiladiki, muallifning taxmini darajasi mavjud voqelikning bir qator elementlarini qandaydir buzilishdan tortib to ana shu voqelikni keng ko'lamli qayta qurilishini ham nazarda tutishi mumkin.

Zamonaviy adabiy tanqidida fantastik adabiyotning ikki yo'nalishga bo'linishi nazarda tutilgan: fantastika (ilmiy fantastika) va fentezi.

Ilmiy fantastika ijodining o'ziga xos xususiyati uning voqealarni oldindan bilishidir. Fantastikaning negizida ilmiy tahlil san'atning xayoliy tafakkuri bilan o'ziga xos kombinatsiyasi natijasida hosil bo'lgan ehtimollik prognozi yotadi. Bu jihat ushbu atamaning ta'riflarida o'z aksini topgan: "Ilmiy-fantastika - bu o'z davrining tabiiy ilmiy qarashlariga zid bo'lmagan ilmiy kashfiyotlar, texnik ixtirolar yoki tabiat qonunlaridan foydalangan holda, ratsional xarakterdagi farazga asoslangan fantastik adabiyot turidir"[10] [Николютина А. Н. 2003]. Ilmiy fantastika insonning g'ayrioddiy narsalar va fantastik loyihalarga to'la mukammal dunyo haqidagi orzularini aks ettiradi. Uning yordami bilan inson imkonsiz narsani tasavvur etish va kelajakni bashorat qilish uchun kundalik voqelikni, modellarni, taxminlarni, tajribalarni amalga oshiradi. Bu ilmiy-fantastik asarlarning kitobxonlar orasida ommabopligini belgilaydi, lekin shuni ta'kidlash kerakki, ilmiy fantastika vazifalari faqat ilmiy qarashlar va dunyoni tushunish usullarini rivojlantirish bilan cheklanmaydi.

Matn tarkibi, syujet arxitekturasi, stilistik xususiyatlar, til, personajlar, ko'tarilgan muammolar, psixologik xususiyatlar - adabiyotning har qanday yo'nalishi, fantastikada hamma narsa mavjud. Ilmiy fantastika - bu undan biron bir narsa qo'shimchani uslubida kesilgan yarim xayoliy tushuncha emas, (dangasa va tajribasiz odamlar uchun soddalashtirilgan, yengil versiya), aksincha bu adabiyot va umuman, adabiy vosita bo'lgan fantastik tahmin bo'lib keying iinovatsiyalarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni ta'kidlab o'tamizki, ilmiy fantastika ildizlari qadim zamonlarda - mifologiya, ertak, afsonalar, keyinchalik - gotik romanlar, sarguzasht romanlar va umuman olganda romantizmga bog'liq.

Fentezi badiiy adabiyotning o'ziga xos yo'nalishi bo'lib, unda real, fantastik, mistik chegaralar xiralashadi va syujet irratsional xarakterdagi taxminlarga asoslanadi. Bu taxmin matnda mantiqiy asosga ega emas, u ilmiy fantastikadan farqli o'laroq, oqilona tushuntirib bo'lmaydigan faktlar va hodisalar mavjudligini taxmin qiladi. Fentezi mualliflarining vazifalari o'zlarining iloji boricha haqiqiy va ishonchli bo'lishi kerak bo'lgan virtual dunyosini yaratishni o'z ichiga oladi.

Fantastika va fentezi yo'nalishlarida yaratilgan badiiy asarlarni farqlash uchun biz E.N.Kovtunning bu boradagi fikriga murojaat qilishimiz o'rinni. Uning ta'kidlashicha, hozirda haqiqatda kuzatilmaydigan (lekin kelajakda yoki prinsipial jihatdan unda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan) holatlar bilan ilmiy fantastika shug'ullanadi. Dunyo haqidagi zamonaviy ilmiy g'oyalar nuqtai nazaridan, "mutlaqo mavjud bo'lolmaydi" degan narsa fentezidir.[11] [Ковтун Е. Н. 2007]

Fentezi asarlari ko'pincha ilmiy tafakkur bilan bog'liq bo'lmagan va ilmiy-texnikaviy taraqqiyot haqiqatlari bilan jihozlanmagan o'ziga xos, muallifning mifologik modelini yaratadi. Fentezining asosiy tarkibiy qismlari – bu xudolar, qahramonlar va yirtqich hayvonlar yashaydigan hamda yaxshilik va yovuzlik kuchlari o'rtasida majburiy va doimiy urush bo'lgan sehr-joduga to'la ajoyib hayoliy dunyo.

Muhokama. Ilmiy fantastik adabiyotda ham, fentezi adabiyotida ham o'zaro uyg'un belgilar va qonuniyatlar mavjud bo'lib, ular quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- fantastika va fentezining genetik ildizlari mif, ertak, sarguzasht adabiyoti bilan bog'liqdir;

- fantastikada dunyo va insonni ilmiy tushunishga asoslanadigan, fentezida esa mantiqiy motivga ega bo'lmagan faraz tamoyili, ilmiy izohlab bo'lmaydigan fakt va hodisalarning mavjudligi taxmin qilinadi;

- real dunyoga parallel ravishda xayoliy dunyoni yaratishni o'z ichiga olgan modellashirish prinsipiga asoslanadi. Bu olamlar bir-biri bilan qorishib ketishi, o'zaro qarama-qarshi qo'yilishi, solishtirilishi, turli proporsional munosabatlarda bo'lishi mumkin;

- "real – noreal" hodisalar va fenomenlar qarama-qarshiligi mavjud bo'ladi;

- "o'zgalalar va o'zimiznikilar" qarama-qarshiligi mavjud bo'ladi;

- tasvirning fantastik turi (an'anaviylik, mantiqiy aloqalar va qoidalarning buzilishi).

Ilmiy fantastika - adabiyot, kino va boshqa san'at turlarida janr, fantastikaning bir turi sifatida, fan sohasidagi fantastik tahminlarga (fantastika, spekulatsiya), shu jumladan aniq, tabiiy va gumanitar sohalariga asoslangan. Ilmiy fantastika xayoliy texnologiyalar va ilmiy kashfiyotlar, g'ayriinsoniy ong bilan aloqalar, tarixning mumkin bo'lgan kelajagi yoki muqobil yo'nalishini hamda bu taxminlarning insoniyat jamiyati va shaxsiyatiga ta'sirini tasvirlaydi. Ilmiy fantastika ko'pincha kelajakda sodir bo'ladi, bu janrni futurologiya bilan bog'laydi.

Tanqidchi adabiyotshunos olimlar orasida ilmiy fantastika xususida bir necha munozaralar bo'lishiga qaramay, ularning aksariyati ilmiy fantastika ilm-fan sohasidagi ba'zi tahminlarga asoslangan adabiyot ekanligini ta'kidlaydilar: yangi ixtironing paydo bo'lishi, tabiatning yangi qonunlarining kashf etilishi, ba'zan hatto jamiyatning yangi modellarini qurish (ijtimoiy fantastika) kabilar.

Tor ma'noda ilmiy fantastika-super texnologiyalar va ilmiy kashfiyotlar, ularning hayajonli imkoniyatlari, ijobiy yoki salbiy ta'siri, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan paradokslar haqida fikr yuritadi. Bunday tor ma'noda ilmiy fantastika ilmiy tasavvurga ega bo'ladi, sizni kelajak va ilm-fan imkoniyatlari haqida o'ylashga majbur qiladi. Umuman olganda, ilmiyfantastika ertaksiz va tasavvufsiz fantastika bo'lib, unda fantastik voqealar va hodisalar g'ayritabiiy emas, balki ilmiy tushuntirishga ega.

Xulosa. Xulosa o'rnida aytish lozimki, ilmiy fantastika ham, fentezi adabiyoti ham ma'lum bir umumxususiyat va shu bilan birga o'ziga xoslikka ega. Ilmiy fantastika o'tgan asrlarning fantastik an'analari ta'siri ostida shakllangan va yangi sharoitlarda badiiy tasavvur va haqiqatni anglashning o'ziga xos fantastik shaklini rivojlantirish va davom ettirishdir.

Fantastik adabiyotning o'zbek adabiy jarayonida nisbatan yangi yo'nalish ekanini hisobga olgan xolda uning janr xususiyatlarini o'rganishda adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan atamalar unifikatsiyasiga ehtiyoj seziladi. Bundan tashqari, fantastik adabiyotning ichidagi o'nlab yo'nalishlarni klassifikatsiyalash va tizimlashtirish vazifasi juda dolzarbdir.

ADABIYOTLAR

1. Гуревич Г.И. Карта страны фантазии. – М., 1967; Шу муаллиф. Беседы о научной фантастике. – М.: Просвещение, 1983.
2. Брандис Е.П. Жюль Верн и вопросы развития научно-фантастического романа. – Л., 1955; Шу муаллиф. Жюль Верн: Библиогр. указатель. – М., 1955; Шу муаллиф. Жюль Верн: Очерк жизни и творчества. – Л.: Детгиз, 1956. – 248 с; Шу муаллиф. Вперёдсмотрящий. Жюль Верн: Повесть о великом мечтателе. – М., Молодая Гвардия, 1976. – 224 с; Шу муаллиф. Рядом с Жюлем Верном: Документальные очерки. – Л.: Дет. лит., 1981. – 224 с.
3. Бритиков А.Ф. Русский советский научно-фантастический роман. – Ленинград: "Наука", 1970. 448 с.
4. Кошелёв Л.С. Философская фантастика в современной английской литературе (романы Дж. Р. Р. Толкина, У. Голдинга и К. Уилсона 50-60-х гг.). Автореф.дисс. кан.филол.наук. – Москва, 1983;
5. Тимофеев Л. И., Тураев С. В. Словарь литературоведческих терминов. М.: Просвещение, 1974. – С.432.
6. Белокурова С. П. Словарь литературоведческих терминов. СПб.: Паритет, 2007. – С.301.

7. Головачёва И. В. Фантастика и фантастическое. Поэтика и прагматика англо-американской фантастической литературы. СПб.: Петрополис, 2013. 420 с.
8. Тимошенко Т. В. Фантастика как социокультурный феномен: дисс. канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 2003. – С. 4.
9. Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу Введение в фантастическую литературу / Перев. с франц. Б. Нарумова. М.: Дом интеллектуальной книги, 1999. – С.144.
10. Николутина А. Н. Литературная энциклопедия терминов и понятий. М.: Институт научной информации по общественным наукам РАН, 2003. – С.621.
11. Ковтун Е. Н. Фантастика как объект научного исследования: проблемы и перспективы отечественного фантаствоведения // Русская фантастика на перекрестье эпох и культур: материалы Международной научной конференции 21-23 марта 2006 г. М.: Издательство Московского государственного университета, 2007. – С.7.

Ro‘zimuhammad TO‘XTASINOV,
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi maqsadli doktoranti
E-mail: rozimuhammad4964@gmail.com

Islomshunoslik fanlari bo‘yicha PhD A.Inoyatov taqrizi asosida

THE VIEWS OF THE HANAFI SCHOLARS ON THE USE OF PRECIOUS STONES

Annotation

In this article, rulings on the use of precious stones and metals such as gold, silver, ruby, sapphire, diamond, iron, copper, etc. are scientifically analyzed based on the views of jurists of the Hanafi school. The views of the Maliki, Shafi‘i and Hanbali madhabs are also mentioned, and opinions in accordance with or against the Hanafi madhab are studied. Answers to the arguments against the Hanafi sect are given.

Key words: Imam Bukhari, Imam Tirmidhi, sihahi sitta, Movarounnahr fiqh sources, rulings on the use of precious stones, women’s jewelry.

МНЕНИЯ ХАНАФИТСКИХ УЧЕНЫХ НА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДРАГОЦЕННЫХ КАМНЕЙ

Аннотация

В данной статье на основе взглядов правоведов ханафитской школы научно анализируются постановления об использовании драгоценных камней и металлов, таких как золото, серебро, рубин, сапфир, алмаз, железо, медь и т.д. Также упоминаются взгляды маликитского, шафиитского и ханбалитского мазхабов, изучаются мнения в соответствии или против ханафитского мазхаба. Даны ответы на аргументы против ханафитской секты.

Ключевые слова: Имам Бухари, Имам Тирмизи, Сихахи Ситта, источники фикха Моваруннахр, правила использования драгоценных камней, женские украшения.

QIMMATBAHO TOSHLARDAN FOYDALANISHGA OID HANAFIY FAQIHLAR QARASHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tilla, kumush, yoqut, zabarjad, olmos, temir, mis kabi qimmatbaho tosh va metallardan foydalanish borasida hukmlar hanafiy mazhabi faqihlari qarashlari asosida ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek molikiy, shofeyi va hanbaliy mazhabi qarashlari ham keltirilib, hanafiy mazhabiga muvofiq yoki qarshi fikrlar o‘rganilgan. Hanafiy mazhabiga qarshi bo‘lgan dalillarga javoblar berilgan.

Kalit so‘zlar: Imom Buxoriy, imom Termiziy, sihoi sitta, Movarounnahr fiqh manbalari, qimmatbaho toshlardan foydalanish hukmlari, ayollar ziynati.

Kirish. Islom shariati ayollarni ziynatlanish, o‘z mahramlariga chiroyli suratda ko‘rinish tabiati bor ekanini e‘tiborga olgan. Shunga ko‘ra yer yuzida ular uchun bezanish, ziynatlanish uchun vositalar bisyor. Lekin bu ziynatning shariat chegarasida bo‘lishini talab etadi. Isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymagan, haddidan oshmagan bo‘lsa, bo‘lgani. Ayollar uchun ziynatlanishdagi chegara albatta islom huquqi, xususan Movarounnahr fiqh manbalarida batafsil bayon etilgan. Quyida ana shu manbalarga suyanganda ayollar foydalanishi muboh – ixtiyoriy, manhiy – taqiqlangan holatlarni fihiy mazhablar ixtilofiga ko‘ra bayon qilinadi. Shuning uchun masalani ikki qismga – ayollar foydalanishi muboh bo‘lgan va ular foydalanishi mumkin bo‘lmagan taqinchoqlar mavzusiga ajratib bayon qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Movarounnahr fiqh manbalaridan “Hidoya”, “Badoeus sanoe”, “Muhit” va boshqa bir qancha manbalarda ayol kishining tillo va kumushdan taqinchoq sifatida foydalanishi joiz ekaniga ittifoq qilingani zikr qilinadi. Balki, ayrimlar bunga ijmo bog‘langanini ham aytib o‘tganlar [1]. Shunga ko‘ra, bu borada to‘rt mazhab orasida ixtilof yo‘q ekanini tushuniladi. Ammo mutaaxxir (keyinroq yashab o‘tgan) ayrim faqihlar halqali tillo ayollarga harom bo‘ladi degan gapni aytganlar. Ular halqali deganda: “Uzuk, bilaguzuk, braslet, marjon, sirg‘a va boshqa taqinchoqlar kabi halqa shaklida yasalgan tillo mahsulotlarni” nazarda tutganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Albatta ikki tomon ham o‘z mazhabini oyat hadislar bilan dalillagan. Ushbu dalillarni o‘qish orqali qaysi mazhabning qarashi ustunroq ekanini mulohaza qilish mumkin. Jumhur ulamolalar o‘zlarining gaplariga dalil sifatida quyidagilarni keltiradilar:

Abu Muso r.a. rivoyat qilinadi: “Rosululloh s.a.v.: “Ummatimning ayollariga tillo va ipak halol qilindi. Erkaklariga esa, haromdir”, dedilar” [2]. Bu hadisning ko‘p turuqlari bo‘lib, ayrim ulamolalar bu hadisni mutavotir ham deyishgan [3].

Bu hadisda Rosululloh s.a.v. ayollarga tilloning muboh ekanini aytib o‘tmoqdalar. U zot ishlatgan lafz umumiy bo‘lib, tilloning har qanday turini, u xoh halqali bo‘lsin, halqasiz bo‘lsin, o‘z ichiga oladi. Usul qoidasiga ko‘ra, umumiy lafzlar umumiylicha qabul qilinadi. Qaydlab, xoslab qo‘yilmaydi [4]. Shuning uchun hadisda kelgan “tillo” so‘zini halqali bo‘lmaganlarga tegishli deb xoslab qo‘yish mumkin emas.

Ibn Abbos r.a.dan rivoyat qilinadi: “Nabiy s.a.v. bilan birga hayit namoziga qatnashdim. U kishi namozdan oldin xutba o‘qidilar. So‘ng ayollarning oldiga kelib, ularni sadaqa qilishga buyurdilar. Ular uzuk va bilaguzuklarini Bilol (r.a.)ning kiyimlariga tashlay boshladilar”.

Bu hadisda ayollar har qanday uzuk taqishlari mumkin deyilmagan bo‘lsa-da, taqish joizligiga dalolat bor. Chunki o‘sha paytda ayollarning qo‘llarida uzuk, bilaguzuk borligiga va buni taqib yurish joizligiga dalil bor. Chunki Nabiy s.a.v. ularni qo‘llarida turgan taqinchoqlarni ko‘rib turib, uni taqishdan qaytarmadilar. Bu esa, ularning taqiriy sunnatlari bo‘ladi. Zero, u zot nojoiz ishni ko‘rsalar qaytarmasdan qolmasdilar. Buni usul ilmida dalolatun nas (matnning dalolati) bilan dalillanish deyiladi.

Halqali tilloni harom degan ulamolarning ham keltirgan dalillari bo‘lib ular quyidagilardan iboratdir:

Rosululloh s.a.v.: “Ey ayollar jamoasi! Sizlar nimadan yasalgan taqinchoqni taqyapsiz. Ogoh bo‘ling ayol kishi tillo taqib uni oshkor qilar ekan. (Qiyomat kuni) aynan o‘sha (taqinchoq) bilan azoblanadi” [5].

Nabiy s.a.v.ning tillo taqqan ayolni qattiq ogohlantirishlari, azobga girifdor bo‘lishi haqida ta‘kidlashlari bu taqinchoqning harom ekaniga dalil bo‘ladi.

Abu Hurayra r.a.dan rivoyat qilinadi: U Nabiy s.a.v. bilan birga bo‘lib turgan vaqtda qo‘liga tillo bilaguzuk taqib olgan bir ayol kelib qoldi. Shunda Nabiy s.a.v. “Olovdan bo‘lgan bilaguzuk” dedilar. Ayol esa: “Unda tillodan yasalgan marjon haqida nima deysiz?”, dedi. U zot “Olovdan bo‘lgan marjon”,

dedilar. “Tillo sirg’agachi?”, deb so’radi yana ayol. U zot “Olovdan bo’lgan sirg’a”, deya javob qaytardilar. Shunda haligi ayol qo’lidagi tillo bilaguzugini tashlab yubordi va “Yo Rosulalloh agar biz erlarimiz uchun ziynatlanmasak, ularning qalbidan joy olmay qolamizku!”, dedi. Nabiy s.a.v.: “(Uning yo’li oson) Kumushdan yasalgan ikki sirg’ani olib uni za’faron bilan bo’yaysan. (shunda u tillo ranga kiradi)”, deb javob berdilar”.

Ushbu hadisda Nabiy s.a.v. haligi ayolga bilaguzuk, sirg’a, marjon taqishni man qilmoqdalar. Bu taqinchoqlarning hammasi halqali tillodan iborat edi. Agar tillodan bo’lsa, taqqan ayol do’zaxga tashlanishidan ogohlantirilmoqda. So’ngra unga ziynatlanishning halol yo’lini o’rgatib, kumush uzukni za’faronga bo’yashni, natijada u tilloga o’xshab ko’rinishini aytmoqdalar.

Tahlil va natijalar. Ushbu dalillarni sinchiklab o’rganib chiqqandan so’ng ularning ichida sahihlari ham, zaiflari bor ekani guvoh bo’lish mumkin. Shuning uchun jumhur ulamolar bu hadislarga quyidagicha javob qaytarishadi:

Birinchidan, ayollarning tillo taqinchoqdan foydalanishi harom ekaniga dalolat qilayotgan hadislar slomning avvalgi davriga tegishli bo’lib, keyinchalik nasx qilingan.

Ikkinchidan, tilloni haromligi haqida kelgan hadislar erkak va ayolga umumiydir. Ammo ayollarga tilloni mubohligini ifoda etadigan hadislar xos bo’lib, umumiy hadislarining bir qismini xoslaydi. Shuning uchun imom Nasoiy o’z kitobida tilloning erkaklarga haromligi borasidagi hadislar bilan ayollarga ziynatni (begonalarga) ko’rsatish makruhligi to’g’risidagi hadislarini alohida-alohida bobga jamlaganini ko’rish mumkin.

Uchinchidan, Nabiy s.a.v. tillo uzuk taqishdan qaytargan sahihiy ayollar Oisha, Fotima, Ummu Salama (roziyallohu anhum)larning hadisleri boshqa sahih hadislar muozir (zid) emas. Chunki ular Nabiy s.a.v.ning oila a’zolari bo’lib, ularga nisbatan bunday bemalol (boylarcha) yashashga ruxsat bermaganlar. U zot oila a’zolarini tillodan harom bo’lgani uchun qaytargan emaslar. Buning boshqa sababi bor bo’lgan.

Ushbu gapni Uqba r.a.dan rivoyat qilingan hadis ham quvvatlaydi: Nabiy s.a.v. oila a’zolarini taqinchoq bilan bezanish, ipak mato kiyishdan qaytarar edilar. Va “Agar bu dunyo hayotini va uning ziynatini iroda qilsangiz”, oyatini o’qir edilar.

Undan tashqari tillo buyumlarni ayollar turli islom diyorlarida, turli zamonlarda, to hozirgi kungacha muboh sifatida foylanib kelayotgani ma’lum. Bu esa, uning harom emasligiga ochiq-oydin dalildir. Chunki bu ummat zalolatga birlashmaydi. Shuningdek ayollarga tillodan foydalanishni muboh qiluvchi dalillar maqsadga aniq ravshan dalolat qilgan sahih hadislaridir. Harom deguvchilarning dalillari esa, ta’nadan holi emas. Shuning uchun bu o’rinda jumhurning dalillarini rojih (quvvatli) deyish mumkin bo’ladi.

Yoqut, zabarjad, marjon, va boshqa qimmatbaho toshlardan yasalgan taqinchoqlardan foydalanish hukmlari

Ma’lumki, taqinchoqlar, zeb-ziynat buyumlari faqatgina tillo va kumushdan yasalmaydi. Undan tashqari qimmatbaho toshlar ham bisyorki, ulardan bejirim, nafis taqinchoqlar yasash mumkin. Shundan kelib chiqqan holda, Movarounnahr fiqh manbalarida ayol kishining tillo va kumushdan boshqa qimmatbaho toshlardan foydalanish hukmlari ham alohida bahs qilingan. Bu bo’yicha ham fiqhiy mavzular ikkiga ajratilgan. Yoqut, javojir, zabarjad kabi ma’danlardan yasalgan taqinchoqlarning hukmlari alohida, temir, mis, qo’rg’oshin kabi ma’danlardan yasalgan taqinchoqlarning hukmi alohida, bayon qilinadi. Bu taqsimotni “Fatavoyi Qozixon” asarida ham ko’rish mumkin. Asarda tillo va kumush mahsulotlari, temir, mis, qo’rg’oshin mahsulotlari alohida hamda boshqa qimmatbaho toshlardan tayyorlangan mahsulotlar hukmi alohida zikr qilingan [6].

Movarounnahr fiqh manbalari, xususan, “Hidoya”, “Badoeus sanoe”, “Muhit” asarlarida javohir, yoqut, zabarjad kabi ma’danlardan yasalgan qimmatbaho toshlardan foydalanish joiz ekani aytilgan [7]. Ushbu fikrga boshqa mazhabshilarni ham qo’shilgani manbalarda zikr qilinadi. Ushbu ma’danlardan yasalgan taqinchoqlarning iste’moli joiz ekaniga quyidagicha dalillar keltirilgan:

1. Baqara surasi 29-oyatida yer yuzidagi barcha narsalar insonlar uchun yaratilgani aytilgan: “U shunday zotki, sizlar uchun Yerdagi barcha narsalarni yaratgan” [8].

Ushbu oyatni imom Qurtubiy o’z tafsirida “Shuningdek, Alloh taolo javohir marjon va boshqa ma’danlarni ham insoniyat foydalanishi uchun yaratgandir”, deya sharhlaydi [9].

2. Yana boshqa bir oyatda: “U dengizni siz undan toza go’sht yeyishingiz. Undan taqadigan taqinchoqlar chiqarib olishingiz uchun bo’ysundirib qo’ydi” [8], deydi.

3. Yana bir o’rinda esa: “U yangi go’sht (baliq go’shti) yeyishlaringiz va taqadigan taqinchoqlar chiqarib olishlaringiz uchun (sizlarga) dengizni ham bo’yin sundirib qo’ygandir”, deb marhamat qiladi.

Bu ikki oyatda nazarda tutilgan dengizdan chiqarib olinadigan taqinchoq bu marjon, javohirlardir. Oyatda bu taqinchoqlarni ziynatlanish maqsadida taqish joiz ekani haqida aytilmoqda.

Shu dalillarga asoslangan holda to’rt mazhab sohiblari ayol kishi yoqut, javohir va marjon kabi qimmatbaho toshlardan foydalanishi mumkin ekanini aytganlar.

Temir, mis, qo’rg’oshindan yasalgan taqinchoqlardan foydalanish hukmlari

Ayol kishining temir, mis va qo’rg’oshindan yasalgan taqinchoqdan foydalanishi borasida esa Movarounnahr fiqh manbalarida ikki xil qarash bor ekani aytib o’tilgan. “Badoeus sanoe” va “Fatavoyi Qozixon”da zikr qilinishicha hanafiy mazhabi faqihlarining nazdida erkaklarga ham ayollarga ham temir, mis va qo’rg’oshindan tayyorlangan uzuk hamda boshqa taqinchoqlarni taqish joiz emas [6]. Manbalarda hanbaliylarni ham shunday fikrda ekani kuzatiladi. Ayrim shofeiy mazhabi olimlari esa bunday taqinchoqlarning iste’moli joiz degan.

Hanafiyning dalillari quyidagichadir:

Burayda ibn Hasib r.a.dan rivoyat qilinadi: Bir kishi Nabiy s.a.v.ning huzuriga keldi. Uning qo’lida misdan yasalgan uzuk bor edi. U zot: “Men sendan sanamlarning hidini sezayapmanmi?”, dedilar. Shunda haligi kishi uzugini tashlab yubordi va keyingi safar temirdan yasalgan tillo uzuk taqib keldi. Nabiy s.a.v.: “Men senda do’zax ahlining taqinchoq’ini ko’ryapmanmi?”, dedilar. Kishi bu uzugini ham tashlab yuborib: “Yo Rosulalloh, unda nimadan yasalgan uzukni taqay”, deb so’radi. “Kumushdan (uzuk taqqin). Vazni bir misqolga yetmasin”, deb javob berdilar [10].

Mana bu hadisda tillo, temir, misdan tayyorlangan uzukni taqishdan qaytaryaptilar. Chunki temir do’zax ahlining libosidir. Misdan esa, o’sha vaqtlarda odatda sanamlar yasalgan. Shuning uchun ham hanafiy va hanbaliy mazhabi sohiblari mis, temirdan tayyorlangan uzukni taqish mumkin emas, deb aytganlar. Qo’rg’oshinni esa, ularga qiyosan joiz emas, deganlar. Bu cheklov faqat erkaklargagina tegishli emas, balki hadislar umumiy bo’lgani uchun ayollarga ham oid ekanini aytganlar [11]. Ayollarga tillo taqinchoqlarning mubohligi esa alohida boshqa dalillar bilan sobit bo’lgan.

Shofeiy va ayrim hanbaliylar esa, bunday taqinchoqlarning muboh ekaniga quyidagi dalillarni keltiradi:

Sahl ibn Sa’d r.a.dan rivoyat qilinadi: “Bir ayol Payg’ambarimiz s.a.v.ga o’zini ta’riz qildi. Shunda bir sahiy: “(xohishingiz bo’lmasa) uni menga nikohlab bering”, dedi. U zot: “(Uylanish uchun) nimang bor”, dedilar. U esa, menda hech narsa yo’q, dedi. Nabiy s.a.v. “Bor, garchi temirdan bo’lsa ham uzuk topib kel”, dedilar [12].

Ushbu hadisda Nabiy s.a.v. uylanmoqchi bo’lgan kishiga kelinga mahir bo’lishi uchun temirdan yasalgan uzukni bo’lsa ham topib kelishga buyuryaptilar. Agar temir uzuk taqish makruh bo’lganda, u zot topib kelishga buyurmagan bo’lar edilar.

Movarounnahr fiqh manbalar xulosasiga ko’ra, to’rt mazhab faqihlarining nazdida tillo va kumushdan hamda yoqut, zabarjad kabi ayrim qimmatbaho toshlardan yasalgan taqinchoqlardan foydalanishi muboh ekan.

Xulosa. Xulosa o’rinda shuni aytish mumkinki, hozirgi kunda amal qilish uchun hadisning sahih kitoblarda mavjud bo’lishining o’zi yetarli emas. Hanafiy manbalar asosida ularga qanday hukm berilganiga e’tibor qilish kerak bo’ladi. Chunki hadis sahih bo’lib, o’zidan keyin kelgan boshqa hadis bilan nasx qilingan bo’lishi, yoki o’zidan kuchliroq dalilga (oyat yoki

hadisga) zid bo'lishi mumkin. Bunday masalalarning javobi esa fiqhiy manbalardan olinadi. Shuning uchun Movarounnahr olimlari ishni ikki tomoniga ham chuqur e'tibor qilib, sahih hadislarini alohida kitoblarda zikr qilib, uning hukmlarini alohida

zikr qilganlar. Bundan maqsad har bir masala uchun uning ahliga murojaat qilinadi. Shunday ekan muhaddislarga hadislarining taxriji uchun murojaat qilinsa, faqihlarga hadislarining hukmini bilish uchun murojaat qilinadi.

ADABIYOTLAR

1. Burhoniddin Mahmud ibn Ahmad Buxoriy. Muhit. Bayrut: "Dorul kutubul ilmiyya", 2004.
2. Muhammad ibn Abdurahmon Muborakfuriy. Tuhfatul Ahfaziyy. – Bayrut: "Dorul kutubul ilmiyya". 2008. 3\132.
3. Abul Fayz Kattoniy. Nazmul mutanosir minal hadisil mutavotir (Mutavotir hadislardan tuzilgan tarqoq (hadis)larning nazmi (shodasi)). – Bayrut: "Dorul kutubul ilmiyya", 2010. – B. 298.
4. Mulla Jiyvon Siddiqiy. Nurul anvor. Pokiston: "Bushro", 2021. 1\189.
5. Jaloliddin Suyutiy. Sunani Nasoiy sharhi Suyutiy. Ziynat kitobi. Ayollar ziynatlarini ko'rsatmog'i makruhdir bobi. – Bayrut: "Dorul fikr", 2011.
6. Faxriddin Qozixon. Fatavoyi Qozixon. – Bayrut: "Dorul kutubul ilmiyya", 2009.
7. Alouddin Kosoniy. Badoeus sanoe. Misr: "Al-Jamoliya", 1328. 6\519.
8. A.Mansur. Qur'oni Karim: ma'nolarining tarjima va tafsiri. –T.: TIU, 2018. – 624 b.
9. Muhammad ibn Ahmad Ansoriy Qurtubiy. Jamiu li ahkomil Qur'on. – Qohira: "Dorul kotib arabiy", 2006. – J. 1-24.
10. Sulaymon ibn Ash'as. Sunani Abu Dovud. Uzuk kitobi. Temir uzuk haqida vorid bo'lgan hadislar bobi. – Bayrut: "Dorul fikr", 2009.
11. Ibn Obidin. Raddul Muxtor. – Misr: "Mustafo Bobiy", 1966.
12. Ibn Hajar. Sahihi Buxoriy bisharhi Fathul boriy. Libos kitobi. Tillo uzuklar bobi. – Misr: "Maktabatus salafiya", 1390. 10-juz. – B. 317.

UDC:159.965

Nafisa KHALIMOVA,

National Institute of Fine Arts and design named after Komoliddin Behzod The teacher of English language

E-mail: halimovanafisa4500@gmail.com

Based on the review by N. Jurayeva, associate professor of Alfraganus University

FOUR LEVELS THAT CAN HELP EVALUATE THE TRAINING: REACTION, LEARNING, BEHAVIOUR, AND RESULT

Annatation

In today's world, everybody is living an active life that wants to change their life for the good side. As Ralph Marston mentioned, "What you do today can improve all your tomorrows." It means people should try to create the things and methods that ease their lives and develop them in the future. Don Kirkpatrick also did such a necessary creation in evaluating training that can help to show results and development of training. Even this method consists of just four steps: Reaction, Learning, Behavior, and Result it works effectively if we do it to obtain goals that are expected before a project.

Key words: Methods, reaction, change behavior, project, conducting trainings

ЧЕТЫРЕ УРОВНЯ, КОТОРЫЕ ПОМОГУТ ОЦЕНИТЬ ТРЕНИНГИ: РЕАКЦИЯ, ОБУЧЕНИЕ, ПОВЕДЕНИЕ, РЕЗУЛЬТАТ

Аннотация

В современном мире все живут активной жизнью и хотят изменить свою жизнь в хорошую сторону. Как заметил Ральф Марстон: «То, что вы делаете сегодня, может улучшить все ваше завтра». Это значит, что люди должны стараться создавать вещи и методы, облегчающие их жизнь, и развивать ее в будущем. Дон Кирк Патрик также сделал такое необходимое творение в оценке тренингов, которое может помочь показать результаты и развитие тренинга. Даже этот метод состоит всего из четырех шагов: Реакция, Обучение, Поведение и Результат. Он действительно работает эффективно, если мы делаем это для достижения целей, которые ожидаются перед проектом.

Ключевые слова: методы, реакция, изменение поведения, проект, проведение тренингов

TRENINGLARNI BAHOLASHGA YORDAM BERADIGAN TO'RT DARAJA: REAKTSIYA, O'RGANISH, XATTI-HARAKATLAR, NATIJA

Annotatsiya

Bugungi dunyoda hamma o'z hayotini yaxshi tomonga o'zgartirishni xohlaydigan faol hayotda yashamoqda. Ralf Marston ta'kidlaganidek, "Bugun qilayotgan ish ertangi kunlaringizni yaxshilaydi." Bu degani, odamlar o'z hayotini yengillashiradigan va kelajakda uni rivojlantiradigan narsalar va usullarni yaratishga harakat qilishlari kerak. Don Kirkpatrick ham mashg'ulotlarni baholashda natijalarni ko'rsatish va mashg'ulotlarning rivojlanishiga yordam beradigan shunday zarur ijodni amalga oshirdi. Hatto bu usul atigi to'rt bosqichdan iborat: Reaksiya, O'rganish, Xulq-atvor va Natija, agar biz buni loyihadan oldin kutilgan maqsadlarga erishish uchun qilsak, u haqiqatan ham samarali ishlaydi.

Kalit so'zlar: Usullari, reaksiyasi, xulq-atvorini o'zgartirish, loyiha, treninglar o'tkazish

Introduction. By evaluating training programs at each of these four levels, organizations can gain a comprehensive understanding of the effectiveness of their training initiatives and make informed decisions about future training investments. The Four Levels of Training Evaluation, also known as the Kirkpatrick Model, is a widely used framework for evaluating the effectiveness of training programs.

Context of the Program: Time by time the knowledge of the world is updated and improving as Ravinder Tulsiani mentioned "Training sessions are vital to the learning process but they are only one step in the learning process and this should never be forgotten" To clarify this point of view I can say there are many innovations and changes in every sphere because of training programs which leads to great results. I have decided to make my evaluation plan for medical trainees who are taught in the training. Mainly, the training involves medical knowledge and skills, communication rules, policies and procedures, time management, and hands-on experience. After getting such knowledge, nurses have the great opportunity to improve their experience in their field because every lecture is conducted face-to-face. Moreover, there are organized conferences, meetings with medical celebrities, and productive presentations held by trainers. As it is unimaginable medicine without practice trainees can do some practice during their courses.

Research methodology. As stated above nursing sphere is considered one of the developing spheres in the world. To stay up-to-date knowledge, nurses must participate in such training and they have to be evaluated. The main aim of the evaluation process is to test participants on how much they acquire from given

information and how they use this knowledge when they come back to their jobs. Again there is one question of whether intended goals are achieved from the training which is put before organizing it.

When evaluating training programs, it's important to consider the following key aspects:

1. Objectives: Clearly define the objectives of the training program. What specific knowledge, skills, or behaviors are expected to be developed or improved as a result of the training?
2. Data Collection: Use a variety of methods to collect data at each level of the Kirkpatrick Model. This can include surveys, interviews, pre and post-training assessments, performance evaluations, observations, and organizational metrics.
3. Relevance: Assess the relevance of the training content to the participants' roles and the organization's needs. Determine if the training is aligned with current best practices and industry standards.
4. Participant Engagement: Evaluate the level of participant engagement during the training. Consider factors such as participation rates, interaction with the material, and overall enthusiasm for the training content.
5. Learning Outcomes: Measure the knowledge, skills, and attitudes gained by participants as a result of the training. Look for evidence of increased competence and confidence in applying new knowledge.
6. Application of Learning: Assess whether participants are applying what they learned in their work environment. Look

for changes in behavior, performance improvements, and the integration of new skills into daily tasks.

1. Reaction. Reaction is attitude towards training which is conducted to trainees. This step is considered one of the most important processes that without good reaction, in terms of work explained, can not be expected good results and desire to implement it. There are two types of reaction they are positive and negative. Each has its influence on learning and behavior for instance it is said on the article that positive reaction is very important to develop a project as a successful project in the future. However, negative reaction leads to prevent from learning if a person does not have a positive attitude towards the training it means he has not got motivation to start a project. So while conducting a trainings instructors should take participants needs into account without thinking only giving new information. In order to check participants reaction there are so many ways whether they get interested in that project or not. First of all, ranking the the quality of the training by several methods: people should tick one of the possible answers like excellent, good, poor by answering such questionnaires session is conducted alive and interesting or there is an opportunity to use communicative skills, that is an friendly and helpful manner and so on. Another method, giving full feedback who do not like short reactions towards a project that is also good way to collect information while evaluating the client's reaction. When I worked as a tutor in my private school I used the first method to clarify my student's attitude to my classes in case I know my weak points and change them in the future. I think it was workable. As reaction is based on motivation and people's needs and interests that is a very important level while we are working with our customers. In every sphere, we can see customers' needs should be at the top of the stages.

2. Learning. Every trainee should put an aim before themselves:

What knowledge did I learn?

What skills have I improved?

How I could change my behavior?

One can find answers to those questions in the learning process. So it is very crucial to measure learning because it is said that no behavior change occurs as long as specific knowledge is gained related to a project. When we evaluate the participant's learning stage we use different methods to collect information about what customers could get from the project. One of the popular methods is taking pretests at the beginning of the training and to compare the results of learning skills instructors should take such a test at the end of the project. Through this way it can be seen improvement in learning and behavior. On consequences of such testing, it is seen not only results of participants but also effectiveness of instructors too. So in order to achieve positive changes in behavior and show exact results measuring leaning process is vital.

3. Behaviour. The third level in Kirkpatrick's model is behavior. This level is considered by far more complicated than other two levels. As after having a positive reaction to the project and having gained some knowledge in terms of that work the following step will be to implement this change in behavior. When that person comes back to the job. The most difficult side of that is it takes a lot of time to measure whether there is a behavior change or not. To find out an answer to this question and collect some information it is better to use a survey or interview people who know you well. It will be better if a supervisor interviews because they know their customer's attitudes before the training and they can easily analyze what improvements are there after the training. For instance, we can see in exhibit 6.1 according to Kirkpatrick's model there are some questionnaires for evaluating behavior.

Analysis and results. The last process is evaluating the result. Finding the answers to those questions given at the beginning of the project what are obtained through the project. The best way of evaluating the result is to take measurements both before and after a project this will be easier compared to the first three levels because a participant in a training already knows how her reaction to a project, what knowledge she has gained, and

what changes she feels in her behavior after three main evolution it can be obvious what results she achieved.

Assessing the progress of the English program and determining whether objectives have been met is a critical aspect of ensuring the quality and effectiveness of the program. At our institution, we utilize a variety of assessment methods to evaluate the program's progress and outcomes. Some of the key assessment strategies we employ include: 1. Student Learning Outcomes Assessment: We regularly assess student learning outcomes related to English language proficiency, critical thinking skills, writing abilities, communication skills, and cultural understanding. We use a combination of direct assessments (such as exams, essays, and presentations) and indirect assessments (such as surveys, and focus groups) to measure student achievement. 2. Course Evaluations: We collect feedback from students through course evaluations at the end of each semester. This feedback helps us gauge student satisfaction, identify areas for improvement, and make necessary adjustments to the curriculum and teaching methods. 3. Faculty Assessment: We conduct evaluations of faculty members teaching in the English program to assess their effectiveness, professionalism, and commitment to student success. Faculty members are encouraged to engage in professional development activities to enhance their teaching skills and stay current with best practices in English education. 4. Program Review: We conduct periodic reviews of the English program to evaluate its overall effectiveness, relevance, and alignment with institutional goals. These reviews assess curriculum design, course offerings, student outcomes, faculty qualifications, resources, and program sustainability.

5. Alumni Feedback: We gather feedback from program alumni to assess the impact of the English program on their academic and professional success. Alumni surveys, interviews, and focus groups provide valuable insights into the strengths and weaknesses of the program and help us make informed decisions for continuous improvement. By utilizing these assessment strategies, our institution can effectively monitor the progress of the English program, evaluate whether objectives are being met, and make data-informed decisions to enhance the quality and relevance of the program for students, faculty, and stakeholders. After an instructor has departed from the English program, it is essential to have a plan in place to ensure continuity and quality in program delivery. Here are some steps that can be taken to follow up on the program after an instructor has left:

1. Transition Plan: Develop a transition plan to smoothly hand over responsibilities from the departing instructor to a new instructor or existing faculty member. This plan should outline key tasks, course materials, syllabi, and student records that need to be transferred.

2. Review Course Materials: Review the course materials, lesson plans, assignments, and assessments created by the departing instructor to ensure they align with program objectives and standards. Make any necessary updates or revisions to maintain consistency and quality in teaching.

3. Faculty Training: Provide training and support to new instructors or existing faculty members who will be taking over the courses previously taught by the departing instructor. Offer guidance on curriculum design, teaching methodologies, assessment strategies, and student engagement techniques.

4. Student Support: Communicate with students enrolled in courses affected by the departure of the instructor to provide information about the transition plan, introduce the new instructor, and address any concerns or questions they may have. Offer academic support services to help students succeed in their studies.

5. Program Evaluation: Conduct a program evaluation to assess the impact of the departing instructor's teaching on student learning outcomes, course effectiveness, and overall program quality. Use feedback from students, faculty, and stakeholders to identify areas for improvement and make necessary adjustments.

Conclusion. As I stated above D. Kirkpatrick did his best in creating four four-level of evaluation model that impacts on training programs. To clarify my point of view, the reaction is the desire that unwillingly a person attitudes towards training it leads to getting nothing through it. Without knowing anything

participants can not do positive changes in their life. If a person is not able to change his behavior it means the training was useless. So to show the effectiveness of a training trainees should follow three of models which is clearly explained and created by D.

Kirkpatrick. By following these steps and implementing a comprehensive follow-up plan after an instructor has departed, the English program can maintain its quality, continuity, and effectiveness in delivering high-quality education to students.

REFERENCES

1. Donald Kirkpatrick and James D. Kirkpatrick "Evaluating training programs"
2. Ralph Marston "What you do today can improve all your tomorrows."
3. Ravinder Tulsiani mentioned "Training sessions are vital to the learning process but they are only one step in the learning process and this should never be forgotten".

Miralisher XASANOV,

O'zbekiston Milliy universiteti Yoshlar bilan ishlash, ma'naviyat va ma'rifat bo'limi boshlig'i

E-mail: miralisherkhasanov@gmail.com

Siyosiy fanlar doktori (DCs), dotsent K.Mirzaaxmedov taqrizi asosida

APPROACHES TO SCIENTIFIC RESEARCH OF POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Annotation

In this article, the importance of political institutions for the development of the country, the existence of state power, and the fact that the state covers all members of society with its activities, fully expresses the interests of all classes and social groups, and forms a wide management apparatus that regulates various spheres of life. Directions, scientific and theoretical studies of the state as an "institutionalized power" in the management system were based.

Key words: Political institution, political power, mechanism, state power, management institution, institutionalized power, management power, political parties.

ПОДХОДЫ К НАУЧНОМУ ИССЛЕДОВАНИЮ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ И ПРОЦЕССОВ

Аннотация

В данной статье подчеркивается значение политических институтов для развития страны, существование государственной власти, а также то, что государство охватывает своей деятельностью всех членов общества, полностью выражает интересы всех классов и социальных групп, формирует широкий аппарат управления, регулирующий различные сферы жизни. Направления, были основаны научно-теоретические исследования государства как «институционализированной власти» в системе управления.

Ключевые слова: Политический институт, политическая власть, механизм, государственная власть, институт управления, институционализированная власть, управленческая власть, политические партии.

SIYOSIY INSTITUTLAR VA JARAYONLARNI ILMIY TADQIQ ETISHGA BO'LGAN YONDASHUVLAR

Аннотация

Mazkur maqolada siyosiy institutlarning mamlakat taraqqiyoti uchun ahamiyati, davlat hokimiyatining mavjudligi hamda davlat o'z faoliyati bilan jamiyatning barcha a'zolarini qamrab olishi, barcha tabaqlar va ijtimoiy guruhlar manfaatlarini to'la ifodalashi, hayotning turli sohalarini tartibga soluvchi keng boshqaruv apparatini shakllantirishi kabi tadqiqot yo'nalishlari, boshqaruv tizimida aynan davlatga "Institutsionallashgan hokimiyat" sifatidagi ilmiy-nazariy tadqiqotlar borasidagi izlanishlar asoslandi.

Kalit so'zlar: Siyosiy institut, siyosiy hokimiyat, mexanizm, davlat hokimiyati, boshqaruv instituti, institutsionallashgan hokimiyat, boshqaruv hokimiyati, siyosiy partiyalar.

Kirish. Bugungi kunda siyosiy institutlarni o'rganish muammosi siyosatshunoslik, falsafa, huquqshunoslik va sotsiologiya kabi fanlarning eng asosiy muamolaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, siyosiy institutlarning mamlakat taraqqiyoti uchun ahamiyatiga nisbatan qiziqish, bu boradagi tadqiqot yo'nalishlari kun-sayin o'sib, kengayib borayotganligini alohida qayd etmoq lozim.

Ma'lumki, har qanday davlat o'z siyosiy institutlariga ega. Siyosiy tizimning taraqqiyot darajasi siyosiy institutlar soni va ko'rinishlarining faolligiga bog'liq. Hozirgi davrda siyosiy institutlar deganda ma'lum bir tuzilishga va bo'ysunishga ega bo'lgan, vaqt o'tishi bilan tashkilotlar va insonlar o'rtasidagi siyosiy munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar va qoidalar majmui bilan qayta ishlab chiqarilgan muassasalar, tashkilotlar yig'indisi tushuniladi. Demak, siyosiy institutlar uchlik yaxlitlikka - tashkilot, normalar, munosabatlar yig'indisidan iboratdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Institut" tushunchasi lotincha "institutum", so'zidan olingan bo'lib, "o'rnatish" yoki "ta'xis qilish" ma'nolarini anglatadi. Shu ma'noda institutlarga etimologik jihatdan so'zma-so'z talqinni bergan olim M.Veber bo'lib, u davlatni institutning eng sof misoli sifatida ko'rsatadi va uni ratsional me'yorlar, konstitutsiya, qonunlar va boshqalarga asoslanadigan xulq-atvoriga ega bo'lgan odamlarning hamjamiyatini tashkil qiluvchi sifatida baholaydi[1]. E.Dyurkgeym esa institutlar bir tomondan, odatlar va e'tiqodlar ko'rinishidagi ideal tashkilotlardan iborat bo'lsa, ikkinchi tomondan, ushbu odatlar va stereotiplar o'z navbatida turli vaqtlar va xalqlarning ijtimoiy tashkilotlari faoliyatida moddiylashadi, deya hisoblaydi[2]. Mana shunday fikrlari bilan E. Dyurkgeym Fransiyada 1950-1970 yillarida bosqichma-bosqich vujudga kelgan fransuz "ijtimoiy institutsionalizm" maktabiga asos soldi[3].

Siyosiy fanlarda odatda, siyosiy institutlarning uch asosiy mazmuni qabul qilingan:

-institutlar siyosiy tuzilma sifatida;

-institutlar siyosiy muassasa sifatida;

-institutlar siyosiy xulq-atvoriga qaror turi sifatida.

Siyosiy institutlar odatda davlat hokimiyati institutlari va bevosita ishtirok etuvchi institutlar turiga bo'linadi. Birinchisiga turli ierarxik (gorizontal va vertikal) darajalarda davlat hokimiyatini amalga oshiruvchi institutlar kirs, ikkinchisiga esa, fuqarolik jamiyati tuzilmalari kiradi. Shu bois, siyosiy institutlarning yig'indisi jamiyatning siyosiy tizimini tashkil etadi.

Siyosiy hokimiyat mexanizmi sifatida siyosiy institutlar faoliyatining tabiati, ular foydalanadigan vositalar va usullar bilan belgilanadi. Asosiy hokimiyat instituti - davlat hisoblanib, u davlat hokimiyatining mavjudligini amalga oshiradi[4]. Davlat o'z faoliyati bilan jamiyatning barcha a'zolarini qamrab oladi, barcha tabaqlar va ijtimoiy guruhlar manfaatlarini to'la ifodalaydi, hayotning turli sohalarini tartibga soluvchi keng boshqaruv apparatini shakllantiradi.

Ma'muriy davlat boshqaruvi nazariyasi evolyusiyasining Fransiyada rivojlangan dastlabki bosqichlaridan biri "institutlar nazariyasi"dir. Parij universitetining professori Moris Dyuverje institutlar nazariyasi borasidagi tadqiqotlar doirasini kengaytirib, uning yo'nalish va xususiyatlarini ochib berishga harakat qildi. "Shu kundan boshlab, yozadi M.Dyuverje-nafaqat qonuniy belgilangan institutlar, balki shu institutlarga o'xshash hamda undan quyida turuvchi boshqaruv institutlari ham o'rganilmoqda"[5].

XX asrning 70-yillari boshida M.Dyuverje institutlarning yangi tushunchasini ishlab chiqdi. U siyosiy strukturalizm nazariyasi ta'siri ostida vujudga kelgan bo'lib, ham o'zining xarakteriga, ham xajmiga ko'ra an'anaviy institut tushunchasidan

farq qiladi. M.Dyuverje fikricha, "institutlar-insoniy munosabatlarning mashhur modelidir. Ular institutsional modellar doirasidan tashqarida yuzaga kelgan munosabatlardan farqlanib, ushbu munosabatlar tasodifiy va beqarordir"[6]. Shuning uchun ham, M.Dyuverje ma'muriy davlat boshqaruvida "institutsional" yondashuvni taklif etadi hamda ushbu nazariya orqali Fransiyada "boshqaruvning institutsional konsepsiyasi" shakllana boshlaydi. Bu konsepsiya, davlatning konstitutsiyaviy huquq normasi doirasida ishlab chiqilgan yuridik shaxs sifatidagi talqini o'rniga vujudga keldi. Natijada, boshqaruv tizimida aynan davlatga "institutsionallashtirilgan hokimiyat" sifatidagi ilmiy-nazariy tadqiqotlar vujudga kelgan.

Ma'lumki, davlatning institutsiyaviy unsuri, bu-davlat hokimiyati tizimini amalga oshiradigan pog'onaviy tashkilotlar majmuasidir[7]. Shu ma'noda davlat hokimiyatini amalga oshiradigan tashkilot "davlat hokimiyati organlari", "davlat apparati" yoki "davlat boshqaruv ma'muriyati", "davlat boshqaruvi" kabi tushunchalar orqali ifodalanadi.

Institutsionalizm nazariyasi asoschilaridan biri bo'lgan yana bir fransuz professori Moris Oriu "jamiyatni" juda ko'p sonli institutlar yig'indisi deb hisoblaydi[8]. Uning fikricha, ijtimoiy mexanizmlar - bu insonlarni o'z ichiga olgan tashkilotlar yoki institutlar, shuningdek, g'oya, ideal, prinsip bo'lib, bu insonlarning xulq-atvorini ajratib turadigan o'ziga xos vosita bo'lib xizmat qiladi. Agar davlat u yoki bu shaxslar doirasida birgalikda harakat qilish uchun birlashgan holda tashkilot tuzsa, unda unga kirgan shaxslar o'zlarining birlashgan ongiga singib ketgan paytdan boshlab, u allaqachon institut sifatida paydo bo'ladi. Fransuz huquqshunosi "rahbarlik g'oyasini institutning alohida ajralib turadigan xususiyati", deb hisoblaydi.

Davlat va boshqa ijtimoiy institutlar o'rtasidagi munosabatlar masalasini M.Oriu "tenglar orasida birinchi" g'oyasi orqali tushuntirishga harakat qiladi. Uningcha "davlatga suverenitet sifatida emas, balki institutlar ichida bosh institut sifatida qarash kerak"[9].

Rossiyalik olim S.S.Frolovning fikricha, institutlar - jamiyat a'zolari (aniq bir qatlam misolida) ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladigan, an'analar va bajarilishi lozim bo'lgan o'zaro munosabatlar va ijtimoiy normalarning tartibga solingan ko'rinishidir[10]. Bizningcha, siyosiy institut inson ongi va tafakkurini yo'naltiruvchi o'ziga xos, tartiblashgan yagona mexanizmlar yig'indisi. Jamiyatning taraqqiyoti uning murakkabligi, uning a'zolari, shuningdek, ularni birlashtiruvchi (yo'naltiruvchi) institutlar xilma-xilligi bilan izohlanadi. Siyosiy jarayonlarda ijtimoiy institutlarning muhimligi shundan iboratki, ular jamiyatning siyosiy jarayonlarida bevosita va bilvosita ishtirok etuvchi qatlamni shakllantirishning birlamchi manbasi ekanligidir.

Har qanday institut (siyosiy, ijtimoiy) o'z faoliyatini bevosita institutsiyaviylashuv (davriy qonuniyatlarni asta-sekin moslashtira borish) jarayoni orqali mustahkamlaydi. Institutsiyaviylashuv - ichki qonuniyatlar va tajribaviy jarayonlar asosida paydo bo'ladigan xatti-harakatlarning nazorat qilish, tartibga solish, shuningdek, boshqarish imkoniyatini beradigan xatti-harakatlar bilan almashinuvidir[11].

G'arblik mashhur olim M.Veber jamiyat istiqbolini bevosita inson omili bilan bog'lagan holda, siyosiy institutlar tarkibini quyidagicha tahlil qiladi[12]:

- 1) avvalo rasmiylik, ya'ni insonlar o'rtasidagi munosabatlar bevosita belgilab qo'yilgan qonun-qoidalar, ramziy belgilar vositasida birlashadi, barcha a'zolar shu qonun-qoidalarga amal qilishi, ramziy belgilarni hurmat qilishi nazorat qilinadi;
- 2) instrumental - insonlar o'rtasidagi munosabatlarni ma'lum maqsadlar asosida birlashtirish mexanizmi;
- 3) konseptual - bu holat insonlarning munosabatlari turli nazariya, aql, empirik bilimlar asosiga qurilgan ko'rinishi;
- 4) substansional - yuqoridagi jarayon insonning o'z qarashlari, xatti-harakatlari, qadriyatlar, axloqiy me'yorlar asosiga qurilishi.

R.Mills institutlarning tarkibiy qismini ijtimoiy rollarning umumiyligi deya e'tirof etadi[13]. P.Berger esa institutlar tarkibiy jihatlarni maxsus, tashkiliylik xususiyatlari bilan ajralib turadigan, ijtimoiy harakatlar uyg'unligini, birdamligini

ta'minlovchi maqsadlar to'plamini, masalan, yuridik qonun, nikoh, ijtimoiy qatlamlarni tushunadi[14].

Tadqiqotchilar Dj.Bernard va L.Tompsonlar esa institutlarning tarkibiy qismlarini qoidalar va axloq me'yorlari majmui sifatida e'tirof etishgan.[15] Ayni vaqtda yuqoridagi qarashlar an'anaviy siyosiy institutlar to'g'risida to'liq tasavvurni shakllantiradi, deyish qiyin. Zero, siyosiy qarashlar asosan ilmiy-nazariy xarakterga ega. Bu o'rinda shuni qo'shimcha qilish mumkinki, institutlarning tarkibiy qismlari faqatgina qoidalar va axloq me'yorlarining o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki ularni insonlarning nuqta nazarlari mohiyatini anglagan holda, jamiyatning umummilliy tamoyillarini to'g'ri yo'naltirish, o'rnatilgan tartib qoidalarga amal qilish madaniyatini shakllantirish kabi muhim vositalar yig'indisi bilan izohlasak bo'ladi.

Buyuk bobokalonimiz Amir Temur o'zining «Tuzuklari»da «Saltanatim binosini islom dini (ijtimoiy institut), to'ra va tuzuk (siyosiy institutlar) asosida mustahkamladim»[16], deb ta'kidlagan.

An'anaviy jamiyat institutlari G'arb manbalarida konservativizm natijasi sifatida talqin etilsa-da, an'anaviy jamiyat institutlari milliy totuvlik, sarhadlar barqarorligi, eng asosiysi, davlat va jamiyat munosabatlarining tayanchi sifatida yuzaga chiqqanligini ko'rsatish lozim.

Siyosiy institutlar jamiyatning asosini tashkil etgan holda, davlat va jamiyat o'rtasida o'ziga xos siyosiy jarayonlarni shakllantirish hamda rivojlantirish omili sifatida alohida ahamiyatga ega. Bu jarayon, ayniqsa, zamonaviylashuv munosabatlariga kirayotgan davlatlar uchun muhim bo'lib, hukumatning qay tarzda shakllanishi hamda uning turli idoralari qanday huquqlarga ega ekanligini, shuningdek, undan qanday foydalanish mexanizmlarini belgilaydi[17]. Siyosiy institutlar har bir jamiyatda yangicha g'oyalarni shakllantirish xususiyatiga ega ekanligi bilan o'zgarishlarda (yangilanishlarda) burilishi yasay oladi. Boshqaruv hokimiyatining ta'sirini oshirishda asosiy mezon vazifasini bajarishi nuqta nazaridan alohida strategiyaga ega. Bunda ularni qanchalik demokratik tamoyil va qoidalar asosida faoliyat ko'rsatishi muhimdir. Amerikalik siyosatshunoslari X.Lins va A.Stepanlarning tadqiqotida har qanday jamiyatda siyosiy institutlarning transformatsiyalashuvi oxir-oqibatda quyidagi natijalarni ta'minlab beradi: a) faol fuqarolik jamiyati; b) qisman mustaqil siyosiy jamiyat; v) huquqiy davlat; g) faol davlat va fuqarolik mexanizmi; z) iqtisodiy jamiyat[18].

Amerikalik tadqiqotchi T.Parsonsnings fikriga ko'ra, «siyosiy institutlar, ayniqsa, davlatning zamonaviylashuv va taraqqiyot jarayoniga kirishuvda avvalo «integratsiyaviylik» xususiyati bilan ajralib turishi hamda yangicha munosabatlarni yo'naltirishda boshchilik qilishi bilan ifodalanadi»[19].

Tadqiqot metodologiyasi. Dunyoda sodir bo'layotgan so'nggi voqea-hodisalar siyosiy institutlarning transformatsiyalashuvi hamda ularning siyosiy munosabatlarga integratsiyalashuvi talabini qo'ymoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, ushbu yangilanishlarni o'zlashtirmay hamda chuqur tadqiq etmasdan turib, bugungi globallashuv jarayonida rivojlanishga erishib bo'lmaydi.

Har bir jamiyatda siyosiy institutlarning faoliyati, yo'nalishlari uning tizimi bilan bog'liq ravishda rivojlanishi lozim. Zero, har qanday qoidalar tizimga solingan, tartiblashtirilgan bo'lishi shart. Tizim tushunchasining siyosiy institutlarga xos birinchi belgisi - institutlarning o'zi tartiblashgan qoidalar umumiylik ekanligidir. Bunda tizimning elementi muhim ahamiyat kasb etib, unda ko'ra aniq bir maqsadni amalga oshirishni muvaffaqiyatli yakunlash uchun alohida qismlarga ajratilishi tushuniladi[20].

Jumladan, davlat siyosiy institut sifatida bir qator belgilarga ega va ana shu belgilari orqali ham tavsiflanadi:

Birinchidan, davlat albatta muayan hududga va aholiga ega bo'lgan tashkilot. Davlat hokimiyati muayan hudud va shu hududda yashovchi aholini qamraydi. Davlatning yaxlitligi fuqarolik instituti bilan ta'minlanadi. Har qanday davlat geografik chegaraga ega;

Ikkinchidan, siyosiy hokimiyatning bir turi sifatida davlat jamiyatni boshqarishga ixtisoslashgan ommaviy hokimiyat institutlariga ega: qonunchilik, ijro, sud hokimiyati institutlari. Mamlakatda tartibni saqlash, havfsizlikni ta'minlash va zarur bo'lganda kuch ishlatish uchun

amriya, tartibni saqlash va nazorat xizmatlari amal qiladi;

Uchinchidan, davlat ijtimoiy hayotni huquq asosida tashkil etadi. Faqat davlatgina barcha uchun majburiy qonunlar qabul qilish huquqiga ega. Bu talablarni davlat ma'muriy apparat va sudlar yordamida amalga oshiradi;

To'rtinchidan, davlat oliy hokimiyat egasi. Bu - davlat hokimiyati hokimiyatning boshqa turlaridan ustunligi, barcha uchun majburiy, boshqa hokimiyatlar qarorlarini bekor qila olishida, bir qator mutloq huquqlarga egaligi (masalan, soliq solish, kuch ishlatishga qonuniy huquqi, qonun chiqarish) da namoyon bo'ladi;

Beshinchidan, davlat jamiyat barcha a'zolarining doimiy manfaatlarini ifodalovchi yagona institut. Qolgan institutlar shu ma'noda xususiy deb qaralishi mumkin. Masalan, siyosiy partiyalar muayan qatlamlar manfaatini ifodalaydi. Davlat shu tariqa legitimlash instituti hamdir.

Xulosa va takliflar. Yangilanayotgan O'zbekistonda siyosiy institutlar transformatsiyalashuvi, avvalo, bu borada rivojlangan xorijiy mamlakatlarning davlat boshqaruviga oid tajribalarini qo'llash, shu bilan birga, siyosiy institutlar faoliyatini inson manfaatlarini yetakchi o'ringa qo'yish orqali yangi bosqichga ko'tarish masalalari uzoq istiqbolga mo'ljallangan strategik maqsad bo'lishi kerak. Zero, Prezident Sh.Mirziyoev ta'kidlaganidek, «Yangi O'zbekiston orzusi amaliyotga, real voqelikka aylanmoqda. Ammo bu osonlikcha, o'z-o'zidan bo'ladigan ish emas. Yangi jamiyatni barpo etish, avlodlarimiz uchun yorug' kelajakni yaratish ehtiyoji barchamizdan ulkan mas'uliyat, fidoyilik va bunyodkorlikni talab qilmoqda»[21].

Bu jarayon O'zbekistonda siyosiy islohotlarning yangicha tabiatini belgilab beradi. Uning asosiy mazmuni, fikrimizcha, «inson – jamiyat – yangicha siyosiy tafakkur» ko'rinishida aks etadi.

Odatda, institutlar faoliyati aniq bir jamiyat uchun xarakterli bo'lgan siyosiy jarayon sikllari ro'y berib turishini

ta'minlaydi. Boshqacha aytganda, umumdavlat, umumjamoaviy qarorlarni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayoni, avvalambor, yetakchi siyosiy institutlar tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, demokratik mamlakatlarda siyosiy jarayon, qoidaga binoan, saylovlar sikllariga bog'liq holda shakllanadi va yashaydi. Aholi siyosiy faolligining eng avjiga chiqqan payti davlat hokimiyatining oliy qonun chiqaruvchi va ijroiya organlariga saylovlar davridir.

Institutlarning siyosiy jarayondagi funksiyalarining mufassal modeli taniqli olimlar G.Almond va G.Pauell tomonidan ishlab chiqilgan. Ular siyosiy jarayonda u yoki bu funksiyani bajarish bilan bog'liq siyosiy o'sish sur'ati va institutlarning beshta funksional bosqichini bir-biridan ajratib ko'rsatdi. Birinchi bosqich-individual va guruhviy manfaatlarini artikulyatsiyalashda ularni ifodalash va funksiyalar sohibi sifatida guruhviy birlashmalar («manfaatlar guruhlari») ijtimoiy kengliklarga chiqadi. Bunga tadbirkorlar uyushmalari, kasaba uyushmalari kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Keyingi bosqich - manfaatlarini agregatsiyalash asosan siyosiy partiyalar faoliyati bilan bog'liqdir. Bunda turli individlar va guruhlar har xil manfaatlarini saralanadi va yaxlit partiyaviy-siyosiy yo'l sifatida (nuqtai nazar) birlashadi. Bu kabi holatlar ommaviy (masalan, sotsial-demokratik) partiyalar misolida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Siyosiy yo'lni ishlab chiqish bosqichida integratsiyalash rolini vakillik va qonun chiqaruvchi institutlar bajaradi. Ular jamoaviy qarorlarni shakllantiradi.

Qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish bosqichi asosan ijroiya hokimiyat institutlari faoliyati bilan bog'liq bo'lib, bunda zaruriy tadbirlar amalga oshiriladi va kerakli resurslar izlab topiladi.

ADABIYOTLAR

1. Weber W. Spanmmgen und Krafte im Westdeutschen Verfassungssystem. Humbolt, 1970. - P. 52.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М., 1991. - С. 283-284.
3. Современная буржуазная политическая наука: Проблемы государства и демократии // Под общ. ред. Шахназарова Г.Х. М., 1982. Гл. 4. - С.116
4. Соловьев О.М. Политические институты: Учебное пособие. М., СПб., 2003.
5. Duverger M. Institutions politique et droit constitutionnel. // Paris, 1970. P. 7.
6. Duverger M. Sociologie politique. // Paris, 1970. - P.103.
7. Мирзаахмедов К. «Ўзбекистонда давлат бошқаруви жараёнларини демократиллаштириш эволюцияси» мавзусидаги сиёсий фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Т.: 2019.
8. Орни М. Основы публичного права. Монография, ИНФРА -М, 2021 г. ISBN: 978-5-16-011647-1.
9. Орни М. Основы публичного права. Монография, ИНФРА -М, 2021 г. ISBN: 978-5-16-011647-1. - С. 77.
10. Фролов С. Социология. - М.: Наука,1994. - С.122.
11. Фролов С. Социология. - М.: Наука,1994. - С.124.
12. История социологии в Западной Европе и США. – М.: 1993. - С. 180.
13. Чарлз Р. Властвующая элита. -М.: Издательства иностранной литературы. 1959., – С. 17.
14. Бергер П.Л. Приглашение а социологию:Гуманистическая перспектива/Пер. с англ. под. ред. Г.С.Батыгина. -М., 1996. – С.84
15. Bernard J., Thompson L.F. Sociology. Nurses and their Patients in Modern Society.-Saint Louis: The C.V. Mosby Co., 1970. - P.125.
16. Темур тузуклари / форсчадан тарж. А.Соғуний ва Ҳ.Караматов. – Т.: Шарк, 2005. – Б.64.
17. Джеймс А. Робинсон. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты: АСТ; – Москва; 2015. – - С. 189.
18. Линн Х., Степан А. «Государственность», национализм и демократизация // Политические исследования. 1997. № 5. – С. 9-30
19. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический проект. 2018. – С. 301.
20. Волкова В.Н., Денисов А.А. Теория систем и системный анализ: учебник для академического бакалавриата. 2-е. – М.: Юрайт, 2014. – С. 616.
21. Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Т: O'zbekiston нашриёти, 2022. – Б. 23.

Musallam XASANOVA,
O'zMU nemis tili kafedrasi katta o'qituvchisi
E-mail: hmmusallam@mail.ru

TDYU professori, ped.f.d. Xoshimova D.U. taqrizi asosida

THE QUESTION OF IMITATION IN THE TEACHING OF THE GERMAN LANGUAGE: IMINATIONATIVE AND NONIMITATIVE METHODS

Annotation

The article examines the importance of imitation in the process of teaching German language in higher educational institutions. It analyzes the difference between imitation and non-imitation language teaching methods, their role in language teaching and their impact on language learning by students.

Key words: German language, Linguistics, higher education, imitation, pedagogical methods, imitative methods, non-imitation methods.

ВОПРОС ИМИТАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА: ИМИТАЦИОННЫЕ И НЕИМИТАТИВНЫЕ МЕТОДЫ

Аннотация

В статье рассматривается значение подражания в процессе преподавания немецкого языка в высших учебных заведениях. В нем анализируется различие между имитационными и неимитационными методами обучения языку, их роль в обучении языку и их влияние на изучение языка учащимися.

Ключевые слова. Немецкий язык, Лингвистика, высшее образование, подражание, педагогические методы, подражательные методы, неимитационные методы.

NEMIS TILINI O'QITISHDA IMITATSIYA MASALASI: IMINATSION VA NOIMITATSION METODLAR

Annotatsiya

Maqolada oliy ta'lim muassasalarida nemis tilini o'qitish jarayonida imitatsiyaning ahamiyati ko'rib chiqilgan. Bunda til o'qitishning imitatsion va noimitatsion metodlarining o'zaro farqi, til o'rgatishdagi o'rni va talabalar til o'rganishiga ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Nemis tili, tilshunoslik, oliy ta'lim, imitatsiya, pedagogic metodlar, imitatsion metodlar, noimitatsion metodlar.

Kirish. Til insoniyatning eng asosiy muloqot, anglash va tushuntirish vositasidir. Insoniyat evolyutsiyasi natijasida har qanday jamiyatda til yangi avlod, ya'ni bolalar tomonidan kattalarga taqlid qilish, ular orqasidan qaytarish orqali o'rganib kelingan va bu jarayon davom etmoqda. Imitatsiya insoniyat uchun tilni muhim bir ijtimoiy hodisa va ko'nikma sifatida avlodlardan avlodga yetkazishga eng katta xizmat qilayotgan uslubdir. Zero, imitatsiya avvalo harakat va ovozlarni takrorlash orqali nafaqat ona tilini, balki ikkinchi tilni ham o'rganish va o'rgatishda qo'llanilib kelinayotgan eng qadimgi usullaridan biri hisoblanadi. Imitatsiya shuningdek, parafraza va metafraza bilan birgalikda tarjimashunoslikda qo'llaniluvchi eng fundamental uch metoddan biri sanaladi. XXI asrda operatsiyalar va protseduralarning rasmiy takrorlanishi bilan bog'liq mazkur hodisa ko'plab mamlakatlarda ma'lum darajada tarqalmoqda va ijtimoiy falsafiy tahlil va talqinni talab qiladi. Imitatsiya siyosat, iqtisodiyot, fan, ta'limda o'zini namoyon qila boshladi va ona tili bilan bo'lgani kabi, xorijiy tillarni o'rganish va o'qitishda ham imitatsiya va u bilan bog'liq metodlar ahamiyati juda yuqori hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xorijiy tillarni o'rganishda imitatsiya masalalari, imitatsion va noimitatsion metodlarning dars jarayonida qo'llanishi mavzulari mahalliy ilmiy doiralarda kam o'rganilgan mavzu sanaladi. Ammo, ko'plab xorijiy ilmiy manbalarida aynan imitatsiya va shaxs kommunikatsiyasi, imitatsiya va o'yin nazariyasi doirasida chet tillarini o'qitish masalasi keng tadqiq etilgan. Jumladan, rus olimi V.S. Korostelyov chet tillarini o'rganishda imitatsiya va noimitatsiya talabalarida psevdokommunikatsiya va kommunikatsiya malakasining shakllanishi bilan bog'liqligini ta'kidlash [1]. Boshqa bir Rossiyalik tadqiqotchi L.I. Notkin til o'rganishda imitatsion metodlar birinchi navbatda o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishga xizmat qilishini va aynan motivatsion asos birlamchi ekanini qayd etib o'tgan [2]. AQShlik mutaxassis J.Kelly fikricha, imitatsiya insonning eng fundamental malakalaridan biri bo'lib, chet tillarini o'rganishda imitatsion

usullardan foydalanish talabalarida aynan shaxsiy va ijtimoiy muloqot konstruktleri doirasida sodir bo'ladi [3].

Demak, imitatsion va noimitatsion metodlar til o'rganish nazariyasining eng muhim kategoriyasi sanaladi va ushbu pedagogik usullar shaxslararo muloqot qilish ehtiyoji asosida shakllangan hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqorida qayd etib o'tilgan metodlar o'quvchilarga tilning konstruksiyasi, madaniy va ijtimoiy komponentlarini aniqroq anglashga yordam beradi. Imitatsiya atamasi aslida lotincha "imitatio" ya'ni taqlid qilish so'zidan olingan bo'lib, biror kishiga yoki biror narsaga o'xshatish, nimanidir takrorlash, nusxalash, shuning modellashtirish, uslublashtirish kabi ma'nolarni ham beradi [4]. Shuningdek, mazkur termin boshqa narsa yoki shaxsga o'xshashga intilish jarayonini ham anglatadi [5].

Imitatsiya masalasining tilni o'rganishdagi ahamiyatini xorijiy manbalarda tilga taqlid qilish haqidagi adabiyotlar orasida nemis olimi Tiedemann (1897) ning izlanishlari fundamental hisoblanadi. U olti oylik farzandining onasi nigohiga ergashishga va "ma" va "da" bo'g'inini talaffuz qilishga urinishlarini kuzatgan [6]. Mavzu bo'yicha so'nggi adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, quyidagi vazifani bajarishda yaxshiroq ishlaydigan chaqaloqlar so'z boyligini hayratlanarli darajada tez sur'atlarda egallaydilar. Imitatsiya hayotning birinchi yilining ikkinchi yarmida paydo bo'lgan boshqa odamning diqqat markaziga ergashish qobiliyati sifatida belgilanadi [7].

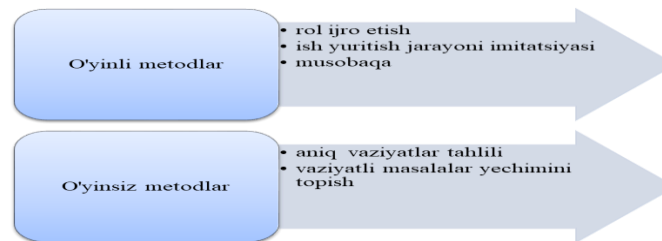
Natijalar va muhokama. Xorijiy tillarni o'rganishda imitatsion va noimitatsion metodlar faqatgina til tashuvchilari (xorijiy tili asosiy ona tili bo'lgan shaxslar)ga taqlid qilishdan yoki qilmaslikdan iborat emas. Ikki turdagi metodlar anchayin keng uslublarni o'z ichiga oladi.

Imitatsion metodlar o'z nomi bilan taqlid qilish jarayonidan iborat. Mazkur metodlarni o'yin va o'yindan tashqari ikki guruhga ajratish mumkin. O'yin orqali olib boriluvchi imitatsion metodlarga oldindan bo'lingan rollarni o'ynash, ish yuritish o'yinlari, musobaqa kabi metodikalarni kiritish maqsadga muvofiqdir. Bunda talabalar o'zlariga ajratilgan rollar orqali turli

sun'iy vaziyatlarga yechim topish va mazkur vaziyatlarni nemis tili orqali tushunish va tushuntirib berishni o'rganadilar.

O'yindan tashqari imitatsion metodlar aniq vaziyatlarni maxsus tayyorlangan holda tahlil qilish va situation/vaziyatli masalalarni yechishdan iborat. Asosiy farq, ushbu metodika qo'llanganda talabalar vaziyat haqida oldindan xabardor bo'ladilar va unga tayyorgarlik ko'rib keladilar, lekin vaziyat ishtirokchilariga taqlid-imitatsiya elementi saqlanib qoladi.

Nemis tilini o'qitishda noimitatsion metodlar orasida biz muammoli xarakterga ega ma'ruzalar va tadqiqot faoliyatini alohida jaratib ko'rsatish mumkin. Mazkur holatda talaba boshqa bir shaxs va vaziyatga taqlid qilmasdan til o'rganishni doimiy ravishda o'zi nomidan olib boradi. Shuningdek, dars jarayonlarida bahs-munozara, adabiyotlar bilan mustaqil ishlash, loyiha faoliyati, elektron manbalar bilan ishlash kabi mashg'ulotlar ham noimitatsion, ya'ni taqlid elementisiz amalga oshiriladigan til o'rgatish uslubi hisoblanadi.

1- chizma. Imitatsion metodlar klassifikatsiyasi

1- chizma. Noimitatsion metodlar klassifikatsiyasi

Jadvaldan ham ko'rish mumkinki, noimitatsiya metodlari, kasbiy mahorat va ko'nikmalarni o'rganishni o'z ichiga oladi va kasbiy faoliyatni modellashtirish bilan bog'liq. Ularni qo'llashda kasbiy faoliyatning holatlari ham, kasbiy faoliyatning o'zi ham modellashtiriladi.

Imitatsion va noimitatsion metodlarni shuningdek quyidagicha tasniflash ham mumkin. Nemis tilini o'qitishning noimitatsion usullari quyidagilar bilan tavsiflanadi: o'rganilayotgan jarayon modeli taqlidining yo'qligi, "savol-javob" rejimida aloqadir. Noimitatsiya usullari quyidagilarni o'z ichiga oladi::

- suhbat (intellektual, evristik, muammoli);
- ma'ruza (ikkilik, ma'ruza-maslahat, didaktik ma'ruza, tayyorgarlik va boshqalar);
- seminar (intellektual hujum, o'zaro o'rganish, "munozara" va boshqalar).

Imitatsion usullari quyidagilarga xosdir: o'rganilayotgan jarayonning simulyatsiya modelining mavjudligi, boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va qabul qilishda ishtirokchilarning faol o'zaro ta'siri mavjudligi [8: 60]. Faol o'rganishning imitatsion metodlari o'yin va o'yin usullariga bo'linadi. O'z navbatida, o'yin bo'lmagan usullar quyidagilarni o'z ichiga oladi [9: 201]:

- muayyan vaziyatlarni tahlil qilish;
- individual trening;
- pedagogik muammolarni hal qilish;
- simulyatsiya mashqlari;
- hodisa.

Faol ta'limning o'yin simulyatsiyasi usullari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- professional trening;
- tashkiliy va faoliyat o'yini;
- o'yin dizayni;
- simulyatsiya o'yini;
- rollarni ijro etish;
- biznes o'yini.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, imitatsiya orqali tilni o'qitish to'g'ridan-to'g'ri ishtirok etish printsiptiga asoslanadi, bu o'qituvchini har bir talabani o'quv jarayonining ishtirokchisiga aylantirishga, o'rganilayotgan muammolarni hal qilish usullari va usullarini izlashga majbur qiladi.

Dars jarayonida ushbu metodlardan keng foydalanish talabalarni til tashuvchisi sifatida o'zini xis etishga va turli sun'iy, biroq real hayotda uchraydigan vaziyatlar orqali tilni mavzular bo'yicha o'rganish, og'zaki nutqni yanada rivojlantirishga, o'zining ichki qo'rquvini yo'qotishga xizmat qiladi. Shuningdek, imitatsion o'yinlar talabalarni dars jarayonlarida yanada faolroq ishtirok etish va xorijiy tilning nima uchun kerakligi haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'lishiga yordam beradi. Noimitatsion o'yinlar esa tilni chuqurroq o'rganish, uning muayyan jabhalarini tadqiq qilishdagi eng asosiy usullardandir. Noimitatsion metodlar nafaqat pedagogik asosga ega, balki akademik faoliyatda birlamchi o'ringa chiquvchi metodlar sirasiga kiradi. Zero, har qanday tadqiqotning asosini noimitatsion metodlar tashkil etadi.

ADABIYOTLAR

1. Коростелев В.С. Коммуникация и псевдокоммуникация // Иностранные языки в школе. 1991. № 5. С. 17-21.
2. Ноткин Л.И. Процессуальное и личностное в мышлении человека // Психологические аспекты человеческой деятельности. М.: Ин-т упр. нар. хозяйством: Институт психологии АН СССР, 1978. С. 75-83.
3. Kelly G. The psychology of personal constructs. - Rech Publ.; 2000. 249 p.
4. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/236597>
5. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/imitation>
6. Tiedemann D. (2018). Dietrich Tiedemanns Beobachtungen Über die Entwicklung der Seelenfähigkeiten bei Kindern (German Edition). Forgotten Books, p. 302
7. Schwab J. F., & Lew-Williams, C. (2016). Language learning, socioeconomic status, and child-directed speech. Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science, 7(4), 264–275.
8. Лазарева И.А. Возможности повышения качества учебного процесса при использовании методов активного обучения // Инновации в образовании. - 2004. -№ 3. - С.52–60.

-
9. Морева Н.А. Педагогика среднего профессионального образования / Н.А. Морева. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – с.201

Ozoda XOLMURODOVA,
TDPU mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: xolmurodovaozoda32@gmail.com

ТVPYMO'MM o'quv va metodik ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari, PhD D.Sarimova taqrizi asosida

TALABALARDA KREATIV KOMPETENSIYALARINI MASALA VA MASHQLAR YECHISH ORQALI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada kreativlik tushunchasining mohiyati, krayativlikni rivojlantirish yo'llari, talabalarda biologik masala va mashqlar yechish orqali kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi bilan bir qatorda, kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishda foydalaniladigan biologik masala va mashqlardan namunalar va ularni yechish usullari keltirilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim sifati, samaradorlik, kreativlik, kerativ kompetensiya, Venn diagrammasi, masala, mashq, qon guruhlari, qon aylanishi, qon bosimi.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING CREATIVE COMPETENCES OF STUDENTS THROUGH SOLVING THE TASKS AND EXERCISES

Annotation

The paper involves the essence of the concept of creativity, ways to develop creativity, methods of developing students' creative competencies by solving biological problems and exercises, as well as examples of biological tasks and exercises used in the development of creative competencies and methods of solving them.

Key words: quality of education, efficiency, creativity, creative competence, Venn diagram, task, exercise, blood groups, blood circulation, blood pressure.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ РЕШЕНИЕ ЗАДАЧ И УПРАЖНЕНИЙ

Аннотация

В статье раскрыта сущность понятия креативности, пути развития творческих способностей, методы развития творческих компетенций учащихся путем решения биологических задач и упражнений, а также приведены примеры биологических задач и упражнений, используемых при развитии творческих компетенций, и методы их решения.

Ключевые слова: качество образования, работоспособность, креативность, творческая компетентность, диаграмма Венна, задание, упражнение, группы крови, кровообращение, артериальное давление.

Kirish. Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida mantiqiy va kreativ fikrlash layoqatiga ega bo'lgan, o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zining hayoti davomida qo'llay olish qobiliyatlari rivojlangan yetuk mutaxassislar tayyorlash, kasbiy – metodik kompetentligi yuqori darajada shakllangan raqobatbardosh kadrlar tayyorlash bo'yicha keng ko'lamdagi ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda.

Ma'lumki, har bir mamlakatning kelajagi, iqtisodiy va ijtimoiy hamda siyosiy taraqqiyoti bevosita o'quvchi-yoshlarning qay darajada ta'lim olishlariga uzviy bog'liq hisoblanadi. Mamlakatimiz ta'lim tizimida ham ta'lim samaradorligini oshirish, xalqaro andozalarga mos ravishda kreativ kompetensiyalarga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlash bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish, kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish, o'qitish jarayonida innovatsion va axborot kommunikatsion texnologiyalarini ta'lim amaliyotiga bevosita joriy qilish, nazariya va amaliyotning uyg'unligini ta'minlash, har bir faoliyat sohalari bo'yicha talabalarga innovatsion bilim berish, kasbiy ko'nikma va malakalarni muntazam takomillashtirib borish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Mazkur vazifalarni pedagogik ta'lim amaliyotiga joriy etish jarayonida uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida qolaversa har bir fan va o'quv fanlari kesimida tadqiqotlarni va o'quv jarayonlarini samarali tashkil etish maqsadga muvofiq sanaladi. Barcha fanlar kabi biologik ta'lim oldiga ham yuksak vazifalar belgilab berilgan.

Ushbu masalalar yuzasidan MDH va xorijiy rivojlangan davlatlarning ilmiy-tadqiqot muassasalarida o'qituvchilar va bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy-metodik va ularda kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish muammolari B.A.Kan-Kalik, O.A.Kozireva, E.F.Zeer, V.A.Yakunin, V.A.Slastenin,

I.V.Grishina, R.X.Tugeshev, B.Bishop, J.Miller, M.Clores boshqa olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan[2].

Xususan, B.A.Kan-Kalik pedagogik faoliyatning kasbiy xususiyatlari ijodiy muammolarni hal qilish jarayoni sifatida pedagogik ijodkorlikning zarur shart-sharoitlari o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlikda yaratish va o'qituvchining ijodiy sa'y-harakatlarini butun pedagogik jamoa ijodi bilan muvofiqlashtirish lozimligini ta'kidlaydi[2].

Shu nuqtai nazaridan bo'lajak biologiya o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida masala va mashqlar yechish orqali kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Biologiya va uni o'qitish metodikasini takomillashtirish, uzluksiz ta'lim tizimida biologiyadan masala va mashqlar yechish, fanlararo integratsiyasi bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirish bilan bir qatorda xalqaro baholash dasturlari asosida biologiya fanlarini o'qitishning ilmiy-nazariy tayyorgarligini takomillashtirish muammolari doirasida A.T.G'ofurov, J.O.Tolipova, G.A.Shaxmurova, S.S.Fayzullaev, O.Mavlonov, I.T.Azimov, U.E.Raxmatov kabi soha mutaxassislari maxsus tadqiqotlar olib borgan.

Kompetensiya o'z bilimlarini qat'iy tartibda oshirishni, fandagi so'nggi yangiliklarni o'zlashtirishni, ayni davr talablarini his etishni, yangidan - yangi bilimlarni izlab topish mahoratini, ularni zarur hollarda qayta ishlashni hamda o'z kasbiy faoliyatida qo'llashni talab etadi. Kompetensiya egasi bo'lgan mutaxassis mavjud muammolarni yechishda o'zi o'zlashtirgan ayni shu sharoitga mos metodlar va usullardan foydalanishni bilishi, shu vaqt talabiga mos keladigan metodlarni saralab mos kelmaydiganini ajratishi, mavjud muammoga tanqidiy ko'z bilan fikr bildirishi kabi ko'nikmalarga ega bo'ladi[1].

Ma'lumki, shaxsda kreativ kompetensiyalar o'z-o'zidan rivojlanmaydi. Har qanday muammoga tezkorlik bilan munosabatda bo'lishi va kutilmagan noodatiy murakkab

vaziyatdan chiqishning nostandart usullarini topishi kreativ kompetensiyalarni rivojlanishiga olib keladi. Shunday ekan, ta'lim jarayonida o'qituvchi tomonidan o'quvchilarni rag'batlantirish, ruhlantirish, yangi-yangi g'oyalarni ilgari surishga undash, muammoli vaziyatlarni tez-tez vujudga keltirish orqali kreativ kompetensiyalar rivojlantiriladi[3]

Talabalarda kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishda biologiyaga oid masala va mashqlardan foydalanishning zaruriy sharti quyidagilar:

- fan sohasidagi axborot hajmining ko'pligi, kengligi va tezda rivojlanib borayotganligi;
- texnik taraqqiyotning tezligi, zamonaviy laboratoriya jihozlarini tez taraqqiy qilayotganligi;
- o'qitishning turli texnik vositalari taraqqiy qilib bormoqda;
- tashqi ta'sirlar, o'quvchilar uchun o'qituvchining qotib qolgan bilimidan qiziq telefon, Internet, ijtimoiy tarmoqlar va

h.k.lar mavjud. Bunday ta'sirlar bugungi kun darslarini zamon talabi darajasida o'tishni talab qiladi[4].

Mamlakatimizda keng ko'lamda biologik ta'lim sohasidagi amalga oshirilayotgan maxsus tadqiqotlar olib borilgan bo'lsada, ammo bo'lg'usi biologiya o'qituvchilari masala va mashqlar yechish orqali kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish yuzasidan maxsus tadqiqot o'tkazilmagan. Shu munosabat bilan quyida tirik organizmlarda ro'y beradigan hodisa va jarayonlarni dinamikasi aks ettirilgan masala va mashqlar yechish orqali bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlanishiga zamin tayyorlaydigan masala va mashqlardan namunalar keltirsak maqsadga muvofiq sanaladi.

Masala. "Qon guruhining irsiylanishi" va biologiya sohasidagi bilimlardan foydalanib, quyidagi test topshirig'ining javobini aniqlang.

		Otaning qon guruhi				
		I (O)	II (A)	III (B)	IV (AB)	
Onaning qon guruhi	I (O)	I (O)	II (A) I (O)	III (B) I (O)	II (A) III (B)	Bolaning qon guruhi
	II (A)	II (A) I (O)	II (A) I (O)	barchasi	II (A), III (B), IV (AB)	
	III (B)	III (B) I (O)	barchasi	III (B) I (O)	II (A), III (B), IV (AB)	
	IV (AB)	II (A) III (B)	II (A), III (B), IV (AB)	II (A), III (B), IV (AB)	II (A), III (B), IV (AB)	

1) Agar ota va ona III guruhga ega bo'lsa, bola III yoki I guruhga ega.

2) Agar bolada IV qon guruhi bo'lsa, u holda ota-ona faqat IV qon guruhiga ega.

3) Agar ota va ona I guruhga ega bo'lsa, bola faqat I guruhga ega.

4) Bolaning qon guruhi ota-onalarning qon guruhiga bog'liq emas.

A) 1-yo'q; 2 -ha; 3-ha; 4-yo'q B) 1-ha; 2 - yo'q; 3-ha; 4-yo'q

C) 1-ha; 2-ha; 3-yo'q; 4 - yo'q D) 1-yo'q 2-yo'q; 3-ha; 4-ha

Masalaning metodik yechimi: bu tipdagi genetik masalalar yechish natijasida bo'lajak biologiya o'qituvchilari o'zlarida kreativ kompetensiyalar shakllanishiga zamin tayyorlaydi. Chunki, ota - ona qon guruhlari qarab ularning farzandlarida vujudga keladigan qon guruhlarni oldindan aytish lozim bo'ladi. Shu boisdan, bo'lajak biologiya o'qituvchilari mazkur genetik masalani yechish uchun kreativ yondashuvni amalga oshirishi lozim. Bunda quyidagi fikrni tahlil qilishdan boshlaylik. 1) *Agar ota va ona III guruhga ega bo'lsa, bola III yoki I guruhga ega.* Ushbu fikr o'z isbotini kamida ikki variantda topadi. Birinchi variantda ota ona quyidagi genotipga ega bo'lsa

$I^{B}I^{B} \times I^{B}I^{O}$ ulardan albatta III qon guruhli farzandlar tug'iladi. Ikkinchi variantda esa ota ona quyidagi genotipga ega bo'lsa $I^{B}I^{O} \times I^{B}I^{O}$ ulardan quyidagi kombinatsiya natijasida I qon guruhli ($I^{O}I^{O}$) farzand tug'ilishi (1ga javob "ha")ni tasavvur qila olishlari lozim. 2) *Agar bolada IV qon guruhi bo'lsa, u holda ota-ona faqat IV qon guruhiga ega.* Bu javobga kreativ jihatidan yondoshilmasa talaba javob topishda xato qiladi. IV qon guruh hamma vaqt ham IV qon guruhli ota onadan tug'ilavermaydi chunki, ikkinchi va uchinchi qon guruhli ota onalar nikohidan ham IV qon guruhli farzand tug'ilishi (2 ga javob "yo'q") aniqlangan. 3) *Agar ota va ona I guruhga ega bo'lsa, bola faqat I guruhga ega.* Bu javobda ota onalarning genotipi faqat bir xil ya'ni $I^{O}I^{O}$ bo'ladi, bundan ko'rinib turibdiki (3 ga javob "ha") farzandlar faqat I qon guruhli bo'ladi. 4) *Bolaning qon guruhi ota-onalarning qon guruhiga bog'liq emas.* Bu fikrni tahlil qilish va to'g'ri qaror qabul qilish uchun G.Mendelning irsiyat qonunlarini o'zlashtirgan bo'lishi (4 ga javob "yo'q") lozim. Yuqoridagi tahlillar asosida biz masalaning javobi **B) 1-ha; 2 - yo'q; 3-ha; 4-yo'q** ekanligini aniq aytish mumkin. Bu turdagi tahlillarga asoslangan masalalar talabalarga har darsda berib borilishi bevosita kreativ kompetensiyalarni rivojlanishiga olib keladi.

1-mashq. Quyidagi Venn diagrammasida berilgan 1,2,3 raqamlariga mos tushunchalarni aniqlang.

A) 1-sutemizuvchi; 2- poykiloterm hayvon; 3-qush

B) 1-qush; 2-poykiloterm hayvon; 3-sutemizuvchi

C) 1-sutemizuvchi; 2-gomoyoterm hayvon; 3-qush

D) 1-qush; 2-gomoyoterm hayvon; 3-sutemizuvchi

Ushbu test ko'rinishdagi mashqni bajarish jarayonida avval olgan bilimlaridan yangi vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim. Chunki, biologiya ta'lim yo'nalishi talabalari zoologiya o'quv fanini II kursda o'tgan. Shunga ko'ra talabalar hayvonot dunyosiga oid tushunchalarni analiz va sintez qilish va xulosa yashash orqali to'g'ri javobni aniqlashi mumkin. Bu diagrammada boltayutar qushlar, silovsin

esa sut emizuvchilar sinfining vakili ekanligini aniqlashi lozim. Shundan so'ng ularning o'xshashligining umumiy jihati gomoyoterm ya'ni ikkalasi ham issiqqonli hayvonligini anglashi natijasida javob **D) 1-qush; 2-gomoyoterm hayvon; 3-sutemizuvchi** ekanligini belgilshi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yuqoridagi namuna sifatida berilgan masala va mashqlarda faqatgina 60110900-biologiya ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lg'usi biologiya o'qituvchilari o'quv rejasidan o'rin olgan "Biologiyadan masala va mashqlar yechish" fanidagina emas balki barcha biologik savodxonlikni shakllanishiga asos bo'ladigan majburiy va tanlov fanlarini

o'qitish jarayonida tirik organizmlarda ro'y beradigan jarayonlarni mohiyatini aks ettiradigan kreativ fikrlashga yo'naltirilgan masalalar va mashqlardan har bir professor - o'qituvchilar o'zining pedagogik faoliyati davomida samarali ravishda uzluksiz foydalanilishi natijasida talabalarda kreativ kompetensiyalarni rivojlanishiga zamin tayyorlaydi. Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olgan va masala va mashqlar yechish orqali o'zining kreativ kompetensiyasini rivojlantirgan bo'lg'usi biologiya o'qituvchilari kelajakdagi pedagogik faoliyatiga moslashib boradi va umumta'lim maktablarida biologiya fanidan tashkil etiladigan darslarda o'quvchilarni kreativ fikrlashlari asosida tayanch va fanga oid kompetensiyalarini shakllanishiga poydevor yaratadi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida bo'lajak o'qituvchilar o'zlarining bilimlarini muntazam oshirib borishi, o'zining faniga doir so'nggi yangiliklarni to'plashi qolaversa ularni mazmunan tahlil qilishi, bugungi kun bilan bog'liq bo'lgan muhim talablarni aniqlay olishi hamda o'zining ilmiy-pedagogik faoliyatida keng qamrovda tadbiq etishni taqozo etadi[1].

Bo'lajak biologiya fani o'qituvchilari o'zlarida kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida muayyan tipdagi biologik masala yechish va mashqlarni bajarish orqali ularni takror va takror bajarishi natijasida erishadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, bo'lajak biologiya o'qituvchilarida kreativ

kompetensiyalarni rivojlantirish uchun professor-o'qituvchilar talabalarga biologiyadan masalalarni ayrim fanlardan emas balki botanika, zoologiya, Odam anatomiyasi va fiziologiyasi, rivojlanish biologiyasi, biokimyo, molekulyar biologiya, genetika va seleksiya asoslari, biologiya o'qitish metodikasi, biologiyadan masalalar yechish fanlarida tizimli ravishda qo'llanilganiga muayyan bir maqsadga erishadi[5].

Xulosa. Bugungi kunda axborotlar globallashuvi shiddat bilan rivojlanib bormoqda bunday o'zgaruvchan muhitda bo'lg'usi biologiya o'qituvchilari o'zining kelgusidagi ilmiy pedagogik faoliyatini faol tarzda o'zgartirish orqali ushbu o'zgaruvchan muhit sharoitiga tez va adekvat tarzda moslasha olishi, umumta'lim maktablarida o'qitiladigan biologiya darsligidan o'rin olgan biologik masala va mashqlarni mazmunan anglab yetishi, kreativ kompetensiyalarni shakllanishga imkon beradigan biologik masala va mashqlarni tanlab olish mezonlari va ko'rsatkichlarini o'zlashtirgan bo'lishi, kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan biologik hodisa va jarayonlarni ifodalaydigan masala va mashqlardan dars jarayonida foydalanilishning yuqori darajaga ko'tarishi, kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish maboynda biologik masala va mashqlarning integrativ xususiyatlarini namoyon etuvchi sifatlarini o'zlarida shakllantirgan va uni rivojlanishini kuchaytirishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Kholmurodova, O. S., & Rakhmatov, U. E. (2022). Problems of improving teaching in the process of biological education. *Current research journal of pedagogics*, 3(02), 62-67.
2. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. М. : Просвещение, 1987. С. 6–26.
3. Tolipov O., Aliboyev T. Kreativlik tushunchasining mohiyati. *Pedagogika ilmiy-nazariy va metodik jurnal*. –T: 2020 yil, 10-15-b.
4. Ergashevich, R. U., Salimovna, P. M., & Mamayusufovich, A. S. (2023). Ways to use pedagogical technologies at the local level in biology lessons. *European International Journal of Pedagogics*, 3(05), 22-29.
5. Rakhmatov, U. E., & Shakhmurova, G. A. (2020). Methodical Instructions of Improving Biology Teachers' Professional Competence for Conducting Modern Lesson (based on Solutions of Issues and Tasks). *Eastern European Scientific Journal*, 3, 123-16.
6. Omonqulov, U. b. (2024). bo'lajak biologiya o'qituvchilarining iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashga metodik tayyorlashning konseptual asoslari. *News of UzMU journal*, 1(1.2), 177-180.
7. S.Jumayev. (2022). Pedagogical foundations of the development of educational and creative activities in the teaching of molecular biology in the continuing education system. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7309412>
8. Doniyorov, M. (2023). "Biologiya darslarida pisa topshiriqlaridan foydalanish". *Biologiyaning Zamonaviy Tendensiyalari: Muammolar Va Yechimlar*, 1(5), 789–791. Retrieved from <https://inashr.uz/index.php/bztmy/article/view/467>
9. Zayniyev, S. (2023). Methodology of preparing students for international olympiads through solution of problems related to the hardy-weinberg law. *European International Journal of Pedagogics*, 3(05), 16-21.
10. Омонкулов, У. (2024). Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash metodikasi. *ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 4(2).
11. Islombek o'g'li, Z. S. (2023). Content and analysis of the organization of the olympiad in biological sciences in the 2023-2024 academic year (III stage). *American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 23, 125-131.
12. Jumayev, S. (2023). Molekulyar biologiyani o'qitishda innovatsion yondashuvlar asosida masala va mashqlardan ta'lim sifatini oshirishda qo'llanilishi. *Biologiyaning Zamonaviy Tendensiyalari: Muammolar Va Yechimlar*, 1(5), 828–831. Retrieved from <https://inashr.uz/index.php/bztmy/article/view/479>

Sabohat XORUNOVA,

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy Rassomlik va dizayn instituti o'qituvchisi

Farhod AZIMOV,

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy Rassomlik va dizayn instituti talabasi

MRDI professori, t.f.d M.Muxammedova taqrizi asosida

TASVIRIY SAN'ATDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH

Annotatsiya

Ushbu maqolada tasviriy san'atda innovatsion texnologiyalarni zamonaviy pedagogika asosida qo'llash muammolari va o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: innovatsion, texnologiya, tasviriy san'at, zamonaviy pedagogika, usul, uslublar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы использования инновационных технологий в изобразительном искусстве в современной педагогике, а также особенности и методы.

Ключевые слова: инновационная, технология, изобразительное искусство, современная педагогика, сотрудничество, методы.

TRAINING USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FINE ARTS

Annotation

This article discusses the problems of using innovative technologies in professional education in fine arts and the prospects for their solution, as well as the features and solutions of the formation of cooperation in modern pedagogy.

Key words: innovative, technology, visual arts, modern pedagogy, cooperation, method, methods, method.

Kirish. Zamonaviy pedagogikada, shu jumladan, tasviriy san'atda innovatsion texnologiyalarni qo'llash davr talabiga aylanib bormoqda. Bunda ijodkorning bilim egallashga bo'lgan tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlash va uni rag'batlantirish, ijod qilishi uchun shart-sharoit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Kasbga yo'naltirib o'qitishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash, yaratish va ularni boshqarish ta'lim-tarbiyaning bugungi dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Shuni aytish kerakki, O'zbekiston badiiy pedagogikasi nafaqat ta'lim taraqqiyoti bilan, balki vatanimizda ro'y berayotgan tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy o'zgarishlar bilan ham chambarchas bog'liq. O'lkamiz o'tmishida tasviriy san'at keng rivojlangan bo'lib, har bir davr o'z mazmuni, shakli, xarakteri jihatidan alohida maktablarni yuzaga keltirgan. Haqiqiy tasviriy san'at o'zida takrorlanmas mo'jizani jamlaydi. Bu mo'jizaning sir-asrorlarini bilish, tushunish uchun kompozitsiya haqida ma'lumotga ega bo'lishni talab etiladi. Kompozitsiya tuzish, joylashtirish, ijod qilish san'atning alohida qismlarini mantiqan bir butunlikka keltirishni anglatadi. Busiz uni tasviriy san'at asari sifatida baholab bo'lmaydi. Shu bois tasviriy san'at yo'nalishida pedagogik innovatsiyalarni izlab topish, o'rganish, tahlil qilish yaxshi samara beradi va ularni amaliyotda qo'llash orqali kutilgan natijaga erishiladi. Tasviriy san'at fani o'qituvchisi talabani faollashtiradigan yo'l, usullar, ta'lim shakllari va vositalarini takomillashtiradi.

Aslida innovatsiya bir tizimda shakllangan yangicha yondashuv, ta'lim mazmuni rivoji uchun istiqbolli hisoblanadi, shu bilan birga, ta'lim tizimi rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Interfaol ta'lim davomida talabalar jarayonning barcha sub'ektlari bilan faol munosabatda bo'ladi. Interfaollik darajasi kancha yukori bulsa, ta'lim berish jarayoni shuncha ko'p natija beradi. Bu metod o'quvchida belgilangan vazifani bajarishning eng maqbul variantlarini topish ko'nikmalarini shakllantiradi. Har kaday mazmunga ega muammoli vaziyatlarni o'rganish va tahlil qilishga, uning yechimini topish uchun mustaqil izlanishga, shu orqali aniq yoki muqobil qarorga kelishga o'rgatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Jahon tasviriy san'at olamida keys-stadi (inglizcha sase - vaziyat, holat, study-o'rganish) degan atama mavjud bo'lib, bu ta'lim berish, axborotlar, kommunikatsiya va boshqaruvda bayon kilingan amaliy

muammoli vaziyatni hal qilish jarayonida prognoz qilinadigan o'quv jarayonlarini o'z ichiga olgan o'qitish texnologiyasidir.

Uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida, yoshlarga fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanilmokda. Innovatsion pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalari yetarlicha rivojlanib borayotgan bir paytda o'z-o'zidan ularning integratsiyasi vujudga keladi. Tasviriy san'atda kompozitsiya juda keng ma'noga va o'ziga xos, ayni paytda juda muhim bo'lgan xususiyatlarga ega. Bu xususiyatning diqqatga sazovor jihati shuki, tasviriy san'atning har bir yo'nalish yoki janrida kompozitsion tuzilishining ma'lum darajada umumiylik va ayni paytda bir-biridan farqli jihatlari mavjud bo'lib, yo'nalishi yoki janrga ko'ra kompozitsiyaning muayyan konuniyatlariga amal qiladi.

Tasviriy san'at asari kompozitsiyaning oddiy qonunlaridan to uning murakkab me'yoriy talablarigacha bo'lgan jarayonni o'z ichiga oladi. Kompozitsion tugallangan tasviriy san'at asarida rassomning maqsadi, o'y-fikrlari namoyon bo'ladi. Asar mazmunini ochib beruvchi tasviriy vositalar uning kompozitsion yechimini favqulodda hal etadi. Asar kompozitsiyasini hal etishda rassomning dunyoqarashi o'ziga xos uslubda ifoda etiladi, ayni paytda rassom o'z asari orqali tomoshabinlarni estetik mulohaza kilishga chorlaydi. Tasviriy san'at ustalarining dunyoqarashi, shuningdek, ularning mahorati yaratilayotgan asar kompozitsiyasining mukammalligi bilan belgilanadi. Asar tomoshabin tomonidan idrok qilinayotganda ba'zan ijodkor xayoliga kelmagan fikr-mulohazalar ham yuzaga kelishi mumkin. Buning uchun, avvalo, tomoshabin, tasviriy san'at ixlosmandlari klassik namunalar hamda tasviriy san'at tarixidagi va zamonaviy namunalarini estetik idrok etish va to'g'ri tahlil qila olish uchun ularning kompozitsiya haqidagi nazariy tushuncha va bilimga ega bo'lishni talab qilinadi.

Tahlil va natijalar. Tasviriy san'at asarida mazmun va shaklni birlashtirish uchun qo'llanilgan vositalarni asarning bosh g'oyasiga bo'ysundirish kompozitsiyaga xos asosiy qonunlardandir. Rassomning bosh mavzusi doimo inson, insonni har jihatdan o'rganish bo'lib kelgan. Shuning uchun insonni tasvirlashda ijodkorlar va barcha tasviriy san'at ixlosmandlari plastik anotomiyani bilishi o'ta muhim hisoblanadi. Ana shunda inson obrazi, odamning ma'naviy, ruhiy qiyofasini ifodalovchi

asar yaratilayotgan bir paytda musavvir uning kompozitsiyasini innovatsion texnologiyalar asosida to'la-to'kis yoritadi.

O'zbekiston tasviriy san'at tarixida kompozitsiya jihatidan mukammal, badiiy qimmatga ega asarlar mavjud. Ayniqsa, miniatyura san'atiga oid murakkab namunalarda ham o'ziga xos kompozitsiyalar zahirida ma'lum bir g'oyalarda namoyon bo'ladi. Jumladan, Kamoliddin Behzodning mashhur asarlaridan biri – Sulton Husayin Boyqaro portretidagi reallik bu mumtoz musavvirning inson qiyofasini yaratish borasida tengsiz san'atkor ekanligini ko'rsatadi. Behzod Alisher Navoiy, Sulton Husayin Boyqaro, Muhammad Shayboniyxon, Abdurahmon Jomiy, Abdulla Xotifiy portreti kabi asarlarini mahorat bilan chizishda o'sha paytda urf bo'lmagan innovatsion texnologiyalarni o'zi bilmagan holda qo'llagan bo'lishi mumkin.

Tasviriy san'atning o'ziga xos sirli olamini falsafiy anglash salohiyati musavvirni ma'naviy kamolotga yetaklaydi. Kezi kelganda yana shuni ta'kidlash kerakki, tasviriy san'at zamon va makonda hech qachon qotib qolmaydi. Ilmiy o'sish va izlanishlar, dunyoviy tajribalar, zamon bilan hamoxanglik tasviriy san'at namoyondalarini jozibadorlikka chorlaydi. Davr taqozosi, san'atkorning ijodiy izlanishlari natijasida ma'lum darajada zamonga moslashgan xolda o'zgarib boraveradi.

Aslida, tasviriy san'atda kompozitsiya o'ta murakkab va shunday serqiraki, bu borada zamonaviy san'atshunos, rassomlarning munozara va mulohazalari, qarashlari har xil bo'ladi. Shunday ekan, san'atshunoslik hamda pedagogika fani uni ilmiy-nazariy va boshqa jihatlardan ham o'rganadi. Bu ijod turi ma'lum bir mezonlar asosida pedagogdan fan va metodika usullarini muttasil takomillashtirib borishini taqazo etadi.

Kompozitsiyadagi muhim jihatlarga ega bo'lgan sohalaridan biri badiiylik, nur va bo'yoqlar muammosidir. Kompozitsion jiddiy saviyaga ega bo'lgan har bir san'at asarida ma'lum darajada o'ziga jalb qiluvchi badiiy nur qiyofasi mavjud bo'ladi. Bu, albatta, rassomning bo'yoqlarni ishlatish mahorati, nur va soya imkoniyatlaridan foydalanish mahoratiga ham bog'liq.

Xulosa va takliflar. Ta'lim tizimi rivojlanishining hozirgi bosqichida amalga oshirilayotgan islohotlar innovatsion jarayonlarning faollashuviga keng imkoniyatlar yaratmoqda. Ta'limning innovatsion rivojlanish tartibotiga o'tishi faqat nazariyotchi pedagoglarninggina emas, balki uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlariga taalluqlidir.

Endilikda pedagogik yangiliklardan foydalanishga bo'lgan xohish-istak, ularni qo'llashdagi faollikgina emas, balki pedagogik ijodiyot bilan shug'ullanish, o'zlari yangiliklarni yaratish amaliyotchi pedagoglar faoliyatining muhim belgilaridan biriga aylanoqda. Ayni chog'da pedagogik yangiliklarni yaratish, ularning pedagogik jamoatchilik tomonidan o'zlashtirilishi hamda baholanishi, o'qitish va tarbiyalash jarayoniga qo'llash va tatbiq etish uzviylikni taqazo etadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi Farmoni.
2. "Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo'yicha davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni
3. Zaxidov P.Sh. Me'mor san'ati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.
4. Kulibokim T.M. Risunok i osnovny kompozitsii. – M.: Vysshaya shkola, 1988.
5. Oydinov N. Uzbekiston tasviriy san'ati tarixidan lavxalar. – Toshkent: O'qituvchi, 1997.
6. Abdurahmonov K.X. Mehnat iqtisodiyoti (nazariya va amaliyot). Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. - T.: Mehnat, 2004. - 672 b.
7. Azizova G. Sh. "Scaffolding as an interactive method in teaching a foreign language". CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES 2(7): 10-12, May 2021 DOI: <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02-07-03>
8. G.Sh.Azizova "The Impotence Of Scaffolding Method In Improving Esp Students' Communicative Competence" Journal of positive school Psychology Vol. 6 No. 10 (2022)
9. <https://www.journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/13676>
10. Abdulkhayrov B. H. Importance of Positive Teacher-Student Relationships 1, Ikromova Kamola Askarovna ALISHER NAVOI INTERNATIONAL CONGRESS OF SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES TASHKENT CHEMICAL-TECHNOLOGICAL INSTITUTE May 22-23, 2023 / tashkent. ISBN: 978-625-367-106-8 Impact Factor: 9.2 ISSN-L: 2544-980X
11. Shoxafizova N. АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ВЗГЛЯДОВ НА ТЕРМИНОЛОГИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА Scientific Journal Impact Factor (SJIF 2022=5.016) Passport: <http://sjifactor.com/passport.php?id=22257>
12. www.vgik.info
13. ye-mail mail@vgik.info
14. www.tdpu.uz
15. www.pedagog.uz
16. www.ziynet.uz

17. www.edu.uz

Mumin HOSHMIXONOV,
Jizzax davlat pedagogika universiteti professori, falsafa fanlari doktori
E – mail: ziyadullag@bk.ru

Professor, sotsiologiya fanlari doktori A.Xolbekov taqrizi asosida

PROPHET MUHAMMAD (PBUH) AND LATE CALIPHS IN THE INTERPRETATION OF THE LEGACY OF THE THINKER MASHRAB

Annotation

This scientific article analyzes the political views and efforts of the poet and thinker, scholar and mystic, Sufi Boborahim Mashrab, prophet Muhammad (pbuh) and our caliphs.

Key words: Holy Qur'an, Allah, Muhammad (pbuh), Quraysh, divine, verse, Islam, noble lineage, tribe, Gabriel, miracle, prophet, surah, saint, charyar, caliph, Rasululloh, Ali sir, Siddik, Usman, Umar.

ПРОРОК ПОСЛЕДНЕГО ВРЕМЕНИ ПРОРОК МУХАММАД (МИР ЕМУ И БЛАГОСЛОВЕНИЕ АЛЛАХА) И ПОЗДНИЕ ХАЛИФЫ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ НАСЛЕДИЯ МЫСЛИТЕЛЯ МАШРАБА

Аннотация

В данной научной статье анализируются политические взгляды поэта и мыслителя, учёного и мистика суфия Боборахима Машраба, последнего пророка Мухаммада (мир ему и благословение Аллаха) и четырёх халифов относительно обращения масс и их усилий в этом направлении.

Ключевые слова: Qur'oni karim, alloh, Muhammad (s.a.v), quraysh, ilohiy, oyat, islomiyat, oliy nasab, qabila, Jabrail, mo'jiza, payg'ambar, sura, avliyo, choryor, xalifa, rasululloh, hazrati Ali, Siddiq, Usmon, Umar.

SO'NGGI ZAMON PAYG'AMBARI MUHAMMAD (S.A.V.) VA CHORYOR XALIFALAR MUTAFAKKIR MASHRAB MEROSI TALQINIDA

Аннотация

Ushbu ilmiy maqolada shoir va mutafakkir, alloma va mutasavvif, so'fiy Boborahim Mashrabning so'nggi zamon payg'ambari Muhammad (s.a.v) va choryor xalifalar bilan ommani dinga kiritish va bu yo'ldagi sa'y – harakatlari haqidagi siyosiy qarashlar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Qur'oni karim, alloh, Muhammad (s.a.v), quraysh, ilohiy, oyat, islomiyat, oliy nasab, qabila, Jabrail, mo'jiza, payg'ambar, sura, avliyo, choryor, xalifa, rasululloh, hazrati Ali, Siddiq, Usmon, Umar.

Kirish. Ma'lumki, Qur'oni karim Alloh taolo tomonidan payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga 23 yil mobaynida sura, oyat tarzida elchi farishta – Jabroil (a.s.) orqali ilohiy vahiy sifatida, arab tilida, og'zaki nozil qilingan. Islom dini ta'limotining asosiy manbalari (Qur'on, Sunnat, Ijmo', Qiyos)ning birinchisi sanalmish bu Kalomi sharifning til va bayon jihatidan ilohiy mo'jizaligi ham uni arab tilida o'qib, fikr yuritgandagina to'la namoyon bo'ladi. Boshqa har qanday tilga o'girilganda Qur'on tiliga xos xususiyatlar, nazmiy uslub, maftunkor ohang va ruhiy ta'sir kuchini yo'qotadi. Tarjimon har qancha mahoratli, tajribali, lug'atga boy bo'lmasin, oyatlarining arabcha holiday mazmunini boshqa tilda mukammal ifoda eta olmaydi. Bu inkor etib bo'lmaydigan haqiqat.

Arab tilida o'qib anglash esa, hammaning ham imkoniyat darajasida emas. Hatto arablarning o'zlari ham Qur'on oyatlarini to'la tushuna olmasliklarini tan oladilar. Ulug' sahibalar ham ko'pdan – ko'p oyatlar mazmunida bahslashib, bir yechimga kela olmay, Rasul alayhissalomning o'zlaridan so'rab, aniqlab olganlari to'g'risida sahih hadislar mavjud.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dunyoga kelishi insoniyat uchun sharaf bo'lgan mo'tabar zot Muhammad (s.a.v.)ning otalari Abdulloh, onalari esa, Quraysh qabilasi Zuhra urug'iga mansub "Omina binti Vahb" ismli oliynasab ayol edi. Payg'ambar (s.a.v.)ning otalari-Abdumuttalib o'g'li Abdulloh Qurayshning Maxzum urug'idan bo'lgan "Fotima binti Amr" ismli oliynasab ayolning farzandi edi. Abdullohning otasi Abdumuttalib Quraysh qabilasining mo'tabar oqsoqollaridan bo'lib, qabiladoshlari o'z muammolarini uning fikr va mulohazalari yordamida hal qilar edi. Ayniqsa, dolzarb va juda muhim ishlarni uni yetakchi sifatida tanlab olar edilar. Mashrab Muhammad (s.a.v) eng yaqin odam deb, uni elchisi deb atagan:

Jabrail kelturdi vahiy, aydiki: Rabbul olamin,

Xalqi olam'ga sani qildi rasuli mursalin,
Bo'ldilar ummat Muhammadga hama ro'yi zamin,
Haq taolag'a aningdek o'zgi yo'qur yaqin,
Chun Muhammad ikki dunyoga erur durri yatim.

Tarixga nazar solar ekanmiz, har bir xalq, jamiyat Allohning payg'ambarlari haqida ko'proq bilishga intilganining shohidi bo'lamiz. Sho'rolar zamonidagi dahriylarning hukmi ostida aziz avliyolar, payg'ambarlar yolg'onchi, firibgarga chiqarildi va ularga nisbatan bo'hton hamda ig'vo toshlari otili. Bu qarashlarni aholi ongiga singdirishga harakat qilindi. Nafaqat payg'ambarlar, balki ularning merosxo'rlari bo'lmish ulamolar, ruhiy-ma'naviy jabhaga taalluqli barcha narsalar haqorat qilindi va tahqirlandi.

Nabiylar va rasullar (payg'ambarlar) Alloh taolo insonlar orasidan saralab olgan zotlar bo'lib, ular Alloh taoloning da'vatlarini bandalarga yetkazuvchilardur. Payg'ambarlar Allohga imon keltirib, yaxshi amallar qilgan kishilarga bu dunyoda va oxiratda Yaratganning mukofotlari xushxabarini yetkazadilar. Allohni inkor etib, yomon amallar qilganlarni dunyo va oxiratda shiddatli azoblar kutishidan ogohlantiradilar.

Alloh taolo "An'om" surasining 48-oyatida bunday deydi: "Biz payg'ambarlarni faqat xushxabar olib kelguvchi va ogohlantirguvchi qilib yuborurmiz. Kimki imon keltirib, yaxshi amallar qilsa, undaylarga hech qanday xavf yo'q. Va ular hech g'amgin bo'lmaslar".

Dunyo yaralib, Yer yuzida turli dinlar paydo bo'lib, Allohning payg'ambarlari insonlarni shu dinlarga da'vat etganlar. Hozirgi kunda bir necha dinlarning mavjudligi va bu dinlarga millionlab kishilarning e'tiqod qilishining o'ziyoq payg'ambarlik haqiqatan bo'lganligiga dalildir. Chunki hozirda mavjud dinlarning barchasi kelib chiqish jihatidan payg'ambarlikka borib taqaladi. Demak, payg'ambarlarsiz birorta din yuzaga kelmagan.

Payg'ambarlik Ilohiy fazl bo'lib, Alloh taolo o'zi xohlagan bandasini yoki farishtani bunga musharraf qilur. Payg'ambarlikka na aql, na kasbu mahorat, na meros yo'li bilan erishib bo'ladi. Balki Alloh o'z bandalaridan xohlaganini tanlab oladi va payg'ambarlik darajasiga ko'taradi. Bu darajaga faqat Allohning tavfiqiyu ilhomi ila yetishilur.

Alloh taolo bu borada Qur'oni karimda zikr qilgan: "Alloh elchilarni farishtalardan tanlaydi, insonlardan ham. Darhaqiqat, Alloh eshituvchi va ko'ruvchidir!".

Payg'ambarlik butun insoniyat uchun tegishli. Alloh taolo muayyan bir xalqning emas, balki butun insoniyatning egasi bo'lganidan, dunyo yaratilibdiki, barcha xalqlarga oralaridan payg'ambarlar chiqarib turdi. Alloh taolo bu haqda xabar qiladi: "Darvoqe, Biz har bir ummatga: "Allohga ibodat qilingiz va shaytandan yiroqlashingiz!" (degan vahiy bilan) payg'ambar yuborganmiz. Shunda ular orasida Alloh hidoyat qilganlari ham, shuningdek, yo'ldan ozishi ham qat'iy bo'lganlar ham bo'lgan. Bas, Yer yuzida sayr qilib, (payg'ambarlarni) yolg'onchiga chiqarganlarning oqibati qanday bo'lganini ko'ringiz!"

Mashrab Allohga munojot qilib, unga shukronalik keltiradi:

Zohidi xushk aytadur: "Ayla Xudoni shukrini,
So'zlama o'zgani taqi, ayla Xudoni zikrini",
Chiqsa sanam jilva qilib, oladur aqlu fikrini,
Shohini rohidin bo'lak bormu hadi shotirini,
Ham yelibon – yuguribon yuruganim – ibodatim.

Qur'oni karim, bilamizki, arab tilida nozil etilgan. Ammo aslini olganda, u Alloh taolo tilida yaratilgan. Faqat Xudoni sevib, Undan qo'rqanlarga Qur'oni karim ma'nolarini anglay oladi. Faqat Yaratganga yaqin insonlarga uning tilini tushunib yetgan.

Qur'oni karim mo'jizalaridan biri shundan iboratki, uni besh yoshli bola ham yodlay oladi. Kitob 114 sura, 6666 oyatdan iborat. Biror kitob shu qadar osonlik ila o'qilib, yodlanmagan. Har asrda minglab, yuz minglab Qur'onni yod olgan insonlar-qorilar, qur'onxonlar bo'lgan. Insonlar o'tkinchi, Qur'on abadiy. Negaki, u-Tangri taoloning kitobi.

Qur'on oyatlari har voqea va har hodisa munosabatlari bilan vahiy etilar edi. Tushunmovchiliklar, savollar tug'ilib qolgan qiyin vaziyatlarda yana yangi oyatlar tushib, qiyin masalalar tezda hal etilar edi. Ijtimoiy, siyosiy, diniy va ma'rifiy masalalarning hammasi Qur'on hukmlari vositasida yechilar edi. Qur'on to'g'ri va Haq yo'lni ko'rsatuvchi yagona qo'llanma sifatida e'zozlanardi.

Uning shaxsiy hayotida ham, xarakteri va targ'ibotida ham muayyan siljishlar bo'lganligi suralardan aniq. Ammo Qur'on suralarining oyatlari orasida mazmun va syujet jihatidan uzviy birlik nisbatan saqlangan. Kalomulloni eng jiddiy tadqiq qilgan akademik I.Yu.Krakovskiyning fikricha, suralarda tili va uslubidagi ba'zi har xillikka qaramasdan, kelib chiqadigan bosh mazmun va asosiy g'oyaning muayyan birligi aniq seziladi. Shuning uchun ham Qur'on asrlar osha yaxlit bir asar sifatida bizgacha yetib kelgan.

Tahlil va natijalar. Barcha arabshunoslar va Yaqin Sharqni o'rganuvchi tadqiqotchilar uchun Qur'on ilk islom davri tarixiga oid eng asosiy va yagona yozma manba sifatida xizmat qilib kelgan. O'z mohiyati jihatidan u arab prozasi, arab tilining birinchi noyob obidasidir. Ko'p sharqshunoslar mazkur kitobni badiiy asar sifatida yuksak baholaydilar. Atiqli sovet arabshunosi I.Yu.Krakovskiy arab adabiyotining tarixi va taraqqiyoti to'g'risida gapirib, "Qur'on-Sharqda eng ko'p tarqalgan jahon adabiyoti obidasi",-deb alohida qayd qiladi. Boshqa sovet tadqiqotchisi I.M. Filshinskiyning ta'rificha, "Arab ijodiyoti tarixiga Qur'on dastavval yozma ravishda ifodalangan birinchi nasriy asar sifatida kirib keldi. Qur'onning paydo bo'lishi yagona arab adabiy tili shakllanishini tezlashtirdi va uning ham grammatik, ham uslubiy tuzilishining asrlar osha mustahkamlanishiga yordam berdi". Ko'pchilik ilm ahlining fikricha, o'rta asrlarda yaratilgan adabiy obida sifatida Qur'onga teng keladigan asar kam. Chunki bitta asarda poetik til bilan nasriy uslubda turli muhim voqealarni to'plab bayon etilishi noyob voqea. Musulmon olamida hozirgacha Qur'onni go'yoki barcha davrlarga oid ham mazmun, ham uslub jihatidan mislsiz asar deb hisoblaydilar. O'ziga xos adabiy xususiyatlari va mavqei tufayli Qur'onni, qadimiy poeziya singari, boshqa tillarga

muvaffaqiyatli tarjima qilish qiyin. Bu asar keyingi arab va boshqa musulmon xalqlarining adabiyotiga zo'r ta'sir ko'rsatganligini juda ko'p tadqiqotchilar qayd etib o'tganlar.

Mashrab tavba, vara, istig'for aytish kabi tazarrular Alloh tufayli afv etilishini, Allohning karami keng ekanligini insoniyatga eslatib turgan:

Tavbani og'zingga olsang, zarra qolmasdur gunoh,
Har gunohing bo'lsa afv etgay ani ul Podshoh,
Chun Nasuhning tavbasin Qur'onda yod etti Xudo,
Tavbadin ayrilsa har kim, bil, topolmas hech roh,
Jumlayi shohu gadoning soyaboni tavbadur.

Payg'ambar (s.a.v.) tozalikda, xushbo'ylikda, ifloslik va najosatdan yiroqlikda alohida xususiyatlarga ega edilarki, bunday fazilatlar u zoti muborakdan boshqa kishida topilmadi. Alloh taolo Rasulullohni shariatining pokizaligi bilan yanada yuksak kamolotga erishtirdi. Payg'ambar(s.a.v.): "islom dini pokizalik asosiga qurilgan", deya marhamat qilganlar. Anas: "payg'ambar alayhissalomdagi xushbo'y hid men hidlab ko'rgan anbarlarning, iforning va boshqa mushku anbarlarning atridan yoqimlir edi", degan. Jobir esa "Payg'ambar alayhissalom yuzimni silab qo'yan edi, u kishining qo'lidan xuddi attor (atir sotuvchi)ning qutisidan taralgandek dimog'imga gup etib xushbo'y is urilgan",-deydi. Ko'plarning ta'kidlashicha, Sarvari Olam xushbo'y narsalarni ishlatsalar ham, ishlatmasalar ham u kishi bilan ko'rishgan odamning qo'lidan kechgacha yoqimli hid kelib turarkan. Agar rasululloh biron bolaning boshini silab qo'ysalar, kechgacha o'rtoqlari uning yonidan ketolmay qolisharkan. Imom Buxoriy "Katta tarix"ida Jobirdan rivoyat qilishicha, mushk-anbar ufurib turgan ko'chadan yurgan odam bu yerdan shubhasiz Rasululloh o'tganlarini bilarkan.

Choryorlar (fors.-to'rt do'st)-Muhammad (s.a.v.) vafotlaridan keyin arab xalifaligida hokimiyat tepasida turgan dastlabki 4 xalifa (Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon, Ali). Bu xalifalarni choryorlar deb atash Eron, Afg'oniston va O'rta Osiyodagi oddiy dindorlar orasida rasm bo'lgan. Choryorlar arab tilidagi diniy manbalarda "xulafo ar-roshidin" ("to'g'ri yo'ldan borgan xalifalar") nomi bilan tilga olinadi. Choryorlar xalifaligi boshqarish va kengaytirish, qo'shni yerlarni fath etib islom bayrog'i ostida birlashtirishga rahnamolik qilgan siyosatchi hukmdorlardir. Musulmonlar choryorlarni "payg'ambar noiblari" hisoblaydilar. Islom an'anasida choryorlar hukmronlik davri islomning oltin asri deb yuritiladi. Bu davr 30 yil bo'lgan.

Choryorlar zamonida payg'ambar (s.a.v.) boshlab bergan futuhotlar oxiriga yetkazilgan, davlat qurilishi mukammal bo'lgan, islom yetib borgan o'lkalarda barqarorlik o'rnatilgan.

"Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi islom"da jadid mutafakkiri Abdulla Avloniy Nuh, Yusuf, Muso va Iso alayhissalomlarning hayoti va bani Odamni Haq yo'lga boshlash borasidagi faoliyatlari, bu borada chekkan jabru-jafolari tasviriga alohida e'tibor beradi. Buning boisi, bizningcha, avvalo shundaki, bu payg'ambarlarning faoliyatlari insoniyat kelajagi uchun o'zgaralaridan ko'ra kattaroq ahamiyat kasb etadi. Chunonchi, Nuh payg'ambar butun olam to'foni chog'ida insoniyat va hayvonotni yo'q bo'lib ketishdan saqlab qolgan. "Hozirda insonlar hazrati Nuhning bu uch o'g'illaridan tarqaldi. Xom ismli o'g'illaridan habash va zanjilar, Som ismli o'g'illaridan arab, fors va rum qavmlari, Yofas ismli o'g'illaridan turk, totor, mo'g'ul xalqlari tarqaldi. Shuning uchun Nuh alayhissalom "Ikkinchi Odam" deyilur",-deb e'tirof etadi muallif. Hazrati Nuhning insoniyat oldidagi xizmati Odam alayhissalomga tenglashtirilgan ekan, bunda zaracha mubolag'a yo'q, balki uning muborak ruhi oldida har bir inson bir umr qarzdordir, degan tabiiy xulosa kelib chiqadi.

Rasululloh (s.a.v.) bu xususda: "Men dushanba kuni ertalab turib, namoz o'qidim. Hadicha o'sha kuni kechqurun imon keltirib, u ham ibodat qildi. Seshanba kuni sahar vaqti Ali ham Haq taoloning amriga itoat etib, Unga toat qildi",-deb marhamat qilganlar.

Shu boisdan bo'lsa kerak, Rasululloh (s.a.v.): "Ey Ali! Sen menga imon keltirganlarning avvali va qiyomat kunida ham musofaha etuvchilarning avvali bo'lgan uchun siddiqi akbarsan!" deb marhamat qilib, unga nisbatan muhabbatini va qolaversa, uning yuksak maqomga ega bo'lganini bildirganlar. Sharq olamida asrlar bo'yi munozaralarga sabab bo'lgan, nomiga inqiloblar amalga oshirilgan, mazhab va saltanatlar asos solingan

bu buyuk zotni haqiqiy ma'noda anglash ham islomiy, ham insoniy burch sanaladi. Mashrab choryorlardan judo qilmaslikni Xudodan so'ragan:

Dilimni, yo Iloho, xavfi Mahshardin judo qilma,
Iymon – gavhar erur, bandangni gavhardin judo qilma,
Adashganlarni, yo Rab, yo'lda rahbardin judo qilma,
Iloho Osiy, ummatni Payambardin judo qilma,
Abu Bakru Umar, Usmonu Haydardin judo qilma.

Ali ibn Abu Tolib Muhammad (s.a.v.) payg'ambar amakisining o'g'li hamda u kishining kuyovlaridir. Ali milodiy hisobda 598 yilda tug'ilgan, 661 yilda vafot etgan, xulafoyi ar-roshidiyning to'rtinchisi bo'lib, 656-661 yillar orasida xalifalik qilgan.

Alining otasi Abu Tolib Abdulmuttalibning o'g'lidir. Onasi esa Fotima nomli ayol bo'lib, Asad ibn Hoshim degan kishining qizidir.

Ali ibn Abu Tolib aslida payg'ambar tarbiyasida o'sgan, o'zi ham uning payg'ambarligini dastlab tan olganlardan biri edi. Keyinchalik Ali payg'ambarning qizi Fotimaga uylanib, unga kuyov bo'lgan.

Manbalarning ko'rsatishicha, u kishining Abu Turob degan kunyasi ham bo'lgan. Payg'ambar makkaliklar zulmidan qochib, 622 yili Madina shahriga hijrat qilganda Ali payg'ambar uyida yashagan va uning barcha yurishlarida hamrohlik qilgan. Shu xususda mutafakkir Mashrab:

Umudim ko'p erur, ruhum hama qolabni yo'qlar deb,

Tamomi mujtahidlar tolibi mazhabni yo'qlar deb,
Karamli podshohim oshiqi matlabni yo'qlar deb,
Sira kelmas edim, man Ahmadi Muxtor uchun keldim,
Nabiyning soyasi ummatlariga bor uchun keldim.

Xulosa va takliflar. Islom dunyosida ixtilof uchunchi xalifa Usmon ibn Affonning Qur'on o'qib o'tirganlarida qatl qilinishlaridan boshlandi. Mana shu ixtilof sababli islom mamlakati ikkiga taqsimlanib ketadi. Chunki hazrati Usmon tarafkashlari xalifalik mansabiga u zotning qarindoshlari, Abu Sufyon o'g'illari Muoviyani qo'yishni talab qilsalar, payg'ambarimiz alayhissalomning avlodlari u zotning amakivachchalari hamda kuyovlari hazrati Alini xalifa bo'lishlarini istar edilar. Uzoq davom etgan bu ixtilof Muoviyani xalifa qilish bilan tugadi. Oqibat natijada islom ummati ikkiga bo'lindi. Hazrati Ali tarafkashlari shialar deb yuritila boshlandi. Ularning eng birinchi toifasi xavorijlar edilar. Islom tarixida hamon davom etib kelayotgan ixtiloflar diniy ixtiloflar emas, balkim siyosiy ixtiloflardir. Xalifalik hokimiyatini qo'lga kiritmoq uchun ikki oila abbosiyalar-payg'ambarimiz alayhissalom avlodlari va umaviylar-hazrati Usmon avlodlari o'rtasida uzoq davr kurash bo'lib kelgan.

Mutasavvif shoir Boborahim Mashrab avvalo, Muhammad (s.a.v.) va choryor xalifalar Abu Bakr Siddiq, Umar ibn Xattob, Usmon ibn Affon, Ali ibn Abu Tolib kabi xalifalarni she'rlarida ehtirom bilan tilga oldi va dinimiz ravnaqi yo'lidagi xizmatlarini yuqori maqomda tasvir etdi.

ADABIYOTLAR

1. Shayx Muhammad al-Xuzariy. Rasululloh alayhissalom siyrati Nurul yaqin. –T.: “Sano-standart”, 2018.
2. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi. An'om surasi, 48-oyat. –T.: “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2001.
3. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi. Haj surasi, 75-oyat. –T.: “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2001.
4. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi. Nahl surasi, 36-oyat. –T.: “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2001.
5. Mashrab. Kulliyot. Mirzo Kenjabek so'zboshisi. –T.: “Muharrir nashriyoti”, 2017.
6. Коран. Перевод и комментарии И.Ю.Крачковского. М., “Наука”, 1963.
7. Филштинский И.М. История арабской литературы. М., “Наука”, 1985.
8. Islom ensiklopediyasi. –T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.
9. Barakaev Rahmatulla. “Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi islom” O'zbek bolalar adabiyoti namunasi sifatida // O'zbek tili va adabiyoti, 2002, № 6.
10. Muxammad Kamol. Sodiq sahobalar qissasi. –T.: Sharq, 2019.
11. Irisov Abdusodiq. Chahoryorlar. –T.: Fan, 1993.
12. Yunusov Akbar, Abduqahhor G'affor o'g'li Shoshiy. Islomdagi mazhablar //Muloqot, 1991, № 10.

Gulnora XUDOYBERGANOVA,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi dots.v.b., PhD
E-mail: gulnora2801@mail.ru

Imom Moturidiy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi bo'lim boshlig'i PhD Z.Faxriddinov taqrizi asosida

XRISRTIANLIKDA MONAXLAR IJTIMOYIY FAOLIYATLARINING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Xristianlikda monaxlik instituti rivojlanishi to'rt bosqichda kechgan. Dastlabki asketlar jamiyatdan ajralmagan holatda faoliyat olib borgan bo'lsalar, I va III asrlardagi Rim hukumati ta'qiblari davriga kelib ularning amaliyotlari shaklan o'zgarishga uchragan. Bu davrda asketlarning o'z uylari hamda yaqinlarini tark etishlari, sahro, tog'lar, g'orlardan makon topishlari kuzatilib, bu anaxoretlik davri deyiladi. IV asr boshlarida xristianlikda monastrizm shakllanib, asketizmga turg'un va doimiy shakl berilgan, bu esa o'z navbatida asket (monax)larning tashqi dunyodan ajralishiga olib kelgan. O'rta asrlarda esa monastir nizomlari va monaxlik ordenlari joriy etilishi, monastir hamda monaxlarning davlat va jamiyatdagi mavqei ortishi, xristianlik ta'limotining keng ko'lamda yoyilishi kuzatilgan.

Kalit so'zlar: monastir, monax, asketizm, xristianlik, ilohiyot, abbat, ibodat, liturgiya, psalma.

МОНАХИ СОЦИАЛЬНО В ХРИСТИАНСТВЕ ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

Развитие института монашества в христианстве проходило в четыре этапа. Хотя первые подвижники действовали в государстве, не отделенном от общества, их практика претерпела формальное изменение в период гонений со стороны римского правительства в I и III веках. В этот период наблюдается, что подвижники покидают свои дома и родных, находят место в пустыне, горах, пещерах, и это называется периодом отшельника. В начале IV века в христианстве сформировалось монашество, а аскетизму была придана устойчивая и постоянная форма, что в свою очередь привело к отделению подвижников (монахов) от внешнего мира. В средние века вводились монастырские уставы и монашеские ордена, повышался статус монастырей и монахов в государстве и обществе, наблюдалось распространение христианства.

Ключевые слова: монастырь, монах, аскетизм, христианство, богословие, аббат, молитва, литургия, псалом.

MONKS SOCIALLY IN CHRISTIANITY CHARACTERISTICS OF ACTIVITIES

Annotation

The development of the institution of monasticism in Christianity took place in four stages. Although the first ascetics operated in a state not separated from society, their practice underwent a formal change during the period of persecution by the Roman government in the first and third centuries. During this period it is observed that ascetics leave their homes and relatives and find a place in the desert, mountains, and caves, and this is called the hermit period. At the beginning of the fourth century, monasticism was formed in Christianity, and asceticism was given a stable and permanent form, which in turn led to the separation of ascetics (monks) from the outside world. In the Middle Ages, monastic statutes and monastic orders were introduced, the status of monasteries and monks in the state and society increased, and the spread of Christianity was observed.

Keywords: monastery, monk, asceticism, Christianity, theology, abbot, prayer, liturgy, psalm.

Kirish. Monastirlarda monax o'z hayotini butkul tinimsiz ibodatga bag'ishlashi talab etilgan. Ibadat jamoaviy (liturgiya, psalmalarni o'qish) yoki yakka holda bo'lishi mumkin. Benedikt nizomi yoki boshqa an'analarga amal qiluvchi monastirlarda monaxlarning jismoniy mehnatlariga ham alohida e'tibor berilgan. Mehnat bilan mashg'ul bo'lish nafaqat yashash uchun ozuqa topish, balki, monax uchun asosiy xavflardan hisoblangan dangasalik va umidsizlikni yengishda asketizmning shakli hisoblangan.

Monaxlar abbat tomonidan belgilangan vaqtda ovqatlanishi va uxlashi talab etilgan. Ularni tungi ibodat uchun qo'ng'iroq (kolokol) ovozi uyg'otgan. Shunday chaqiriqlar ularni bir kunda 7 marta ibodat uchun jamlagan. Monastirda yil, hafta, kun o'ziga xos taqsimot asosida qabul qilingan. Monaxlar ibodatining asosini 150 psalmdan iborat bo'lgan Psaltir[1] tashkil etgan. Monaxdan bir hafta davomida 150 psalmi o'qib tugatish talab etilgan. Monaxlarning kun tartiblari fasllar (qish va yoz) ga ko'ra farqlangan.

Umumiy holatda monaxlarning ibodat vaqtlari quyidagicha taqsimlangan:

tonggi (matutinae) – tun yarimidagi ibodat (00:30 da boshlangan);

madhlar (laudes) – quyoshning ilk nurlari chiqish vaqtida;

birinchi soat (prima) - kun chiqqandan keyin;

uchinchi soat (tertia) – ertalabki soat 9 atrofida;

oltinchi soat (sexta) – tush vaqtida;

to'qqizinchi soat (nona) – kunduzgi soat 15 atrofida;

kechki (vesperae) – quyosh botishidan oldin;

tungi (completorium) – quyosh botishi va qorong'ulik o'rtasida.

Monaxlar hayotini va ibodat jarayonlarini aniq belgilash uchun vaqtni aniqlash talab etilgan. Eng qiyini tungi ibodat vaqtini aniqlash hisoblangan. Kunduzi quyoshga, soyaga, kechqurun yulduzlarga qarab aniqlangan. Lekin bulutli havoda bu usullar yordam bermagan. Bunday sharoitda vaqtni aniqlash uchun turli qurilmalar – qum soatlar, murakkab suv mexanizmlari (klepsidrlar), shamlar, keyinchalik esa haqiqiy inqilob sanalgan mexanik soatlardan foydalanilgan. Ibadatga chorlovchi qo'ng'iroqlar ham turlicha bo'lgan. Berilgan vazifaga ko'ra qo'ng'iroqlar turlicha chalingan, masalan, birinchi soat va tungi ibodat uchun bir marta qo'ng'iroq chalingan, uchinchi, oltinchi va to'qqizinchi ibodat uchun uch marta. Bundan tashqari monastirlarda yog'och taxtach (tabula) bo'lib, uni monaxlardan biri o'lim to'shagida ekanligi xabarini bildirish uchun urilgan. Alohida kelliya yashagan monaxlar jamoaviy ibodat uchun haftaning shanba va yakshanba kunlari yig'ilganlar, qolgan kunlari esa o'z kelyalarida ibodat qilganlar. Lekin monax uchun faqat kechqurun va tunda 12 ta psalmi o'qish majburiy bo'lgan. Bu xristianlikning ilk davrlarida yashagan asketlarning ahdleri bo'lgan. Psalmalarni o'qish jarayonida har olti psalmdan so'ng bitta "Alliluya"[2] ni kuylangan. Shanba va yakshanba kunlari monaxlar "Sirlil marosimlar" uchun cherkovda to'planganlar. Misr monastirlarida jamoaviy ibodatlar kuniga ikki marta - kechki va tungi vaqtda o'tkazilgan. Tungi ibodat xo'roz qichqirig'idan oldin boshlanib, quyosh chiqquncha davom etgan. Qish faslida tun uzun vaqtlarda ibodatlar xo'rozning to'rtinchi qichqirig'iga qadar

davom etgan. Ibadatlarda jami 12 psalma kuylangan. Agar kuylovchi ikkita bo'lsa, har biri 6 psalmadan, 3 ta bo'lsa, 4 psalmadan, 4 ta bo'lsa 3 psalmadan kuylangan. 4 tadan ortiq kuylovchi bo'lmagan. Tinglovchilar pastak o'rindiqlarda o'tirganlar. Har bir psalma oxirida kuylovchi duo o'qigan, shu vaqtda barcha tinglovchilar o'rinlaridan turib tik turgan holda ibodat qilganlar va ta'zim qilganlar[3].

12 psalmadan kuylangandan so'ng Eski Ahd va Yangi Ahddan o'qilgan. Shanba va yakshanba kungi ibodatda esa faqat Yangi Ahddan (Havoriylar maktublari va havoriylar faoliyatidan yoki Injil) o'qilgan. Ibadat uch karra duo qilish va tiz cho'kish bilan tugagan. Shanba va yakshanba kunlari uchinchi soat yevxaristiya (poklanish) marosimi o'tkazilgan. Barcha monaxlar ilk marta monaxlikka qabul qilinganda kiygan liboslarini kiyib, yalangoyoq cherkovga borganlar. Cherkovga kirishda ularni oyoqlarini diakonlar maxsus jomda yuvganlar. Yevxaristiya vaqtida uchun monaxlar belbog' va milotni yechib qo'yanlar, har biriga alohida non (Isoning tanasi) va vino (Isoning qoni) diakon tomonidan berilgan. Bemor monaxlarni poklash uchun ularning kelyalariga kelganlar, cherkovdan uzoqda yashaydigan, safarga chiqqan monaxlar esa yevxaristiya (maxsus tayyorlangan, liturgiya vaqtida iste'mol qilinadigan non) o'zlari bilan olganlar.

Kunduzgi ibodatdan so'ng ba'zan maxsus kechalar tashkil qilingan. Bunda monastirga dunyoviy kishilardan qilingan ehsonlar, dehqonlarning hosilni yig'im terim vaqtida monaxlar uchun hadya qilgan oziq-ovqatlari kabi mahsulotlardan tanovul qilingan. Bu kechalarda dasturxon bezalgan, monaxlar o'zlaridagi ba'zi narsalarni jamoaga yangi qabul qilinganlarga tortiq qilganlar, vafot etgan monaxlarning buyumlari tarqatilgan. Bu kechalardagi dasturxon monaxlarning odatiy dasturxonidan farq qilgani uchun aksariyat monaxlar ishtirok etishni istamaganlar, ular ibodat tugagandan so'ng o'z kelyalariga ketganlar[4].

Yakshanba kunlari monastirlarda monaxlarning majlislari tashkil etilgan. Bu majlislar monastirning eng katta presviteri olib borgan va barcha monaxlarga tegishli masalalar muhokama qilingan. Nitriyskiy tog'idagi monastirda IV asrda sakkizta presviter bo'lgan, lekin majlisi faqat bitta presviter olib borish huquqiga ega bo'lgan. Qolgan presviterlar majlisda fikr bildirish, qaror qabul qilish huquqiga ega bo'lmaganlar. Bunday majlislarda asosan quyidagi masalalar muhokama etilgan:

- presviterini tayinlash;
- e'tiqod va aqidaga taalluqli masalalar;
- ba'zida majlislar alohida tutiladigan ro'za masalalariga bag'ishlangan;

- gunohkor hisoblangan monaxlarga hukm chiqarish.

Monaxlarga beriladigan eng og'ir jazo monaxlar safidan chiqarilish hisoblangan. Lekin bunday jazo berish yoki monaxlarning ayblari ustidan hukm chiqarish aksariyat monaxlik asoschilari tomonidan yoqlanmagan. Masalan, avliyo Antoniy "ortimda qolgan gunohlarim ko'p, men esa birodarimning ozgina gunohini muhokama qilib jazolaymanmi. Yaxshisi o'z gunohlarimni kechirishini so'rab Yaratganga iltijo qilaman" deydi[5].

IV-V asrlar solnomachilari Misrda ikki turdagi monaxlik turmush tarzini farqlab ko'rsatadilar, anaxoretlar va kinovitlar. Anaxoretlar monastir jamoasidan ajralib chiqib, barchadan uzoqlashgan holda o'nlab yillar davomida inson zotini ko'rmay, sahraning kimsasiz (chuqur) joylarida yashaganlar. Ular yovvoyi o'simliklarni iste'mol qilganlar, ichish uchun suvni toshlar va o'simliklarga tushgan shudringdan olganlar. Anaxoretlarning aksariyati bir joyda doimiy yashamaganlar, balki ko'chib yurganlar. Jamoadan ajralgan monaxlarni dastlabki davrda "monastir otalari" nazorat qilish uchun vaqti-vaqti bilan borib ko'rganlar. Ba'zan anaxoretlar orasida vasvasaga uchrashlik holati kuzatilgan. Shunday vaziyatda monaxni cherkovga olib kelingan. "Cherkov otalari" jomga suv solib unda qo'llarini yuvganlar va o'sha suvni monax ustidan quyganlar. Buni vasvasadan xalos bo'lish yo'li sifatida ko'rganlar.

Sahroda yashagan monaxlar ba'zilar g'orlarni, ba'zilar vayronalarni, mozorlarni makon tutganlar. Lekin ko'pchilik monaxlar o'zlari uchun toshlar, g'isht, loy yoki barglardan alohida kichik turar joy (kelliya, skit) qurib olganlar. Makariy Aleksandriyskiy, Illarion, avliyo Antoniy kabi mashhur

monaxlarning kelliyalari juda kichik, hatto oyoq uzatishning imkoni bo'lmagan darajada tor bo'lganli haqida ma'lumotlar bor. Lekin odatiy holda monaxlarning turar joylari bir nechta xonadan iborat bo'lgan. Unda kirish yo'lagi, oziq-ovqat uchun, asbob-anjomlar (qo'l mehnati uchun) saqlanadigan xonalar mavjud bo'lgan.

Monaxlar ibodat bilan birga jismoniy mehnat bilan ham mashg'ul bo'lganlar. Masalan misrlik monaxlar hayoti ibodatdan tashqari taomlanish ehtiyojini qondirish, hech kimga malol kelmaslik maqsadida arqondan, daraxt shoxlaridan savatlar to'qish bilan shug'ullanganlar. Shuningdek, qo'l mehnati orqali monaxlar yo'lovchilar, qashshoqlar va mahbuslarga yordam berganlar. Monaxlarning mashg'ulotlari ularni turli vasvasalarga uchrashlaridan ham saqlagan. Lekin monaxlar uchun asosiy faoliyat ibodat hisoblangan. Ular mehnat qilayotgan vaqtlarida ham duolar va zikrlarni takrorlaganlar.

Jamoaviy monastirlarda yashovchi monaxlarning o'z kelyalaridan tashqari o'zlariga tegishli buyumlari, kichik xo'jaliklari bo'lgan. Ba'zilar yillik ozuqa sifatida un yoki boshqa mahsulotlar, shuningdek mehnat anjomlari, kitoblari, oz miqdorda bo'lsa ham pul jamg'arib qo'yanlar. Shuning uchun manbalarda kelyalarni o'g'rilar tunagani eslatib o'tiladi[6]. Lekin bu ehtiyojlar monaxlarni dunyoga bog'lash uchun xizmat qilmagan. Monaxlar o'z ehtiyojlarini cheklashga harakat qilganlar, shu sababli qo'l mehnatining eng oddiylarini tanlaganlar. Masalan, ular xurmo shoxlaridan savat, elak, panjaralar to'qiganlar, ba'zilar kulolchilik bilan shug'ullangan, boshqalari esa shamlar yasagan, ular orasida yozuvchilar ham bo'lgan. Shuningdek, dehqonchilik bilan shug'ullanadigan monaxlar ham bo'lgan. O'z mahsulotlarini gohida sotish uchun monaxlarning o'zlari borganlar[7]. Ehtiyoj tug'ilganda bir-birlaridan mahsulot olib turganlar. Yakshanba va shahidlarni xotirlash kunlarida mehnat bilan shug'ullanmaganlar.

Monaxlarning odatiy taomlari asosan sabzavotlar, ko'katlar, non, mevalar va mayda tuzlangan baliq bo'lgan. Suyuq taomlar dukkakli o'simliklardan tayyorlangan, juda kam hollarda moy yoki asal qo'shilgan. Yumshoq non hashamat belgisi hisoblangan, katta jamoalarda non yopish xonalari bo'lgan. Lekin aksariyat monastirlarda paksama (arpa unidan tayyorlangan, quruq, mayda non) iste'mol qilingan. Paksama qattiq bo'lgani uchun uni yeyishdan oldin suvga bo'ktirish kerak bo'lgan. Monaxlar uchun bir kunda ikkita paksama iste'mol qilish me'yor hisoblangan. Paksamalarni uzoq muddat saqlash mumkin bo'lgan. Kunduzgi soat to'qqizgacha monax tanovul qilishi mumkin bo'lmagan. Soat to'qqizda ibodat va psalma kuylashni bajargandan so'ng tanovul qilganlar. Chorshanba va juma kunlari hech qanday taom iste'mol qilmaganlar. Aksariyat oqsoqollar (starsi) qaynatilgan taom iste'mol qilmaganlar. Monaxlarning uyqu vaqtlari odatda 3-4 soat davom etgan.

Betob bo'lgan monaxlar shifokor yordamidan foydalanganlar. Nitriyskiy monastirida o'z shifokorlari bo'lgan. Monax betob bo'lganda uning kelyasiga borib, kerakli yordam ko'rsatilgan. O'lim to'shagida bo'lgan monaxlarni barcha jamoa a'zolari uning so'nggi so'zlarini eshitish maqsadida o'rab olganlar. Vafot etgan monaxlar uchun xotira kechalari o'tkazilgan[8].

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, xristianlikdagi dastlabki asketizm inson tanasini ruhiy kamolot to'sig'i deb hisoblab, uni tahqirlash, undan nafratlanish tuygulari o'rta asrlarga qadar ustuvor bolgan. Bu davrda tanaga ozor berish monaxlik hayotining asosiy maqsadlaridan biri bo'lgan.

Zamonaviy hayot tarzi xristianlikdagi asketik amaliyotlarga ham muyayyan darajada ta'sir ko'rsatgan. Bugungi kunda xristian asketizmi inson tanasini jismoniyga mashaqqat yetkazishdan ko'ra, ko'proq ruhiy amaliyotga e'tibor qaratmoqda. Bugungi kun monaxlari ko'proq intellektual asketizmga ahamiyat beradilar. Shuning uchun zamonamiz monaxlari asketizm haqida gapirganlarida ko'proq ruhiyat, ma'naviyat muolajasini nazarda tutmoqdalar.

Yuqoridagi o'zgarishlarga qaramay, asketizmning asosiy tamoyillari monaxlik hayotida saqlanib qolgan va hamon xudojo'ylar uchun taqvodor hayot mazmuni bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Psaltir (yun. ψαλτήριον, psalteriya musiqi asbobi nomidan oilgan; yahudiylikda - Tegilim, ibr. תהלים — «madh qilmoq») – Tanax va Qadimgi Ahd tarkibidagi kitob. 150 yoki 151 paslma - o'shiq yoki madhiyalardan iborat. Bibliyada Psaltir Yahyo kitobidan keyin o'rin olgan. Yahudiylarda Tanaxnig uchinchi qismi Ketuvimda joylashgan. Islomda Psaltir Zabur deb ataladi.
2. Alliluiya (ibr. xalelu Yax – Yahveni ulug'lash), lot. alleluia- ibodatni olib boruvchining jamoani Xudoni madh etishga chaqiruvi.
3. Казанский П. С. Общий очерк жизни иноков египетских в IV и V веках. – М.: Тип. В. Готье, 1872. – С. 26
4. Казанский П. С. Общий очерк жизни иноков египетских в IV и V веках. – М.: Тип. В. Готье, 1872. – С. 26.
5. Казанский П. С. Общий очерк жизни иноков египетских в IV и V веках. – М.: Тип. В. Готье, 1872. – С. 29
6. Казанский П. С. Общий очерк жизни иноков египетских в IV и V веках. – М.: Тип. В. Готье, 1872. – С. 29
7. O'sha manba. – В. 48
8. Казанский П. С. Общий очерк жизни иноков египетских в IV и V веках. – М.: Тип. В. Готье, 1872. – С. 48

Baxrom XO'JANIYOZOV,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti assestant-o'qituvchisi

E-mail: xojaniyozovbahrom@gmail.com

Xalqaro innovatsiyalar universiteti professori, p.f.d P.Jalolova taqrizi asosida

THE ROLE OF MODERN TECHNOLOGIES IN THE CREATIVE DEVELOPMENT OF CHILDREN IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Annotation

The development of the Republic of Uzbekistan is determined by the rich spirituality and universal values of the people, as well as the creation of effective education based on the latest achievements of modern culture, education, science, technology and production. An important condition for the development of Uzbekistan is the training of personnel faithful to the idea of national independence, possessing powerful intellectual strength, capable of thinking and observing on the basis of modern scientific achievements, as well as perfect control over humane, highly qualified personnel. In a society where science is accelerating, modern information and communication systems are widely introduced, knowledge in various fields of science is quickly updated, students are constantly and independently engaged in the search for knowledge, as well as its rapid acquisition.

Key words: Creative abilities, creativity, imagination, ability, logical thinking, thinking.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ТВОРЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

Развитие Республики Узбекистан обусловлено богатой духовностью и общечеловеческими ценностями народа, а также созданием эффективного образования на основе новейших достижений современной культуры, просвещения, науки, техники и производства. Важным условием развития Узбекистана является подготовка кадров, верных идее национальной независимости, обладающих мощной интеллектуальной силой, способных мыслить и наблюдать на основе современных достижений науки, а также совершенный контроль за гуманными, высококвалифицированными кадрами. В обществе, где наука ускоряется, широко внедряются современные информационно-коммуникационные системы, быстро обновляются знания в различных областях науки, студенты постоянно и самостоятельно занимаются поиском знаний, а также быстрым их приобретением.

Ключевые слова: Творческие способности, творчество, воображение, способности, логическое мышление, мышление.

UMUM TA'LIM MAKTABLARIDA BOLALARNING IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARNING O'RNI

Аннотация

O'zbekiston Respublikasi taraqqiyoti xalqning boy ma'naviy salohiyati va umuminsoniy qadriyatlariga hamda hozirgi davr madaniyati, ma'rifati, ilmi, texnikasi va texnologiyasining so'nggi yutuqlariga asoslangan mukammal ta'lim tizimini barpo etish bugungi kun talabidir. Ilm fan jadal taraqqiy etayotgan, zamonaviy axborot-aloqa tizimlari, vositalari keng joriy etilgan jamiyatda turli fan sohalarida bilimlarning tez yangilanib borishi, ta'lim oluvchilar oldiga ularni jadal egallash bilan bir qatorda, muntazam va mustaqil ravishda bilim izlash vazifasi qo'yilmoqda. O'zbekistonning kelajagi va ravnaqi ko'p tomonlama undagi kadrlarning bilimdonligi, kasb tayorgarligi va ma'naviy yetukligiga bog'liq. Shu jihatdan qaraganda, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar orasida Kadrlar tayyorlash sohasidagi islohotlar muhim o'rin tutadi. Jumladan, uzluksiz ta'lim borasidagi yo'riqnomalar har tomonlama yetuk va barkamol avlodni tarbiyalashda alohida o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: Ijodiy qobiliyatlar, ijodkorlik, tasavvur, qobiliyat, mantiqiy fikrlash, tafakkur.

Kirish. Ta'lim hozirgi zamon jamiyatining bosh tayanchi hisoblanadi. Ta'lim tizimi informatsiyaga aylanadigan bilimlar bilan bog'liq, chunki mazkur informatsiyalar zamonaviy texnologiyalar va ishlab chiqarish uchun resurs sifatida xizmat qiladi. Ta'lim o'z ichiga bilim va ko'nikmalarni kirituvchi -inson kapitalini shakllantiradi.

Bu o'rinda ta'limda innovatsion va yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashning ahamiyati ortib bormoqda. O'quvchilarga bilim berishning ahamiyati to'g'risida so'z borganda Prezident Sh.Mirziyoevning –“Dunyo shiddat bilan o'zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga rahna soladigan turli yangi tahdid va xavflar paydo bo'layotgan bugungi kunda ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishga intilishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir”, -degan so'zlarini ta'kidlash o'rinlidir. Agar jamiyat ma'rifatli bo'lsa, bu jamiyatning istiqboli, kelajagi yorug'ligini anglatadi.

Bugungi kunda o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishda zamonaviy, ilg'or pedagogik texnologiyalarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Darhaqiqat, ta'limda zamonaviy, ilg'or pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonining unumdorligini oshiradi, o'quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi. Bir so'z bilan aytganda, zamonaviy ilg'or

pedagogik texnologiyalar, birinchidan, o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakasini oshirishga imkoniyat yaratsa, ikkinchidan, o'qituvchining ham professional o'sishiga, ma'naviy rivojlanishiga yordam beradi.

XXI asr axborot texnologiyalari asri, deb bejiz atalmayapti. Bugungi kunda dunyo miqyosida axborot kommunikatsiya tizimi yuksak darajada rivoj topib bormoqda va bu boshqa sohalar qatori ta'lim sohasiga ham jadal kirib borib, uni yanada sifatli tashkil etishga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Shu nuqtai nazardan bugungi kun o'qituvchisi AKTdan foydalanishni chuqur bilishi, tahlil qila olishi va yangilik yaratish darajasida bilimli bo'lishi, darsni tashkil etish jarayonida barcha o'quvchilarga tushunarli, oson, qiziqarli usullarni tanlashi va qo'llay olishi, zamonaviy AKT va multimedia vositalari, kompyuterlardan foydalanishi, o'quvchilarni ijodiy, mustaqil ishlashga undashi juda muhim omil hisoblanadi.

Prezidentimiz aytganidek, –“Bugun yosh avlodning har bir vakili haqida qayg'urishimiz kerak. Yoshlarga oid davlat siyosati ham aynan shunga yo'naltirilgan. Bu siyosatni amalga oshirishda hokimiyatning barcha bo'g'ini, vazirlik va idoralar, –fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat tashkilotlari, ya'ni hamma ishtirok etmoqda”.

Bugun Yangi O'zbekiston hayotining barcha sohalari chuqur islohotlar maydoniga aylangan. Bu jarayonda ijtimoiy sohaning asosi hisoblangan ta'lim tizimidagi o'zgarishlar haqida to'liqlanib so'zlamalikning iloji yo'q. Mamlakatimizda so'nggi yillarda ta'lim tizimining barcha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish bo'yicha amaliy ishlar hal qiluvchi bosqichga kirdi.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Farzandlarimiz maktabdan qanchalik bilimli bo'lib chiqsa, yuqori texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyot tarmoqlari shuncha tez rivojlanadi, ko'plab ijtimoiy muammolarni yechish imkoni tug'iladi. Shunday ekan, Yangi O'zbekiston ostonasi maktabdan boshlanadi desam, o'ylaymanki, butun xalqimiz bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi".

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Pedagog olimlardan O.Jamoliddinova, O.Musurmonova, M.Urazova, N.Egamberdieva, E.Yuzlikaeva, Sh.Sharipov, Sh.Shodmonovalarning ilmiy izlanishlarida ta'lim oluvchilarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishning bo'lajak mutaxassislarini kasbiy-innovatsion tayyorgarligini shakllantirishdagi o'ziga xos jihatlari, kreativlik sifatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi, shuningdek, ta'lim oluvchilarda tanqidiy, kreativ tafakkurni shakllantirish yo'llari va shakllari, mavjud pedagogik shart-sharoitlari, didaktik ta'minoti, shuningdek pedagogik kreativlik mazmuni yoritib berilgan. Innovatsion ta'lim va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida ta'lim oluvchilarda o'z-o'zini ijodiy faolashtirish, kreativ ishlanmalar(mahsulotlar)ni yaratishga xizmat qiluvchi shaxsiga yo'naltirilgan erkin ta'lim muhitini tashkil etish. A.Abdugodirov, N.Azizodjaeva, U.Begimqulov, J.Yo'ldoshev, Yu.Kruglova, I.Ridanova, V.Slastenin, N.Sayidahmedov, O.Tolipov, G.Chijakova, B.Xodjaev, Ya.G'afforov, M.Tilakova, S.Toshtemirovalarning ilmiy tadqiqotlarida asoslangan. Nazariy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Umum ta'lim maktablarida bolalarning ijodiy qobiliyatini va iqtidorini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalarning o'rni to'liq tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasi taraqqiyoti xalqning boy ma'naviy salohiyati va umuminsoniy qadriyatlariga hamda hozirgi zamon madaniyati, ma'rifati, ilmi, texnikasi va texnologiyasining so'nggi yutuqlariga asoslangan mukammal ta'lim tizimini barpo etish dolzarb ahamiyatga ega. Milliy istiqlol g'oyaga sodiq, yetarli intellektual salohiyatga ega, ilm-fanning zamonaviy yutuqlari asosida mustaqil fikr va mushohada yurita oladigan shaxslarni tarbiyalash hamda raqobatbardosh, yuqori malakali kadrlarni tayorlashning mukammal tizimini shakllantirish. O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir. Ilm fan jadal taraqqiy etgan, zamonaviy axborot-aloqa tizimlari, vositalari keng joriy etilgan jamiyatda turli fan sohalarida bilimlarning tez yangilanib borishi, ta'lim oluvchilar oldiga ularni jadal egallash bilan bir qatorda, muntazam va mustaqil ravishda bilim izlash vazifasi qo'yilmoqda. O'zbekistonning kelajagi va ravnaqi ko'p tomonlama undagi kadrlarning bilimdonligi, kasb tayyorgarligi va ma'naviy yetukligiga bog'liq. Shu jihatdan qaraganda, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar orasida Kadrlar tayyorlash sohasidagi islohotlar muhim o'rin tutadi. Jumladan, uzluksiz ta'lim borasidagi yo'riqnomalar har tomonlama barkamol avlodni tarbiyalashda alohida o'rin tutadi.

Tahlil va natijalar. Ijodkorlik ko'plab fazilatlarining birlashuvidir. Inson ijodining tarkibiy qismlari masalasi hali ham ochiq, garchi hozirgi vaqtda bu muammo bo'yicha bir nechta farazlar mavjud.

Ijodkorlik uchta asosiy guruhga bo'linadi:

- 1) motivatsiya bilan bog'liq qobiliyatlar (qiziqishlar va moyilliklar);
- 2) temperament (emotsionallik) bilan bog'liq qobiliyatlar;
- 3) aqliy qobiliyatlar.

R. Sternberg ijodkorlik jarayoni uchta maxsus intellektual qobiliyat mavjud bo'lganda mumkin bo'lishini ta'kidlaydi:

Muammolarni yangi nuqtai nazardan ko'rish va odatiy fikrlash tarzidan qochish uchun sintetik qobiliyat;

G'oyalarni yanada rivojlantirishga arziydimi yoki yo'qligini baholashning analitik qobiliyati;

G'oyaning ahamiyatiga boshqalarni ishonirishning amaliy-kontekstli qobiliyati.

Agar shaxs analitik qobiliyatni qolgan ikkitasining zarariga juda rivojlangan bo'lsa, u zo'r tanqidchi, lekin ijodkor emas. Sintetik qobiliyat, analitik amaliyot bilan qo'llab-quvvatlanmaydi, ko'plab yangi g'oyalarni keltirib chiqaradi, ammo tadqiqot tomonidan tasdiqlanmagan va foydasiz. Qolgan ikkitasini amaliy qobiliyat yorqin ifodalangan, ammo "yomon" g'oyalarga olib kelishi mumkin. Ijod tafakkurning stereotiplardan va tashqi ta'sirlardan mustaqil bo'lishini talab qiladi.

Ijodkorlik muammosining taniqli mahalliy tadqiqotchisi A.N. Luk taniqli olimlar, ixtirochilar, rassomlar va musiqachilarning tarjimai holiga asoslanib, quyidagi ijodiy qobiliyatlarni ta'kidlaydi:

- 1) muammoni boshqalar ko'rmaydigan joyda ko'rish qobiliyati;
- 2) aqliy operatsiyalarni o'chirish, bir nechta tushunchalarni bittasiga almashirish va axborot nuqtai nazardan tobora ko'proq sig'imga ega bo'lgan belgilarni qo'llash qobiliyati;
- 3) bir masalani yechishda olingan ko'nikmalarni boshqa masalani yechishda qo'llash qobiliyati;
- 4) voqelikni qismlarga ajratmasdan, yaxlit holda idrok etish qobiliyati;
- 5) uzoq tushunchalarni osongina bog'lash qobiliyati;
- 6) xotiraning kerakli vaqtida kerakli ma'lumotlarni ishlab chiqarish qobiliyati;
- 7) fikrlashning moslashuvchanligi;
- 8) muammoni tekshirishdan oldin uni hal qilish uchun alternativlardan birini tanlash qobiliyati;
- 9) mavjud bilimlar tizimiga yangi idrok etilgan axborotni kiritish imkoniyati;
- 10) narsalarni qanday bo'lsa, shunday ko'ra bilish, kuzatilayotgan narsani izohlash orqali olib kelinayotgan narsadan farqlay bilish;
- 11) g'oyalarni yaratish qulayligi;
- 12) ijodiy tasavvur;
- 13) tafsilotlarni aniqlashtirish, asl g'oyani yaxshilash qobiliyati.

Psixologiya fanlari nomzodlari V.T. Kudryavtsev va V. Sinelnikov keng tarixiy-madaniy materialga (falsafa tarixi, ijtimoiy fanlar, san'at, amaliyotning alohida sohalari) asoslanib, jarayonda shakllangan quyidagi universal ijodiy qobiliyatlarni aniqladilar.

- 1) tasavvurning realizmi - shaxsning u haqida aniq tasavvurga ega bo'lishidan va uni qat'iy mantiqiy kategoriyalar tizimiga kiritishidan oldin, integral ob'ektning qandaydir muhim, umumiy tendentsiyasi yoki rivojlanish naqshini obrazli tushunish;
- 2) qismlardan oldin butunni ko'rish qobiliyati;
- 3) ijodiy yechimlarning suprasituatsion-transformativ tabiati, muammoni hal qilishda shunchaki tanlash emas, balki mustaqil ravishda muqobil yaratish qobiliyati;
- 4) eksperiment - ob'ektlarning oddiy vaziyatlarda yashiringan mohiyatini eng aniq ochib beradigan sharoitlarni ongli va maqsadli yaratish qobiliyati, shuningdek, ushbu sharoitlarda ob'ektlarning "xulq-atvori" xususiyatlarini kuzatish va tahlil qilish qobiliyati.

Umum ta'lim maktablarida bolalarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish mexanizmlari

Ijodiy qobiliyat yuksak kreativ rivojlanish omili bo'lib, faoliyatning turli jabhalarida, jumladan, nutqiy, yozma-ijodiy va boshqa ko'pgina turlarda ifodalanadi. Umum ta'lim maktab o'quvchilarida kreativ qobiliyatni rivojlantirish, birinchi navbatda, shaxsiga yo'naltirilgan yondashuvni, emotsional-psixik kayfiyatni, faol, ijodiy tasavvurni, o'z-o'zini faollashtirish, mustaqillik, o'z o'zini nazorat qilish, namoyon qilish, ifodalash, baholash, o'quv jarayonida ta'limning innovatsion texnologiyalaridan foydalanishni talab etadi.

Kreativlik (lot., ing. "create" – yaratish, "creative" – yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati.

Tadqiqotchi G.Ibragimova interfaol o'qitish jarayonida ta'lim oluvchilarda kreativlikning rivojlantirish bosqichlarini quyidagicha ifodalab o'tgan:

1. Reproductiv-tavakkalchilik bosqichi. Bu bosqich ta'lim oluvchilarda kreativ faoliyat, kreativ faollik va ijodkorlikka bo'lgan moyillikni qaror toptirish, ta'limdagi innovatsion texnologiyalarning mohiyatini anglash va yangi g'oyalarning tug'ilishi, shakllanishi bilan tavsiflanadi.

2. Ijodiy-izlanish tadqiqotchilik bosqichi. Ta'lim oluvchilardagi tadqiqot-chilik, ijodiy faollik, nostandart tafakkur, bilish mustaqilligi, improvizatsiya, yangilik yaratish ko'nikmalarining shakllanishi bilan belgilanadi.

3. Kreativlik, novatorlik bosqichi. Yaratilgan yangilikni amalda qo'llash, baholash, tahlil qilish, ommalashtirish va uni keng tatbiq etish hamda istiqbolga yo'naltirilgan strategik rejalarini tuzish bilan bog'liq jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Ta'lim oluvchilardagi kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonida interfaol ta'lim jarayoni ahamiyatli sanaladi. Interfaol ta'lim – ta'lim oluvchining bilish faoliyatini faollashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqib, o'quv jarayonini o'zaro hamkorlik asosida tashkil etilgan "sub'ekt-sub'ekt" munosabatlariga asoslangan o'qitish metodlari tizimidir. Bunda o'zaro harakat ta'lim oluvchilarning faollashuvi, guruh tajribasiga asoslanish, teskari aloqa o'rnatish kabi tamoyillarga tayanadi. Interfaol o'qitish metodlari o'z ichiga: aqliy hujum, muammoli bayon; Keys-stadi; tadbirkorlik o'yinlari; POPS-formula; debat; blis-so'rov; Suqrot dialogi; o'quv loyihalari; aniq vaziyatlar tahlili (AVT), SWOT-tahlil va boshqalarni qamrab oladi.

Mavjud metodik manbalar va ish tajribalarini o'rganish asosida ta'lim oluvchilarda kreativlik qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladigan quyidagi interfaol ish shakllarini taklif qilish mumkin: ijodiy topshiriqlarni bajarish; kichik guruhlarda ishlash; energizator mashqlar; treninglar; videotreninglar; taqdimotlar; viktorinalar; brifing; media anjumanlar; master-klass; ijodiy loyihalash mashg'ulotlari; interfaol ekskursiyalar; interfaol ma'ruzalar; vebinar; davra suhbatlari; fokus-gruppa va boshqalar. Demak, interfaol o'qitish metodlari va texnologiyalari vositasida ta'lim oluvchilarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishning muhim sharti ta'lim jarayonida erkin-ijodiy muhitning yaratilishi, professor-o'qituvchilar, o'qituvchi va ta'lim oluvchilarning birgalikdagi munosabatlari va o'zaro hamkorlikdagi harakatiga asoslangan o'qitish jarayonini yo'lga qo'yishdan iborat.

Ta'lim oluvchilarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantiruvchi bir qator omillar mavjud bo'lib, quyida ayrimlarini keltirib o'tish mumkin:

- kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish
- kreativ faollikni shakllantirish,

-o'quv jarayonini izlanuvchilik hamda muammoli tadqiqotchilik yo'nalishlarini kuchaytirish;

-ta'lim oluvchilarning muammolarni ijodiy yechish va yaratuvchilik faoliyatlarini rivojlantirish vaziyatlarini tashkil etish;

-ta'lim oluvchilarning kreativ faoliyat tajribasiga kasbiy zaruriyat va istiqboldagi kasbiy faoliyat mazmunining tarkibiy qismi sifatida yondashishlariga erishish;

-ta'lim oluvchilarning kasbiy ko'nikma va layoqatlarini rivojlantirish jarayonini interfaol metodlar va texnologiyalar ustida ishlash asosida rivojlantirishga yo'naltirish, ularda mustaqil ijodiy faoliyat ko'rsatish, mustaqil bilim olish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini bilish, o'z mavqeiga ega bo'lish, ta'lim oluvchilarning mustaqil ishlash layoqatlarini faollashtirish, bu jarayonda ularning kreativ fikrlashlariga erishish;

-ta'lim oluvchilarning kreativ layoqatlarini namoyon qilishlari uchun qulay ijodiy-hamkorlik muhitini vujudga keltirish kabilab.

Xulosa. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib va tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi umumiy xulosalarga kelindi:

Ta'limda zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etilishi fanning barcha sohalarini axborotlashtirishni, o'quv faoliyatini intellektuallashtirishni, integratsiya jarayonlarini chuqurlashtirishni, ta'lim tizimi infratuzilmasi va uni boshqarish mexanizmlarini takomil etadi.

O'quv jarayonida o'quvchilarga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar hamda zamonaviy uslublarning qo'llanishi, o'quvchilarni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondashish, mas'uliyatni his qilish, ilmiy adabiyotlardan unumli foydalanishga, eng asosiysi, o'qishga, fanga bo'lgan qiziqishlarini kuchaytiradi. Ta'lim va tarbiya jarayonlarida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashda o'tmish allomalarimizning g'oya va qarashlaridan foydalanish o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalashni yanada samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Jamiyatda yuzaga kelgan talabga javob sifatida umumiy ta'lim maktablari sun'iy intellekt muammosi, bilimlarni axborot texnologiyalari yordamida ifodalash va ular bilan boshqarish usullari paydo bo'ldi. Bularni barchasi ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan. Axborot texnologiyalarining tez shiddat bilan rivojlanishi ta'lim tizimini ham oldinga qadam qo'yishga majburlayapti. Axborot texnologiyalarining vositalarining imkoniyatlari bir nechta fanlararo bog'liqliklarni yaqqol ko'rish imkoniyatlarini yaratib berdi.

ADABIYOTLAR

1. SH. Mirziyoev 2022 — 2026 yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida farmoni. Toshkent sh.11.05.2022 yildagi PF-134-son
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» gi qonuni. Barkamol avlod– O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1997. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod– O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1997 yil.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori (Toshkent shahri, 2017 yil 20 aprel)
4. Prezident Shavkat Mirziyoevning O'zbekiston ijodkor zhielilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasidan. —Xalq so'zi, 2017 yil 4 avgust
5. Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» T., «O'zbekiston» 1999.
6. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch. –T.: "Ma'naviyat",2008. -176 b.
7. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida.–T.: O'zbekiston, 2011. – 440 b.
8. Toshtemirova C.A. (2020) Ta'lim sifati samaradorligini oshirishda innovatsion g'oyalarning ahamiyati. 1(1). 56-61.
9. Mukhamedov G., Khodjamqulov U., Toshtemirova S. (2020). Innovative cluster of pedagogical education. Monograph, -T.: University, 280 p.
10. Toshtemirova, S. (2020). "Maktab-laboratoriya"lar mintakaviy ta'lim sifatini oshirish modeli sifatida. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 25-31.
11. Mardonov, S. K., & Toshtemirova, S. A. (2020). Classifying the educational system as an innovative approach. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (92), 180- 182.
12. Toshtemirova C.A. (2020) "Maktab-laboratoriya" innovatsion tajriba-sinov maydonchalarida "iqtidor" loyihasi shakllashtirish mexanizmlari.
13. Toshtemirova, S.A. (2020). Pedagogika sohasida klaster modeli asosida talabalarni kasbga yo'naltirish. Science and Education, 1(7), 632-638.

G‘olib XUSANOV,
Samarqand davlat chet tillar instituti tadqiqotchisi

JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti F.Eshnazarova taqrizi asosida

OILA TUSHUNCHASINING IJTIMOY-FALSAFIY TAFAKKUR TARIXIDAGI O‘RNI

Аннотация

Maqolada insoniyat tarixida eng katta inqilobiy o‘zgarishga olib kelgan oila tushunchasining ijtimoiy-falsafiy mohiyati tadqiq etilgan. Har bir davr oralig‘ida qadimdan to bugungi kundacha bo‘lgan tarix g‘ildiragi ko‘plab xalqlarning oilaviy munosabatlarini xilma-xil ko‘rinishlarda vujudga kelishiga va rivojlanishiga sabab bo‘lganligini yaxshi bilamiz. Shu jihatlarning falsafiy tafakkur tarixida tutgan o‘rning nazariy va amaliy tomonlari ijtimoiy-axloqiy nuqtai nazardan tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: Oila, jamiyat, tarix, Xitoy, Hindiston, millat, xalq, etnoan‘analar, madaniyat, axloq, manaviyat, sivilizasiya, erkak va ayol, farzand, qadriyatlar, huquq, shaxs.

МЕСТО ПОНЯТИЯ СЕМЬИ В ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ

Аннотация

В статье исследуется социально-философская сущность понятия семьи, приведшая к крупнейшим революционным изменениям в истории человечества. Мы прекрасно знаем, что колесо истории с древнейших времен до наших дней вызывало возникновение и разное развитие семейных отношений многих народов. С социально-этической точки зрения изучены теоретические и практические аспекты роли этих аспектов в истории философской мысли.

Ключевые слова: Семья, общество, история, Китай, Индия, нация, народ, этнотрадиции, культура, мораль, духовность, цивилизация, мужчина и женщина, ребенок, ценности, закон, человек.

THE PLACE OF THE CONCEPT OF FAMILY IN THE HISTORY OF SOCIAL AND PHILOSOPHICAL THOUGHT

Annotation

The socio-philosophical essence of the concept of family, which led to the biggest revolutionary change in the history of mankind, is researched in the article. We know very well that the wheel of history, from ancient times to the present day, caused family relations of many peoples to appear and develop in various ways. The theoretical and practical aspects of the role of these aspects in the history of philosophical thinking have been studied from a socio-ethical point of view.

Key words: Family, society, history, China, India, nation, people, ethno-traditions, culture, morality, spirituality, civilization, man and woman, child, values, law, person.

Kirish. Insoniyatning tarixida oila o‘zining qadimiyligi, uzoq o‘tmishga egaligi bilan elat, millat va xalqlar hayotida o‘zining alohida o‘rniga ega bo‘lib kelgan. U ijtimoiy-falsafiy tafakkur rivojida markaziy o‘rinni egallab, jamiyatning eng kichik bug‘ini sifatida rivojlanib boruvchi muqaddas dargoh sanaladi. Bu tushunchada turli jamiyatlarining qadriyati, madaniyati, axloqi, huquqiy me‘yorlari va hokazolar o‘zining aksini topgan. “Oila jamiyatning birinchi va birlamchi zarrasidir. Jamiyat ana shu kichik zarralardan tashkil topadi. Lekin u shanchaki zarra emas, tirik vujudlar ittifoqidir”[1]. Unda qadimgi sivilizasiyalardan tortib, insonlarning zamonaviy postindustrial va axborotlashgan jamiyatgacha shaxslararo, jamoalararo va ijtimoiy qatlamlarning tuzilishi mujassam bo‘lgan.

Adabiyot tahlili. Dastlabki oila bilan bog‘liq qarashlar Mesopotamiya, Misr, Gresiya va Rim, Xitoy, Hindiston, Turon kabi qadimgi sivilizasiyalarda rivojlangan. Bu hududlarda oila ko‘pchilikka asoslangan jamiyatning asosiy bug‘ini sifatida shakllangan. Oilada shaxsning axloqiy va ijtimoiy rivojlanishi, madaniy qadriyatlar, an‘analari, urf-odatlar va axloqiy me‘yorlarni avloddan-avlodga o‘tib kelgan. Bundan tashqari, u jamiyatda hal qiluvchi iqtisodiy birlik sifatida xizmat qilgan va oilaviy aloqalarni mustahkamlash maskani sanalgan.

Eramizdan oldingi III mingginchi yillarda qadimgi Xitoyda yog‘och taxtachalarga o‘yib yozilgan bitiklar va yozuvlarda turli urushlarda ishtirok etayotgan askarlar o‘z uylarini, oilasini sog‘inayotganligi aks etgan[2]. Bu esa, oilaning muqaddas dargoh sifatida xitoyliklarda e‘zozlanganligini, eng yaqinlari yashaydigan makon bo‘lganligini ko‘rsatadi. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, qadimgi xitoyliklarning solnomalarida oila bo‘lib yashash, Vatan haqidagi tasavvurlar, davlat boshqaruvi keng yoritilgan. Ularning sharq xalqlariga xos bo‘lgan axloqiy qarashlarida Konfusiy g‘oyalari muhim o‘rin tutadi. Uningcha, “Oliyjanob er”, ya‘ni hukmdor, oila boshlig‘i, ritual-ana‘analar

asrovchisi ushbu triadaga xizmat qiladi. Konfusiy butun davlatni bir oila sifatida ta‘kidlaydi. Davlat ham, oila ham ma‘lum bir an‘analarga muvofiq idora etiladi, ushbu an‘analarning buzilishi boshboshdoqlikni, nizolarni keltirib chiqaradi, xizmatkor hukmdorga, o‘g‘il otaga bo‘ysunmay qo‘yadi[3]. Uning bu dunyoqarashida o‘ziga xos jamiyatning falsafasi, real hayotga nisbatan insonlarning ijtimoiy munosabatlarini doimo nazorat qilib borish masalasi turadi. Chunki oila singari davlat ham o‘zining muayyan qonuniyatlariga ega bo‘lib, o‘z fuqarolarining yashashi, turmush tarzi, axloqiy ideallarini tartibga solishi, o‘zining vazifasini barcha sohalarida izchillik bilan huquqiy me‘yorlarga mos tarzda bajarishi maqsadga muvofiqdir. Konfusiy “Uydan chiqayotganingda, o‘zingni xuddi eng aziz mehmonlarni kutib olayotganday tut. Odamlarga xuddi buyuk rasm-rusumlarni ado etayotgan kabi muomala qilgil. O‘zing istamagan narsalarni o‘zgalarga ham ravo ko‘rma. Shunda davlatda ham, oilada ham norozilik bo‘lmaydi”[4] deydi. Bu donishmandona aytilgan fikrlar insonning o‘z qadrini ulug‘lashida oilaning muqaddas ekanligi, ijtimoiy hayotda har bir shaxsning o‘z burchlarini sidqidildan bajarishi lozimligi bilan ifodalanaadi.

Qadimgi Hindiston sivilizasiyasida ham oilaning shakllanishi bilan bog‘liq turli falsafiy qarashlar shakllangan. Hind xalqining tarixiy-madaniy hayot tarzi, oilada ayollarga bo‘lgan munosabat va ma‘naviy taraqqiyot masalalar buddaviylik ta‘sirida rivojlangan. Qadimgi hindlarning “Mahobhorot” va “Rigveda” eposlarida oila va oilaviy munosabatlar yorqin aks etgan. Masalan, “Mohobxorot” eposi qahramoni Draupadining aka-ukalarga turmushga chiqqani o‘sha paytlardagi poligamiyadan darak beradi. Bu arxaiik nikoh oilaviy qadriyatlarini mustahkamlashga xizmat qilgani, qahramonlarning dushmanlariga qarshi mardonavor jang olib borgani, oila sha‘nini himoya qilish bilan bog‘liqdir[5].

Hind xalqining ijtimoiy-falsafiy tafakkurida monogamiya bilan birga poligamiya ham bo'lgan. Ularda ko'pgina an'analar keyingisiga amal qilgan, yosh qizchalarni oilali, badavlat erkaklarga berish odati hol hisoblangan. Aslida oila qurish asosini sevgida, yoshlarning bir-birlarini yoqtirishida bo'lishi maqsadga muvofiqdir. U ikki jinsning qovushishida hayotga bo'lgan muhabbatning, ularning yon-atrofdagi go'zallikdan zavk olib, lazzat topib, bir-birlarini ardoqlab, sevib yashash manbaini ko'radi. "Hindlar erkak va ayol qovushishidan hissiy estetik go'zallik, maftunkorlik hamda zavq qidirdiganlar, uni jamiyatdagi barqarorlik, osoyishtalik, an'analarni saqlash va oilaviy hayotni mustahkamlashning hal qiluvchi omillaridan biri sifatida bilganlar"[6].

Natijalar va muhokama. Kishilik jamiyati shakllanishining har bir bosqichida poligamiya, poliginiya, guruhviy nikoh, endogamiya kabi oilalar mavjud bo'lganligini tadqiqotlar tasdiqlaydi. Oilaning monogamiya instituti sifatida shakllanishi jarayonida ko'plab ibtidoiy odatlar taqiqlanadi. Bu talabning ijtimoiy hayotdan joy olishi turli etnoslarda turlicha kechgan, ba'zi etnologik va etnografik kuzatishlar ularning qoldiklari hamon uchrashini tasdiqlaydi. Asta-sekin oila evolyusiyaga uchrab, insoniyat axloq va g'ayriaxloq, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi farqlarni ajrata boshlagach, chin insoniy tuyg'ular boshqa etnoslarga, qabilalarga va ulardagi shaxslarga qaratilishi zarurligi anglangach, oila va uning tarkibi haqidagi tasavvurlar ham o'zgargan. Shuning uchun kishilik jamiyati evolyusiyasi oila evolyusiyasida o'z aksini topgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar mehnat jarayonlarida rang-barang tarzda shakllangan.

O'rta asrlarda oila tushunchasi bevosita yaqin qarindoshlik, er-xotinning bir-biriga sadoqati kabi qarashlar bilan o'zaro bog'lanib ketdi. Bunda oilaviy tuzilmalar jamiyatni o'ziga xos tomonlarini aks ettirib, o'zaro majburiyatlarni bajarishga doir tartiblarni shakllantirdi. Bu borada faylasuf Foma Akvinskiy nasroniylik ta'limotiga asoslanib, nikoh va oilaning Xudo tomonidan belgilab qo'yilgan muqaddasligini ta'kidlaydi. Uningcha, xudo har bir insonning dunyoga kelishida oilaga bog'liq ilohiylik kasb etishi, uning ijtimoiy ahamiyati muayyan shartlangan majburiyatlarni bajarishda ifodalanishidir. Oilada er va xotinning nikohi ilohiy irodaga bo'ysnalgan muqaddas ittifoqi sanaladi. Shu boisdan, Foma Akvinskiy oilani axloqiy tarbiya maskani deb ataydi va ijtimoiy munosabatlarni saqlashdagi rolini alohida o'ringa qo'yadi.

Ma'rifatparvarlik davrida esa oila konsepsiyasida bir qator o'zgarishlar vujudga keldi. Bu davr mutafakkirlari an'anaviy iyerarxik tuzilmalarga o'zlarining e'tirozlarini bildira boshladilar va individual rasionallikni ta'kidlay boshladilar. Jumladan, Jan-Jak Russo an'anaviy oilaviy tartiblarni shubha ostiga qo'yib, oilaviy munosabatlarni boshqarishda davlatga bo'lgan ehtiyoj zarurligini ko'rsatadi. U oilada farzand tarbiyasiga ko'proq ota-ona mas'uliyatini ta'kidlab, ularning bola parvarishida teng huquqligini va bola tarbiyasiga yo'naltirilgan falsafiy yondashuvlarni qo'llab-quvvatlaydi. Bu davrda oila bilan bog'liq liberal g'oyalarning paydo bo'lishi davlatning oilaviy hayotni tartibga solishdagi rolini mustahkamlashga olib keldi. Har bir oilada shaxs huquqlari hurmat qilinishi, jamiyatning birdamligi oilalar o'rtasidagi muvozanat bilan uyg'unligi ilmiy bahsmunozaralarga boy bo'ldi. Jamiyatda oila haqidagi tushunchalar yangi g'oyalar va ilmiy kashfiyotlar ta'sirida yangilanib bordi. Rene Dekart va Jovanni Piko della Mirandola kabi faylasuflar esa mutafakkirlar oiladagi shaxsiy erkinlik va shaxsiy rivojlanishga katta ahamiyat berdilar. Ular oilaning tuzilishi va funksiyalarida o'zgarishlar kelajak uchun xizmat qilishini ta'kidlaydilar.

XIX-XX-asrlarda sanoatlashirish rivojlanishi, urbanizatsiya jarayonlarining kengayib borishi natijasida gender tenglikning amal qilishi oila dinamikasida chuqur o'zgarishlarga olib keldi. Bu davrda oilani iqtisodiy munosabatlar bilan parallel boshqarish, oiladagi zo'raonlik va gender tengsizlik muammolarini hal qilish asosiy o'ringa chiqdi. Zamonaviy davrda oila tushunchasi globallasuv, texnologik taraqqiyot va ijtimoiy normalarning o'zgarishiga javoban rivojlanishda davom eta boshladi. Nikoh tengligi, reproduktiv huquqlar va turli xil oila tuzilmalari atrofida bahslar oila birligi haqidagi an'anaviy tushunchalarni kuchaytirdi. Shuningdek, reproduktiv

texnologiyalar va qarindoshlikning muqobil shakllarining rivojlanishi oilaviy munosabatlar chegaralarini qayta belgilaydi.

Bugungi kunda o'zbek oilasi etnoanalari negizida oila genezisi bilan bog'liq jarayonlarni retrospektiv tahlil qilish lozim. Etnoanalarning o'zi mohiyatan tarixiy-madaniy voqeelik sifatida ko'plab fundamental tadqiqotlar o'tkazilishiga, oila va undagi qadriyatlar to'g'risida yangi fikrlar shakllanishiga yo'l ochdi. Shuning uchun oila mavzu doirasini falsafada, ijtimoiy hayotda sezilarli iz qoldirgan ta'limotlar vujudga keldi. Bundan tashqari, turli ijtimoiy muhitlarda mafuraviy ta'sirlar doirasida faylasuflar, oilashunoslar o'zlarining subyektiv yondashuvlarini ilgari surdilar. Ular bir tomondan, an'analarga, qadriyatlarga, madaniy merosga obyektiv yondashishni ta'minlaydi, ikkinchi tomondan, mavzuga zamonaviy ruh olib kirgan holda kengroq falsafiy dunyoqarashni shakllantiradi.

Jamiyatda bir er va bir xotindan oilaning shakllanishi xam ijtimoiy taraqqiyotning muayyan davridagi imkoniyatlar, extiyojlar, ma'naviy e'tiqodlar tufayli yuzaga kelgan. Tarixiy taraqqiyot o'z rivojlanish yo'lida oilaviy munosabatlarni ham boshqarshni kun tartibiga qo'ydi. Shu tariqa nikoh bilan borliq munosabatlar kelib chikdi. Nikoh qurayotgan ikki yosh o'rtasidagi munosabatlarni davlat, jamiyat tomonidan muayyan axloqiy-huquqiy mezonlar asosida boshqarish zaruriyati tufayli vujudga kelgan marosimdir. Oilada bolalar tarbiyasi katta ijtimoiy ahamiyatga ega. Bolalar aqlli odobli mehnatsevar halol ota-ona ham butun jamiyat ham manfaatdor. Chunki jamiyat taraqqiyotining ma'naviy jismoniy sog'lom yoshlar ta'minlaydi.

Oilada qarindosh urug'likka asoslangan munosabatlar shakllanadi. Bu ham insoniyat uchun g'oyat muhim hayoti va taraqqiyotida katta o'rin tutadi. Ularning burch va ma'suliyatiga asoslangan hamkorligi hamjihatligi munosabatlarni barqarorlashtirishning muhim shartidir. O'zbek oilalarda munosabat masalasiga xuquqiy burch nisbatan axloqiy ma'suliyat ustuvorlik kiladi. O'zbeklarda kelin yoki kuyov sihat-salomatligini surishtirish ham ajoyib va nisbiy an'ana bo'lgan. Bu an'analarda yoshlarning oilaviy turmushi jamiyat va farzandlarning oiladagi burchlari bilan bog'liq mas'uliyatlarini oshiradi. Sog'lom oilaning ma'naviy mustahkam bo'lganligi sababli er va xotinning ajralib ketishi farzandlarning qarovsiz qolishi uchraydi.

Oilaning ijtimoiy institut sifatidagi tarixiy, huquqiy, axloqiy-demografik shakllanishi borasida ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lsa-da, uning ko'plab muammolari hal ham uchraydi. Olimlar ma'lum bir ilmiy, falsafiy konsepsiyalar yaratish asosida oilani ijtimoiy birlik sifatida shakllanish bosqichlarini tadqiq etish etnologiyaning predmeti hisoblanadi[7], deydi. Bu jarayonlar etnologik munosabatlarsiz, etnoanalarsiz kechmaydi. Demak, ijtimoiy-falsafiy va etnologik, etnoanalari tahlil dialektik uyg'unlikda amalga oshiriladi.

Oilaning institusional shakllanishida erkak va ayol, ular o'rtasidagi jinsiy, ma'naviy-axloqiy va mulkiy munosabatlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Mazkur munosabatlar esa ma'lum bir madaniy etnik va ijtimoiy muhitda shakllanadi. Shu nuqtai nazardan oilaning institut sifatida shakllanishi mazkur munosabatlarning tadrijiy mahsuli hisoblanadi. Oilaga axloqiy xususiyatlar milliylik, lokal yoki umummilliylik, umuminsoniylik baxsh etadi, tarixiy-madaniy rivojlanishning ajralmas atributi sifatida etnoanalarga aylanadi. Oila bilan bog'liq jinslararo munosabatlar avlodlararo munosabatlardan avval paydo bo'lgan bo'lib, jinsiy munosabatlar avlodlararo aloqalarning ibtidosi, birinchisi inson o'zini ongli mavjudot sifatida anglamagan davrlarda ham mavjud bo'lgan. Olimlar fikricha, inson tanasining 96% hayvonlarnikiga aynandir[8]. Qadimdan xalq ertaklari yoki afsonalarda yarim odam singari mavjudotlarning tasvirlangani bejizga emas. Oila haqidagi ilmiy, falsafiy va etnologik qarashlarning barchasi oilaning erkak va ayol birligi, ittifoqi, ularning birgalikda xo'jalik yuritishi sifatida tan oladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, oila tushunchasi ijtimoiy-falsafiy tafakkurda uzoq va boy tarixga bo'lib, uning evolyusiyasi ijtimoiy-madaniy va falsafiy qarashlardagi o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi. Oila har bir davrda ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishda muhim omil bo'lib qolmoqda va doimiy ravishda qayta ko'rib chiqiladigan zamonaviy dunyoning o'zgaruvchan sharoitlariga moslashadigan institutdir. U vaqt o'tishi bilan sezilarli darajada rivojlanib, insoniyat jamiyatlari va

madaniyatlarining dinamik tabiatini o'zida aks ettirib kelmoqda. Oilaviy rishtalarning asosiy ahamiyati doimiy bo'lib qolsa-da, oilalarning tuzilishi va tarkibi o'zgaruvchan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sharoitlarga moslashishda davom etmoqda. Oila konsepsiyasining evolyusiyasini tushunish insoniy munosabatlarning murakkabliklari va jamiyat dinamikasini

tushunish imkonini beradi. Oila tushunchasi jamiyatlarning o'zaro munosabatlarini, ijtimoiy tashkilot sifatida individual o'zlikni anglaydigan obyektiv reallikni ifodalaydi. Jamiyatlar rivojlanishda davom etar ekan, oila atrofidagi nutqlar ham o'zgaruvchan qadriyatlar, mafkuralar va madaniy amaliyotlarni o'zida aks ettirib boradi.

ADABIYOTLAR

1. Ватан туйғуси. –Тошкент : Ўзбекистон, 1996. 81-бет.
2. История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. -М: Изд.фирма “Восточная литература” РАН, 2004. -С.154.
3. Мыслители древнего и средневекового Китая.-М.: АСТ, 2005. С.53-113.
4. Конфуций. -Минск: Современное слово,1998. -С.115-116.
5. Махобхорот. -Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. 7-9 бетлар.
6. Алимасов В. Фалсафа Ҳаёт Ижод. -Тошкент: ЎзР ФА Асосий кутубхонаси нашриёти, 2018. 203-бет.
7. Аширов А. Этнология. -Тошкент: Фаъ, 2008. 54-бет.
8. Аллан и Барбара Пиз. Как заставить мужчину слушать, а женщину молчать. Почему мы такие разные, но так нужны друг другу.-М: Эксмо. 2006.

Rustamjon CHORIQULOV,
Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: choriqulovrustam9@gmail.com

TDPU professori, pedagogika fanlari doktori B.Xodjayev taqrizi asosida

TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMINI KREDIT-MODUL TIZIMIDA TASHKIL ETISHNING MAVJUD HOLATI

Аннотация

Ushbu maqolada kredit-modul tizimi, tizimda mustaqil ta'limni tashkil etish, talabalarning mavjud holatda nimalar qilishi kerakligi, mustaqil ta'limni qay holatlarda qanday tashkil etish, uni tashkil etishdagi materiallar, professor olimlar tomonidan o'tkazilgan turli xil tajribalar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: keyslar, intervyu, crossword, topshiriqlar, viktorina, esse, dayjest, taqdimotlar, ESTS, ЭРАСМУС, differensial o'qitilish, Foydalanish muddati, O'quv axborotining hajmi, O'quv materiallari.

THE CURRENT STATE OF ORGANIZATION OF INDEPENDENT EDUCATION OF STUDENTS IN A CREDIT-MODULE SYSTEM

Annotation

This article shows the credit-modular system, the organization of Independent Education in the system, what students should do in the current state, how to organize independent education in what cases, the materials in its organization, various experiments carried out by professor scientists.

Keywords: Keys, interview, crossword, assignments, Quiz, Essay, dayjest, presentations, ESTS, ERASMUS, differential training, duration of Use, Volume of training information, Study Material.

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПО КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация

В данной статье показана кредитно-модульная система, организация самостоятельного обучения в системе, что должны делать учащиеся в сложившейся ситуации, как организовать самостоятельное обучение в каких ситуациях, материалы по его организации, различные эксперименты, проведенные учеными-профессорами.

Ключевые слова: кейсы, интервью, кроссворд, задания, викторина, эссе, дайджест, презентации, ЕСТС, ЭРАСМУС, дифференциальное обучение, срок годности, объем учебной информации, учебный материал.

Kirish. So'nggi o'n yillikda, dunyo hamjamiyatida O'zbekiston Respublikasi har tomonlama rivojlanayotgan va kelajagi porloq mamlakat sifatida ko'zga tashlanmoqda. O'zining porloq kelajagiga mustahkam poydevor qurish uchun o'sib kelayotgan vatan kelajagi bo'lgan yosh avlodning ilmi va har taraflama yuksalishi uchun davlat ta'lim tizimida ko'plab o'zgartirishlar, tuzatishlar va yangiliklar kiritilayotganligi sir emas. Bularning barchasi vatan taraqqiyoti va rivojlanishi uchun ulkan qadam hisoblanadi. Ta'lim tizimidagi eng kata o'zgarishlardan biri an'anaviy ta'lim tizimidan kredit-modul tizimiga o'tish jarayonidir. Buni Prezidentimiz SH. Mirziyoyev 2019 –yil 8-oktyabrda “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” nomli Farmonlari bilan tasdiqlab berganlar. Aynan ushbu farmonga ko'ra mamlakatimiz hududidagi oliy ta'lim muassasalarining 85% 2030-yilgacha bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tishi rejalashtirilgan. Hozirgi kunda deyarli barcha ta'lim muassasalarida bu jarayon amalga oshirilmoqda. Bu jarayon asosida o'quv soatlari tashkillash-tirilmogda.

Kredit modul tizimining joriy qilinishi mamlakatimizdagi oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, shuningdek raqamli texnologiyalarni rivojlantirishni kengaytirishda ahamiyat kasb etadi. An'anaviy ta'lim tizimida doim o'qituvchi markazda turgan holda darsga tayyorlanib, bugun talabani qanday usulda o'qitsam ekan deb bosh qotirgan bo'lsa, kredit-modul tizimida esa talaba markazda turadi va o'rtaga talaba qanday o'qishi kerak degan savol ko'ndalang qo'yiladi. Ko'rinib turibdiki, kredit-modul tizimida talabani mustaqil izlanishi va bajarayotgan mustaqil ishi muhim ahamiyatga ega.

Mustaqil ish sifatida keyslar, intervyu, crossword, topshiriqlar, viktorina, esse, dayjest, taqdimotlar ham talabalar tomonidan bajarilib topshiriladi. Hattoki, hisob ishi, hisob-chizma ishi, kurs loyihasi, kurs ishi, ilmiy izlanishlar, fan to'garaklarida qatnashishlar ham kiritiladi. Bu ta'lim tizimi mamlakatimizda hali

yangilik bo'lganligi bois, uning mazmun-mohiyati nima uchun qo'llanilishi, baholash, tizimdagi o'quv jarayonlarni tashkil etish haqida ko'plab o'qituvchilar, olimlar, professorlar tomonidan turli xil monograiylar, maqolalar, qo'llanmalar chop etilmogda.

Adabiyotlar tahlili B.SH. Usmonov, R.A. Xabibullayevlar tomonidan 2020-yilda “Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit modul tizimida tashkil qilish” nomli o'quv qo'llanmalarida kredit-modul tizimi haqida batafsil ma'lumotlar berilish bilan birgalikda, kredit-modul tizimining paydo bo'lishi va rivojlanish tarixi, turli xil xorijiy mamlakatlarda ta'lim tizimida qo'llanilishi va o'ziga xosligi haqida bayon etilgan.

Mazkur o'quv qo'llanmaning 2-bobida kredit-modul tizimida o'quv jarayonini tashkil etish jarayonlari keng ko'lamda yoritilgan. Bundan tashqari, mazkur qo'llanmada kredit-modul tizimida o'quv jarayonining uslubiy ta'minotiga oid xujjatlar va bajariladigan jarayonlarga ham to'xtalib o'tilgan.

Professor U.Azizovning “Kredit modul tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari” va SH.Mustafoqulov va M.Sultonovlar “Kredit modul tizimiga o'tish nima uchun kerak? Maqsad, mohiyat va afzallik” nomli maqolalarida kredit-modul tizimini joriy etishning ahamiyati va afzalliklari haqida fikr yuritib tavsiya, xulosa, takliflarini berishgan.

Hasanova M.U, Jumanova M.G. larning “Kredit – modul tizimi va uning amaliyotga joriy etish tamoyillari” nomli maqolasida kredit-modul tizimining nima ekanligi, kredit – modul sistemasining mazmun va mohiyati, ustuvor tomonlari, va respublikamiz OTM larini bu tizimga o'tkazishda bajariladigan ishlar hamda bu xususda muallifning tavsiya va fikrlari ilmiy asoslab ko'rsatilgan.

Xaydarova R.A.ning Kredit-modul tizimini joriy etishda rivojlangan mamlakatlar tajribasi” nomli maqolasida esa 1999-yilda 29 ta davlat tomonidan (hozirgi kunda 50 dan ortiq mamlakat a'zo) Bolonyada maqsadi taqqoslanadigan darajalar tizimini qabul qilish, akademik va kasbiy tan olishni

engillashtirish va bitiruvchilarning ishga joylashish imkoniyatlarini ta'minlashga qaratilgan yagona ta'lim muhitini yaratish jarayonida ishtirok etish haqidagi Deklaratsiyaning imzolanishining sabablari va erishilayotgan natijalar ochib berilgan. Bolonya ta'lim tizimi: 12 yillik o'rta ta'lim; 2 bosqichli oliy ta'lim talabalar; kredit ESTS yordamida yagona baxolash texnologiyasi kabi birlamchi talablarini ahamiyati va qo'llanilish ko'lamini ko'rsatilib, kredit terminiga izox berilgan. Kredit turlari, turli regionlardagi o'ziga xosliklari, asosiy tamoyillari sanab o'tilgan.

ERASMUS xalqaro ta'lim dasturini joriy etishda Yevropada talabalar bilimni baholashdagi turli xillik va o'zaro mos kelmaslik holatlari yuzaga chiqdi, umumlashtirishda qiyinchiliklar paydo bo'ldi. Kredit tizimi ushbu muammoni hal qila oladigan, shu bilan birga milliy ta'lim tizimlarini amalda yaqinlashtirib, moslashuvchan va shaffof bo'lishini, ta'limdagi hujjatlar esa – oson taqqoslanadigan eng optimal vosita ekanligi xalqaro eksperimentlar natijasida aniqlandi. Kredit modul tizimini yutuq va kamchiliklari taxlil qilingan, O'zbekiston oliy ta'limi rivojlanishiga, raqobatbardoshligini oshirishga, etuk mutaxassislarni shakllantirishdagi roliga alohida to'xtalgan. Ushbu tizimga o'tishda boy xorijiy tajriba nechog'lik ahamiyatligi haqida so'z boradi.

Tahlil va natijalar. Adabiyotlar tahlilida kredit modul tizimida mustaqil ta'limni tashkil etish eng muhim ekanligi yanada aniq va tushunarli qilib izohlab o'tilgan. Bunda eng asosiy masala – har bir fan bo'yicha o'ziga xos mustaqil ish turlarini ishlab chiqishdir. Hozirgi mavjud holati haqida so'z yuritadigan bo'lsak, Kredit-modul tizimida talabani mustaqil ta'lim shakllari ta'lim mazmuni "Ta'lim natijalari" asosida rejalashtirib chiqiladi. Yanada oydinlashtiradigan bo'lsak, talabalar uchun tanlangan fanlar, mustaqil ta'lim turlari ham ularing kelgusidagi kasbiy faoliyat turlariga qanchalik zarur ekanligidan kelib chiqib shakllantirilmoqda. Kredit-modul tizimining o'ziga xosligi talabalarining mustaqil bo'lishga ko'niktirishdir. Shuning uchun ham ular ajatilgan akademik soatlarning ko'p qismi mustaqil izlanishga, ya'ni mustaqil ta'limga asoslanganligidir. Ya'ni,

bunda har bir talaba uchun shaxsiy trayektoriya tuzish va har semestrda boshqa akademik guruhda o'qish imkoniyatini yaratib beradi. Tizimda yana talabalarining differensial o'qitilishiga alohida e'tibor beriladi. Bu orqali ilg'or talabalarni akademik yutuqlariga keng yo'l ochib berish mumkin.

Kredit modul tizimida talabalarining bilimi reyting asosida baholanishi va mustaqil ishlashini ta'minlash asosiy ta'moyillaridan biri sifatida qaraladigan bo'lsa, mustaqil ta'lim mazmuni uning asosini tashkil etadi. Mavjud holatda, mustaqil ta'lim materiallari o'qituvchi va talabalarining faoliyatini tashkil etib, ular o'rtasidagi muloqotda asosiy rol o'ynaydi. Mustaqil ta'lim materiallari ham tizimli bog'langan bo'lishligi maqsadga muvofiqdir.

O'qituvchi talabalarni faqatgina boshqaruvchi sifatida yo'naltirib turadi, unga har tomonlama tavsiyalar berib boradi. Mustaqil ta'limni topshirishi uchun talabalarga mustaqil ta'lim materiallari qanday bo'ladi degan savollarga quyidagi tasnif ham amalda yordam beradi.

1. O'quv materialiga ko'ra (ya'ni darslik, o'quv qo'llanmalardan olinadigan ma'lumotlar hisobiga);

2. O'quv axborotining hajmiga qarab (AKT bilan bog'liq materiallar);

3. Foydalanish muddatiga qarab (faoliyat davomida foydalaniladigan material, ulardan bir marta yoki qayta foydalansa bo'lishiga qaratiladi).

Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, bu ta'lim tizimida talaba olgan bilimlarini namoyon qiladi, o'qituvchi esa uni baholaydi.

Xulosa. Kredit modul tizimida mustaqil ta'limni tashkil etish, nafaqat o'qituvchiga balki talabaga ham bog'liqdir. O'qituvchi kerakli materiallarni taqdim etadi, talabalar esa o'qib, izlanib, olgan bilimlarini interfaol metodlar, keys studylar yoki power point prezentatsiyalar orqali namoyon qiladi.

Avvalgi holatdan farqli o'laroq, bu tizimda talabani mustaqil ravishda ko'p izlanishi, ko'proq o'qishi talab qilinadi. Bu holatda talaba ko'proq bilimni o'zida mujassamlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5349-son Farmoni.
2. Tojiyev M. Mamadaliyev K. Xurramov A. Rivojlangan xorijiy mamalakatlar oliy ta'lim tizimi rivojlanishida kredit sistemasi o'rni va ahamiyati. Oliy ta'lim taraqqiyoti istiqbollari: To'plam №3. Toshkent 2015. 52-b
3. Usmonov B.SH., Xabibullaev R.A. Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish. O'quv qo'llanma. T.: "Tafakkur" nashriyoti, 2020-y. 120-bet.
4. Azizov U. Kredit modul tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari. T.: 2019-y. 63-b
5. Mustafoqulov. Sh, Sultonov M. "Kredit modul tizimiga o'tish nima uchun kerak? Maqsad, Moxiyat va afzallik. T.: 2020-y.
6. Choriqulov R. FEATURES OF THE USAGE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. A6. – C. 246-249.
7. Ibodullo o'g'li C. R. Ta'lim Muassalarida Modulli Yondashuvning Mohiyati, Maqsadi Va Vazifalari // "ONLINE-CONFERENCE" PLATFORM. – 2022. – C. 36-38.
8. Choriqulov R. FUNCTIONS OF ORGANIZING INDEPENDENT STUDY BASED ON CREDIT MODULE //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 2.
9. Choriqulov R. FUNCTIONS OF ORGANIZING INDEPENDENT STUDY BASED ON CREDIT MODULE //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 2.
10. CRI o'g'li. TA'LIM JARAYONINI BOSHQARISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. UZBEKISTONDA ILMIIY - AMALIY TADKIKOTLAR 29, 113
11. Xodjayev B., Choriqulov R.I.O. O'QITISH JARAYONLARINI BOSHQARISHNING MAZMUN VA MOHIYATI //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. CSPI conference 1. – C. 1639-1643.

Inoyat ELMURODOVA,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD L.Muxtarova taqrizi asosida.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUV JARAYONINI FANLAR INTEGRATSIYASI ASOSIDA TAKKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Аннотация

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida o'quv fanlarini integratsiyalashgan holda boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim olish darajasini oshirish bo'yicha ishlar olib borilmoqda. Ushbu maqolada til va o'qish savodxonligi, tabiiy fanlar kabi misollar orqali o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish va o'rganish ko'nikmalarini oshirishda fanlararo integratsiyaning o'rni ko'rib chiqiladi. Shuningdek, samarali innovatsion usullar va amaliy qo'llanmalar haqida ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: o'quvchi, maktab, integratsiya, integratsion darslar, jarayon, pedagog, tarbiya.

METHODOLOGY FOR IMPROVING THE EDUCATIONAL PROCESS IN PRIMARY CLASSES BASED ON INTEGRATION OF SCIENCES

Annotation

In this article, efforts are being made to improve the level of education of primary school students by integrating academic subjects in general education schools. This article examines the role of interdisciplinary integration in broadening students' horizons and improving their learning skills through examples such as language and reading literacy and the natural sciences. It also provides information on effective innovative methods and practical applications.

Key words: student, school, integration, integrated lessons, process, pedagogue, education.

МЕТОДОЛОГИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИИ НАУК

Аннотация

В данной статье предпринимаются усилия по повышению уровня образования учащихся начальных классов путем интеграции учебных предметов в общеобразовательной школе. В этой статье рассматривается роль междисциплинарной интеграции в расширении кругозора учащихся и совершенствовании их навыков обучения на таких примерах, как языковая грамотность, грамотность чтения и естественные науки. Он также предоставляет информацию об эффективных инновационных методах и практическом применении.

Ключевые слова: ученик, школа, интеграция, интегрированные уроки, процесс, педагог, образование.

Kirish. Ma'lumki, o'qitish va tarbiya jarayoni bir-biri bilan uzviy bog'liq, lekin inson shaxsining shakllanishida tarbiya ustuvor ahamiyat kasb etadi. Chunki tarbiya ta'lim jarayonining barcha majmuini o'z ichiga oladi.

Zamonaviy intellektual insonni tarbiyalashda integrativ ta'limning barcha jihatlarini (aqliy, axloqiy, iqtisodiy, mehnat, estetik, gigenik, huquqiy, jismoniy tarbiya)ni qamrab oladi va ularning o'zaro bog'liqligini ta'minlaydi. Integrativ ta'lim jarayonida o'quvchi, olamning yaxlitligini, koinot, tabiat qonunlarini, tabiat, jamiyat va insonlarning o'zaro munosabatlari haqida har tomonlama bilimlarga ega bo'lib kamol topadi. Tabiat go'zalligini his qila olish, undan zavqlanish, e'zozlash ko'nikmalariga ega bo'ladi.

Biz integratsiyaning mohiyatini aniqlash jarayonida uning falsafiy, pedagogik-psixologik va metodik asoslarini aniqlab oldish muhim ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, boshlang'ich sinflarda o'quv jarayonini takomillashtirish, umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilari uchun qat'iy va nazariy tushunchalar bilan amalga oshirilgan turli fanlarni integratsiya qilishni talab qiladi [1]. Bu, o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotga aylantirish va ularga ta'lim jarayonini mustahkamlash, ilmiy tadqiqotlar olib borish va dunyoqarashni rivojlantirishga qaratilgan qadriyatdir. Bu maqolada, boshlang'ich sinflarda o'quv jarayonini fanlar integratsiyasi asosida takomillashtirishning muhimligi, bu jarayonning sabablari va o'zaro cheklangan fanlar integratsiyasi asosida o'qitishning metodik tajribalari ko'rsatiladi.

Tahlil va natijalar. Ta'limning globallasuvi sharoitida fanlararo uzviylikni kengroq qo'llash ayni zaruriyatdir. Fanlararo uzviylik tamoyiliga tayanish ta'lim muassasalari o'quv jarayoni uchun tatbiqiy tus olishi lozim. Fanlararo uzviylik tamoyili

turdosh o'quv predmetlararo munosabatlarning murakkab jihatlarini to'liq o'zlashtirilishini ta'minlab, bilimlarning ichki mohiyatiga kirib borishini ta'minlaydi, natijada turli tizimlar ichki aloqadorlik, integrativ yaxlitlik vujudga keladi.

O'quv jarayonida fanlararo aloqadorlikning amalga oshirilishi ta'lim sifatiga kuchli ta'sir ko'rsatib, ta'limni modernizatsiyalash, innovatsion o'qitish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi hamda fanlararo aloqadorlik ta'minlangan holda darsni tashkil qila olgan o'qituvchi o'quvchilarda o'zining faniga bo'lgan qiziqishini oshiribgina qolmasdan, mazkur fanni o'zlashtirishga yordam beradi. Fanlararo aloqadorlikni tizimli tarzda amalga oshirish natijasida o'quv-tarbiya jarayonining aloqadorligi sezilarli darajada ortadi [2].

Boshlang'ich sinflarda fanlar integratsiyasi o'quv jarayonini takomillashtirish uchun quyidagi bosqichlar mukofotda olib borilishi mumkin:

Shuningdek, o'quvchining dars jarayonida bajargan topshiriqlariga ijobiy munosabatda bo'lish, mehnatiga yarasha rag'batlantirish, dars davomida turli o'yinlar tashkil etish darsning sifatini hamda samaradorligini yanada oshiradi. Jumladan, bir nechta o'quvchi tanlab olinadi yoki sinf guruhlariga ajratiladi hamda biror matnga sarlavha tanlagan topshirig'i yuklatiladi.

“Tabiiy” fanlarni o'qitishda samarali hisoblangan bir qator metodlar haqida ham ma'lumot berib o'tsak.

“So'z top” o'yini. Bu metoddan darsning hamma qismlarida foydalanish mumkin. O'qituvchi qushlar, hayvonotlar, meva-sabzavotlar haqida bir so'z aytadi, o'quvchilar davom ettiradilar. O'qituvchi boshlagan so'z qaysi harf bilan tugasa, o'quvchi shu harfdan boshlangan so'zni aytishi kerak. Bu usul

o'quvchilarni tezkorlik bilan fikr yuritib, javob berishga hamda xotirasini mustahkamlashga yordam beradi.

“Klaster” usuli. Bu usul o'quvchiga berilgan mavzu bo'yicha erkin o'ylash va fikrlarini bemalol bayon etish uchun sharoit yaratadi. Bu usulda o'quvchi nimani o'ylagan bo'lsa, shuni aytadi va yozilgan fikrlar to'g'ri yoki noto'g'ri bo'lishidan qat'iy nazar muhokama qilinmaydi va belgilangan vaqtgacha davom etadi. Bu sinfning har bir o'quvchisi tomonidan ilgari surilayotgan g'oyalarni uyg'unlashtirib, ular o'rtasidagi aloqalarni yanada mustahkamlash imkoniyatini yaratadi. “Klaster” usuli yangi boshlashda avval o'quvchini darsga qiziqitirib, shu mavzu bo'yicha oldin egallagan bilimlarini aniqlash maqsadida hamda o'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun o'tkaziladi.

“Mozayka” usuli. “Mozayka”, ya'ni mayda bo'laklardan yaxlit ko'rinishni hosil qilish. Bunda qushlar, hayvonlar, mevalarning rasmlari bo'laklarga har bir guruhga alohida tarqatiladi. Guruhlarning qatnashchilari bo'lakchalarni bir butun ko'rinishga keltiradilar. Guruh sardorlari yaxlit holga kelgan hayvon, meva yoki daraxt haqida gapirib beradilar.

“To'xtab o'qish” usuli. O'qituvchi matn bilan tantshtirish jarayonida bir necha marta to'xtab, o'quvchilarga savollar bilan murojaat qiladi. Savollar aynan mavzuga tegishli bo'lishi zarur. Yoki o'quvchi matn o'qish jarayonida to'xtatilib, nima haqida o'qiganligi so'raladi. Bu usul orqali o'quvchilarning diqqati jamlanadi, mustaqil fikrlash ko'nikmalari shakllanadi.

“Zanjur” usuli. Bu she'r, topishmoq, maqollar berilgan darslarda qo'llash maqsadga muvofiqdir. O'quvchilar tartib bilan, ketma-ketlikda berilgan she'r misrasi yoki topishmoq qatorini aytadilar. Bu usul qo'llanganda o'quvchi uyalib qolmasligi uchun berilgan she'r, maqol, topishmoqni yod olishga majbur bo'ladi.

“Rasmi rebus” o'yini. Sinf o'quvchilari uch guruhga bo'linadilar. Har bir guruhga rasmlar tarqatadi. Berilgan rasmlar bosh harflaridan hayvon yoki jonivorlarning nomlari kelib chiqishi kerak.

Bilamizki, boshlang'ich maktabda integratsiyani amalga oshiruvchi bo'g'in vazifasini o'qituvchining o'zi amalga oshiradi. U bolalarning matematikaga, yozishga, tabiat ko'pgina boshlang'ich tushunchalarga o'rgatadi. Boshlang'ich sinflarda bir o'qituvchining dars berishini, integratsiyaning bir usuli. Boshlang'ich maktabda integratsiyani bir-biriga nisbatan yaqin fanlarni birlashtirish asosida ko'rish maqsadga muvofiq. Ta'limning keyingi pog'onalaridan u asosiy fanlarning chegaralarini birlashtirishga harakat qiladi [4].

Bugungi kunda, ya'ni ta'lim-tarbiyaning hozirgi zamonaviy bosqichida o'qituvchining ishlash tizimi tubdan o'zgarimoqda va pedagogik texnologiyalar, fanlararo, predmetlararo, mavzulararo integratsiyalar, innovatsiyalar amaliyotda keng qo'llanilmoqda. O'quv fanlararo aloqadorlik ta'minlangan sharoitda o'quvchilarning egallagan bilimlari samarali rivojlanishi bilan bir qatorda ularning idrok qilish qobiliyati, faolliklari, iziqishlari, aqliy intellektual imkoniyatlari ortishiga erishiladi. O'quv fanlararo aloqadorlikni turli o'quv fanlari bo'yicha o'quv dasturlari, darsliklar mutanosibligini ta'minlov-chi didaktik imkoniyat sifatida tushunish lozim.

“Integratsiya” so'zi lotincha integratio-tiklash, to'ldirish, “integer” butun so'zidan kelib chiqqan.

Integratsiya tushunchasi quyidagi ikki xil jarayon sifatida talqin etiladi:

birinchidan, tizim, organizmning alohida tabaqalashtirilgan qism va vazifalarning bog'liqlik holatini bildiruvchi tushuncha va shu holatga olib boruvchi jarayon;

ikkinchidan, tabaqalashtirish jarayonlari bilan birga amalga oshirilayotgan fanlarni yaqinlashtirish jarayoni.

Genetik jihatdan integratsiya-uzviylik, predmetlararo aloqadorlik, o'zaro aloqadorlik va nihoyat o'zaro bir-birini to'ldiruvchi, kengaytiruvchi hamda chuqurlashtiruvchi, o'quv predmetlari mazmunini eng kamida ta'lim standartlari darajasida sintezlab, mantiqan tugallangan mazmun shakli va oliy darajasidir.

Chunki predmetlararo aloqadorlikning har qaysi quyi darajasi, o'rganilayotgan o'quv predmetlari doirasida ma'lum didaktik birliklar orasida o'rnatilib, ularni o'rganish mazmunini va muddatlarini muvofiqlashtirishni ko'zda tutadi, bundan farqli o'laroq integrativ aloqadorlik asosida tashkil etilgan o'quv

predmeti yoki integratsiyalab o'rganilayotgan predmet, hodisa yoki jarayonlarni yaxlit tizim shaklida har tomonlama aloqadorlik va munosabatlar nuqtai nazaridan talqin etishni talab etadi [6].

Bu o'z navbatida hozirgi va istiqbol tabalariga javob beradigan, mustaqil fikr yurituvchi va ijodiy faoliyat ko'rsatuvchi, etuk shaxsni shakllantirishga imkon beradi. Zero u tahsil oluvchilardan faqatgina tahlil qilish va sintezlash operatsiyalarini talab qilish bilan chegaralanib qolmasdan, balki mavhumlashtirish, algoritmlashtirish, turkumlash, shartli belgilar yordamida ifodalash, sabab oqibatli aloqadorlikni aniqlash, tahlil etish, sintezlash, tizimlashtirish, modellashtirish kabi yuksak darajali tafakkurlash operatsiyalarini talab etadi. Bu operatsiyalar o'rganilayotgan ob'ektni barcha muhim jihat va xususiyatlarini ajratib olib (tabaqalashtirib), mohiyati va mazmunini anglab etish va ularni umumlashtirish orqali amalga oshiriladi. Demak, integratsiya har doim ham uning ikkinchi tomoni bo'lgan tabaqalashtirish (differentsiatsiya)ga tayangan holda rivojlanib boradi yoki aksincha.

Integratsiya masalasini pedagog olimlar va amaliyotchilar quyidagi yo'nalishlarda tadqiq etishni tavsiya etadilar:

- o'quv predmetlari va fanlar turkumi doirasidagi mazmunni integratsiyalab o'rganish;

- turli o'quv predmetlaridan tahsil beruvchi shaxslarning faoliyatlarini integratsiyalash;

- ta'lim-tarbiya ishini tashkil etish shakllarini integratsiyalash va shu kabilar.

Bu yo'nalishlarning har birining aniq o'z maqsadi bo'lib, uni amalga oshirish uchun mos shakl, metod, vosita va shart-sharoitlarni talab etadi. Amaliyotda ulardan uyg'un holda foydalanilganligiga ko'zlangan maqsadga erishish mumkinligini ham shu o'rinda eslatib o'tish lozim.

Yaxlit tizimni tuzishda integratsiyalanuvchi aloqadorlik muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularni ichki ilmiy aloqadorlik ham deb ataladi. Tizimlashtirishdan ko'zlangan asosiy maqsad ichki ilmiy aloqadorlikni tartibga keltirish yo'li bilan yaxlitlikni yuzaga keltirishdan iboratdir. Bu jarayonda hosil bo'ladigan yaxlitlik yangi sifat ko'rsatgichlariga ega bo'ladi.

Bu holat esa o'qituvchilardan o'quvchilarga bir fan doirasida bog'liqliklar asosida turli hodisalarni o'rganishni taqozo etadi. Tabiat hodisalarini, ularning tuzilishi, mohiyati va funksiyalarini, qonuniyatlarini o'rganish o'quvchilar tafakkurida qiyoslash, analiz va sintez, abstraktsiyalash, umumlashtirish, induktiv va deduktiv xulosa chiqarish kabi tafakkur operatsiyalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Bizningcha, boshlang'ich sinflarda fanlar integratsiyasi asosida takomillashtirilgan o'quv jarayonining natijalari kuzatilishi lozim. Bu jarayon orqali o'quvchilar amaliyot bilimlarini oshirish, o'zlashtirish va turli fanlarni bog'liq o'quv materiallarini yaxshi tushunishlari kutiladi. Munozaralar, o'quvchilarning o'z fikrlarini bayon qilish, maslahatlashish va kichik guruhlar orqali o'quv jarayonini mustahkamlashlari uchun muhimdir.

Bilamizki, maktabning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda dunyoga yaxlit, o'zaro aloqador bo'lgan birlik sifatida qarashni, uning global muammolari hamda bu muammolar yechimini ko'ra va tushuna bilishni shakllantirishdan iborat.

Ta'lim mazmunida inson va uning dunyoga bo'lgan munosabati, ya'ni:

- ✓ inson va tabiat,

- ✓ inson va jamiyat,

- ✓ inson va inson,

- ✓ inson va texnika,

- ✓ tabiat-inson,

- ✓ texnika-atrof-muhit muammosi tobora markaziy o'rin egallamoqda. Tabiatni o'rganuvchi fanlarni bir sinfda bir marta o'rganib bolmaydi. Uni bog'cha, maktab, tizimida uzluksiz va uzviylik asosida o'rganmoq zarur.

Tabiiy fanlar ta'limining mazmuni inson va tabiat aloqadorligi atrofidagi muammolarni o'rganuvchi turli o'quv fanlariga oid bilimlar uzviyligi va integratsiyasini aks ettirmog'i lozim, bu esa tabiiy fanlarga oid bilimlarni sifat jihatdan yangi o'zgarishlarga olib keladi. Bu bilimlar o'ziga xos sintez, tabiiy fanlarga oid bilimlar va insonparvar yo'nalishlar majmui sifatida

namoyon boladi. Ularning tafakkurning tizimli va ehtimolli uslubi sifatida tavsiflanishi tabiiy bilimlarning ajralib turadigan xususiyatlari sirasiga kiradi.

Xulosa. Boshlang'ich sinflarda o'quv jarayonini fanlar integratsiyasi asosida takomillashtirish, o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotga o'tkazish, ularga dunyoqarash, ta'lim

jarayonini mustahkamlash va ilmiy tadqiqotlarga qaratilgan qiziqishlarini oshirishga yordam beradi. Ushbu metodlar o'quvchilarning o'z fikrlarini ifoda qilish, ishonchli savollar yaratish v muhokama qilish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. Tolipova J, Numonova N. Ta'lim-tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiya "Xalq ta'limi" jurnali, 2017. 3-son.
2. Farberman B.L. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: O'zRFA "Fan" nashr., 2000.
3. G'afforova T. va boshqalar. Ta'limning ilg'or texnologiyalari. - Qarshi: "Nasaf", 2003.
4. Zunnunov Asqar. Pedagogika nazariyasi. -T.: "Aloqachi", 2006.
5. Mavlonova R. va boshqalar. Pedagogika. -T.: "Yangi avlod asri" 2003.
6. Mavlonova R., Rahmonqulova R. Boshlang'ich ta'limning integratsiyalashgan pedagogikasi. T.:, Ilm ziyo, - 2009.

Mahliyo YULDASHEVA,
Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi, PhD
E-mail:myuldasheva229@gmail.com

Farg‘ona davlat universiteti dotsenti I.Siddiqov taqrizi asosida

DIFFERENTIAL ANALYSIS OF LONELINESS

Annotation

In recent years, the phenomenon of loneliness has attracted psychological scientists as one of the pressing problems of our modern society. Statistics show that during the pandemic, the tendency to loneliness increased in young people compared to older people. The problem of loneliness is widely studied in foreign psychology, where it is studied on the basis of various theories, concepts, approaches, positions, directions. This article presents the analytical results of our research on the mechanisms of perception of loneliness by the youth of Uzbekistan. The degree of statistical reliability of the results obtained was confirmed by methods of mathematical statistics: the Mann-Whitney criterion, as well as the Spearman correlation coefficient.

Keywords: loneliness, general loneliness, dependence in communication, positive loneliness, differential analysis, interpersonal relationships, behavior, empirical research.

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОДИНОЧЕСТВА

Аннотация

В последние годы феномен одиночества привлекает ученых-психологов как одна из насущных проблем нашего современного общества. Статистические данные показывают, что во время пандемии склонность к одиночеству усилилась у молодых людей по сравнению с людьми старшего возраста. Проблема одиночества очень широко изучается в зарубежной психологии, где она исследуется на основе различных теорий, понятий, подходов, позиций, направлений. В данной статье излагаются аналитические результаты нашего исследования по изучению механизмов восприятия одиночества молодежью Узбекистана. Степень статистической достоверности полученных результатов подтверждалась методами математической статистики: критерием Манна-Уитни, а также коэффициентом корреляции Спирмена.

Ключевые слова: одиночество, общее одиночество, зависимость в общении, позитивное одиночество, дифференциальный анализ, межличностные отношения, поведение, эмпирическое исследование.

YOLG‘IZLIK HISSINING DIFFERENSIAL TAHLILI

Аннотация

So‘nggi yillarda yolg‘izlik fenomeni zamonaviy jamiyatimizning dolzarb muammolaridan biri sifatida psixolog-olimlarni o‘ziga jalb qilmoqda. Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra pandemiya davrida yolg‘izlikka moyillik katta yoshdagi insonlarga nisbatan yoshlarda kuchaygan. Yolg‘izlik muammosi xorij psixologiyasida juda keng o‘rganilgan bo‘lib, ular turlicha nazariyalar, konsepsiyalar, yondashuvlar, pozitsiyalar, yo‘nalishlarga asoslangan holda tadqiq qilingan. Mazkur maqolada O‘zbekiston yoshlarining yolg‘izlik kechinmasini idrok qilish mexanizmlarini o‘rganish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotimizning tahliliy natijalari bayon qilinadi. Olingan natijalarning ishonchlilik darajasi matematik statistika metodlaridan Mann-Uitni mezonini hamda Spirmenning korrelyatsiya koeffitsienti orqali tasdiqlandi.

Kalit so‘zlar: yolg‘izlik, umumiy yolg‘izlik, mulqotdagi tobelilik, pozitiv yolg‘izlik, differensial tahlil, shaxslararo munosabat, xulq-atvor, empirik o‘rganish.

Kirish. Nazariy tahlillarda yolg‘izlik psixologik muammo sifatida e‘tirof etiladi. Bu esa depressiya, xavotirlik va shaxslararo munosabatlardagi ziddiyatlarga moyillik, psixoaktiv moddalar iste‘moli va alkogolga ruju qo‘yish, suisidga moyillik kabi holatlarning yolg‘izlik bilan o‘zaro aloqadorlikdagi muammolar sifatida o‘rganiladi [1,2]. O‘zbek tilining izohli lug‘atida yolg‘izlik “yolg‘iz inson” ma‘nosida “yolg‘iz yashaydigan odam” tushunchasi bilan taqqoslanadi: “Yolg‘iz – birorta ham sherigi yo‘q, bir o‘zi, yakka, tanho” [8].

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi olimlaridan A.A.Artamonova, Yu.D.Babayeva, N.A.Berdyayev, S.A.Vetrov, T.I.Golman, O.B.Dolginova, Ye.N.Zavorotnix, I.A.Ilin, S.V.Kurtiyan, D.A.Mateyev, Ye.V.Neumoyeva, A.V.Nechayev, J.V.Puzanova, L.A.Pyankova, V.A.Sakutin, S.N.Solovyov, Ye.N.Trubetskiy, S.G.Trubnikova, Ye.V.Filindash, G.R.Shagivaleyeva va boshqalar yolg‘izlik hissining ontogenetik va differensial masalalarini ilmiy tadqiq etishgan. Xorij olimlaridan D.Bernshteyn, K.Boumen, V.Veys, S.Grof, E.Dyurkgeym, G.Zilburg, A.Kamyu, E.Klyaynenberg, J.Lipovetski, A.Maslou, R.Merton, K.Mustakas, B.Miyuskovich, L.E.Pepla, D.Rassel, K.Rodjers, D.Rismen, Ye.Roy, G.S.Sullivan, U.Sadler, K.Solano, Z.Freyd, E.Fromm, R.Fridmen, F.Fromm-Reyxman, Dj.Flanders, Dj.Yang va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida yolg‘izlik muammosi tadqiq etilgan [1, 7].

Respublikamizda talabalarda yolg‘izlik hissini o‘rganish masalasiga bag‘ishlangan tadqiqotlar salmog‘i kam bo‘lsa-da, mazkur muammoga muayyan darajada e‘tibor qaratilgan. Jumladan, Sh.A.Inakov, V.M.Karimova, N.Sh.Mullaboyeva, N.Z.Rasulova, N.A.Sog‘inov, T.G.Suleymanova, A.B.Sabirova, G.Q.To‘laganova, B.M.Umarov, U.D.Qodirov, G‘.B.Shoumarov va boshqalar tomonidan yolg‘izlik hissining suitsidal xulq-atvorning omili sifatidagi psixologik xususiyatlari tadqiq etilgan, lekin talabalarining yolg‘izligi alohida psixologik muammo sifatida o‘rganilmagan [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotimiz ilmiy tahlil qilishga tayangan holda nazariy va metodologik asos sifatida ijtimoiy-psixologik yo‘nalishda shakllantirildi. Muammo tarixiylik usuli orqali o‘rganildi, bu esa yolg‘izlik tushunchasining mazmun-mohiyati borasidagi g‘oyalar xilma-xilligini tahlil qilishga imkon berdi.

Biz talabalar guruhida yolg‘izlik hissining differensial tahlilini amalga oshirishga harakat qildik. Talabalarda yolg‘izlik kechinmasini empirik tahlil qilish E.N.Osin va D.A.Leontyevlarning “Yolg‘izlik hissini differensial o‘rganish” so‘rovnomasi orqali amalga oshirildi [3]. Tadqiqotimizda Farg‘ona davlat universitetining “Pedagogika va psixologiya” fakulteti talabalaridan 124 nafari (64 nafar yigitlar va 60 nafar qizlar) ishtirok etdi. Tanlov maqsadli reprezentativ tarzda amalga oshirildi. Tadqiqotda grant va to‘lov-shartnoma asosida kunduzgi

ta'lim shaklida tahsil olayotgan bakalavriatning birinchi va uchinchi bosqich talabalari ishtirok etdilar.

Yolg'izlik hissining differensial tahlilini amalga oshirish talabalarining xulq-atvorlari, bilish sohalari va hissiy-emotsional sohalarning xususiyatlarini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Metodika bo'yicha talabalarining ko'rsatkichlarini qanday statistik mezon bo'yicha tahlil qilish masalasi respondentlarning natijalarini normal taqsimlanishga mosligini tekshirishga olib keldi.

1-jadval

“Yolg'izlik hissini differensial o'rganish” so'rovnomasini normal taqsimlanishga mosligini tekshirish natijalari

	Min.	Maks.	o'rtacha	stan. og'ish	z	p
Umumiy yolg'izlik kechinmasi	15,00	46,00	25,30	6,245	2,783	0,000
Muloqotdagi tobililik	24,00	54,00	37,44	6,91	1,873	0,002
Pozitiv yolg'izlik	16,00	37,00	28,11	5,28	2,676	0,000

Izoh: ***p<0,001

“Umumiy yolg'izlik” (Z=2,783; p<0,001), “Muloqotdagi tobililik” (Z=24,00; p<0,001), “Pozitiv yolg'izlik” (Z=2,676; p<0,001) shkalalarining natijalari normal taqsimlanish qonuniga mos kelmasligi aniqlandi. Bundan kelib chiqadiki, tadqiqotning keyingi bosqichlarida “Yolg'izlik hissini differensial o'rganish” so'rovnomasini shkalalari noparametrik mezonlar asosida tahlil qilinishi maqsadga muvofiq bo'lishi aniqlandi. Buning uchun

Mann-Uitni mezoniga ko'ra natijalarning o'rtacha ko'rsatkichlari va Spirmen bo'yicha korrelyatsiya tahlili amalga oshirilishi ko'zda tutildi.

Talabalardagi yolg'izlik hissining xususiyatlarini umumiy, jinsiy va ijtimoiy tajribalari nuqtai nazaridan tahlil qilishga e'tibor qaratildi.

2-jadval

“Yolg'izlik hissini differensial o'rganish” so'rovnomasini shkalalari bo'yicha ko'rsatkichlarining jins tafovutlari bo'yicha tahlili (Mann-Uitni mezon)

Shkala	Jins	N	O'rtacha rang	U	p*
Umumiy yolg'izlik kechinmasi	Yigitlar	64	204,45	19643,5	0,799
	Qizlar	60	215,16		
Muloqotdagi tobililik	Yigitlar	64	234,64	19462,5	0,684
	Qizlar	60	209,63		
Pozitiv yolg'izlik	Yigitlar	64	224,40	17732,0	0,042*
	Qizlar	60	211,50		

Izoh: * p<0,05.

Metodikaning xususiyatiga ko'ra talabalarining yolg'izlik hissiga munosabatini differensiasiyasi yigitlar bilan qizlarda kuzatilmadi.

“Umumiy yolg'izlik kechinmasi” shkalasi bo'yicha yuqori ballar izolyatsiya tajribasining haqiqiy vazni, hissiy yaqinlik yoki odamlar bilan aloqalarning yetishmasligi va respondentning o'zini yolg'iz, izolyatsiya qilingan odam sifatida bilishi bilan bog'liq. Shkalaning past ko'rsatkichlari respondentning yaqinlik yoki aloqa yetishmasligi bilan bog'liq bo'lgan og'riqli yolg'izlik tajribasini boshdan kechirmasligini va o'zini yolg'iz odam, deb hisoblamasligini ko'rsatadi.

“Umumiy yolg'izlik kechinmasi” shkalasi haqiqiy yolg'izlik hissi darajasini aks ettirishi, boshqa odamlar bilan yaqin aloqaning yetishmasligini ifodalaydi. Talabalar jinsiga ko'ra umumiy yolg'izlik hissi bo'yicha natijalarda ishonch darajasidagi jins bo'yicha farq aniqlanmadi (204,45 va 215,16; U=19643,5). Bunga ko'ra talaba-yigitlar bilan talaba-qizlarda umumiy yolg'izlikka munosabat farqqa ega emas ekan. Talabalarining yolg'izlikka munosabati yolg'izlikni ekzistensial fakt sifatida qabul qilishlari, insonga yolg'izlik holatlarini qadrlash va ularni o'z-o'zini aloqa qilish va shaxsiy o'sish uchun manba sifatida foydalanish imkoniyatini aks ettirmoqda, deyish mumkin. O'z navbatida talabalar orasidan yuqori yolg'izlikka ega talabalar ham uchrashi, shubhasiz. Ular esa yolg'izlikdan voz kechish yoki qo'rqish, aksincha, yolg'izlikdan qochishga, ijtimoiy aloqalarni doimiy izlashga olib keladi, bu shaxsning o'zini tartibga solishga va shaxsiy o'sishga to'sqinlik qiladigan holatlarga duch keladiganlar ham mavjuddir. Demak, talabalarining jinsga ko'ra umumiy yolg'izlik bilan bir qatorda muloqotga tobililik shkalasi bo'yicha ko'rsatkichlarida ham hech qanday tafovut kuzatilmadi

(234,64 va 209,63; U=19462,5). Ammo talabalarining ko'rsatkichlari har ikkala jins vakillarida yolg'izlikni rad etish va yolg'iz qolmaslikni aks ettirmoqda. Ushbu miqyosdagi yuqori ko'rsatkichlar respondentlarning yolg'izlikka salbiy qarashlarini va yoqimsiz yoki og'riqli tajribalar bilan bog'liq bo'lgan yolg'izlik holatlaridan qochish uchun har qanday darajada muloqotga kirishishga moyilligini ko'rsatadi. O'z navbatida talabalarining bir toifasi esa yolg'izlik tajribasiga, yolg'izlik holatlariga va yolg'iz odamlarga nisbatan xotirjam, tolerant munosabatga egadirlar.

Talabalarining pozitiv yolg'izlik bo'yicha jinsga ko'ra o'rtacha rang ko'rsatkichlarida tafovut kuzatildi (224,64 va 211,50; U=17732,0; p <0,05). Mazkur shkala insonning yolg'izlikdan resurs topish, uni o'z-o'zini bilish va o'zini rivojlantirish uchun ijodiy ishlatish qobiliyatini baholaydi. Talabalarining shkala bo'yicha o'rtacha rang tafovutini quyidagicha tahlil qilish mumkin: talaba-yigitlarning qiymatlari (224,64) respondentning tanholik vaziyatlarida ijobiy his-tuyg'ularni boshdan kechirishini, ularni qadrlashni bilishini va o'z hayotida ongli ravishda o'zi bilan yolg'iz vaqt o'tkazishga intilishini ko'rsatadi. Talaba - qizlarda esa shaxsiy hayoti bilan bog'liq tanholik vaziyatlarda ijobiy his-tuyg'ularning yetishmasligi holatlarida imkoniyat topa olmasligini aks ettiradi. Ular yolg'izlikni pozitiv baholashda har doim ham imkoniyat topa olmas ekan.

Navbatdagi bosqichda talabalarining yolg'izlik hissiga munosabatidagi differensiasiyani tadqiq etishda ularning ijtimoiy tajribalari (ta'lim bosqichlari)ga ko'ra qirralarga e'tibor qaratildi (3-jadval).

3-jadval

“Yolg'izlik hissini differensial o'rganish” so'rovnomasini shkalalarini talabalarining ta'lim bosqichlari bo'yicha tafovutlari tahlili (Mann-Uitni mezon asosida)

Shkala	Jins	N	O'rtacha rang	U	p*
Umumiy yolg'izlik	1-kyre	62	254,19	14461,5	0,000***
	3-kyre	62	177,49		
Muloqotdagi tobililik	1-kyre	62	234,50	18400	0,001***
	3-kyre	62	194,92		
Pozitiv yolg'izlik	1-kyre	62	249,65	15370	0,000***
	3-kyre	62	181,51		

Izoh: ***p<0,001

Tadqiqotda talabalar ta'lim bosqichlarining ularni ijtimoiy tajribasi sifatida ifodalashimizga to'g'ri keladi. Talabalar

har bir ta'lim bosqichida yangi sotsial munosabatlarni o'zlashtiradi, har xil toifa insonlar bilan munosabat o'rnatishga

ega bo'ladi, yangi hayotiy maqsadlar qo'yadi va hayotiy tajribalar to'plab boradi. Shu mazmunda talabalarining ijtimoiy tajribalari ortib borishi hisobida yolg'izlikka munosabatlarida differentsiatsiya kuzatilishini o'rganishga erishildi. Yolg'izlik hissi borasidagi talabalar munosabatlarining jinsiy holatidan farqli ravishda ijtimoiy tajribalari bo'yicha qiyosiy holat anchagina ahamiyatli natijalarni taqdim etdi. 1-3-bosqich talabalarining umumiy yolg'izlik hissi (254,19 va 177,549 $U=14461,5$; $p<0,001$); muloqotdagi tobelilik (234,50 va 194,92; $U=18400$; $p<0,001$) va pozitiv yolg'izlik (249,65 va 181,54; $U=15370$; $p<0,001$) shkalalari bo'yicha yolg'izlikka munosabatlarida statistik ahamiyatga ega bo'lgan tafovutlar aniqlandi.

Xulosa. Metodikaning tatbiqidan olingan natijalar quyidagicha psixologik xulosalarni ilgari surishga sabab bo'ldi: 1-bosqich talabalarida 3 – bosqich talabalariga nisbatan umumiy yolg'izlik hissigacha munosabatlar anchagina og'riqli ekan. Ularning umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus ta'lim muhiti yoki yangi sosial munosabat subyektlari bilan muloqotga kirishayotganliklari tufayli yolg'izlikni kuchli his etishlari, o'zga insonlar bilan yaqin munosabatda ilqlikning yetishmayotganligi, o'zlarini ajralib qolgandek his etishlari, insonlar bilan emotsional iliq munosabatlarga erisha olmaganlik kechinmalari yolg'izlikni kuchli boshdan kechirayotganliklaridan dalolat bermoqda. Uchinchi bosqich talabalarida esa o'tgan o'quv yillari davomida ta'lim muhitiga to'liq moslashganlar, munosabat muhitidagi to'siqlarni bartaraf etishga erishganlar, ular yolg'izlikni og'riqli qabul qilmaydilar va o'zlarini yolg'iz inson, deb

baholamasliklaridan dalolat bermoqda (254,19 va 177,549 $U=14461,5$; $p<0,001$). Shu sababli ham ularning umumiy yolg'izlik hissigacha munosabatlari bo'yicha ko'rsatkichlarida farqlar kuzatildi.

O'z navbatida talabalarining muloqotga tobelilik shkalasi bo'yicha ko'rsatkichlarda ham statistik ahamiyatli farq aks etdi. Ushbu holat talabalarining ta'lim bosqichiga ko'ra quyidagicha izohlash mumkin: 1-bosqich talabalariga yolg'izlikni yoqimsiz va og'riqli kechinmasidan qochish uchun har xil darajadagi muloqot muhitini izlashlari xos bo'lgan-da, 3-bosqich talabalarida esa yolg'izlik hissigacha, yolg'iz qolgan sharoitlar va yolg'izlikni boshdan kechirishga, yolg'iz odamlarga va vaziyatlarga tolerant va xotirjamlik munosabatiga ega bo'lar ekanlar (234,50 va 194,92 $U=18400$; $p<0,001$).

Talabalarining ta'lim bosqichida pozitiv yolg'izlik shkalasi ko'rsatkichlarida statistik tafovut kuzatildi. Bunda talabalarining yolg'izlik hissigacha munosabatidagi tafovutlar 1-bosqich talabalarida hisobiga ijobiy tus oldi. Pozitiv yolg'izlik bo'yicha 1-bosqich talabalarida 3-bosqich talabalariga nisbatan yolg'izlikdan samarali foydalanishga xayrixohlikning o'sishiga sabab bo'lmoqda. Yolg'izlik hissigacha munosabatlarining ta'lim bosqichiga ko'ra tahlili kechinmalarining ijobiy tus olishida ijtimoiy tajribalarining ta'siri mavjudligini tasdiqlamoqda. Bizningcha, 1-bosqich talabalarining umumiy yolg'izlik va muloqotga tobelilik shkalalari bo'yicha ko'rsatilgan yolg'izlikka salbiy munosabatlarida ular ijtimoiy tajriba to'plash vazifasini o'taydi.

ADABIYOTLAR

1. Корчагина, С.Г. Психология одиночества: учебное пособие.- М.:Московский психолого-социальный институт, 2008.- 228 с.
2. Косорогова, Ю. Краткий курс одиночества. Как быть счастливым наедине с собой. Питер: Санкт-Петербург. 2016. - 220 с.
3. Осин, Е. Н., & Леонтьев, Д. А. Дифференциальный опросник переживания одиночества: структура и свойства. Психология. Журнал Высшей школы экономики, 2013, 10 (1), 55-81.
4. Юлдашева, М. Б., & Эргашова, З. Экспериментальное изучение чувства одиночества. Universum: психология и образование, 2021. (5 (83)), 31-33.
5. Юлдашев, Ф. А., & Юлдашева, М. Б. Экзистенциальные проблемы изучения одиночества. Материалы международной конференции "Проблемы психологического благополучия". УРГПУ Екатеринбург. 2021. Стр (pp. 281-284).
6. Юлдашева, М. Б. ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ ДЕТЕРМИНАНТОВ ОДИНОЧЕСТВА. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2022, 2(10-2), с. 422-428.
7. Yuldasheva M.B. Talabalarda yolg'izlik hissining ijtimoiy-psixologik determinantlari. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. 19.00.05 / Yuldasheva Mahliyo Baxtiyorovna. – Toshkent, 2022. – 121 b.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati: 2 tomli./S.F.Akabiroy, T.A.Aliqulov, S.I.Ibragimov va boshq.; Z.M.Magrufov tahriri ostida.- M.:Rus.yaz.,1981. 1 tom. A-R. 632 b.

Xalimjon YUNUSOV,
Toshkent davlat texnika universiteti erkin tadqiqotchisi.
E-mail: yuhalimjon@gmail.com

TDU f.f.d. professor N.R.Nishonova taqrizi asosida.

TALABA YOSHLARNING KASBIY SHAKLLANTIRISHGA STSIYENTIK-PROFESSIONOMETRIK USULLARNING TADBIG'I

Аннотация

Kasb-kor ham, uning shakllanish jarayonlari ham, shaxsning kasbga bo'lgan munosabatlari sifatida ma'lum bir o'lchovlarni taqozo etadi. Har bir mehnat faoliyat turi baholanishi, ma'lum bir ko'rsatkichlar orqali mezonlanishi zarur.

Kalit so'zi: Stsiyentik, professionmetik yondashuv, professiya, professionogramma, demokratik xarakter, milliy g'oya, kadrlar tayyorlash, ruhiy va fiziologik xususiyatlar, psixofiziologik tavsif, oila, mahalla, maktab, texnika, axborot-texnologiyalari, iqtisodiyot, tibbiyot.

ПРИМЕНЕНИЕ НАУЧНО-ПРОФЕССИОМЕТРИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Профессия, и процессы ее формирования требуют определенных измерений как отношения человека к своей профессии. Необходимо оценить каждый вид трудовой деятельности и измерить ее с помощью определенных показателей.

Ключевые слова: Научный, профессиональный подход, профессия, профессионаграмма, демократичность, национальная идея, подготовка кадров, психические и физиологические характеристики, психофизиологическая характеристика, семья, соседство, школа, техника, информационные технологии, экономика, медицина.

APPLICATION OF SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL METHODS IN PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS

Annotation

A profession and the processes of its formation require certain measurements of a person's attitude towards his profession. It is necessary to evaluate each type of work activity and measure it using certain indicators.

Key words: Scientific, professional approach, profession, professional chart, democracy, national idea, personnel training, mental and physiological characteristics, psychophysiological characteristics, family, neighborhood, school, technology, information technology, economics, medicine.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev yoshlarni kasb-hunarga o'qitish tizimi bo'yicha takliflarni ko'rib chiqib unda, "Kasblar va professional ta'lim klassifikatorlarini bosqichma-bosqich yangilab, xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish, professional ta'lim muassasalarini maktab va oliy o'quv yurtlari bilan uzviy bog'lash muhim" ligini aytib o'tdi va Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi barcha kasb-hunar ta'limi muassasalarini yaxlit tizim sifatida muvofiqlashtirishni belgilab berdi.[2023 yilning 4 oktyabr kunidagi videoselektor yig'ilishi, <https://president.uz/uz/lists/view/6725>].

Bugun dunyoda foydalanilayotgan ilmiy texnik yangiliklar, kashfiyotlar avvalo aniq fanlar ta'sirining mahsulidir. Texnokratiyaning nafaqat salbiy, shuningdek, ijobiy ta'siri ham bor, u jamiyat va kishilar hayotini osonlashtirish, og'ir mehnatni yeng'illashtirish, shaxs va uning qiziqishlarini globalashtirish, umuminsoniyashtirish ana shu ijobiy ta'sir natijalari hisoblanadi. Ijtimoiy-gumanitar fanlarga aniq fanlarning atamaları, ilmiy-texnik sohaga oid tadqiqot usullari keng kirib kelmoqda. Bu ikki yo'nalish o'rtasidagi integratsiyani, umumlashish xususiyatlarini anglatadi. Shunday ekan, stsiyentik qarashlarni ikki yo'nalishga ajratish, bizning fikrimizcha, ma'qul yondashuv emas.

"Professionimetriya" yoki "professionmetik yondashuv" neg'zida ikki voqelik "professiya" (kasb-kor, kasbiy, kasbga oid) va "metriya" (o'lchov, mezon, me'yor) turadi. Professionimetriya kasb-korga oid o'lchovlarni, kasbiy faoliyatning ko'rsatkichlarini, shaxsning asosiy mehnat faoliyatida o'zini va kasbiy bilimlarini namoyon etishini anglatadi. Kasb-kor ham, uning shakllanish jarayonlari ham, shaxsning kasbga bo'lgan munosabatlari sifatida ma'lum bir o'lchovlarni taqozo etadi. Har bir mehnat, faoliyat turi baholanishi, ma'lum bir ko'rsatkichlar orqali mezonlanishi zarur. Pul bilan baholanish qanchalik zarur bo'lmasin, mehnat samaradorligini yoki besamarligi ni o'lchab borish lozim. Bu ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni obe'ktiv baholash va shaxsning kasbga, faoliyatiga taalluqli fazilatlarini aniqlash, pirovard

natijada esa, mehnat faoliyati samaradorlig'ni yanada oshirish yo'llari va mexanizmlarini ishlab chiqish imkonini beradi. Professionmetik yondashuvning yo'qlig' kasblarni rivojlantirishga, yoshlarga kasb-hunar o'rgatishni prognozlashtirishga xalaqit kiladi. Shuning uchun u tor do'radagi kasb xususiyatlarini ifoda etib qolmaydi, balki butun ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishiga ham ta'sir etadigan ko'pomilli voqelikdir. Professionmetriya va professionogramma bir birini to'ldirib, aniqlashtirib keladi. Birinchisi to'g'risida gapirganda bevosita ikkinchisi ham tilga olinadi yoki nazarda tutiladi. Professionogramma kasb-kor haqidagi xislatlar, belgilar, professionmetriya esa ushbu kasb-korni baholash, o'lchashdir. Ularning ikkalasi ham OTM va talaba yoshlarning kasbiy shakllanishlarida kerak, muhim. Ilmiy adabiyotlarda professionogrammaga ikki yondashuv mavjud. Birinchisi rasmiy me'yorlar, davlat tomonidan OTM faoliyatiga oid belgilab berilgan kvalifikatsion belgilar, ikkinchisi, sotsiologik xarakteristikaga muvofiq asoslangan ilmiy bosqichlar. O'zbekistonda 1992 (1997 yili yangi tahrirda) yili qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi OTMlar uchun me'yoriy hujjatlar to'plamini shakllantirishga yetakladi. Shu maqsadda 1999 va 2003 yillari "Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami" qabul qilindi. Mazkur me'yoriy hujjatlarda OTMlardagi o'quv tarbiyaviy, ta'lim va iqtidorli talabalar bilan ishlash, o'qituvchi-pofessorlarning malakasini oshirish, ijtimoiy-gumanitar fanlar saviyasini oshirish, bo'lg'usi mutaxassislarining kasbiy shakllanishiga oid masalalar ko'rib chiqilgan. Masalan, 2003 yil 9 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining buyrug'i bilan "Oliy ta'lim haqidagi Nizom" tasdiqlangan. Unda OTM milliy g'oya asosida yuqori malakali kadrlar tayyorlashi, ta'limning gumanistik va demokratik xarakterini ta'minlashi, kasbiy tayorlashning dunyoviyiligiga e'tibor berishi, ta'lim, ilm-fan va amaliyot integratsiyasiga erishishi kabi printsiplarga amal qilishi lozimligi ta'kidlangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. OTM asosiy vazifalaridan biri yoshlarni milliy istiqlol g'oyasi va umuminsoniy qadriyatlar asosida, Vatanga, yurtga, oilaga va yon-atrofga muhabbat ruhida tarbiyalash, oliy ta'limning gumanitar yo'nalishda bo'lishini ta'minlash, deb ko'rsatilgan [qarang: Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. 2 qism. - Toshkent: Sharq, 2003. 590 b.] Mazkur talab kadrlar professiogrammasida ham o'z aksini topishi zarur. Bu jarayon avvalo o'quv dasturlariga ijtimoiy-gumanitar fanlarning kiritilishi bilan ta'minlanadi, albatta. Shu bilan birga, vazirlikning 2003 yil 1 apreldagi buyrug'i bilan oliy ta'limni fundamentalizatsiyalashtirish tomon o'tishga qaror qilingan. Fundamental fanlarga matematika, fizika, kimyo, biologiya, axborot va axborot texnologiyalari, pedagogika va psixologiya (barcha oliy ta'lim muassasalari uchun) kiritilgan Professiogramмага sotsiologik yondashuvda kasbiy tanlashning ikki bosqichi borligi e'tirof qilinadi. Ularning birinchisida, "kuzatuv materiallari, ishchi jarayonlarini so'rovlar, test savollariga jalb qilish, rahbarlar, yetakchi mutaxassislar bilan suhbatlashish asosida professiogramma (kasbnoma) tuzib chiqildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Kasblarni har tomonlama tasvirlash orqali ishchi, mutaxassis topshiriqni qanday va qaysi mehnat qurollari yordamida, ishlab chiqarishning qanday texnikaviy sharoitlarida bajarishi lozimligi haqida tasavvur beradi. Unga ijrochi javob berishi lozim bo'lgan talablar ham kiradi. Kasbnoma-ishlab chiqarish, texnikaviy, iqtisodiy, gigiyenik, tibbiy, ijtimoiy, pedagogik va psixofiziologik tavsiflarni o'z ichiga oladi. Ikkinchi bosqichda korxonaga ishga kirayotgan yoshning tibbiy dalillar, mayllar, ijtimoiy, ruhiy va fiziologik xususiyatlari o'rganiladi. Shular asosida shaxsiy xarita tuzib chiqiladi, unda insonga ijtimoiy jihatdan baho beriladi (ongliligi, kasbiy faoliyatining sabablari, kasbiy qiziqishlari, fikr do'rasining kengligi, ishlab chiqarish faoliyatidan qoniqish hosil qilganligi), psixologik baho beriladi (oliy nerv faoliyatining turi, miya boshqaruv tizimlarining tuzilish xususiyatlari. [qarang: Mehnat va kasb sotsiologiyasi (o'quv qo'llanma). Tuzuvchilar I.Xoshimov, Yu.Narziyeva. -Toshkent: TDMI, 2008. 120 b.] Mazkur yondashuvlar haqida turli fikrlarni bildirish mumkin. Ulardan kasbiy shakllanish masalalari haqidagi ilmiy fikrlarning endi yuzaga kelayotganini sezish qiyin emas. Ammo u tibbiy fanlarda yetarli daraja ishlab chiqilgan. Professiometriya (PH), tibbiyotshunoslarning fikriga ko'ra, oshqozon, oziq-ovqatni hazm qilish va o'n ikki barmoqli ichakdagi kislotni o'lchashning endoskopiya usuli sifatida ishlatiladi [qarang: <https://www.swiss-clinic.ru> > sutoch...]. Shuningdek, u organizmdagi kasallik,

modda almashishi, kislorod harakati, oshqozondagi, hatto intim joylardagi o'zgarishlarni tibbiy zondlar orqali o'lchash usuli hisoblanadi. Bu, tabiiy ravishda, tibbiyotda qo'llaniladigan metriyani kasbiy shakllanishga tadqiq etish, bu jarayonni o'lchash usullarini yaratishga turki beradi. Tibbiyotda ushbu metriya besh bosqichda amalga oshiriladi (qarang: o'sha joyda): Birinchi bosqich-zondni kiritish bilan bog'liq. Bizning misolimizda u talaba yoshning o'quv jarayoniga, mutaxassislikka kirishi. Ikkinchi bosqich-zond xabarlarini, axborotlarini yelkaga yoki belga ilingan rekoderga yetkazilishi. Bizning misolimizda u talaba yoshning kasbi haqidagi ilk tassuroti, bilimlaridir. Uchinchi bosqich-elkaga o'rnatilgan organizmdagi o'zgarishlarni, signallarni qayd etadigan elektrod. Bizning misolimizda u OTMni bitirgan talaba yoshning kasbiy shakllanganligiga kasb egalari, ekspertlarning bahosi, fikridir. To'rtinchi bosqich-metriya davomida kishining o'z faoliyatini, tarmush tarzini odatdagidek davom ettirishi. Bizning misolimizda u talaba yosh kasbining mavjud boshqa kasblarga taqqoslanishi yoki uning o'z tanlovining tahlil va tahrir qilishi. Beshinchi bosqich-axborotlar olingach zond chiqarib olinadi. Axborotlar 1-2 kun ichida o'rganiladi va xulosa tayyorlanadi. Bizning misolimizda u talaba yoshning kasbiy tayyorligini ijtimoiy muhit tomonidan o'lchanishi yoki baholanishidir.

Tahlil va natijalar. Ushbu manbalar va yondashuvlardan kelib chiqib, ijtimoiy falsafiy nuqtai nazardan, talaba yoshlar kasbiy shakllanishiga oid professiometriyani quyidag'cha belgilashimiz mumkin:

1. Kasbiy shakllanishga kirish bosqichi.
2. Kasbi haqidagi tassurotlari va bilimlari.
3. Kasbiy shakllanganlikning mutaxassislar, ekspertlar tomonidan baholanishi.

4. Kasbiy e'tiqodini namoyon etish.
5. Kasbiy faoliyatini ijtimoiy muhit, aholi tomonidan baholanishi.

Kasbiy shakllanishga kirish bosqichi yoshlarning oilasi, mahallasi, yaqinlari va maktabi ta'sirida shakllangan tasavvurlari, ideallari va modellaridir. Bu yoshlarning hayotga, kasbiy shakllanish jarayonlariga va o'zini o'zi tarbiyalashga kirish bosqichidir. Bu bosqichda oila va maktab asosiy rol o'ynaydi. "Oilang'zda kim kasbiy tasavvurlaringiz va bilimlaringizni shakllantirgan?" degan savolimizga quyidag'cha javoblar olganmiz:

1-chizma

Savol: Oilang'zda kim kasbiy tasavvur va bilimlaringizni shakllantirgan?	Texnika universiteti talabalari	Axborot texnologiyalari universiteti talabalari	Iqtisodiyot universiteti talabalari	Tibbiyot akademiyasi talabalari	Pedagogika universiteti talabalari	Chet tillari universiteti talabalari	Yuridik universiteti talabalari	Javob bermaganlar	Jami
Otam	8	12	21	19	12	10	16	2	100%
Onam	4	11	10	13	38	10	19	1	100%
Akam	3	12	15	15	3	2	42	8	100%
Ukam	-	-	-	2	4	2	4	88	100%
Bobo-momom	-	1	6	4	24	3	11	51	100%
Singillarim	1	1	2	6	18	18	3	51	100%
Hech kim	6	4	-	8	20	1	31	30	100%

Javoblar ichida "otam", "onam" va "akam" deganlari yetakchidir. Texnika OTM talabalaridan 8% "otam", 4% "onam", 3% "akam", "ukam" (yo'q javob), "bobom momom" (yo'q javob), 1% "sing'illarim", 6 "hech kim" deb ko'rsatgan. Axborot texnologiya OTMlari talabalarida ular, yuqoridagi tartibda, 12%, 11%, 12%, 1%, 1% va 4%ni, iqtisodiyot OTMlari talabalarida 21%, 10%, 1%, javob yo'q, 6%, 2% va javob yo'qni, tibbiyot OTM talabalarida 19%, 13%, 15%, 2%, 4%, 6%, 8% ni, pedagogika OTM talabalarida 12%, 38%, 3%, 4%, 4%, 24%, 18% va 20% ni, chet tillari OTMlari talabalarida 10%, 10%, 2%, 2%, 3%, 18%, 1% ni, yuridik ta'lim talabalarida 16%, 19%, 42%, 4%, 11%, 3% va 31% tashkil qiladi. Texnika OTM lari talabalarida ichida "otam" deb ko'rsatganlar ichida yetakchisi iqtisodiyot

OTM talabalarida (21%) turadi. Keyin tibbiyot OTM talabalarida (19%), yuridik (16%), pedagogika (12%) va axborot texnologiya OTM talabalarida (12%) keladi. Demak, yoshlarning kasb haqidagi tasavvurlariga va OTMni tanlashiga otaning ta'siri iqtisodiyot (21%), tibbiyot (19%) va yuridik (16%) sohalarida kuchlidir. Agar real ijtimoiy iqtisodiy hayotdagi ahvoldan kelib chiqsak, ushbu sohalarida erkaklar yetakchi kuch bo'lib qolayotganini ko'ramiz. Ularda xotin-qizlar asosan ijrochi, quyi pog'onalarda xizmat qilishadi. To'g'ri, tibbiyot va yuridik sohalarida xotin-qizlar 70%gacha, ammo ushbu sohalariga rahbarlik, boshqarish tizimlari erkaklar qo'lidadir. "Onam" deb javob berganlar (38%) ichida pedagogika OTM talabalarida javoblari birinchi o'rinda turadi. Ayollarning tarbiya ishlari mo'yilligi yoshlarning shu sohani

tanlashiga ta'sir etgan, albatta. Javoblardan chiqariladigan professiometrik xulosa shundaki, yoshlarning kasb tanlashida otana, oila muhiti ta'siri muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Otaning kasbiy imiji, hamkasblari o'rtasidagi obro'si ular farzandining kasb tanlashiga, kasb haqidagi tasavvurlari va bilimlariga ta'sir qilgan. Shuning uchun professiometrik yondashuvda ushbu omil ta'siri birinchi o'ringa qo'yilishi darkor. Undan keyin oila muhiti va undagi shaxslar (aka, uka, bobo, momo, sing'lar) keladi.

Professiometriyada navbatdagi e'tibor maktabga, ularda o'tiladigan darslar va o'qituvchilar omiliga qaratiladi. Darslar va o'qituvchilar omillarini yoshlarning kasbiy qiziqishi nuqtai nazaridan uyg'un qarash darkor. Aslida esa ular alohida alohida mezonlar bo'lishi kerak, chunki yoshlarga ko'pincha o'qituvchi shaxsi va imiji ta'sir qiladi. Uning shaxsi va imiji yoshlardagi kasb-kor haqidagi bilimlarning shakllanishiga ustuvor ta'sir qiladi. Bunday professiometrik yondashuv pedagogik tadqiqotlar uchun muhim, ijtimoiy falsafa uchun esa ularni uyg'un qarash yetarlidir.

Xulosa va takliflar. Talaba yoshlar kasbiy shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari birinchidan, oila etnomadaniy ana'nalari; ikkinchidan, ijtimoiy muhit; uchinchidan, maktab va undagi ta'lim tarbiya jarayonlari; to'rtinchidan, shaxsiy hayotiy maqsadi; beshinchidan, jamiyat targ'ib etayotgan ekzistentsial- gumanistik qadriyatlar bilan bog'liqdir. Ularning har biri yoshlarning kasb-kor tanlashiga, o'zini ijtimoiy faoliyatda namoyon etishiga ta'sir etadi. Professiogramik tahlil ko'rsatadiki, kasb-kor tanlash, shakllanish ichki va tashqi omillar ta'sirida kechadi. Ular ichida hayotiy maqsad, kasbiy e'tiqod va ideal muhim o'rin tutadi. Aynan ular shaxsni u yoki bu kasbga sadoqat bilan xizmat qilish, butun umri bo'yicha u bilan shug'ullanishga undaydi. Biroq ijtimoiy-iqtisodiy borliq tez o'zgarimoqda, yangi-yangi kasblar paydo bo'lib, professiogramik tasavvurlarni yangilamoqda. Bunday vaziyatda bir kasbni hayotiy maqsad, ideal qilib tanlash stagnatsiyaga olib kelishi mumkin. Hayotiy maqsad mehnatga, ijtimoiy foydali kasb-korga muhabbat tarzida kelishi bilan tinmay o'zgarayotgan davr talablarini o'zida mujassam qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Mehnat va kasb sotsiologiyasi (o'quv qo'llanma). Tuzuvchilar I.Xoshimov, Yu.Narziyeva.-Toshkent: TDMI, 2008. 120 b].
2. [https // www. swiss-clinic. ru > sutoch. ...](https://www.swiss-clinic.ru/sutoch...)].
3. Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. 2 qism. - Toshkent: Sharq, 2003. 590 b.
4. <https://president.uz/uz/lists/view/6725>